Віктор Ющенко

Нотатки на берегах пам'яті

Недержавні таємниці

FOLIO

Віктор
ЮЩЕНКО
НЕДЕРЖАВНІ ТАЄМНИЦІ

нотатки на берегах пам'яті

Літературний запис і упорядкування
Олександра Зінченка

Харків
«ФОЛІО»
2014

ББК 66.2(4УКР)
Ю 98

Художник-оформлювач
Л. П. Вировець

Ющенко В. А.
Ю 98 Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. А. Ющенко; худож.-оформлювач Л. П. Вировець. — Харків: Фоліо, 2014. — 511 с.
ISBN 978-966-03-6749-4.

«Недержавні таємниці» — це щира розмова третього Президента України Віктора Ющенка про приватні сторінки біографії: про кохання і кар'єрні повороти, життя і смерть найдорожчих людей. У книжці він оповідає, як перетнулися долі батьків — Андрія і Варвари, про диво віщих снів і гіркий полиновий хліб дитинства.

Чому бандити не сидять у тюрмах? Чому президент Ющенко відмовився повертати у дію Конституцію 1996 року? Чи планувала Юлія Тимошенко державний переворот у вересні 2005 року? Що зруйнувало таємний союз БЮТ та Партії регіонів улітку 2009 року? Чому насправді розпалася помаранчева команда? Що відбувалося за лаштунками Майдану? Хто і чому отруїв опозиційного кандидата в президенти у вересні 2004 року? Як подолати найбільшу в історії повоєнної Європи гіперінфляцію? — Відповіді на ці та багато інших гострих і болючих запитань ви знайдете у книжці Віктора Ющенка.

«Недержавні таємниці» — не тільки колекція призабутих уже фактів новітньої історії, але й захоплююча оповідь про подолання тягаря радянського минулого, про те, як і чому змінювалася Україна протягом останніх 60 років.

ББК 66.2(4УКР)

ISBN 978-966-03-6749-4

Моїм батькам,
Моїй Каті,
Дітям та онукам,
Братові Петрові,
Яким я зобов'язаний усім у житті

МАЙДАН ЗА ВІКНОМ

Ця книжка мала починатися інакше — з історії звичайного дня. Таких звичайних днів було вже досить багато з того моменту, як я покинув президентський офіс. Але коли робота над рукописом добігала кінця, почалася геть нова історія — подія, що повністю змінила задум того, якими мали бути перші сторінки цієї книжки. Ця подія також розпочала і нову сторінку української історії. Ідеться про Євромайдан.

Ніч на 11 грудня 2014 року я запам'ятаю надовго. Про те, що на київському Майдані Незалежності зростає температура, моя родина дізналася з телевізійної трансляції. У ту ніч розпочалася спроба штурму мирної маніфестації українських громадян, які виступали проти припинення євроінтеграційного курсу та свавілля міліції. Це була фантасмагорична і по-своєму гіпнотична картина: у відблисках ліхтарів чорні каски бійців спецпідрозділів міліції мали вигляд мокрих блискучих волоських горіхів, яких повільно прокручує у водоверті темна вода лісового потоку. Усе було в постійному русі, мішалося між собою, перебувало у стані неспокою. Чутно було наростаючої сили і напруги заклики зі сцени Майдану: «Не застосовуйте силу! Це мирний протест! Це мирний протест!!!» Ці хвилини змішали відчуття огиди від дій міліції та почуття гордості за мирну силу звичайних українських громадян. Це проймало найглибше.

Була вже глупа ніч, коли з повідомлень, які надходили до мене звідусіль, почало формуватися усвідомлення якоїсь критичності, відчуття того, що може статися щось непоправне і зле,

що настає найважчий час для Майдану. Дружина плаче. Врешті-решт, Катя не витримала і поїхала на Майдан. Кілька друзів з Майдану телефонують, доповідають, яка там ситуація... Я намагався зупинити конфронтацію у доступний мені спосіб: телефонував куди тільки можна в Україні і поза країною, сподіваючись якось вплинути, зупинити те, що я бачив на екрані телевізора, про що я чув по телефону від Каті і друзів з Майдану.

Тієї ночі усі були налякані можливістю непоправного. Усі були налякані процесами, які відбулися раніше: вночі останнього дня листопада і в перший день грудня, коли міліцейські спецпідрозділи пролили кров демонстрантів і журналістів на Майдані та перед Адміністрацією Президента на вулиці Банковій.

Десь на четверту годину ранку я дізнався з кількох різних джерел, що метою цих дій міліції був не розгін мирних протестів на Майдані, а розчищення від наметів і барикад проїжджої частини між вулицями Михайлівською та Інститутською, що перетинають Хрещатик на Майдані Незалежності. Катя прорвалася до генерала, який керував операцією, і той запевнив, що жодного розгону не буде. Вона зателефонувала, що в неї і на Майдані все о'кей. І вже по п'ятій годині ранку з'явилося відчуття, що далі штурмувати Майдан побояться.

Кожного ранку в усі ці бурхливі дні я, як звичайно, їхав у свій невеличкий офіс. Тепер моє місце роботи — це громадська організація, яка називається «Інститут Президента Віктора Ющенка». Кожного ранку я заходжу в його двері, цілую Іру та Валю, які працюють зі мною вже майже десять років, ще з часів президентства, і тепер забезпечують життєдіяльність нашого інституту, та відчиняю двері мого кабінету. Його вікна виходять на Майдан. І в ці дні мене не залишає відчуття, що я весь час перебуваю саме там, на Євромайдані. Мені навіть не треба вмикати телевізор, щоб почути, що говорять промовці з його сцени: достатньо відчинити вікно чи вийти на балкон. З балкона видно кілька місць, з якими я міцно пов'язаний своїми спогадами: звідти добре видно вулицю Інститутську і силует Національного банку, світло-сірі стіни Будинку уряду на вулиці Грушевського

та президентського офісу на Банковій. Але на першому плані лежить Майдан. Це — особливе місце: на Майдані сьогодні відроджується українська нація, тут зараз народжується новий політичний курс країни.

Навіть коли вікна зачинені, мій кабінет вібрує від вигуків: «Слава Україні!» — «Героям слава!» Це хвилюючі вібрації. Вони глибоко зачіпають моє серце.

Найдивовижніше у цій історії те, що новий політичний курс країни на Майдані сформулювали діти, студентська молодь. І це найцікавіший момент у цьому прекрасному громадському русі, найбільш важливий його момент: порядок денний у нашому суспільстві починає формувати нове покоління!

Я щиро дивуюся зі студентів: вони сформулювали найголовніший план — Україна має бути в Європі спочатку як асоційований, а потім як повноправний член. Майдан робить колосальну роботу, коли на найвищому політичному вістрі здіймає одну політичну вимогу: європейська інтеграція! Я щиро дивуюся зі студентів, які так влучно, без здрібнення та метушні щодо другорядних питань, виокремили найбільш злободенну тему — євроінтеграційний курс. Мене це дуже дивувало, бо це насправді є не по літах далекоглядною позицією! Це дійсно системне, мудре мислення, адже всі інші питання знаходять відповіді у цьому курсі. Якість життя, питання корупції, питання якості освіти, охорони здоров'я, питання якості влади і демократії — відповіді на всі ці питання закладені у європейському курсі України.

З іншого боку, існування двох майданів — це теж важливий показник. Він сигналізує, що існують два паралельних життя однієї нації. В Україні є сили, які намагаються продемонструвати, що є дві країни з різним способом мислення, з різними устремліннями і цінностями. Думаю, усі ці протиріччя є відображенням того, що процес становлення нації іще триває, а в країні є люди, яким іще довго треба шукати канали порозуміння поміж собою. Авжеж, не йдеться про те, що ми є якісь безталанні і нездатні до єдності. Але треба усвідомити, що за спинами мільйонів україн-

ців є різний індивідуальний та суспільний досвід. І тому дуже важливо зрозуміти, чому ми різні. Ми не протилежні — це очевидно: ми ніколи в минулому попри історичні міфи не вбивали одне одного у братовбивчих війнах! Я продовжую наполягати, що моя нація ніколи сама з собою не воювала і не буде — які б потрясіння і буревії на проносилися над Україною! Нас дуже часто пробували розділити, були й такі епізоди, що ці спроби могли видаватися комусь успішними. Це не так, і я впевнений, що через процеси, які відбуваються зараз у країні, ми врешті-решт прийдемо до порозуміння. Хочу вірити, ми сильнішими вийдемо з цього конфлікту. Мені видається, що частина подій, які ми спостерігаємо у ці дні, виглядають саме як політична експлуатація різних уявлень про минуле і майбутнє України. Але ці уявлення не носять антагоністичного характеру. Вони є просто відмінностями. А політики намагаються ці відмінності осідлати та показати, що ми не просто різні — ми протилежні, ми готові ненавидіти один одного! Це помилкова політика. У найближчий час ми побачимо багато сумних результатів такої політики, на нас чекає іще багато важких ночей, але — сподіваюся — наближається час порозуміння і національної єдності.

Думаю, багато хто буде дивуватися з таких передбачень. Насправді підставою для цього оптимізму є наші діти. Кожного вечора я переглядаю в Інтернеті ті найяскравіші публікації та фотографії з Майдану, які моя дружина знаходить на різних електронних сторінках. Без сліз розчулення і гордості на це неможливо дивитися: на ті невеликі і більші вчинки, на ті молоді обличчя, на їх малі, значніші та зовсім дорослі ініціативи, які живуть в організмі Майдану. Можливо, не скромно про це згадувати, але коли моя донька Софійка вперше повернулася з Майдану, вона на своїй сторінці з гордістю підписала фото: «Отак треба захищати Україну!». Вона відчувала себе у єдиному строю із іншими. А я тішуся, що вона у свої літа є відповідальною, що у неї є місія і вона пишається цією місією. Очі наших дітей свідчать, що у нас все буде добре! Ми пройдемо ці іспити.

Власне, саме про це я і прагну говорити на сторінках цієї книжки. 60 років з тисячолітньої української історії мені вдалося спостерігати з різних позицій: з точки зору малого хлопцяпідпаска сільської «черги», звичайного тернопільського студента, радянського прикордонника, голови Національного банку, прем'єр-міністра та президента незалежної Української держави. Це були 60 років усвідомлення помилок минулого, роботи над тими помилками та спроб звільнення від їх тягаря. Вочевидь, прем'єр чи президент часто не може говорити вголос про свої емоції, мотиви деяких вчинків та реакції на ті чи інші виклики. Усі вони тривалий час залишаються приватними таємницями, які у свій час не варто демонструвати, але потім вони не повинні перетворитися на білі плями історії — адже без цього часом не зрозуміти усіх причинно-наслідкових зв'язків. Деякими таємницями я прагну поділитися на сторінках цієї книжки. З іншого боку, я заздалегідь прошу вибачення у тих, хто сподівається знайти тут відповіді на всі свої запитання. Є деякі епізоди, подробиці яких пам'ять виявилася нездатною утримати. Деякі сюжети і проблеми я б волів приберегти для іншої книжки, сподіваючись на нові зустрічі зі своїм читачем. Врешті-решт, у моєму переліку недержавних таємниць є й такі, яким варто іще якийсь час полежати на споді зачиненої на ключ шухляди.

Національна єдність є найважливішим викликом для 46 мільйонів українців сьогодні. Відсутність єдності була і залишається головним неперсоніфікованим чинником суспільної дисгармонії останніх років. Шлях до національного порозуміння складний. Думаю, що 46 мільйонів українців іще не одне десятиріччя ходитимуть степом та ковилою у пошуках відповіді на це запитання. Ця відповідь не буде сформульована «сьогодні на сьогодні». Але рано чи пізно ми прийдемо до національного Круглого столу. Ми маємо прийти до єдності через діалог, а не через конфлікт. Цю ідею має пропустити через своє серце кожний з 46 мільйонів українців — у цьому полягає ключовий мотив і відповідь на запитання, для чого написана ця книжка.

І мені видається, що саме про це гудить сьогодні Майдан за моїм вікном.

Щиро,
Віктор Ющенко

P.S. Коли ця книжка була написана і зверстана, на вулицях Києва загинули перші захисники Євромайдану. 22 січня 2014 року символізм Дня Соборності був перекреслений надзвичайними подіями. Молодих українських патріотів уперше в історії атакували із надзвичайною жорстокістю. Був створений жахливий прецедент — убито активістів, які відкрито заявили про свою позицію. Це непоправні людські втрати, які викликають глибоке співчуття і моральне обурення. Ми стали свідками жахливих розправ на підставі антидемократичних законів, які засудили всі міжнародні інституції включно з Верховним комісаром ООН з прав людини, а також незаконних дій правоохоронців і відкритої ненависті до учасників протестів. Подальші події можуть мати трагічні наслідки для Української держави. Я не можу знати, чим закінчиться ця історія, але хочу сподіватися, що влада знайде в собі сили припинити насильство. Національна єдність, демократія, незалежність, цілісність та суверенітет України повинні стати засадами для політичних рішень, які мають відвернути нас від трагедії громадянського протистояння та ризиків втрати державності.

Розділ 1
ДОРОГИ МОЇХ БАТЬКІВ

Обіжисвіт. — Мама залишається. — Хоружівські жахіття. — Баку—Біломорканал. — Із таборів — в університети. — Окупація Польщі. — Клятва на мертвій кобилі. — Червень 1941-го. — Звичка тікати. — Ростовський орел та номер з Освенцима. — До американців на танку. — Сни моїх батьків. — Перша зустрічна. — Інше кохання.

Кохання мами і батька є результатом довгої черги випадковостей і щасливих збігів. Дороги моїх батьків розійшлися іще у дитинстві і могли вже ніколи не перетнутися. Простіше уявити, що хтось струснув коробку із деталями, а вони самі склалися докупи у годинник, який тієї самої миті запрацював і почав відлік часу.

Батькова одіссея почалася іще до війни і тривала 12 років. Його шляхи пройшли через Баку, Ладогу і Біломорканал, Ростов і Харків, Мінськ, Слонім і Білосток, Нюрнберг, Лейпциг і Прагу, пролягли теренами дев'яти сучасних країн: України, Росії, Грузії, Азербайджану, Білорусії, Польщі, Чехії, Німеччини та Франції. Батько побачив Голодомор та Біломорканал, зв'язався було із малолітніми крадіями, а потім вступив до факультету іноземних мов, кинув його, встиг взяти участь у радянській окупації Польщі і недовго повоювати з німцями десь під Мінськом... Потім були німецькі табори, тюрми і втечі. Мамині дороги ніколи не були такими довгими і заплутаними, але й простішими назвати їх теж не можна.

Мій батько — Андрій Ющенко і мама — Варвара Черненко народилися у Хоружівці із різницею менш ніж у півроку. Мама народилася у листопаді 1918 року, а батько — у квітні 1919-го. Вони пішли у школу в один рік, але вчилися у різних, «паралельних» класах. Мама завжди дивувалася, мовляв, скільки себе пам'ятаю — ніколи у школі на Андрія не задивлялася, не цікавий він їй був.

Збереглася шкільна фотографія батька: він сидить серед однокласників у ламаному картузі і має вигляд звичайнісінького хулігана. Не дивно, що мама не звертала уваги на такого: галайда, бурлака, обіжисвіт.

Мама була з роду Климців, а батько — Гаркунів... Власне, вони були Черненки і Ющенки, але у селі певні прізвища повторювалися, і тими прізвищами у побуті не послуговувалися. Частіше мешканці моєї рідної Хоружівки використовували прізвиська — давня, козацька іще традиція. Так от Климці завжди були лагідної, спокійної вдачі, дуже чемна, дружна родина. І, як прийнято у наших родинах, старших називали на «ви» і говорили майже пошепки. Ангельська родина була. А Гаркуни — навпаки. Повна протилежність, гарячої вдачі родина. Лід і вогонь! Поєднання непоєднуваного.

Батько і мати востаннє перед війною бачилися восени 1932 року, а наступного разу — уже по війні, у серпні 1945-го. У них було значно більше шансів ніколи більше не побачитися, ніж знову зустрітися і покохати одне одного.

* * *

З висоти пташиного лету Хоружівка нагадує великий хрест: кілька менших і більших яруг перетинаються тут майже під прямим кутом, створюючи характерну фігуру. Поміж пагорбів, на яких розлого, мальовничо і трохи вайлувато розляглося село, у раменах цього хреста розташувалися ставки: Зененків, Панський, Хусь, Круподерин та один з найменших — Каленченків ставок.

Від ранньої весни до пізньої осені верби полощуть у ньому свої сиві коси. Каленченків ставок — одне з найбільш романтичних місць у Хоружівці. Тут не буває багато люду навіть попри те, що з нашого «кутка», зі Шпаківки, лежить найкоротший шлях до школи, у центр села. На його греблі зустрічалися долі. Тут освідчувалися у коханні.

Але восени 1932 року тут трапилася зовсім інша історія. Тієї осені світ набув відтінків сірого, чорного і брунатного. Моїй

мамі іще не виповнилося чотирнадцяти років. Того дня вона йшла до школи. Вогке запинало ховало вже найближчі дерева і кущі. Зі свинцевих низьких хмар падало щось, що вже не було туманом, але іще не перетворювалося на дощ — холодна листопадова мжичка. Гілки дерев від вологи ставали іще чорнішими, а сірі глинища обабіч дороги набували якогось невиразного, невизначеного, слизького відтінку.

У тому глинищі поблизу греблі Каленченкового ставка мама побачила щось темне. Щось там лежало — під дощем чорнів мокрий ворох шмаття, подекуди присипаний зів'ялим вербовим листям.

Мама підійшла ближче. Купа мотлоху набула рис людської постаті. У кількох метрах від узбіччя стежини, просто у глинищі, звідки селяни брали чим мазати хати, лежав мертвий хлопець. Мама упізнала його обличчя. То був її однокласник. Його звали Ваня. Іван Токмань. Він не дійшов до школи чотириста метрів чи трохи менше того... Іван Токмань, як і вона, йшов у школу, упав і помер від голоду.

Мама розповідала: «Іду після обіду додому, а Ваня лежить. Другого дня іду в школу — лежить. Третього дня іду в школу — лежить. Його навіть не було кому забрати! Пішов через чотири-п'ять діб сильніший дощ, глинище обвалилося і, хай Бог простить, до сьогоднішнього дня там лежить!»

Тієї осені ранок у Хоружівці починався з того, що обійстя і вулиці об'їжджала підвода, збираючи мертвих людей. Але до Каленченкового ставка заїхати підводою було складно, а відкопувати Іванове тіло з глини, вочевидь, уже не було кому з його рідних.

Наприкінці 1932 року підвода почала їздити тричі на день. І тому сьогодні у Хоружівці кладовищ більше, ніж магазинів: магазинів — чотири, а кладовищ — чотирнадцять. Дві третини площі кожного того цвинтаря — то могили без хрестів, «горбки», жертви «голодовки».

Тоді від голоду помер мій прадід — Іван Гаврилович Ющенко. Потім повимирали родини його братів.

Усе почалося з нищення моралі. Було у селі дві церкви — їх зруйнували комуністи на початку радянської епохи. Був цвинтар при церкві — зрівняли із землею могили найбільш шанованих мешканців села. Так знищили і пам'ять, і мораль, посіяли розбрат. Зерна розбрату і ненависті зійшли на початку тридцятих. Мама багато розповідала, як це було.

Дворами ходила бригада «яструбків-активістів» із залізними палицями. Ширяли своїми щупами під поріг, шукали сховане зерно.

Якось «яструбки-активісти» прийшли і до маминої хати. У той час не було вдома ані її матері, ані її батька. Примусили її, дитину, лізти на горище, бо саме там зерно дуже часто ховали. Мама розповідала: «Я лізу драбиною, один лізе за мною. А їх п'ять лобів стоїть мужчин! Вони мені такі страшні тоді були... Як я боялася! А вони все шукали, де ж заховано. Один на дворі під сіно шурнув палицею, а вона й посунулася у землю. Затупали ногами всі — перевіряли, чи нема там схованки, а сусід підійшов і каже: «Хлопці, оце в нього тут землянка була, а тепер там яма, тому ваші ключки лізуть». Тоді вони пішли».

У Голод мамина родина врятувалася завдяки двом обставинам. «Активісти» не забрали корову і не знайшли дідову схованку. Того зерна не було багато. Мамин батько — дід Тимофій — пересипав кільканадцять кілограмів жита у діжку і закопав на городі. І це зіпріле жито врятувало мамину родину. Навесні його перетирали із липовим листям і пекли «маторженики».

Справжнім порятунком було молоко дідової корови. Тим молоком родина навіть ділилася із сусідами. Мама часто розповідала про вчителя української мови Анатолія Костянтиновича і згадувала, як той говорив: «Ви мої рятівники, ви врятували мою родину!»

Але одного разу через те молоко на маминих очах загинула людина.

І до війни, і через багато років після її закінчення у нас у селі не було звичаю закривати хати. Я добре пам'ятаю: приходиш до

будь-якого сусіда, і, якщо нікого в хаті нема, стоїть ціпочок у дверях — як знак, ніхто на замки не зачинявся.

Тож одного дня до хати увійшов хтось із сусідів. Під столом стояв кисляк у глечику. Він схопив його, вочевидь, не розуміючи, що робить, випив весь той кисляк — і майже відразу помер.

У нашому селі були випадки людоїдства. Потім, коли я був на Соловках, директор музею розповідав, що спеціально для українських жінок, які у 1932—1933 роках їли своїх дітей, там зробили спеціальний табір. І мене тоді жах пройняв: адже, думаю, з мого села декілька жінок були на тих Соловках клятих.

Мама пережила жах Голоду, перебуваючи у його епіцентрі. Батько вирішив від тих жахіть утекти.

* * *

Коли батько наважився тікати з дому, йому не було і чотирнадцяти. Він відчув, що в Україні гряде щось нечувано жахливе. Він вирішив, що треба рятуватися втечею. Але у нього були одні пофарбовані бузиною полотняні штани, які постійно терли ноги. І ті штани, сорочка та звичайна селянська свита — то й був весь його гардероб. Значить, шлях один: туди, де тепло, — на Південь.

Потім батько розповідав: «Ото, думаю, приходе зима, голод у селі гуляє, їсти нема, взяв у торбу останній шматок сала, що воно у вулику зберігалося, і пішов».

Спогад про цей кусень сала назавжди лишився докором сумління: потім батько усвідомив, що своїм вчинком він залишив без провізії батька та матір. Він згадував цю історію багато разів і кожного разу каявся у скоєному.

Батько прийшов пішки у Ромни. Там утворилася зграйка таких, як він, малих волоцюжок. Повз станцію один за одним проходили товарняки, часом тільки пригальмовуючи, часом зупиняючись на довший час. Так виник план: залізти на платформу вагона і, слідкуючи за сонцем, рухатися на південь.

Далі лишалося дочекатися, поки якийсь із поїздів призупиниться, залізти на товарняк із такими, як і він, десяти-тринадцятилітніми шибениками і сподіватися, що кожна нова станція буде ближчою до омріяного Півдня.

Поїзд їхав чи то півтора, чи то два тижні. За бортом платформи пролітали під гуркіт коліс незнані і небачені краєвиди: ліси змінилися степами, часом на горизонті було видно гори. Були дні, коли поїзд стояв цілий день на станції і нікуди не рухався. Тоді вони стрибали з вагона і йшли на «полювання»: то десь зі столу щось потягнуть, то щось — із кошика в когось, адже хоружівське сало закінчилося дуже швидко.

Раптом поїзд зупинився: день стоїть, другий стоїть. Хлопці розуміють, що треба собі шукати інше пристанище. Батько іде на вокзал. І це був перший вокзал у його житті. Піднімає очі: Баку.

* * *

Омріяний Південь приголомшив. І не тому, що Баку оточило його чужими чорнявими обличчями, гомоном іншої, незрозумілої мови, звуками прибою та чорними силуетами нафтових вишок у помаранчевому на заході сонця морі. Причина збурення його емоцій була дуже простою і навіть примітивною: у цьому місті батько вперше за кілька місяців побачив, як люди обідають, їдять досхочу, лишають об'їдки. Треба було опанувати мистецтво виживання. Мистецтво це полягало у тому, щоб упіймати момент, коли люди з-за столу вже встали, а об'їдки після них іще не прибирали...

Батькова зграйка мешкала на вокзалі. Як довго ці перелітні пташенята гніздували у залі очікувань — цього він напевно і сам не пам'ятав, коли розповідав цю історію. Натомість час, коли у батьківській долі трапився новий поворот, він запам'ятав дуже добре.

Була глуха ніч, третя година. Хлопці розляглися на підлозі вокзалу під якоюсь колоною, аж раптом крізь сон батько відчув

копняка. «Відкриваю око, — розповідав він, — бачу перед собою яловий блискучий чобіт, піднімаю вище голову — у білій формі стоїть той, кого можна було б сьогодні назвати міліціонером».

Батько чомусь ніколи не називав того офіцера міліціонером. Можливо, то був місцевий енкаведист. Він копнув батька іще раз носком свого такого блискучого чобота, копнув прямо у груди. Почав щось кричати своєю мовою, а батько, звичайно, не розуміє, що той каже! І вставати страшно.

Картину батькового приниження не складно уявити: він обіймає свого мучителя за ногу, цілує чобіт у халяву, в носок, просить: «Дядєнька, відпустіть мене!» А той знай собі тягає його по підлозі, по всій тій залі очікування! Скінчилася ця сцена тим, що батька вхопили за вухо, підвели на ноги і повели до відділка.

Коли Архів Служби безпеки України оприлюднив документи з батьківської теки, там було зазначено, що «Ющенко Андрій Андрійович, 1919 року народження, уродженець села Хоружівка Недригайлівського району Сумської області, у 1937 році був засуджений трійкою НКВС за злочинну діяльність». У моїй пам'яті ця історія відклалася саме із прив'язкою до часів Голодомору. Важко стверджувати напевно, але після випадку в Баку сталося надто багато подій, щоб вкластися у короткий проміжок часу між роком засудження і 1939-м, коли батько був мобілізований до Червоної армії. Помилки у документах з батьківської теки виключати не можна.

Подробиць «суду» батько ніколи не розповідав нікому в родині. Після Баку дороги привели батька на північ, до Ладоги, на Біломорканал.

Батька можна було б назвати «доходягою»: його підгодовували старші співв'язнені. Без їх допомоги він би не пережив сталінських таборів. Норма була чотири куби на день, тачка із землею могла важити до 70 кілограмів. Не виконуєш норму — скорочують пайок. Яких трудових подвигів можна було чекати від голодного підлітка?! Коли наприкінці літа 1933 року канал закінчили будувати, Йосиф Віссаріонович приїхав і ска-

зав два слова: «Узковат и мелковат». Це — як докір тисячам українців, які його копали, докір моєму чотирнадцяти- чи п'ятнадцятилітньому тоді батькові.

Потім, після Біломорканалу, у батька був «ростовський період». У таборі, вочевидь, у батька з'явилася нова компанія. Після таборів відкривалися нові можливості: Одеса-мама і Ростов-тато — дві бандитські столиці.

Батько поїхав у Ростов і пробув там місяць чи півтора. У Ростові він почав усвідомлювати, що його життя може замкнутися у кримінальному колі, що уся його життєва перспектива — короткі інтервали на волі і значно довші за колючим дротом таборів. Тоді він сам собі сказав: таке життя не для мене! І вирушив до Харкова.

* * *

Харків у ті місяці іще дихав столичністю. Попри те, що молода радянська бюрократія уже сиділа на валізах, готуючись переїжджати до Києва, нові будівлі і пам'ятники усе ще створювали відповідний антураж — усе викликало батьків захват. На той момент це було найбільше місто у його житті. Чорні силуети шпилів Нюрнберга і теракоту черепичних дахів Праги він побачить набагато пізніше.

У Харкові батько вступає на робітфак. А робітфак давав право вступати до університету. Звичайно, до університету треба було здавати іспити. І на тих іспитах з батьком трапляється чергове диво.

Коли батько вирішив вступати до університету, він обрав... факультет іноземних мов! З однієї причини: тоді на це відділення був найменший конкурс.

Саме тоді з батьком трапляється низка дивних, але важливих збігів обставин.

Мій батько гарно малював. Перед іспитом він купив добре ілюстровану книжечку українських байок. Батько перемальовував з неї картинки у міському саду Шевченка. І в екзамена-

ційних питаннях першим йому трапилося саме це — українські байки!

Відповісти на друге питання було б значно складніше. Якби не іще одна випадковість. У Харківському університеті працював викладач із Хоружівки.

У ті роки із села мало хто виїжджав. Більшість залишалася у селі, і якщо хтось робив кар'єру у Ромнах — то була велика людина. Якщо в Сумах, то за полярністю він був уже як член Політбюро. Але якщо хтось у Харків поїхав, у столицю, то така людина була популярніша за Юрія Гагаріна!

Цього викладача у Хоружівці знали всі: де він народився, де жив, у якому «кутку». Щиро кажучи, батько прагнув потрапити на іспит саме до нього, але хто таке може гарантувати?! І от він потрапляє на іспит саме до цього викладача.

Витягує на іспиті білет, там — два питання: перше — з історії літератури... Байки! Передмова до тієї книжечки з картинками дуже батькові допомогла, викладач вислуховує і каже: «Добре. Наступне питання, будь ласка!» А от друге питання було вже профільне. Батько не знав, що відповідати.

І хочеться якось знак подати: мовляв, ми ж один одного повинні зрозуміти, бо ж ми з одного села. Але як про це сказати? Батько розповідав: «Мучусь, мучусь, а потім кажу: "Ви знаєте, у нас у Хоружівці цього не було". Викладач на це реагує жваво: "А ви що, з Хоружівки? А звідки?" — "Шкодівка"». А Шкодівка — це такий куточок у Хоружівці... У нашому селі ніколи не було вулиці Леніна. Більше того — вулиць не було, не функціонувало це слово у побуті: казали — «кутки». Були Шкодівка, Голубівка, Багачівка, Шишківка, Токманівка і Литва із наголосом на першому складі.

«— А ви знаєте мого батька?

— Знаю.

— А де він живе? — перевіряє його трошки.

— Та на Шпаківці ваш...

— Точно».

Більше питань не було. Батько вступив до університету «по блату». У колі близьких, коли щось дивне трапляється, я часто

згадую одну репліку: «У нас у Хоружівці такого не було!» Це татові слова.

Закінчити університет перед війною батько не встиг. Трапився якийсь скандал, тоді батько сказав, що не буде більше вчитися у цьому університеті, що він переводиться до Києва. Конфлікт мав якесь політичне підґрунтя. І батько йде з університету.

А в 1939 році його мобілізують. Пакт Молотова—Ріббентропа уже підписаний, поділ Європи між Гітлером та Сталіном уже розпочався. Батько стає кавалеристом. І його відправляють на кордон, який весь час рухається на захід.

А в 1941 році «кордон» почав рухатися назад — на схід.

* * *

Коли батько оповідав цю історію, моя дитяча уява малювала сірі рвані хмари у небі, завивання вітру в дротах, каркання воронння, гавкіт собак конвою і далекі постріли. Війна точилася за сотні, а може, вже і тисячі кілометрів від того місця, де був мій батько. Ті постріли не були перестрілкою між ворогами — конвоїри достріловали тих, хто вже не міг іти сам.

Узбіччям добре асфальтованого шосе, часом призупиняючись і пропускаючи зустрічні вантажівки, рухалася така сама, сіра як небо, колона військовополонених. Було чути постріли. Вони давно нікого не лякали. Ці звуки були частиною звичної реальності. Колона йшла далі. Тривав марш смерті.

Мій батько того дня обдумував чергову втечу. Він був одним з тих, хто повільно рухався разом із тією колоною. Їх конвоювали з одного табору в інший.

Заховатися нема де: дорога, багно на узбіччі, якісь шпали звалені при дорозі, і коняка мертва поруч лежить — дуже непевна хованка. Батько сів на ці шпали і каже сам собі: «Оце якби мені народити сина, тоді можна помирати. Поки я не народжу сина — я не помру! А поки не помру — буду тікати з німецького полону».

Батько заховався за того коня, а колона пішла собі далі.

Коли батько оповідав цю історію, він казав: «Оце так хотілося, щоб у мене був син! Щоб продовження моє було».

Про що залишалося мріяти, коли навколо тільки смерть? Про дітей, родину. Тому і заховався. Це був відчайдушний вчинок: його могли застрелити на місці. Йому поталанило: конвой так і не помітив утікача. Це була одна з його семи чи восьми втеч.

* * *

Батько потрапив у полон на польсько-білоруському порубіжжі. 28 червня 1941 року його 29-ту моторизовану дивізію Червоної армії розбили.

Через вісім днів від початку війни рано-вранці на нього та кількох інших хлопців натрапляють німці. Далі були чотири роки німецьких таборів і в'язниць.

Гортаючи пожовклі сторінки старих архівних документів, за автобіографіями батька та табірними обліковими картками я можу приблизно відновити маршрути його воєнних доріг. Насправді це дуже дивно, коли ці папірці через багато років потрапляють до твоїх рук і розповідають ті подробиці, про які ніколи не говорив батько.

Перший великий табір, до якого потрапив батько, називався «Острув Мазовецька». Табір знаходився на території окупованої нацистами Польщі, приблизно за сотню кілометрів на північний схід від Варшави.

У серпні 1941 року батька етапували за 700 кілометрів — у Східну Німеччину, до табору «шталаг IV В Мюльберг», що був розташований на північний захід від Дрездена. У цьому таборі він був зареєстрований за номером 117654 IV В.

4 вересня 1941 року батька переводять у «шталаг IV G Ошатц». Тут він працював у кам'яному кар'єрі на березі Ельби.

На початку жовтня серед полонених почалася епідемія дизентерії та висипного тифу. У листопаді та грудні смертність серед радянських військовополонених сягнула свого піку, і

до наступної осені не дожило і половини бранців. А батько вижив.

У лютому 1942 року батька переводять до Лейпцига, у команду «Лейпциг ЗАК III», яку використовували на одному з концернів, що у мирний час виробляв сільськогосподарську техніку, а у війну — амуніцію.

30 квітня 1943 року батька знову повертають до табору «шталаг IV В Мюльберг», а влітку перекидають за півтисячі кілометрів на будівництво злітної смуги авіабази Штольп-Райтц на півночі Польщі. У жовтні цього ж року він потрапляє до наступного табору — «шталаг 5 Вольфен» поблизу Лейпцига, а звідти — транзитом — до «шталаг 344 Ламсдорф».

У біографії батько згадує, що після цього він потрапив до табору в Нюрнберзі. Якщо вірити архівним документам, це трапилося на початку листопада 1943 року, коли він був етапований до табору «шталаг XIII D Нюрнберг». З Нюрнберга він тікає на схід. У автобіографії він пише, що до Львова. У тих краях його ловлять, відправляють назад до Нюрнберга. Але він тікає знову — тепер вже у бік Франції.

Усі ті втечі закінчувалися однаково: його знову ловили. Обставини того, як це відбувалося, були різними. Одного разу — у Німеччині — батько постукав до місцевого байєра. За пару днів той його все одно «здав» поліції, але спочатку напоїв міцною гарячою кавою. Той смак і аромат залишився із батьком на все життя: пам'ятаю, кава була у нас у хоружівській хаті завжди. Як батько примудрявся діставати в умовах радянського дефіциту — то для мене досі залишається загадкою!

Під час іншої втечі, у Польщі, батька спробував було закрити у льосі польський селянин. Батько тоді встиг втекти з того підземелля, але поки там сидів — з'їв банку варення і добряче замурзався. А потім страшенно дивувався, коли всі люди, яких він того дня зустрічав дорогою, весело йому усміхалися.

Отже, батька знову ловлять і відправляють, як він пише, у «штрафний табір 318», що знаходився на південному заході

Польщі. Звідти він знову тікає. Його знову ловлять, і він потрапляє до Освенцима.

У батька був витатуюваний орел на всі груди. Я завжди був впевнений, що це — згадка про сталінські табори. А під лівим крилом цього птаха був вибитий номер з Освенцима: 11367.

В архіві табору Аушвіц-Біркенау збереглася реєстраційна картка батька із цим номером: прізвище, ім'я, дата народження, віросповідання — православ'я, громадянство — СРСР. Місце проживання у картці чомусь позначене — Харків, Сумська, 39. Далі: зріст, колір волосся і очей. До картки також внесені номер і назва дивізії, у якій служив на початку війни. Як місце, де потрапив у полон, замість Слоніма чомусь вказаний Білосток, а у даті замість 30 червня 1941 року — 6 липня. В Аушвіц він потрапив 24 лютого 1944 року, а 20 жовтня його переводять до Фльосенбурга.

В автобіографії батько пише, що з Освенцима до Фльосенбурга їх перевели за «бандитизм» — вони побили поліцаїв. Етап нараховував 300 душ. Двадцять п'ять наважилося на втечу, про яку батько багато розповідав після війни.

Із самого табору було вкрай важко втекти. Відомо лише кілька випадків втеч з Аушвіц-Біркенау. Втеча батька не була винятком — вони не наважилися тікати із самого табору.

Їхній етап завантажили у вагон-«теплушку». У когось був шматок залізного прута, мабуть, обруч з діжки. І вони почали по черзі вишкрябувати дошку вагона, де із зовнішньої сторони знаходився замок.

Батько розповідав: «Тремо-тремо, тремо-тремо, але весь час терти не можна, бо у передній частині вагона німецька охорона сидить, у своєму приміщенні. Але ми їм димову завісу влаштували. У вагоні стояла «буржуйка». То ми кинули до неї чиїсь гумові калоші. Тому конвой зайде, постоїть пару хвилин, наковтається диму і до себе вертає. Привчили їх, що нема чого сюди ходити. Викурили ми конвой, одним словом!»

Коли дошку перетерли, батькова команда дочекалася чергової перевірки конвою. Він прийшов, відчинив двері, заглянув

і навіть не заходив усередину. Вибивають дошку, відкривають замок.

Звертаються до полонених: «Хто готовий тікати?» Їх було 27 чоловік у вагоні. Двоє відмовилися. І замість тікати починають суперечку... Батько розповідав, що з тими двома якось особливо жорстко поговорили, побили навіть, але вони так і не пішли із більшістю, залишилися у вагоні. Врешті-решт, батько вискакує, падає на сусідню колію і розбиває собі обличчя. Цей шрам залишився на переніссі на все життя. Міг би вбитися чи покалічитися, переламати ноги, утім, трапилася іще одна щаслива випадковість: трохи побитий, з роз'юшеним носом, але утік.

Насамперед треба було змінити одяг. Вони підійшли до якогось двору і познімали з мотузки, що там висіло після прання: штани, сорочки... Але одяг був мічений іменами. Прізвища — слов'янські. Із тим новим ім'ям батько цілу легенду вигадав: мовляв, він з родини білого офіцера, який боровся проти червоних, мовляв, ми все життя мріяли, щоб побороти більшовиків. Але насправді це не мало жодного успіху. Попри те, що він змінив ім'я, його таки спіймали, але аж... у Празі.

Батька відправляють до в'язниці гестапо у Карлсбаді. Кінець кінцем там з нього вибили правду про табори, адже він мав номер із Освенцима.

А звідти, як пише батько, його етапують до Бухенвальда. У Бухенвальді він пробув лише тиждень. Звідти 1 грудня 1945 року його доправляють-таки до Фльосенбурга. Там у батька з'явився новий номер — 38034.

У нас у родині збереглася стара гравюра, яку батько привіз з Німеччини: фортеця, а перед нею десь четверо коней біжать прямо на художника. Цей силует батько бачив кожного дня з табірного плацу у Фльосенбурзі. Тут він зустрів кінець війни.

Британська авіація усе навколо бомбить. Німецька охорона втекла. Якийсь союзницький літак-розвідник пролітає над табором, починає кружляти. Весь табір виходить подивитися, що

відбувається. З літака зробили фото. Я бачив це фото у музеї: кілька тисяч людей стоять на плацу між бараками і дивляться у небо. Десь там стояв і мій батько.

Андрій Ющенко був одним із 102 радянських в'язнів, які уціліли у Фльосенбурзі. Загалом у тому таборі вижило близько півтори тисячі в'язнів. Мені траплялася інформація, що перед звільненням табору більше 10 тисяч бранців були вивезені СС на південь і знищені під час «маршу смерті». Мій батько був великим щасливчиком.

23 квітня 1945 року той табір звільнили американці. Спочатку приїхали мотоциклісти, а через чверть години — танк. Машина розвертається посеред табору і здіймає у повітря купу пилу. З танка вилазить офіцер і просить іще трохи потерпіти: ми вам завтра надамо допомогу. Залазить знову в люк, люк закривається, танк їде. Батько, не чекаючи, стрибає на броню і так потрапляє у розташування американської частини.

Батько оповідав: «30 кілометрів польовими дорогами проїхав. Брудний, як мавпа, сиджу — упізнати неможливо, що я людина. І коли танк зупинився, пил осів, американські солдати, що обступили мене, такий регіт підняли — смішним, бач, їм це видавалося!»

Звичайно, спочатку довіри ані у нього до американців, ані у американців до нього не було. Але допомогли злізти з танка, бо самому йому було важко. Показали, куди треба йти, щоб помитися. А батько боїться: думає, що цього разу точно у крематорій відправлять! Чотири роки таборів дарма не минають! Жодного конвою із ним не було, то він собі думає: я туди не піду, я їх обдурю. Метрів 150 пройшов у вказаному напрямку, а потім попрямував в інший бік. Вештається частиною, зустрічає іншого офіцера, а той його знову відправляє митися.

Наступне випробування їжею. У Фльосенбурзі недогодовували, а тут — у складському наметі при кухні і галети, і тушонка, і все, що забажаєш! Батько набирає, скільки може взяти. Хтось це бачить, зупиняє його, мовляв, не бійся — більше проблем із їжею у тебе не буде!

Так батько потрапив в американську армію, а оскільки він англійську трохи знав, то його взяли на службу. Там була група, яка займалася пошуком есесівців. І батько був якось долучений до цієї роботи. Кілька місяців він так працював, а до них весь час вербувальники приходили з радянського боку. Мовляв, на вас чекають матері, на вас чекає родина! Хлопці, давайте додому! Батько добре знав слова Сталіна, що нема військовополонених, є самі зрадники. І тому то був тяжкий вибір.

Батько мав обирати: або цілий світ і всі мислимі і немислимі його дороги, або СРСР, де він уже бачив і Голодомор, і Біломорканал, і де, можливо, знову чекають табори: жодних ілюзій стосовно цього не було. Проте разом із батьком у таборі був старший товариш з колишніх білих офіцерів. Саме ця людина його і переконала: «Знаєш, Андрію, я заможний, маю будинки у Відні та Парижі, але щасливим поза батьківщиною уже не був. Не поведися на цю спокусу!» Саме цей чоловік йому і сон витлумачив.

* * *

Однієї неспокійної ночі батькові у таборі наснилося: стоїть багато жінок, а серед них — Варка з паралельного класу хоружівської школи. Кольорів нема, усе примарно, картинка проявляється як на чорно-білій світлині. Усе тьмяне, нечітке і напівпрозоре. Але в руках у Варвари — зірка, і ця зірка сяє ясним золотавим і блакитним сяйвом. Батько отямився від сну, але видіння залишалося перед очима. «Це — твоя майбутня дружина», — пояснив той чоловік.

Мамі батько приснився за інших обставин.

Вона кохала іншого хлопця, який так само пішов на фронт. Одного дня мамине серце стрепенулося, закололо, закалатало частіше. У цей момент мама ясно усвідомила, що сталося щось зле і невиправне. Вона запам'ятала той день і через багато років знайшла його ім'я у Книзі пам'яті. Усе співпало: він дійсно загинув саме в той день, коли її серце стрепенулось дивним болем.

Коли німці пішли — а це був уже кінець 1943 року, — почала працювати школа, і мама повернулася до свого вчителювання. Саме тоді їй сниться, як вона повертається зі школи тією самою греблею Каленченкового ставка. Мороз. Усе іскриться. Небо синє. Золоте сонце сяє нестерпним для очей блиском, але вітер такий, що збиває з ніг, кучугури намітає... «Виходжу на лід, а у снігових переметах щось видніється, — розповідала потім мама. — Я стаю на коліна, починаю розгрібати сніг долонями, пробую зрозуміти, що це за дивний прямокутник, а під снігом і кригою проступає людське обличчя — фотографія Андрія Ющенка з Гаркунів».

На той момент батьки не бачили одне одного більше десяти років. Вони ніколи не були і не могли бути близькими людьми: за десятиріччя вони обоє змінилися і стали геть чужими одне для одного. І лишилися б чужими, якби не ці дивні сни.

* * *

Після американської армії батько потрапляє до фільтраційного табору. А після «фільтрації» його призначають у команду з демонтажу одного із заводів у Штейнау.

Вони розбирають цей завод, ставлять на платформу. Пізнього літа 1945 року їдуть додому. Вочевидь, то був ризик з німецьких таборів потрапити у радянські. Але батько був такою людиною, яка не мислила себе на чужині, просто він не міг жити ніде, окрім як на українській землі. Він був невиправний патріот, готовий навіть до опору, до самопожертви заради свого краю. Україна тягнула його як магніт. Йому було важливе його українство: він був палкий прихильник українського мистецтва, літератури... Шевченко, наш Тарас Григорович, був його кумир над кумирами: він його фантастично глибоко знав, і якщо домашні дискусії заходили у глухий кут, останнім аргументом завжди було «що сказав Кобзар» з того чи іншого приводу. Я не думаю, що він був аж надто схильний до ностальгії — він був сильною, дуже сильною людиною, і сентименти йому були не

притаманні. Складно сказати напевно, чому він вибрав такий ризикований шлях додому. Він вибрав ту путь, яку вибрав.

Батько доїжджає до Конотопа. Поїзд має їхати далі — на Урал. І батько розуміє, що він або зараз знову тікає і йде пішки у свою Хоружівку, або уже ніколи в Україну не повернеться. Він зістрибує у Конотопі та йде пішки 70 кілометрів полями — день і ніч.

Батько вийшов на пригорок, звідки вже Хоружівку видно, бачить: село, жінки на полі, жнива... Каже сам собі: яку дівчину першу побачу — на тій женюся. Дурна думка, взагалі-то... Думаю, він так міркував, бо за десять років мандрів та поневірянь уже забув, що таке домашнє життя. І тільки-но він почав спускатися з пригорка, 50—60 жінок біжать назустріч. Кожна біжить свого зустрічати. А він — один.

Першою добігає баба Катя, Катерина Гордіївна — Варина мама. За нею — Варка, дівчина з його неспокійного табірного сну.

Десь за тиждень вони зустрілися на греблі Каленченкового ставка. Ці молоді люди не бачилися 12 років. Вони були незнайомцями — надто багато вони бачили, надто сильно змінили їх роки лихоліття. Щось сталося на тій старій греблі: мама відчула, що саме цьому хлопцеві вона може виплакати своє горе. У серпневому вербовому присмерку вони оповіли одне одному свої сни. Мама виплакала на батькових грудях минуле кохання і знайшла нове. За кілька місяців, 31 грудня 1945 року, батьки зіграли весілля. А 15 вересня 1946 року збулася батькова мрія про сина.

Розділ 2
ОБСТАВИНИ НАРОДЖЕННЯ

Петя захищає Сталіна та шукає Вітю у капусті. — Незвані гості. — Розмова на околиці лісу. — Співпраця з ОУН. — Міністр держбезпеки цікавиться долею батька. — Провал справи Хитрого. — Ворожі голоси. — Друг. — День Радянської армії. — «Слава Богу, все в порядку!»

У 1953 році помер Сталін. Батько добре запам'ятав той день. Як тільки це стало відомо, директор Хоружівської школи зібрав усіх в учительській, щоб повідомити новину. «Я всередині ледь не вибухнув! — згадував батько. — Я боявся, що мою радість буде занадто помітно. Тоді чимшвидше вискочив з кімнати, зі школи і побіг додому».

У кожного вчителя вдома замість ікон у красному кутку мав висіти портрет Сталіна. Не мати в хаті світлого лику вождя було б надто відвертою демонстрацією. У батька на стінах також були портрети Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького. Але найповажніше місце мав посідати Йосиф Віссаріонович на повний зріст у казенній дерев'яній рамі!

Отже, батько вбігає в хату, хапає віденський стілець — чомусь саме так урочисто називали досить скромний предмет домашнього вжитку із характерною подвійною гнутою спинкою — і, не знімаючи чобіт, лізе знімати осоружного «батька народів». Раптом чує, що хтось його хапає за ноги! Петро обійняв його за чоботи, як колись сам батько обіймав чоботи енкаведиста у Баку, і реве-плаче на весь голос: «Тату, не знімайте!» Кожного разу, коли я згадую цю родинну історію, я уявляю ту картину: стара хата, долівка, піч, рушники, батько на стільці та малий Петя, що молить батька — в'язня сталінських таборів — не знімати Сталіна.

Коли тато вийшов з кімнати, Петро вирізав з букваря портрет генералісимуса і гвіздками прибив на місце замість старого. Петрові було шість з половиною років.

У 1953-му — у той рік, коли помер Сталін, — моїй мамі виповнилося 35 років. У ті часи у селах у такому віці уже не народжували. Батькова мрія про сина уже здійснилася. Батьки вчителювали й опікувалися господарством. Цих клопотів цілком вистачало, щоб заводити іще одну дитину. До того ж над батьківською хатою почали знову згущатися темні хмари нових випробувань.

Більшість членів родини про них навіть не здогадувалася. Але саме у цей час батько опинився у центрі спецоперації, яку зорганізував колишній НКВС, що після війни був переформатований у Міністерство державної безпеки.

Тоді, на самому початку 1950-х, міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Ковальчук влаштував «розгін» своїм підлеглим у Сумському управлінні МДБ за недостатню активність в оперативній роботі з українським націоналістичним підпіллям. Єдине ім'я, яке згадує головний чекіст Української РСР у своєму розпорядженні, було ім'я мого батька — Андрія Андрійовича Ющенка: «не можна виключати, що у Сумську область він повернувся зі спеціальним завданням».

Але маленького Петра усі ці складні чекістські розклади не обходили. У наших сусідів того року народився хлопчик. Петро тішився тим, що у його ліпшого приятеля — Володі Давиденка — народився молодший братик. Хлопчика назвали Вітя. У сусідській родині усе крутилося навколо немовляти, тільки і було чути, що про Вітю. І Петро почав вимагати собі теж «братика Вітю»: бо як це у нього такого ж нема?!

Одного разу він вчепився у рукав діда Андрія і почав тягнути його на город. «Чого тобі там треба?» — дідові, вочевидь, нікуди йти не хотілося. Петро не відстає: «Підемо у капусту братика Вітю шукати!» Дід не стримався: «Та що це ти до мене ходиш — із тим питанням до матері йди!» Мама зніяковіла, але питання із тим, як назвати молодшого сина, на порядку денному більше не стояло. От тільки батька майбутнього Віті могли заарештувати кожної хвилини.

Подробиці цієї історії випливли на світ божий тільки наприкінці 2010 року, коли батька і мами уже давно на ньому

не було. Саме тоді в архівах колишніх радянських спецслужб знайшли документи, які дозволяють мені тепер сказати: в принципі, жодного «братика Віті» у Петі могло не бути, якби ця історія склалася трохи інакше.

* * *

Мама добре пам'ятала, як ця історія почалася... Хоча «почалася» — то не зовсім правильне слово: мама випадково стала свідком одного із дрібних епізодів у довгому ланцюгу подій, що вели у минуле батька, у перші повоєнні роки.

Отже, того дня до нашої хоружівської хати зайшли двоє: «Слава Україні!» Була рання весна 1950 року.

Мама потім згадувала: «Я стою біля дверей, аж раптом заходять — обидва у смушкових шапках, у вишиванках під кожухами. У мене все потерпло: це мало вигляд якогось маскараду!» Вочевидь, мама не розуміла, що це була провокація чекістів.

— А де Андрій Андрійович?

— А де ж йому бути?! У школі, на уроках!

Гості пішли і знову з'явилися пізно ввечері.

Цього разу вони застали батька вдома. Він потім казав, що з тієї розмови вертався із переконанням, що співрозмовники будуть стріляти йому у спину. Але вони мали інший план.

* * *

Батько цих планів не знав. Проте одного разу він вже мав подібну зустріч із незваними гостями, які з'являлися нізвідки і зникали в нікуди.

Коли мама тільки чекала на появу первістка, батька відправляють працювати директором школи на Західну Україну, у тодішню Станіславівську область, до Корщевського району, до села Велика Кам'янка.

Його відправили туди відразу після весілля, у січні 1946 року. Тоді радянська влада направляла у західні області України де-

сятки тисяч «східняків» — учителів, лікарів і партійних працівників.

Після того як у західних областях попрацювали нацисти, а потім і чекісти, після обмінів населенням між СРСР і Польщею — після усіх тих подій вчителів і лікарів там серйозно бракувало. Вчителями були переважно поляки, серед лікарів було досить багато євреїв. Перших — переселили комуністи у Польщу після війни, других винищили нацисти під час війни. Українців, кому бракувало лояльності до нової влади, «підчистили» радянські спецслужби. Їх відсортували від решти і відправили до таборів Сибіру, Казахстану та Колими — із тавром «українського буржуазного націоналіста».

Вчителів насправді бракувало. Проте ця акція мала насамперед іншу мету: йшла кампанія з «радянізації» Західної України. Вчителі зі Сходу мали викладати учням основи Конституції СРСР, історію ВКП(б) і розповідати про те, який хороший товариш Сталін.

Це суперечило планам українського підпілля. Часом воно діяло невиправдано жорстко, вбиваючи вчителів-східняків, яких сприймали за представників ворожого ладу.

Одного разу мого батька хтось прямо запитав у районному відділі освіти: «Андрію Андрійовичу, чому вас досі не вбили? Ми маємо підозри, що ви співпрацюєте із бандитами з ОУН!» Не знаю, чи то жарт такий був, не знаю, що батько там відповів — нам, своїм синам, він розповів, чому його не вбили «лісові брати» взимку 1946 року. Адже нагода була.

Я був у тій хаті, де замешкав батько. Вона знаходилася на околиці Великої Кам'янки, просто на узліссі. Ґаздиня, вочевидь, співпрацювала із повстанцями, можливо, була зв'язковою, можливо, мала якісь інші функції. Одного зимового вечора до хати заходять хлопці у формі... А до цього у цьому селі уже трапилося кілька трагедій, коли «радянізаторів» ліквідовували. У цей момент батько зрозумів, що його не знищила гулагівська система, йому пощастило вижити у бою, його не вбили нацисти в Освенцимі... але тепер, зараз — з'являється реальна небезпека бути застреленим українцями, що борються за Незалежність!

Утім, тієї ночі батькові вдалося порозумітися із повстанцями. Він прямо сказав, що не є комуністом, що приїхав сюди вчити дітей української мови та арифметики. І по тих словах смерть знову від нього відступилася — батько переконав гостей, що він не є їх ворогом.

Згодом уже дехто з них свідчитиме про нього органам держбезпеки. Саме ці свідчення і лягли в основу справи Хитрого — таку кличку дали батькові чекісти.

Отже, підставою для початку «агентурної розробки» батька з боку МДБ були свідчення учителя географії Велико-Кам'янської середньої школи, де батько директорував, який також співпрацював з ОУН. За його словами, батько підтримував постійний зв'язок із ОУН, проводив із повстанцями заняття з історії України: як писав слідчий — в «антирадянській націоналістичній версії», пояснював походження і значення українського тризуба, розповідав про виникнення національного руху, «Спілки визволення України» та «Української військової організації», і навіть — це підкреслювалося особливо — допомагав діставати чистий папір!

Інші заарештовані підпільники свідчили, що директор Велико-Кам'янської школи Ющенко допомагав підпіллю грошима, був добре знайомий із програмою ОУН, неодноразово розповідав про виникнення і розбудову української самостійної держави.

Мабуть, уже восени 1947 року батько відчув, що навколо нього відбувається щось підозріле. Він вчинив те, що вже звик робити у випадках небезпеки, — втік з Великої Кам'янки назад, у Хоружівку. Але не зник з поля зору спецслужб.

У листопаді 1948 року розпочалася операція з агентурної розробки Хитрого. МДБ припускало, що ОУН почала розширювати мережу своїх агентів на схід. Ось що мав на увазі міністр держбезпеки, коли писав про свої підозри щодо Андрія Ющенка: мовляв, той виконує «спеціальне завдання» українського підпілля.

У 1949 році до батька був направлений агент під кличкою Лихий. Той зустрів батька і повідомив йому, що прибув у Сумську область за наказом проводу ОУН. Батько відповів, що ор-

ганізувати будь-яку підпільну роботу тут буде дуже складно, і на тому розпрощалися.

Наступного разу Лихий з'явився з іншим агентом спецслужб — Дорожним. Саме їх поява так налякала маму навесні 1950 року.

Згідно з архівними документами, ця зустріч відбулася 18 березня 1950 року і тривала десь півтори години. Дорожний відрекомендувався провідником ОУН з району, де батько працював директором школи. «Провідник» запитав батька, чи знає він людей, відданих справі? «Є тільки одна людина у Хоружівці, яка віддана справі, і ця людина стоїть перед вами! Яким я був, таким залишився, таким і помру, тому невипадково прийшов зараз у ліс на цю зустріч!» — Ця батькова відповідь уже тягнула на новий термін у ГУЛАГу. Але чекісти мали інший план щодо нього. Їм, вочевидь, не було аж так цікаво схопити одного ворога радянського ладу, адже нагору треба було відрапортувати про знешкодження цілої підпільної мережі. Для цього треба було довго працювати.

У середині січня 1954 року, за п'ять тижнів до мого народження, МДБ приймає новий план агентурної розробки Андрія Ющенка. До нього мали підіслати нового агента — людину, яку батько знав особисто, когось з його оточення у Кам'янці, когось, хто міг би увійти до нього в довіру. На щастя, агент захворів і не зміг виконати свого завдання.

До цього і після цього до батька підсилали інших агентів. Один з них попередив батька, що це все — провокація держбезпеки, а сам втік і був затриманий десь на кордоні. Батько надалі усіляко ухилявся від подібних контактів. Це був провал для чекістів, але вони продовжували розробку Хитрого.

Спецслужби покладаються на агентів у найближчому оточенні батька. Згодом з'ясувалося, що ним був один з його найближчих друзів. Батько знав лише, що його «розробляють» спецслужби, але нікому у родині про це не говорив. У лютому 1954 року нічого не було ясно напевно.

Мама інтуїтивно відчувала, що щось негаразд. Коли батько вмикав «Голос Америки» чи Бі-бі-сі, мама починала вмовляти:

«Виключи, я тебе прошу, чуєш — люди йдуть?! Виключи, бо ж тебе посадять!» Але жодні мамині вмовляння на нього не діяли. Батько знав увесь розклад усіх «ворожих голосів», і ця хатня війна «Андрію, виключи це!» — «Не буду!» тривала роками. Я це добре пам'ятаю: зимові вечори, хату, що була обплутана мідним дротом антени, та батька, який схилився над приймачем, що передає щось з «Німецької хвилі» чи то якусь іншу програму з Ізраїлю або з Лондона... Звичайно, що усе це голосно і бурхливо обговорювалося потім із друзями на кухні. Серед них завжди був той, хто у документах спецслужб проходив як агент Мороз.

Серед тих, хто збирався тоді на нашій кухні, був і найближчий приятель батька — вчитель креслення і малювання Федір Іванович Голуб. Вони могли годинами обговорювати поезію Шевченка і політику партії. Сварилися, мирилися, грали у шахи. Федір Іванович забирав з дому мольберт і пензлі, малював у нашій хаті, міг залишатися ночувати, і вони з батьком говорили, говорили, говорили... Він не просто дружив із батьком, у них були однакові характери — непримиренні, непокірні, вони однаково совєтів ненавиділи.

Через багато років після смерті Федора Івановича ми дізналися, що саме він був одним з агентів, які опікувалися батьком. Мама тоді не витримала із наріканнями: «Ось бачиш, Андрію, яким Федя був!» — «Нормальний Федя був! — відрізав батько. — Мав би доносити, але не доносив!»

Такими були обставини мого народження. Кожної миті могло трапитися щось, що залишило б Петра без братика Віті.

23 лютого 1954 року в клубі була самодіяльна вистава з нагоди Дня Радянської армії. Мама випровадила з дому чоловіків, попросила свою маму, Катерину Гордіївну — бабусю Катю, — нагріти води. На печі заховався Петя і спостерігав. Коли мама народила, поява братика Віті була для нього якоюсь магією... Баба Катя у цей момент вголос порахувала пальчики на ногах, руках, розсунула ніжки і полегшено видихнула: «Слава Богу, все в порядку!»

Розділ 3
ПОЛИНОВИЙ ХЛІБ

Контракт із бабою Катею. — Горбки і монголи. — Полиновий хліб Платона Майбороди. — Земля мого діда. — «Веди, Вітю! Веди!» — Буряки на морозі. — Баба Катя виглядає сина Петра.

Якось бабуся Катя кличе мене до себе: «Вітю, є контракт!» Авжеж, того слова вона не вживала. Я навіть не впевнений, чи вона знала слово «контракт», але сенс був саме такий: давай укладемо угоду. Предметом нашої угоди була коза.

Отже бабуся запропонувала: «У мене є три кози. Кожного ранку ти їх ведеш пастися, припинаєш до ціпка, в обід знову приводиш — я даю їм води, яку ти також маєш принести. Потім по обіді знову відводиш на пастівень і ввечері приводиш назад. Літо працюєш, наприкінці літа одну козу продаємо, і всі гроші — твої!» Це були мої перші шкільні канікули, я закінчив перший клас, уже мріяв і про велосипед, і про фотоапарат «Зміна», а тому цю угоду прийняв із великим ентузіазмом.

Минає червень, липень, врешті-решт продаємо ту козу. І бабуся, як ми чесно домовилися, віддає мені 28 радянських рублів. Я приходжу додому, і перша думка: а де ж заховати, щоб мама не знайшла? Куди не покладеш — мама знайде: на шафу — знайде, на припічку покладеш — теж. Що робити?!

Вітаміни тоді продавалися у картонній баночці з металевими дном і кришечкою. Ця баночка мені видалася цілком надійним «сейфом». Я виклав з неї драже, поклав туди гроші, взяв лопату і пішов на город. Закопав я свої заощадження у картоплі й абсолютно щасливий повернувся до хати. Але минає година і... треба ж гроші перерахувати!

Іду назад на город. Копнув в одному місці — нема, копнув в іншому — нема. Копаю-копаю — знайти не можу. Наступного дня уже й прикмети забув, які було собі намітив. Чотири дні

шукав, копав — нічого не знайшов: пропали гроші! Це був один з найтрагічніших моментів мого дитинства! 28 рублів — були, і нема! Ані велосипеда, ані фотоапарата! І поскаржитися нема кому, бо сам винний.

Першого вересня іду до школи. А тоді було таке негласне правило: діти ідуть до школи — дорослі починають копати картоплю. В обід приходжу з навчання, а мене мама кличе. Дістає цю баночку: «Вітю, це ти заховав?» — «Я заховав. Це ті гроші, що мені бабуся за козу дала. Мамо, віддайте мені назад!»

Мама тих грошей не віддала: «Тобі бабуся давала, а ти їх загубив! Отже, їх у тебе нема. Проте я їх усе одно на тебе витрачу: штани, черевики тобі куплю, може, піджак який!» Але ж я мріяв про фотоапарат!

Але завдяки цій історії мені стали зрозумілі три речі. По-перше, гроші просто так не даються — їх треба заробляти. По-друге, усе таємне рано чи пізно стає явним. По-третє, город — то не найкраще місце для збереження грошових заощаджень!

Деякі висновки я зробив відразу, деякі — трохи згодом. А ще завдяки цій історії я вперше почув про Голод.

Тих кіз я кожного ранку відводив пастися на пустирище неподалік бабусиної хати — «на горбки». Це пустирище безпосередньо прилягало до цвинтаря, горбки мали вигляд могилок, але не мали ані хрестів, ані пам'ятників. Я питав бабусю: а що це за «горбки»? Але вона тільки відмахувалася від мене: то монголи там лежать, і не питай нічого! Не хотіла розповідати!

Але згодом ця історія почала складатися докупи. На горищі, де був мій «робочий кабінет», де я розкладав на сіні ряднину і читав книжки, — там весь час висіли три-чотири великих мішки із сухарями. Кожного року мама і бабуся нарізали хліб, сушили у печі, виносили сухарі на горище, а я нічого не міг зрозуміти: «Мамо, нащо ви це робите?!» А мама постоїть, бувало, з хвилину, помовчить, похитає головою: «Дай Боже, Вітю, щоб ви цього не пережили!»

Минуло ще багато років, перш ніж я дізнався, чому мама і бабуся усе своє життя сушили так багато сухарів про запас.

* * *

Білого хліба у нас в селі не було. Скільки я себе пам'ятаю — був темний, житній. Татова мачуха, бабуся Маруся, застилала лаву рушником, потім витягала хліб з печі і накривала його другим рушником. Цей хліб мав запах у тисячу разів кращий за усі, які я коли-небудь відчував! Жодні парфуми, жодна «Шанель № 5» не йде у порівняння із запахом свіжовипеченого хліба!

Поки скоринка іще міцна і гаряча, її треба якнайшвидше натерти часником. І це — найсмачніша страва! Потім, коли скоринка «відійде», стане м'якішою, хліб уже не буде таким смачним.

Кожного ранку мама чи котрась з бабусь пекли хліб і готували борщ або юшку. І з цього запаху починався чи не кожний наш день.

Лише згодом до села почали привозити хліб з Недригайлова. Він аж ніяк не був кращий за домашній. Але до магазину, де його продавали, кожного дня вишиковувалася величезна черга.

Хліб продавали не у самому магазині, а збоку — через ляду. До прилавка було досить високо і я у свої шість чи вісім років не міг навіть дотягнутися до нього. А посковзнутися під тією лядою було дуже просто — десятки чобіт перетворювали землю навколо магазину на багнище.

Один з перших походів у магазин за хлібом я запам'ятав як найбільше приниження мого життя.

Це був самий початок 1960-х. Тато з самого ранку йде на роботу до школи, мама — теж, брат — на уроках. То бабуся за хлібом мене посилала. Тоді я навіть годинника не знав, не вмів визначати час. Бабуся дивилася на годинника, давала мені зав'язані у носовичок копійки і відправляла за хлібом.

Люди починали збиратися, «займати чергу» десь о десятій годині ранку, а хліб з райцентру привозили ближче до третьої дня. Під магазином вишиковувалися десятки, може, навіть сотні людей: мені видавалося тоді, що навколо тієї хлібної ляди стояла величезна юрма народу. Не у черзі одне за одним — упорядко-

вано й організовано, а саме юрмою, натовпом: штовхаються, сваряться, лаються.

Поруч із нашою хатою мешкала бабуся, колишня вчителька — Маргарита Володимирівна. Їй було років 90, мабуть. Сама по хліб вона вже не могла ходити. І часом мене просили для неї купити хліба. Просиш дві буханки, а тобі не дають. Дали одну — і йди звідси! Кожного разу вибухали скандали, часом доходило навіть до бійок, бо хліба тоді привозили мало і його завжди не вистачало для всіх.

Я бачив, як люди виривали хліб одне в одного. І мені ця черга перед хлібною лядою видавалася найбруднішим місцем з усіх, що я бачив.

Одного разу йшов мокрий сніг. Під ногами чавкало слизьке болото. Ляда зі скрипом відкрилася. Почали давати хліб. Натовп колихається хвилями — кожний тисне, проштовхується до прилавка. І тільки-но я схопився за хлібину, як хтось виштовхнув її у мене з рук! Хліб упав униз — туди, де бруд і чужі чоботи... А другої хлібини ніхто не дасть — і мусиш той рятувати!

Падаю під ноги натовпу, намагаюся знайти свою хлібину навпомацки. І відчуваю, що там уже п'ять чи шість рук його шукають, намагаються вхопити! А хліб у болоті, у снігу качається, а я його намагаюся спіймати, собі повернути, відбити від чужих рук: у багні, під чиїмись ногами! У цей момент я відчув себе скотиною, я відчув, що до мене ставляться гірше, ніж до скотини!

Хлібину я врятував. Але ця історія якось особливо боляче ударила по мені. Було страшенно гидко. Бо це не хліб упав — то було гріхопадіння. Я став свідком морального падіння людей, до якого призводила уся та радянщина, увесь той комуністичний лад!

Мені ця історія досі щемить: це був еталон приниження людського, всього того морального, найкращого, що прищеплювали мені мої батьки. Потім мені здавалося, що того дня я торкнувся дна. Згодом це спрацювало як урок, як мотив, як запобіжник:

ніколи не втрачай людськості, ніколи не втрачай гідності, роби усе, щоб ніколи в житті так не опускатися! У певному сенсі це було щеплення людяності проти звірства. «Се ж остання війна! Се до бою чоловіцтво зі звірством стає». Мені було тоді шість років.

* * *

Одного дня до нашої хати завітав композитор Платон Майборода. Платон Іларіонович тоді вже був фантастично відомий. Його пісню «Рідна мати моя» співали, здається, навіть у Франції, а в Україні і досі співають чи не на кожному українському весіллі: пісня перетворилася на народну.

Гостя привів близький родич батька, поет Олекса Ющенко. Родинне обійстя Олекси Яковича було просто через вулицю. Отже одного літнього дня на порозі нашого дому з'явилися одночасно композитор і поет.

На кухні починається метушня: беруться яєчню та сало смажити, зелену цибулю та огірки мити. От тільки хліба нема! Треба мерщій бігти.

На щастя, наприкінці 1960-х хліб у магазині можна було купити уже без черг і принижень. Але бігти треба далеченько. То я вирішив скоротити. За нашим обійстям було пустирище, що поросло полином, котрий ріс високий, немов дерева. Хліб я приніс дуже швидко.

Аж раптом Платон Іларіонович каже: «Гіркий хліб!» І то не в поетичному значенні. Хліб буквально мав гіркий смак.

Мама не вірить: «Та не може бути!» — «Та ось — скуштуйте!» Мама куштує, а він дійсно гірчить і полином віддає. Роблять слідство, чи не ходив я полиновим пустирем: «Вітю, як же ж так?! Нащо ти там ходив?! Просили ж тебе уважати, щоб дивився... Ну, як оце таким можна буть?!.»

Я розумів, що полиновий пилок гіркий, тож тримав хлібину високо над головою і був упевнений, що цих «заходів безпеки» буде цілком достатньо. А виявилося, що ні, недостатньо.

Мама сварить: виконується педагогічний момент. Та Платон Іларіонович не витримує і каже: «Пішли, козаче, покажеш мені, де той полин!» І вони — Майборода, Олекса Якович та мій батько — ідуть на пустирище, ходять, пригорщами той полин ламають, між долонями перетирають, а Платон Іларіонович примовляє до батька: «Андрію, ти понюхай! Ти понюхай, як він пахне! Який степ! Як степом пахне!» Він набрав собі того полину цілий оберемок, заявив, що вдома повісить над роялем для натхнення... І далі вже поточилася інша, якась дуже поетична розмова, а я був «помилуваний».

* * *

Те пустирище за нашим обійстям мало свою історію.

Родина користувалася 75 сотками городу. Наділ колгоспника був 25 соток. А вчителям давали у два рази менше: 25 соток на двох. Коли помер дідусь Андрій, колгосп відрізав «зайві» 25 соток, і у нашої родини лишилося 50. Коли померла бабуся Маруся, відрізали ще 25. Та земля ніяк не оброблялася і заростала полином. Ось і утворилося пустирище, яке так надихало своїм степовим ароматом Платона Майбороду. Жодної іншої користі з того полину не було.

Земля гуляла. Батько не міг на це спокійно дивитися.

Ранньою весною земля починала парувати. Земля «дозрівала» — і батько впрягав до плуга коня. Моїм обов'язком було цього коня вести. Батько йшов за плугом. Із кожним рядком ми наближалися до забороненої межі.

У нас у селі був фінінспектор. Усі кликали його Ільком. У нього був «символ влади» — коричневий шкіряний портфель із металевими кутами. Із тим радянським клейнодом він ходив по дворах описувати майно: поросят, корів, гусей, курей, бджолині сім'ї, дерева у садку... На все це потім нараховувався податок. Раз на два роки фінінспектор приходив переміряти землю — чи бува хтось не приорав собі зайвого. Отже, Ілько іде селом — собаки гавкають, жінки лаються, бо у кожному дворі якісь клопоти і щось не так!

Щовесни ми з батьком доходили до тієї межі, за яку перейти — означає наразитися на неприємності з боку фінінспектора. І щовесни батько мені каже: «Вітю, давай чотири-п'ять разів пройдемо по відрізаній землі, пригорнемо трошки сюди, до городу!» І так кожного року потроху «пригортали».

Одного разу мама нарешті зауважила, що ми з батьком вкоїли. Здійнявся галас: «Андрію, не чіпай це! Не дай Бог отой Ілько прийде!» А батько не слухає, йде собі за плугом і тільки примовляє рішуче: «Веди, Вітю! Веди!»

Десь, здається, на початку 1980-х приймають постанову, що цю відрізану землю можна обробляти. Батько вже потроху втрачав сили. І тому за плугом ходив я, а коня водити згодом почала моя старша донька. Одного разу втомлений батько сидів на ослінчику під дубом, який колись давно його батько посадив собі «на хрест». Я орю — батько дивиться. Кажу: «Тату, може, давайте зоремо 3—4 метри тієї землі, яка не оброблялася від похорону діда Андрія?» Батько глибоко зітхнув, його слова були наповнені сумом: «Знаєш, Вітю, оце якби зараз покійний Ілько встав з домовини, прийшов та знову відрізав половину того, що ми садимо зараз, — я б йому вдячний був!»

Ці слова для мене звучать як символ втрачених можливостей цілого покоління. Якби батькові у двадцять років дати цю землю, він би руками, пальцями цю землю перебрав би, щоб вона дала щастя і багатство. Його покоління не просило б ні в кого нічого: ані добрив, ані механізації — усе власними силами, однією лопатою перевернули б! Але у нашій історії була чорна смуга комунізму, яка забрала цілу культуру, гідність, традицію. Адже для села шматок землі — то найвища цінність: візьми, Андрію, цей наділ, і той, і ще шматок землі приріж! Але час минув. Ціле покоління залишилося нереалізованим, дожилося, договорилося до того, мовляв, нехай і те, що є, забирають, бо воно уже не потрібне.

Життя моїх дідів і батьків — то було мученицьке життя. І не тільки через війни та Голод, а через повсякденність злиднів і рабську працю. Щоосені жінок зганяли чистити цукрові буряки.

Я це добре пам'ятаю: сидять жінки на купах гички і оті два проборчики у буряка від землі вичищають. І так вичищають, що їх хоч зараз у борщ класти можна! Зараз ніхто ніде так не чистить той буряк. А тоді усе було доведено до ідіотизму. Колгоспна система механічною підневільною працею доводила людей до рабського стану, до втрати людської гідності.

* * *

Ми жили дуже бідно. Усі жили дуже бідно. Якщо тримаєш поросят або корову — то родина виживала. Але для того, щоб прогодувати родину, треба було чимсь нагодувати скотину.

Якось у грудні, коли уже почалися морози, тато запряг коня у воза, і ми усією родиною поїхали збирати буряки на полі. У колгоспах ніколи так не збирали врожай, щоб нічого не лишалося. І після того, як «усе зібрали», ціле село іще півтора місяця ходить на поле із заступами, добуває мерзлі буряки для худоби.

Я був у гумових чоботах. Гумові чоботи і так не найкраще взуття для морозної погоди, а вони іще й на три розміри більші були. Десь, можливо, через пару годин я замерз: усе закоцюбло. Пальці без болю не розведеш. Батько ніколи сам не одівав рукавиць і мене так привчив: інакше не по-чоловічому це якось було, козаки так не роблять — так мені здавалося у дитинстві. Отже, у гумових чоботах, без рукавиць на крижаному вітрі я змерз і став грітися біля коня. Руки йому на шию покладу — і здається, що вже не так сильно їх зводить від холоду.

Минає десь хвилин двадцять, батько з мамою вибирають ті буряки. Я мав би підносити їх до воза. А я не можу з місця зрушити від холоду! Кажу батькові, що замерз і не можу більше ці прокляті буряки носити. Він один раз поплескав мене по плечах — відпочинь. Сам за мене носить. Минає іще хвилин десять, батько питає: «Вітю, може, допоможеш?» Я кажу: «Тату, не можу, бо я замерз». Батько йде і працює далі. У третій раз батько підходить і каже: «Пішли матері допоможемо, принесемо ті буряки». А я знову відмовляюся. Батько повертається мовчки,

але встигає головою кивнути кілька разів. Так він докорив мені. Докір не був жорстокий, але я себе відчув підло.

Я і до цього дня не знаю, як судити цей епізод. Чи у мене насправді такий стан був, що я слів не знаходив, щоб сказати, як сильно змерз, а батько цього не зрозумів? Чи то з мого боку була слабкість, і батько цю слабкість побачив і дав зрозуміти головний урок: чоловіки так не роблять? Не знаю.

Було холодно. Декілька годин на вітрі у полі, у чоботах гумових — ніби усе працює «на мою користь», виправдовує мене. Але тоді від батькового погляду мені закололо.

У тому погляді я прочитав розчарування: мені здалося, що я не справдив батькових сподівань на мою допомогу. І у мене велика педагогіка вийшла з оцього епізоду. Цю історію я носив усе життя, але розповідаю вперше: щось я неправильно тоді вчинив. Можливо, зараз уже не висієш так на решеті, що саме воно там неправильно. Але я думав, що батько надіявся, що я своїми маленькими рученятами щось зможу допомогти, може, сподівався на солідарність якусь... Зараз я починаю розуміти ліпше, по своїх дітях: мені так гарно, коли діти поруч і щось допомагають, а ти щось кажеш їм, показуєш, пояснюєш, вчиш. І коли діти відмовляються твою науку приймати — почуваєш себе зле. Це життя.

Покоління моїх батьків і батьків моїх батьків бачили світ іншим. Вони міряли його іншою міркою. Намагалися свій досвід виживання передати поколінню, яке тих жахіть не бачило. Це було покоління, що мало дуже гіркий хліб. Полиновий хліб.

Мене завжди дивувало, як бабуся Катя говорила про смерть. Для неї смерть була буденною річчю. Зуби почистити, стакан води випити, померти — у її системі координат це були речі одного порядку буденності. Баба Катя про смерть говорила часто, спокійно, сміливо, без страху.

Тепер я починаю розуміти чому. У дитинстві мене це весь час дивувало і навіть лякало.

Баба Катя втратила на війні молодшого із синів — Петра. Війна закінчилася у сорок п'ятому, бабуся прожила іще багато

років. Кожного дня вона йшла до паркану і довго вдивлялася у дорогу. Її питали, чого вона чекає. І кожного разу вона відповідала, що сина виглядає... І якби то була єдина втрата моєї бабусі! Катерина Гордіївна бачила у житті щось, що було набагато страшніше за смерть.

* * *

Баба Катя у той час уже жила разом із нами. Вона мала свій куточок на печі, куди я часто забирався до неї. Стосунки між дітьми і старшими людьми — то особливі стосунки. До своїх онуків старші люди мають часом навіть більше тепла, ніж до своїх дітей. Онуки це відчувають.

Того дня я мав кудись бігти. Бабуся сиділа на печі. Зазвичай, ми цілувалися з бабою Катею. Цього разу я взяв її за руку, але чомусь не поцілував вітаючись. У той момент я відчув, що бачу її в останній раз. Так буває: серце щось говорить, а дурна голова своє робить. Підходжу до неї, дивлюся на неї, виходжу з хати, а в голові крутиться: «Я бачу її востаннє». Мені досі болить, що у той момент я не повернувся і не попрощався із нею. Досі почуваюся винним: покоління полинового хліба заслуговувало більше мого тепла, але я це зрозумів запізно.

Розділ 4
МОЇ МРІЇ

Плюс електрифікація усієї країни. — Дід Четвертак та його «черга». — Мрія № 1. — «Пригоди Гекльберрі Фінна». — Перша вчителька. — Двійка від мами. — Батько бореться із курінням. — Як я кинув палити. — Бібліотека на горищі. — Важкий вибір між археологією та географією. — Буду вчитися на бухгалтера.

Фразу Леніна «Соціалізм — це радянська влада плюс електрифікація усієї країни» я дізнався значно пізніше. Значно пізніше я замислився над її абсурдністю: адже для того, щоб соціалізм перестав бути соціалізмом в окремо взятому населеному пункті, достатньо було, щоб вибило пробки! Так-от, згідно з визначенням Леніна, у Хоружівку соціалізм прийшов приблизно в той час, коли Юрій Гагарін полетів у космос.

Звичайно, що після польоту людини у космос усі хлопці почали мріяти стати космонавтом. Усі страшенно раділи тому успіхові. Але уся ця історія з космічними подорожами — це було десь дуже далеко. Диво електричного освітлення було домашнім, ближчим, зрозумілішим.

Перше, що я зауважив, — у селі з'явилася нова машина. Те, що вона з'явилася, я з'ясував за слідами на дорозі: у селі було дві машини, і жодна не залишала таких слідів. Протектор цієї машини мав ромбики і нагадував мені вафлі. Це було дуже дивно і незвично. Деякий час я навіть номер тієї машини пам'ятав — настільки я був вражений! Отже, у селі з'явилася спецтехніка, і незабаром почали встановлювати стовпи і розтягувати дріт.

Я добре пам'ятаю, як до нашої хати зайшов сусід і батьків приятель Степан Євменович з інструментами і почав робити електропроводку: звивати чорні проводи у косичку, прибивати до сволока, до стелі білі фарфорові чашечки ізоляторів. Жодних

абажурів не було. Лампочку вставили у патрон, що звисав зі стелі на проводі, — ось і вся естетика. Так до нас у хату увійшло електричне освітлення.

До цього у побуті ми користувалися каганцями. Каганець мав вигляд такого собі каламарчика із жерсті з отвором, куди вставляли ґніт, — «космічні технології», одним словом. Світло каганець давав тьмяне, але саме з таким освітленням почалася для мене школа. Бо дроти провели, лампочку повісили, але працювала ця система від генератора, і вмикали її спочатку тільки на дві години. Часом із електрикою траплялася халепа: або десь дроти порвало, або інша якась аварія сталася. Ті аварії траплялися чи не щодня. Світло вимикалося, і батьки знову мусили запалювати каганець. Отже, електрика у нас у Хоружівці ніби була, але насправді нічого не працювало. Якщо знову згадати визначення Леніна, то виходило, що соціалізм у нас у Хоружівці був дві години на добу і то не щодня!

Але коли ця система запрацювала врешті-решт нормально, уже не від місцевого генератора, а від мережі, тоді ми побачили, що це за диво. Сьогодні я усвідомлюю, що та лампочка мала потужність чи то вісімнадцять, чи то двадцять п'ять ват і світила так собі. Але у нашій хаті ніколи до цього не було так світло ввечері. Це було диво.

Отже, коли у нашому селі з'явилася електрика, коли Гагарін полетів у космос — радість була шалена! Попри хлібні черги, що усе ще тягнулися до магазину, попри виснажливу і майже безоплатну працю колгоспників, попри усі ці негаразди здавалося, що настає інший час, що відтепер усе буде інакше, що ціле людство вступає до якоїсь нової ери. Це був час надії і мрії. Час мрії про краще життя.

Щоправда, коли у селі почули, що Гагарін у космос полетів, дехто перепитував: куди-куди полетів?! І у кожному дворі було своє тлумачення, що таке «космос».

1961 рік: Гагарін полетів у космос, у Хоружівку провели світло, я пішов у школу.

* * *

Тоді на запитання «Ким хочеш стати?» усі хлопці відповідали: космонавтом. Потім стало зрозуміло, що усі космонавтами не стануть, і почали відповідати, що стануть льотчиками. Я зі своїми інтересами визначився пізніше. І ці інтереси примушували балансувати між складним вибором: я хотів бути або археологом, або географом. Мені хотілося відкривати щось нове.

Околиці Хоружівки для цього прекрасно надаються. Кожний вихід із дідом Четвертаком на нове пасовисько або прогулянка із батьком, братом, старшими друзями до дальшого чи ближчого ставка перетворювалися на експедицію першовідкривачів. Навколо були ліси із загадковими назвами — Мисочка, Шамрай, Полулях... У сусідньому селі, у Кулешівці, стояв пам'ятник мамонту. Залишки цієї викопної тварини знайшли тут ще у XIX столітті, і це була, здається, перша подібна знахідка на теренах усієї Російської імперії. Той пам'ятник зберігся і дивував і своїм виглядом, і написами на його гранях: «Тут проходив кордон між Росією та Польщею». Це, щоправда, народжувало дисонанс: а де ж була Україна?! Поїздка у Недригайлів чи Ромни перетворювалася на поїздку в інший світ, а подорож у Суми — то вже був політ у космос!

Кожного ранку о пів на шосту я виганяв нашу корову на пастівень. Моїм партнером у цій справі був дід Олексій, наш сусіда і вічний трудяга. Ніхто його, правда, не називав «дід Олексій», а тільки по старій козацькій традиції на прізвисько — дід Четвертак. Щоправда, чого він був Четвертак — того ніхто не казав. Четвертак — та й по тому!

Це звалося «пасти чергу». Корів на нашій вулиці, у нашому «кутку» було десь із чотири десятки. І кожний двір мав по черзі виставити другого пастуха у поміч діду Четвертаку. Тому — «черга». Часом школярі пасли за сусідів, за хрещеного чи хрещену, якщо ті просили. Часом пасли просто за плату: день такої роботи оцінювали у «рупь», тобто в один радянський рубль. Але не казали рубль, казали саме «рупь»!

Ранкова роса о пів на шосту ранку — то справжнє випробування! Черевики ми взували тільки з першого вересня, а все літо бігали босоніж. І ось спочатку треба з п'ять хвилин по росі побігати, щоб ноги закоцюбли і перестали відчувати холод. Бо роса часом видавалася холодною, як крига.

У полудень починалося блаженство. Обідали саме у цей час, а не о другій, як зараз, — адже снідали о п'ятій ранку. Я набирав на пасовиську торішньої нехворощі, хмизу та старих, сухих гілочок, і ми з дідом Четвертаком починали смажити сало. Дід ножем вирізав з ліщини прутик десь 70—80 сантиметрів завдовжки, загострював кінчик немов олівець... Тримаєш сало на вогні, воно починає темніти, присмажуватися, стікати жиром, кладеш його на шматок паляниці. Врешті-решт воно починає хрустіти по краях, і з цього моменту настає оце омріяне блаженство. На обід мама зазвичай давала пляшку молока, хліб, сало, яйця, огірки, помідори.

Сонце висить у зеніті, тиша дзвенить стрекотом коників-стрибунців. Але обід — то лише перерва у роботі. Дід сидить, керує, а ти крутишся, бо він ціпком показує: тих корів віджени туди, а тих — піджени сюди. Підпасок йому шотландського собаку заміняє.

Ціле літо проходило у клопотах. Щодня треба було принести картоплі чи буряків худобі, курей нагодувати, корову подоїти, до того ж нашим із братом Петром обов'язком було сушити торф. Його привозили на двір іще вогким. Торф треба було сушити ціле літо, переставляти нижні брикети нагору, верхній ряд — униз, а те, що вже висохло, — відносити у хлів. Батьки у школі були навіть влітку, тому все це ти маєш робити сам: ніхто тебе не контролює, у 7—8 років ти — доросла, самостійна людина.

Моєю найбільшою мрією того часу було потрапити у піонерський табір. За сім-вісім кілометрів від Хоружівки було село Коровинці, і там був піонерський табір. Кілька сусідських дівчат там відпочивали і потім щодня розповідали про горни, барабани, вечірні ватри, і мені здавалося, що там був рай на землі — так

романтично все це звучало! Але до піонерського табору я так ніколи і не потрапив, треба було допомагати батькам із господарством.

Батьки зробили з мене трудоголіка. Я дуже вдячний мамі і батькові, що вони привчили мене дивитися на роботу як на відпочинок, як на релаксацію. Через таке виховання я не дуже люблю море, пляж, просто нуджуся там. Найліпший відпочинок для мене — фізична праця. Мамине виховання було макаренківським, вона через працю виховувала: зробив справу — біжи у футбол грай. Дуже чітка мотивація. Тому швиденько усе зробиш і біжиш до ватаги!

* * *

Та одного разу наша хлоп'яча вольниця ледь не коштувала мені життя.

Неподалік нашої хати був цілий каскад ставків. Зараз вони уже втратили своє «економічне значення», а на початку 1960-х їх використовували, наприклад, для того, щоб коноплі вимочувати. Цілі снопи конопель занурювали у воду, перш ніж обробляти їх і робити з них прядиво, мотузки чи домоткану тканину. Снопи накладали у кілька шарів: спочатку один, а потім — навхрест інший. Для нас, хлопців, ці конопляні «острови» були забавою: а що буде, як підпірнути під такий «острів»?! І не второпав я, що чим ближче снопи конопель занурені до берега, тим ближче вони до дна, тим менше простору між снопами і дном.

Пірнаю, пропливаю пару метрів: згори снопи давлять у спину, а груди у пісок упираються. Пробую пробитися, а снопи понамокали і стоять як стіна, не зрушити! Вони набрали води, і кожний сніп важить кількадесят кілограмів. Борсаюся. Розвернутися не виходить. Повітря бракне, рефлекси розривають легені, відчуваю, що іще мить — і не втримаюся, наковтаюся води. І все — кінець історії!

Я точно пам'ятаю розмову із собою: «Оце зараз ще один раз спробую відштовхнутися руками і ногами від дна!» Упираюся у

дно, спиною — у сніп. І далі сталося диво: я зрушив цю гору. Як — того я ніколи не збагну. Підняв спиною ті снопи. Випірнув. Врятувався.

* * *

Колгоспний сад був для нашої ватаги садом спокус. Чомусь нам, шести-семирічним хлопцям, здавалося, що за парканом того саду і груші, і яблука кращі, смачніші. Але це тільки одна причина залізти у той сад. До того ж то була іще й пригода: зробити щось недозволене. Це було бравадою перед іншими хлопцями — своєрідний іспит на дорослість: перелізти через паркан, набрати яблук і втекти.

Пасемо корів. Поруч — Волошин ставок, сад неподалік. Яблука уже достигають. А просто пасти корів нікому не цікаво: треба собі якусь пригоду вигадати. Нас було п'ятеро хлопців. І ми точно знали, що дідусь-сторож знаходиться у своїй гамазеї, у затінку, і в обідню пору мав втратити пильність. Попри це, ми вирішили на всяк випадок здійснити стратегічний маневр і «зайшли з тилу» — з частини саду, яка була найвіддаленіша від сторожа. Тільки ми залізли на яблуні, тільки нарвали половину того, що хотіли нарвати, тільки нам здалося небо в алмазах і все йшло просто пречудово, аж раптом біжить сторож. І на наш подив — ніякий то був не дід, а молодий чоловік років тридцяти. Розвідка у цій операції нас підвела: дід пішов додому чи мав якісь інші справи деінде, а сад того дня охороняв його син.

За кілька хвилин він переловив усіх нас і вчинив допит. Найголовніше у такій ситуації допитатися — чий ти є. Як скажеш, що ти син Андрія Андрійовича, вчителя, — куди ти вже тікатимеш?! А сторож нас усіх збирає, ідемо до наших корів. Він нас перед стадом вишикував і хвилин тридцять пояснював, чому до колгоспного саду лазити не годиться. І ми, і корови уважно усе це слухали. Тільки флегматичним коровам було байдуже, що з нами буде. А ми хвилювалися, бо ж абсолютно не зрозуміло, якою буде кара. Як тут не хвилюватися?!

Сторож нас здивував, бо наказав яблука забирати з собою. Сидить на поваленому дереві і «мораль» читає, але ж розмова — то ніби й не кара, і ми уже не знаємо, що і думати. Аж тут команда: «Знімайте труси!» Звичайно, ніхто труси знімати не хоче: соромно. З одного стягнув, з іншого: «А тепер заганяйте череду, пора гнати корів додому!»

І от ідеш без трусів — яром, кущами... Я і сьогодні пам'ятаю кожен метр тієї стежки через Лубенців яр поміж соняшниками, поміж городами: аби ж ніхто не побачив!

Не побачили! Ані мама, ані батько так і не дізналися. Сторож той теж нікому нічого не сказав. Але сорому було стільки, що не пам'ятаю, чи ми потім колись наважувалися до колгоспного саду лазити!

* * *

Мамина педагогіка була макаренківської школи. На відміну від батька, який жодного разу за все життя не підняв руку, не сказав міцного, чи просто грубого слова, мама могла при нагоді наздогнати ганчіркою чи віником — що у руках тримала. Заводієм пустощів частіше виступав старший брат Петро. Відповідно і покарання частіше відбував він. Але одного разу трапилася ситуація, коли під домашнє слідство потрапив я сам.

Солодощів ми часто не бачили. Їх просто було складно купити. Усього було мало. Усе було в дефіциті. Із солодощів для нас був доступний тільки цукор.

Мама знала про нашу з Петром пристрасть і кожного разу ховала той мішечок в іншому місці. Мама не мала великих запасів. Це був невеличкий полотняний мішечок, а його вміст важив щонайбільше півтора кілограма. Тому помітити нестачу було дуже легко. І треба було знайти такий спосіб, щоб і солодкого поїсти, і мама нічого не помітила.

Мама і батько йдуть до школи, Петя командує: «Вітю, шукай, де мама цукор заховала!» Отже, Петро керує, каже, що робити, — я й роблю... Перелік цих місць був обмежений і нам добре

відомий: за комином, у шафі, за скринею — загалом з десяток подібних «схованок». Десь протягом півгодини ми знаходили, де мама заховала цукор цього разу. Беремо чорний хліб, у водичку його спочатку, а потім — у цукор вмочуємо. І цукор пристає до хліба, але не видно, що цукор брали.

Ми наловчилися потім класти на те саме місце і у той самий спосіб зав'язувати, щоб мама не зауважила. І все йшло добре. До певного моменту.

Якось мама гукає: «Ви сьогодні цукор брали?» А Петра нема, Петро — у школі, і за обох мені відповідати. «Ні, не брали!» — «Брали. Я бачу, що ви брали!» А я не можу збагнути, як вона здогадалася! «Вітю, ти мені неправду кажеш!» А мамина педагогіка полягала не в тому, щоб покарання якесь страшне вчинити: їй важливо було, щоб визнав провину і вибачився. Я бачу, що нема куди подітися, признаюся... А сам стою і думаю: «Ну як вона могла це збагнути, що ми лазили в тій торбині?!» Мама бере торбу, розв'язує, а там цукор склеївся. Петро хліб у воді задовго тримав, вода з хліба у цукор стекла, і цукор кіркою взявся. І коли мама відкрила торбинку, то побачила, що цукор сухий мав би бути, а тут таке...

Коли батько гнівався, він ніколи не кричав. Але коли він закушував нижню губу, а ложка, чи що він там мав у руках, починала дрібненько дрижати — у цей момент ліпше було тихенько вибачитися і зникнути з очей подалі. Педагогіка моїх батьків була побудована не на покаранні, а на любові. Коли ми з братом робили щось, чого робити було не варто, ми бачили, як батьки засмучуються. І потім уже намагалися не завдавати болю батькам, бо самі почувалися зле. Це був один із базових мотивів: не засмучувати маму і батька.

Коли я вчився у школі, потім — в інституті, та навіть і через багато років після його закінчення — я дуже часто ловив себе на тому, що наді мною нема жодного контролю, але ж не дай Боже маму чи батька чимсь засмутити! Вони дуже високо підняли моральну планку своєю любов'ю до нас із братом. І мені не хотілося цю любов чимось образити.

Батькова любов була непоказна, скупа любов. То була така любов, що не афішується. І було лише кілька випадків, коли він продемонстрував її.

Одного разу батько посадив мене на раму велосипеда. Кудись ми їхали стежкою уздовж дороги. І стежка, як часто це буває у селі, йшла насипом десь у метр заввишки понад самою дорогою. Щось батько не побачив, не втримав керування — і за мить ми удвох летимо з велосипеда. На дорозі пилу сантиметрів десять лежить. І ми збиваємо той пил, курява піднімається — не видно ані мене, ані батька! Велосипед лежить. Я лежу. Батько підхопився, схиляється до мене, до рук торкається, пестить, питається, чи нічого не болить. І він так ніжно, якось по-жіночому мене підіймає з того пилу...

Батькова педагогіка — то була педагогіка любові.

* * *

Батько намагався створити ідеальний світ навколо себе. Він не пам'ятав своєї мами, бо вона померла невдовзі після пологів... Батька виховала мачуха, бабуся Маруся — добрий янгол мого дитинства. Стосунки батька та бабусі Марусі не вкладаються у стереотип стосунків мачухи і пасинка. Він був до неї чемний, поважав як рідну матір і звертався до неї тільки на «ви». Але у мене було відчуття, що він був недолюблений, що він недоотримав справжньої материнської любові. Його поневіряння на чужині додали наснаги цьому прагненню створити свій ідеальний світ. Йому хотілося родини, сина, свою хату, і щоб у тій хаті були мир, любов і взаємоповага. Свій ідеальний світ він прагнув творити на любові.

Батько міг бути суворим, але ніколи не був злим. Він був, здається, єдиним вчителем у школі, якого учні не нагородили прізвиськом-кличкою.

Брат Петро колись був свідком, як Андрій Андрійович повернувся до школи з курсів підвищення кваліфікації. Учні влаштували овацію під крики «Ура!».

До батька зверталися інші вчителі, щоб він допоміг навести лад у занадто веселому класі.

Учні його поважали і боялися. Він сам ніколи не курив і був затятим борцем із курінням серед учнів. А у школі єдине місце, де можна було заховатися і закурити, — то був туалет у шкільному саду. Десятки, можливо, сотні історій були пов'язані із його боротьбою з тютюном. Кажуть, хтось навіть з'їв цигарку, аби тільки Андрій Андрійович його із нею не побачив. Бо це була б кара небесна!

І ось якось на самому початку школи я вирішив спробувати закурити. Що це за дивна ідея стрільнула до голови?! У нас у родині ніхто не курив: ані батько, ані діди — тобто прикладу для наслідування бути не могло. Може, через допитливість: а що воно буде?

Десь на пасовиську я заховався за селом, щоб ніхто не бачив. Закурив одну цигарку, другу... І так накурився, що втратив свідомість! Опритомнів, бачу — пізно вже, сонце сідає! І корови мої вже давно самі додому пішли. А мені так зле, що передати не можна: нудить і в голові паморочиться. Біжу додому, а в душі молюся, аби мама з батьком не почули запаху: бо як сьогодні не почують — ніколи курити не буду! Прибігаю додому, лізу на горище. А вже темніє і батьки сина шукати починають. А я сиджу, як миша, — хоч би ніхто не почув, що я курив! На вечерю спустився зі схованки, з'їв борщу з часником. Пронесло. Не почули, що курив. Отак я в першому класі кинув курити.

* * *

Був іще один випадок таких не зовсім зрозумілих для самого себе дитячих пустощів. Одного разу я вирішив прогуляти школу! Причини не було жодної. Просто кілька хлопців часом школу прогулювали — і мені стало цікаво: як це буває — прогуляти школу?! Це було таким проявом «дорослості» — ото ти справжній мужчина, якщо школу прогуляєш! Це був другий клас.

Отже, іду яром, проходжу повз ставок, де топився, і вирішую не йти у школу. Заняття тривали години три. І ці три години треба було десь пересидіти. Я їх пересидів на зрубаному клені. Поруч пробивався другий, молодий кленок. Я сидів, дивився, як тягнеться той молоденький пагінець, і думав собі: якого дідька я не пішов до школи, це ж так нудно — школу прогулювати!

Мою першу вчительку звали Галина Федорівна Авраменко. Коли вчителька йшла селом, було видно, що іде хтось особливий. Довга чорна спідниця, чорні черевики, біла шовкова блуза, піджак — Галина Федорівна вдягалася дуже скромно, монохромно, аскетично. Тоді так вдягалася уся сільська інтелігенція. Це дещо нагадувало уніформу. Ніхто собі не дозволяв вдягнути спідницю з півоніями чи щось у яскравий горошок. Була інша культура вбрання.

Бідність була загальною, тобто школи теж були бідними, жодної наочності у класах тоді не було: ані таблиць, ані малюнків — тільки дошка і крейда. Галина Федорівна підходила до навчання творчо. З її великої чорної шкіряної сумки з'являлися жолуді, горішки, яблука, грушки сушені, кислички — це усе було нашою наочністю. На цьому матеріалі ми вчилися додавати, віднімати і ділити. І це було весело!

У нашій школі тоді вчилося більше чотирьохсот учнів. І в одному приміщенні вони не вміщалися. Тому окрім головної будівлі для навчання пристосували іще три. Одна з них — велика — казали «куркульська» — хата, яку ми прозвали «курятником». Три ряди парт. Нас було двадцять п'ять у класі. Так почалися мої університети.

До вчителів було особливе ставлення — як до напівбогів чи небожителів. Таке ставлення зобов'язувало і їх тримати себе по-особливому. І це стосувалося усього суспільства: до вчителів приходили радитися у справах, укладати якісь листи і папери — вчителі у селі були й адвокатами, і нотаріусами, а часом і мировими суддями. Моє ставлення було якимсь особливо трепетним. Його не пояснити. Іде вчителька коридором: «Галино Федорівно, що вам допомогти, може, крейди принести, ганчірку

піти помити?» Як це тремтіння народжувалося — тепер не пояснити. Можливо, з дрібниць.

Якось Галина Федорівна була у нас у гостях — часом у батьків збиралися на вечерю колеги. Вечеря закінчувалася співами. І раптом я чую її, Галини Федорівни, голос: «Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, ай-ай-ай, ох-ох-ох». Як вона виводила приспів тієї пісні «Ой, у вишневому садочку»! Мала фантастичні вокальні здібності. Ми з Петром сиділи на печі, мов зачаровані.

Батько співав тільки одну пісню: «Розпрягайте, хлопці, коні!» Я колись запитав його: «Батьку, а чого ви інших пісень не співаєте?» — «Синку, та тоді, коли треба було пісень вчити, я в концтаборі сидів — не було коли цей репертуар вивчати!»

* * *

Сину вчителя часом бути складно. Бо до тебе, до твоїх вчинків, до поведінки вимоги завищені і з боку батьків-учителів, і з боку інших людей. Часом було відчуття, що те, що було іншим учням дозволено, мені було заборонено. Навіть не заборонено, але просто розумієш, що ти не маєш права так вчинити.

Я не міг цієї історії знати, якби не друзі з паралельного класу. Приходить якось мама у той клас і вирішила поділитися, як вона тільки-но мені, своєму синові, двійку поставила. Напередодні я пробігав по леваді весь вечір, грав у футбол. Мама на цей футбол весь вечір дивилася. А зранку викликала мене першим. Я уроків не вивчив і отримав двійку. Мама ніколи не питала ввечері: а ти уроки зробив? Про це і мови не могло бути — ти маєш їх вивчити!

Мама учила нас алгебри, геометрії і тригонометрії. Мені алгебра була менш цікава, а геометрію я дуже любив, мені подобалося креслити графічні розв'язання задач... Проте часом мама була настільки прискіплива, настільки сувора, що навіть до образ доходило! Таким був суспільний запит: не дай Боже ти рідній дитині на бал більше поставиш. Менше — можна!

А більше — то була б ганьба, страмота така, що хоч у провалля кидайся. Батьки цього собі ніколи не дозволяли.

* * *

Із батьком пов'язана ще одна історія, яка змінила усе моє майбутнє життя.

Наприкінці року в сільській книгарні робили переоблік і переоцінювали некомплектні та пошкоджені книжки. Якось батько увійшов до хати із кількома картонними коробками книжок.

В одній коробці лежали вісім з десяти томів «Дитячої енциклопедії». Кожний том мав більше тисячі сторінок і сотні блискучих ілюстрацій: космос, земля, її будова, флора, фауна, географічні відкриття... Я її прочитав від дошки до дошки. Кожний з восьми томів енциклопедії був покреслений моїми нотатками, а її сторінки — затерті до дір. Я міг у подробицях розказати, про що на якій сторінці оповідає книжка!

Іще кілька коробок містили 18 томів «Всесвітньої історії». Так я вперше торкнувся Давнього Єгипту, Еллади, початків європейської історії. Вочевидь, що більшість матеріалу було не для дитячого розуму. Але у мене на горищі було сіно, розстелена на сіні ковдра, розкладені подушки. Там, у запахах різнотрав'я, я розглядав репродукції артефактів античної минувшини, подумки досліджував Трою із Шліманом або розшифровував єгипетські письмена із Шампольйоном.

Потім були вигадані пригоди Жуля Верна і справжні подорожі Роберта Пірі, Амундсена, Скотта, Сєдова, Пржевальського, Беллінсгаузена, українця Миклухо-Маклая. Я начитався про світові експедиції, про географічні відкриття і закохався у пригоди, у мандри, закохався у Землю.

Про що могла мріяти молода людина за таких обставин? Я мріяв про те, щоб стати географом або археологом. Більше нічого не хотілося. Хотів їхати на острів Пасхи, розкопувати іще не досліджені скульптури. Хотів дістатися Амазонії, бо басейн найбільшої річки світу був повний білих плям. Мріяв про

далекі мандри. Уявляв, як розставлятиму намет десь у пісках і вивчатиму ієрогліфи на стародавніх руїнах. Книжки, які подарував на Новий рік батько, направили на цей романтичний шлях.

Мама сказала: «Будеш бухгалтером!»

Коли прийшов час обирати професію, то у нас в родині розпочалися серйозні розмови. Я хотів вступати на історичний, де уже з другого курсу починалася спеціалізація з археології.

Я добре пам'ятаю цей вечір. Мама каже: «Вітю, дивись, у нас у колгоспі бухгалтер уже старенький, невдовзі на пенсію буде виходити. То давай ти йди на економіста, на бухгалтера. Закінчиш інститут, приїдеш у село і будеш біля нас».

Це було немов грім серед ясного неба! Після війни у бухгалтери йшли ті, хто отримав якісь поранення і травми, часом — каліки, ті, хто не був годен до фізичної праці. І це сформувало мій стереотип щодо цієї професії. Я ж мав вуличне прізвисько Стрибок, бо взяв якусь нагороду на обласних змаганнях зі стрибків у висоту, у футбол грав у нападі! Абсолютно здорова людина: не кульгаю, ноги-руки на місці — чого ж я буду на бухгалтера вчитися?! Був страшенно ображений: «Мамо, ну подивіться на мене?!»

— Вітю, ми постаріємо — з ким нам жити? Біля нас нікого нема, крім вас двох.

Старший брат, Петро, у той час уже закінчив інститут і працював у Харкові. І так мама розрахувала: старший поїхав, а молодший син — біля нас нехай залишається. Це був абсолютно холодний, зважений, прагматичний розрахунок. Мамине рішення абсолютно ігнорувало мої мрії. Мушу визнати, у мене в ту мить навіть сльоза пішла. Але обговорювати рішення батьків не годилося.

Я підкорився.

* * *

Підкорився. Але мрії не втратив, а дух мандрів був такий само сильний.

У сусідньому селі був хлопець, який вчився у Тернополі на економіста. Я вирішив якось зустрітися з ним і порадитися: що то воно таке — вчитися на бухгалтера. Зустрічаємося: «Вітю, там кльово! Там лише чотири години до Карпат! Ми кожну суботу їздимо у гори. Ми ходимо на Говерлу по кілька разів на сезон, живемо у наметах, у нас таке цікаве туристичне життя!» Думаю собі: «Добре, острів Пасхи — далеко, Карпати — ближче. Вважаймо, що мрії про подорожі збуваються у дещо інший спосіб!»

Мене на три тижні звільнили від моїх корів. Я засів за підручники у своєму «кабінеті» на горищі й почав готуватися до вступних іспитів.

Розділ 5
ЛАВИНИ

Інший світ. — Перший поїзд у житті. — Донька чеського генерала. — Студент, чи не студент? — Alma mater. — Конспект Маркса—Енгельса—Леніна. — Джерела конформізму. — Як не стати співпрацівником КДБ. — Карпатська «Лениніана». — Брати і сестри. — Історія одного костюма. — В очікуванні лавини.

Ми готували експедицію на Говерлу на 22 квітня, на честь річниці народження вождя. Небезпечна пора. Квітень — це час, коли найвища гора Українських Карпат іще вкрита снігом. Весняне сонце пригріває, сніг тане, стає мокрим, важким. Південна сторона гори потроху вкривається фірновим панциром. Вночі сніг примерзає, злежується і перетворюється на монолітну плиту. А під нею лишається легший, пухкіший, часом більш розсипчастий сніжний шар. Ці два шари ніяк між собою не пов'язані, тертя між ними нема. Утворюється ефект торта «Наполеон» — сніжні «коржі» потихеньку пливуть під власною вагою по легших «кремових» прошарках. Будь-якої миті фірнова плита може тріснути, зламатися і рушити лавиною. Достатньо найменшого зусилля, щоб порушити нестійку рівновагу. І коли фірновий масив починає руйнуватися, рватися по швах — сніговий схил вибухає лавиною. Ззовні ці внутрішні напруження снігових пластів ніколи не помітні: сніг лежить і, здається, мирно спить. Але насправді він живе, рухається і тільки чекає нагоди, щоб зі швидкістю потяга рушити вниз і... стати для когось пасткою, а часом і могилою. Підступні гори у квітні.

Отже, наш похід був присвячений черговій річниці народження «засновника першої соціалістичної держави, вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна» — так тоді писали у звітах. Саме тому сходження планувалося у цю небезпечну для сходжень пору.

Усе починалося, як зазвичай: це було не перше моє сходження на Говерлу. Як і завжди, наша студентська ватага приїхала у туристичну столицю Карпат — у Яремче, звідти ми дісталися до Ворохти і встали табором на туристичній базі на Заросляку, віддаленому присілку цього карпатського села. Це затишний куточок на березі ще вузенького і мілкого Пруту. Вода перемовляється із камінням, сосни наспівують щось вітру. Поза тим — тиша, спокій.

21 квітня ми з хлопцями, що були керівниками й організаторами цього сходження, вирушили торувати стежку: ми були підготовлені, займалися альпінізмом у спортивній секції, у Тернополі уже давно не було жодної вертикалі, яку б ми не використали як скеледром для наших поточних тренувань. Між іншим, одним з таких «тренувальних майданчиків» був високий паркан тернопільського пологового будинку. Отже, ми були підготовлені тренуваннями і змаганнями. Але решта були звичайні наші колеги-студенти, серед яких було досить багато дівчат і просто менш підготовлених фізично учасників.

Напередодні ми, як і годиться, зареєстрували наше сходження у Контрольно-рятувальній службі: ідемо 22-го. Проте стежку вирішили протоптати напередодні — щоб наступного дня було легше йти... Формально то було порушенням: не мало нас бути на горі того дня.

Володя Чвалюк, Олег Островський, Слава Ромуляк і я пішли готувати трасу. Ми залишили гору Пожижевську ліворуч і почали підійматися на Говерлу через Брескул. Існує кілька маршрутів на найвищу вершину Українських Карпат, але цей, хоч і не є найпростішим, був і залишається одним із найбільш мальовничих. Відроги Брескулу і Говерляни утворюють грандіозний кратер — котловину, де народжується річка Прут. Далі на північний схід синіють Горгани. Це один із найвеличніших краєвидів України.

Підйом на Брескул характерний тим, що спочатку треба йти по дуже крутій стежці. Це вимагає зусиль спочатку, але потім підйом стає легшим. Обраний маршрут цілком виправдовує себе,

якщо йдеться про час. Можна було піти іншим маршрутом: через гору Пожижевську, повз метеостанцію. Але цей маршрут значно довший, а дні були ще досить короткими, тому ми вирішили піти коротшою дорогою.

Ми вже йшли кілька годин і піднялися до найкрутішої частини схилу Брескулу, коли побачили, що з метеостанції вибігло кілька людей і завзято махають руками.

Цей знак жоден із нас не сприйняв як знак пересторога. Ми сприйняли їх активність як бажання нас привітати, показати, що ми тут не одні серед білої безмовності гір. Ніхто з нас не прочитав це як «Хлопці, не йдіть!»

І раптом... Це було схоже на тріск потужного електророзряду, прикритого ватним одіялом. Бачу: все пливе. Усе рухається, як у сповільненому кіно. Увесь схил: сніг, хлопці мої — усе рухається, як єдине ціле. Усі орієнтири далеко, і ти відчуваєш цей рух радше тілом, вестибулярним апаратом, а не зором: ближчих орієнтирів нема, ялівець під снігом, а ялини торогічні лавини злизали. Усе рухається. Повільно. Плавно. Секунди три це тривало.

За хвилю нас збиває з ніг. І ми летимо вниз.

Єдина думка: обхопити голову руками, щільніше у штормівку загорнутися і хоч би якось не потрапити на ялини, що нижче по схилу ростуть.

Лавина не крутить. Рухаєшся у тілі лавини, немов пливеш: то одним боком, потім повертає — ногами вперед летиш. За кільканадцять секунд лавина зупинилася.

Відкриваю очі. Живий.

Після гуркоту видається, що тиша абсолютна. Просто не існує звуків на світі. Аж раптом починаєш знову чути. Насамперед — як під тиском снігу ламається ялина. Тріск звучить як постріл! Коли лавина зупиняється, вона не перестає рухатися. Швидкість зменшується. Другий фронт тисне на той сніг, що уже зупинився, зчепився із рельєфом. Ти лежиш всередині й спиною відчуваєш, як у тебе армія бульдозерів позаду працює, тисне, тисне, тисне... Ялина тиску не витримала, зламалася.

Хвилини через три-чотири я почав чути голоси: один, другий — значить, хтось із хлопців вибрався!

Жах був у тому, що нічого не працює. Руки, ноги, голова — усе вмуроване у сніг, як у бетон. Не можна поворухнутися. Абсолютне відчуття безсилля, безпомічності. Страшно. Не описати, як страшно, коли ти знерухомлений і від тебе нічого не залежить!

У такі моменти ти сам нічого не можеш зробити. Тебе або знайдуть, або ні. Як не задихнешся, то через переохолодження життя згасне. Відлік іде спочатку на хвилини, потім — на секунди. Залишається сподіватися на друзів: є дружба, є відданість, є Божа поміч.

Мама навчила мене у дитинстві однієї молитви, але у ті хвилини я забув молитися. Та янголи мої не спали.

Я мав із собою фотоапарат. Простенький — інших тоді у студентів не було — фотоапарат «Зміна». Він висів у мене на шиї, і лавина викинула його на поверхню. Він — там, на горі, а я на глибині 30—40 сантиметрів під снігом, на паску. Світло-коричневий, зроблений із блискучого шкірозамінника чохол апарата виділявся на білому. Саме його побачили хлопці уже за декілька хвилин пошуків. Стара вірна «Зміна» врятувала мені життя.

Але гребти руками той сніговий бетон — то марудна справа. Хлопці здогадалися спочатку відкопати голову, щоб я міг вільно дихати. Потім вони руками почали розгрібати решту: плечі, груди... Треба було розкопати навіть ноги, бо просто витягти їх зі снігу не було жодної можливості! Під лавиною я пробув 12—15 хвилин. Хлопці встигли в останній момент.

Друзі відбулися порваними штормівками і кількома синцями. Володя Чвалюк кровив: фірн розсік одяг і шкіру, треба було зупиняти кров.

Витягли мене з-під снігу і почали фотографуватися самі, фотографувати лавину: який у неї фронт, яка довжина — страх був переможений дослідницьким завзяттям. Ми намагалися зрозуміти, що трапилося. Вище схилом зірвався сніговий карниз

метрів сто завширшки, лавина пройшла метрів вісімсот, весь час розширюючись жолобом, що спускався у бік Пруту. Чи це ми зрушили той сніговий карниз, чи то ми просто опинилися не в тому місці, не в той час — що саме трапилось, ми так і не зрозуміли.

Вигляд ми мали кепський: одяг подраний, обличчя подерті, Володя ще й у крові. А ми на горі не зовсім законно, повторюся: наша група зареєструвалася на сходження на 22 квітня, на день народження вождя, а на 21-ше у нас дозволу не було. Ясно, якби про лавину дізналася Контрольно-рятувальна служба, нас із маршруту зняли б. Скажеш про лавину в групі — вістка полетить далі й далі, бо сенсація! Що робити? Вирішили сказати решті, що на маршруті ми посварилися і побилися. Приходимо, ввечері розповідаємо біля вогнища про вигадану сварку. Треба грати взаємну неприязнь, а почуття одне до одного як до найближчих друзів, як до братів. Бо врятувалися разом — а це такий спільний досвід, що пов'язує міцніше за кровні узи. Боюся, не повірили нам тоді у нашу байку про бійку!

З вершини Говерли відкривався краєвид на половину Карпат. Весняне надвечір'я — це той період, коли в горах переважає синій, блакитний, білий і рожевий кольори. На заході сонця ці кольори змішуються, краєвид перетворюється з емалі на акварель. У світі триває звична щоденна магія смеркання. Гори — це магія! Вони були і лишаються нею. Тільки фантазувати можна, якої потуги сили чаклували тут над тим камінням, щоб підняти його так високо до небес, щоб створити цю Божу красу!

Тоді, коли відбувалися мої перші сходження, був час, коли мене охопила лавина нових вражень. Я приїхав у край, де дивувало все. Після чарівної одноманітності рідного сумського лісостепу мене приголомшила величність гірського ландшафту, живі традиції, жива пам'ять про ті сторінки історії, про які у моїй дідизні воліли мовчати. Моє життя підхопила лавина нової інформації про світ економіки, яку видавали на-гора наші викладачі. Поза тим — лавина нових побутових вражень. Наприклад, до поїздки на навчання у Тернопіль я ніколи не бачив поїзд!

* * *

Соромно про це казати, але чи поїзд на ногах бігає, чи на колесах котиться — того я не знав, бо «у нас в Хоружівці такого не було». Авжеж, я свідомо гіперболізую, але так воно тоді видавалося: поїзд — то щось нове, невідоме, з якогось іншого, більшого світу. Як знайти своє місце, де його шукати, де таблички із номерами висять, як опустити свою полицю — усе це було новим досвідом, який я переживав напрочуд емоційно. Я вирушав у нове життя.

Поїзд був справжнім відкриттям: виявляється, вагони бувають загальні, плацкартні, купейні і міжнародного класу — СВ! Квиток до Тернополя у спальному вагоні коштував одинадцять радянських рублів, майже весь мій бюджет на місяць. І що робити, коли інших квитків, ніж у СВ, не було?! Коли нема вже надії купити інший квиток, купуєш те, що є. І потім їдеш цілу ніч до Тернополя із чеським генералом, який повертається із Північної Кореї, з демаркаційної лінії між Північчю та Півднем. А з ним їде його донька-красуня! І все це: генерал на шкіряних подушках, темно-червоні оксамитові фіранки, умивальник прямо в купе, чай у срібних підстаканниках, розповіді генерала про далеку країну — усе це тільки підсилювало відчуття, що світ навколо мене радикально змінився. Я опинився у цьому люксовому світі і почувався вкрай незатишно з огляду на присутність тієї дівчини: бо в останній момент відійшла підошва, черевик радісно посміхався до незнайомки, а мені було до почервоніння соромно за моє старе дране взуття, спадок старшого брата Петра.

Вступні іспити для мене минули якось без особливих вражень. Історія завжди була моєю улюбленою дисципліною, тож я легко впорався із цим іспитом. Іспит з української мови теж не коштував великих зусиль. Математику мені викладала мама, тому я просто не міг її не знати. Значно складнішим був «іспит з комунікації» — знайомство з однолітками, що виросли у місті. Не можу сказати, що з їхнього боку була помітна якась

зверхність до нас, випускників сільських шкіл, але це були люди іншої культури, і я це відчував дуже добре. Щоправда, дехто з моїх одногрупників із самого початку вирізняли мене із загалу, мовляв, помітно, «що це вчительська дитина, а ми — з простих селян». Окрім того, я був єдиний у групі зі Сходу України, і це було підставою для жартів: «Ми з тебе, москаля, українця зробимо!» Але всі відмінності між нами дуже швидко стерлися. Наша група мала шифр «Б/С», що означало «бухгалтерія сільського господарства», проте ми цей «Б/С» швидко переклали по-новому: «Брати і сестри».

Братами і сестрами ми стали потім. Спочатку нам треба було стати студентами. Бо наближалася перша сесія. І вона наближалася у загальному настрою хвилювання, який культивували наші викладачі.

Був такий собі Олександр Миколайович Ткаченко, викладач політекономії, прекрасний лектор, але волів тримати нас у треморі перед першою сесією. Він гіпнотизував аудиторію як пітон кроликів: таким був вплив його запитань і його харизми на нас, його студентів. У перші місяці він раз по раз повторював: «Знаєте, дорогі мої студенти, що ви іще не студенти?! Ви ще тільки здаєте вступний іспит до інституту». Він гаряче радив не вживати слова «студент» по відношенню до себе доти, поки ми не завершимо успішно перший семестр. Сказати чесно, це було неприємно чути... особливо, коли тобі перед тим публічно вліпили двійку.

Олександр Миколайович часом влаштовував фронтальні опитування. Пара починалася із запитання, і поки він не отримував задовільної відповіді, він не зупинявся. «Що таке ціна товару?» Відповідає один — «Сідайте, двійка!» Підіймає другого, третього... Тринадцять чоловік підняв — двійки. Я був чотирнадцятим: «Ющенко, дайте визначення поняттю "ціна товару"». А я вже давно розслабився, бо я це визначення пам'ятав, як «Отче наш»: «Сума затрат і послуг, які витрачені на його виробництво». Я це визначення проторохтів і був абсолютно впевнений, що зараз почую «Молодець, п'ять!» А він каже: «Ющенко, сідайте! Два».

Я сідаю і не вірю власним вухам! Визначення я вивчив до автоматизму, до рефлексів і був упевнений, що до моєї відповіді не підкопаєшся; як я міг помилитися?! Відчував тотальний сором, перша думка була: не дай Боже мама та батько дізнаються, що їхній син довчився до того, що двійки отримує!

Я поспішив. Це було схоже на те, як діти наввипередки поспішають відповісти у школі і щось важливе у поспіху забувають сказати. Я пропустив дуже важливу змістовну складову визначення: вартість товару — це сума *суспільно необхідних* затрат і послуг... А це дійсно суттєва відмінність. Того дня Ткаченко виставив вісімнадцять двійок у журнал.

Для мене ця історія мала величезне значення: цей інцидент із вартістю товару став одним із тих поштовхів, щоб більш серйозно, відповідально ставитися до навчання від самого початку першого семестру.

* * *

У Тернопільський економічний інститут я вступив саме того року, коли цей заклад, колишній філіал Київського інституту наргоспу, вперше став самостійною освітньою одиницею. Тоді вважалося, що київська економічна школа була «номером першим» у всій економічній освіті і в економічній науці в Україні.

Спочатку це було приміщення звичайної школи. У середині шістдесятих перший набір був, здається, 75 чоловік. І становлення моєї *Alma mater* багатьма сторонніми спостерігачами у фаховому середовищі сприймалося дуже скептично. Тоді вважалося, що для становлення цієї школи треба десятки і десятки років.

У перші роки в інституті був страшенний дефіцит кадрів. Ректором інституту став кандидат економічних наук Леонід Олексійович Каніщенко. Це була геніальна людина, яка звалила на себе тягар перетворити периферійний навчальний заклад на провідну освітню інституцію. Треба бути дуже амбітною люди-

ною і мати велику впевненість у своїх силах, щоб реалізувати таке завдання. Як вирішити кадрове питання, як заохотити переїхати до далеко не найбільшого міста викладачів із столичних Києва і Харкова, красуні Одеси, із чарівного Львова?! Це був виклик! Людина, яка бралася за такі завдання, мала бути або короткозорою, або мати дуже потужний розум. На щастя, тут трапився саме другий випадок. Енергія ректора передавалася решті викладачів. Для нас, студентів, Леонід Олексійович був як батько, ми зверталися до нього і в бідах, і в радостях.

Леоніду Олексійовичу вдалося зібрати яскравий викладацький ансамбль. У нас були магічні вчителі! Я не пам'ятаю, щоб якусь лекцію пропустив — і не тільки тому, що у нас якось не прийнято було заняття пропускати: нас оточували гіганти. Добре пам'ятаю лекції Івана Олексійовича Белебихи. Це був мастодонт, важковаговик у своїй дисципліні. Він вів «облік». Іван Олексійович був надзвичайно вимогливим, він сам був глибоким знавцем своєї дисципліни і нас привчав до такої ж глибини своєю вимогливістю. Він був першим, хто отримав професорську мантію у нашому інституті, став першим доктором наук. Професор Белебиха був людиною, яка стала для мене зразком, адже мало було мати фах, важливою була і його громадянська позиція.

Виявилося, що бухгалтерія є однією з найскладніших дисциплін серед усіх економічних наук. Ані фінанси, ані кредит, ані статистика не є такими складними, бо для того, щоб добре пізнати бухгалтерію, треба добре розуміти і фінанси, і кредитну практику, і статистику, й економічне планування. Бухгалтерія вимагає великого працелюбства, великої відданості, багатьох годин у бібліотечних залах. Чомусь мені видається, що для інших спеціальностей моєї *Alma mater* не була характерна така самоорганізація і самовіддача студентів.

Усе це допомогло добре пізнати економіку. Думаю, що не так уже багато банкірів уміють читати баланс різних підприємств. Я це до сьогоднішнього дня вмію, знаю структуру балансу. Так, та школа часом була архаїчна, мохом обросла. Але

ця архаїка дозволяла зрозуміти первинні принципи економіки, давала розуміння зв'язку між принципами. Усе це закладало фундамент: правила італійського обліку дебету, кредиту, знання про взаємозв'язок усіх процесів, про те, що в економіці, як у фізиці, — коли щось десь убуває, то в чомусь іншому додається. Тобто починаєш розуміти, що в економіці ніщо нікуди не зникає в нікуди і не з'являється нізвідки. Ти маєш розуміти, як економічні процеси, що відбуваються на якомусь заводі, відображаються у документах. Ти маєш знати, як ці економічні процеси перев'язані нитками причинно-наслідкових зв'язків. Це була велика наука!

* * *

Перший курс був цікавий тим, що у нас був предмет «політекономія капіталізму»: ми вивчали різні економічні теорії, як ці теорії працюють. У нас був дуже хороший підручник московського економіста Еноха Яковича Брегеля. І ось одного дня команда з деканату: усі книжки Брегеля здати у бібліотеку! Ці книжки збирають і забирають, а наступного дня жодної з них навіть у читальному залі не можна взяти. Що сталося, ми дізналися потім: автор підручника виїхав у Ізраїль, а значить не можуть радянські студенти за книжками такого непатріотичного автора вчитися! Видали якісь інші книжки, а вони у жодне порівняння із Брегелем не йдуть: нудно, нелогічно, розділи напливають тематично один на інший.

Потім був курс соціалістичної політекономії. Читаємо, виявляється, що усе за Брегелем, тільки наприкінці розділу додають якусь специфічну «соціалістичну» ознаку. До визначення з капіталістичної економії достатньо було додати класову ознаку, і виходило таке саме визначення, тільки «соціалістичне». Це мало штучний вигляд, було притягнено за вуха й у студентів викликало тільки іронію.

Маркса, Енгельса і Леніна ми конспектували цілих два курси. До економічних викладок Леніна і ми, студенти, і наші викла-

дачі ставилися поблажливо. Його економічні теорії були дуже політизовані, штучні, відірвані від економічної реальності. Інша справа — конспектування робіт Маркса.

Як це не дивно звучить, мені подобалося конспектувати «класиків». Більше того, мені навички конспектування досі видаються дуже корисними. Авжеж, це були колосальні витрати часу, але я вважаю, що коефіцієнт корисної дії такої практики був дуже високий. По-перше, конспект тренує зорову пам'ять, з іншого боку — додається іще й певна моторика. Від студентських часів я мав звичку конспектувати усі свої зустрічі та наради: як голова Національного банку, прем'єр чи президент. Цього не вимагає жоден протокол, і на перший погляд у тому нема жодної користі: я ніколи не відкрию тих конспектів. Проте ці нотатки дозволяли глибше сконцентруватися на змісті розмови, докладніше її запам'ятати.

Але конспекти «класиків» привчали ще й до аналізу. Ось маєш на столі «талмуд» на 600 сторінок, і з того треба зробити 30 сторінок конспекту. Треба збудувати каркас, визначити основні категорії, основні дискусії: у чому зав'язка полеміки, якими є аргументи інших шкіл, під впливом яких чинників формувалися ці аргументи. Найважливіше — треба законспектувати так, щоб не загубився лейтмотив, розвиток головної ідеї, логіка викладу.

Отже, Маркс був популярніший. Його теорія сприймалася як справжня наука, подекуди навіть занадто суха. Публіцистичність Леніна сприймалася іронічно. Навіть серед викладачів посилання на його праці не були популярні. Але цитата з Леніна була обов'язковою для проформи на початку лекції чи конспекту. До нього ставилися як до формальної необхідності. Не пам'ятаю, щоб хтось з однокурсників на клітинному рівні був просякнутий ленінізмом. Мені здається, що серед більшості було розуміння фальші, нещирості, ритуальності цього. І більшість розуміла, що ти береш у цій фальші участь. Так радянський лад виховував конформізм.

Радянський конформізм і звичка жити у фальшивому світі виховували усі пороки сьогоднішнього пострадянського суспіль-

ства. Мені видається, що у цьому є відповідь на запитання, чому у нас стільки нечеснот. Досить подивитися, які процеси відбуваються у бізнесі, у правоохоронній, у судовій системах, що робиться у міжлюдських відносинах — усе це наслідок антиморалі, яку створили комуністи.

У юнацькому віці розумієш, де правда, а де — неправда. Але навколо тебе комсомольські і партійні ватажки, преса, органи пропаганди стільки гралися із тим, що є правда, а що — неправда, що рано чи пізно це руйнувало природну систему моральних координат. Вони створили фальшивий світ. Я маю на увазі, що це був світ, збудований на фальші.

Уся система вчила нещирості і конформізму, співіснуванню із неправдою. Усі мусили миритися із неправдою, маратися у неправду. Я думаю, що все найогидніше, усе гниле у теперішньому українському суспільстві було породжене комсомолом і комуністичною партією. Безумовно, значною мірою це відбувалося через буденне життя і школу, вищу школу насамперед.

Це був початок сімдесятих, ми були дітьми хрущовської «відлиги». Я добре пам'ятаю ще від часів мого шкільництва, як батько із друзями на кухні обговорювали і сталінське минуле, і хрущовське сьогодення. Це були гарячі дискусії. Мій антикомунізм був успадкований від батька. І таких, як я, у нашій групі було досить багато.

Часом на семінарах доходило до дуже серйозної полеміки. Але кожний, хто мав у собі цю дрібочку антикомунізму, мусив ховати її якнайглибше в собі.

У нас була дуже симпатична викладачка Антоніна Красовська. Спеціаліст і лектор вона була хороший, а вела курс політекономії соціалізму — то наука вилами по воді писана. Скажу чесно, я був одним з тих, хто першим розпочинав дискусії на складні теми під час семінарів. І для неї це кожного разу був стрес, вона щоразу благала не заходити на край дискусії. 1972 рік уже «прикрутив гайки» і відчуття, що країна сповзає після «відлиги» у нові політичні холоди, було повсюдним. Одного разу до нас на заняття мав прийти ректор — Леонід Олексійович, який

сам був спеціалістом з політекономії, і наша викладачка просто молила нас, щоб ми сиділи тихесенько як курчата і в політичні полеміки не заходили.

Студентська аудиторія політизувалася з півоберту — на Західній Україні коріння живе, не обрубане: практично у кожного з однокурсників хтось з близьких або сидить у таборах у ГУЛАЗі, або вже відсидів, або не сидів, але був дотичний до антикомуністичного спротиву. Наприклад, у нашої старости Марії Павлишин мама була зв'язковою ОУН. Приходиш до родини когось із друзів, сідаєш вечеряти, і рано чи пізно, дискусія приходить до однієї теми. Дід, вуйко, батько, сорокові — уся ця тематика була живою пам'яттю. Тому утримати таку аудиторію у певних рамках лояльності під час дискусій було дуже складно.

Вочевидь, навколо нас працювало КДБ. Засилля каральних органів було спадком сталінських часів, бо саме у цьому регіоні найдовше тривав опір комунізму. Так воно лишилося і в часи мого студентства. Атмосфера нашого студентства була наповнена кадебістським повітрям. Нас, хлопців, часом «співробітники» збирали для бесід.

* * *

Це був вечір, десь по п'ятій. Зима. Збирають нас одинадцять чи чотирнадцять душ. Приходить людина у штатському. І ця людина починає розмову. Про роботу у КДБ.

Власне, агітували іти працювати до органів. Загалом, у ті роки працювати у КДБ вважалося досить бажаною кар'єрою. Водночас порушувалися теми сорокових-п'ятдесятих, антикомуністичного опору. Для Тернопільщини це і на початку сімдесятих лишалося актуальною темою. І ось наш співбесідник досить ненав'язливо, від першої особи викладав ставлення до цього руху, до антирадянської діяльності. Якою була мета цих зустрічей? Думаю, що перевірка на лояльність: самою своєю присутністю на таких зустрічах ти ніби погоджувався із його словами, поділяв його оцінку

тих подій. Це була профілактика дисидентства, інакомислення. Можливо, на цих зустрічах чи після них відбувався і попередній відбір штатних і позаштатних інформаторів.

Я знав, що десь п'ять-шість хлопців із нашого оточення були пов'язані із КДБ. У мене навіть зараз перед очима стоїть обличчя одного з них... Один наш товариш був і комсомольським божком, і профспілковим. Десь на третьому курсі нам стали відомі його зв'язки із КДБ, співпраця, зустрічі...

Таких хлопців було досить легко вирахувати. Ось, наприклад, починають у гуртожитку обговорювати якусь «слизьку» тему. У кімнаті — одинадцять-дванадцять хлопців. Теми порушують найрізноманітніші: минувшина, діди, батьки. І ти відразу бачиш тих хлопців, які «співпрацюють»: вони були дуже рафіновані у своїй поведінці у тих дискусіях. Такий не дозволяє собі оцінок тих питань, які ми обговорюємо. Як правило, він не є активним учасником дискусій — він спостерігає, він працює на прийом.

А послухати було що. Ми не дуже зналися на зворотному боці офіційної історії, але ми багато говорили про родинну історію, керувалися місцевою правдою про минуле. Комусь мама щось розповіла, комусь — тітка, бабуся. Розстріляні діти, розстріляні у сусідній хаті повстанці, перевдягнені на повстанців енкаведисти, назви конкретних сіл, де була ними спалена хата, зґвалтована дівчина. А десь сімох у одній хаті розстріляли, біля хати закопали і на жодний цвинтар не понесли переховувати — у кого що болить, той про те і розповідає.

Я жив спочатку в кімнаті, де мешкало одинадцять хлопців, потім в іншій, там де було п'ять-шість колег. Згодом сусіди по кімнаті перетворювалися на родину. Спочатку говорили про заборонені теми обережно, а потім починали ділитися найскладнішими родинними історіями. Часом історія сама нагадувала про себе у найнесподіванішому місці та у найбільш, здавалося б, невідповідний для того час.

До секції альпінізму я записався у перші місяці навчання, спочатку навіть не до університетської, а до міської. Поруч був спелеоклуб. Час від часу ми робили спільні експедиції. На Тер-

нопільщині є кілька гіпсових карстових печер, які визнані найбільшими в Європі. Ми допомагали у їх дослідженнях, робили карти. І ось одного разу ми виїхали у Більче, до знаменитої трипільською стоянкою печери Вертеба. Ми готуємо спорядження, а поруч місцеві корів пасуть. Починаємо говорити про наш спуск, а місцеві хлопці кажуть, що трохи далі був зручніший спуск. Ми питаємо, чому був? А хлопці пояснюють, що цей лаз підірвали. Хто? Кадебісти. Коли? Тоді-то. Але, кажуть, вам ніхто не дозволить там копати і відновлювати той хід. Там, у Вертебі, переховувалося декілька повстанців — може, від їх схованки досі щось лишилося. Заборонена тема — заборонене місце! Це була така історія, про яку не читали в книжках, але приходять якісь місцеві дядьки чи якась місцева бабця і розповідають. І ти несеш цю історію далі...

Про це не можна було говорити публічно. Цієї історії формально не існувало — просто не було цього! Я добре пам'ятаю, як я вступав у комсомол. З Хоружівки до Недригайлова ми йшли пішки бездоріжжям, гряззю, багнами, лісами і повторювали відповіді на запитання, які нам мали поставити під час цього ритуалу: скільки мільйонів тонн сталі у нас виробляється, коли був XIV з'їзд КПРС, хто такий Павлик Морозов... Цілі розділи моєї родинної історії лишалися поза цим еталоном. І тому я кажу, що комсомол привчав до фальші, до цинізму, бо між моєю реальністю, родинною історією моїх батьків і офіційною історією була прірва. Багатьох такий стан речей зламав.

Водночас комсомол примушував до нескінченної кількості ритуальних вправ. Наприклад, наближається річниця народження Володимира Ілліча Леніна. І я, як секретар комітету комсомолу нашого курсу, мусив організовувати кілька лекцій, присвячених його життю і діяльності. Зрозуміло, що це було нікому не потрібно. Вочевидь, це було нікому не цікаво. Але — «так треба»! І ми залишалися після занять, і хтось з викладачів чи старшокурсників робив доповідь. Або треба було покласти квіти до пам'ятника вождю. Можливо, хтось до цього ставився щиро, проте мені зараз видається, що це нікому було не потрібно, не

мали жодного сенсу ці покладання квітів! Але — «так треба»! І ми йшли, і покладали. Так гартувався конформізм, угодовство.

* * *

Мушу сказати, що десь на четвертому курсі мене теж агітували йти працювати у КДБ. Для багатьох це була спокуса. Я вже згадував тут, що багато хлопців з нашого покоління вважали цю роботу престижною. Троє чи четверо моїх однокурсників, які були мені досить близькі, пішли працювати в органи. Мені це не подобалося, я бачив у такій роботі якийсь підступ. Але ця ситуація спонукала мене до роздумів, чи не перевестися мені на юридичний, бо саме в цей час мене зацікавило право. Можливо, варто стати юристом, міркував я тоді. З тими думками поїхав навідати батьків.

Приїжджаю додому. Сіли за стіл. Кажу: «Тату, хочу на юридичний перевестися». А в батька була дуже складна історія із прокурорами, слідчими, спостерігачами. Бачу, щось із батьком відбувається: закусив нижню губу, ложка у руці затряслася. Опанував себе, каже: «Знаєш, сину, я стільки у своєму житті стикався із прокурорами, що мушу тобі сказати: я не бачив більш несправедливих, нечесних людей! Я ніколи не допущу, щоб у моїй хаті висіла шинель прокурора!» Ложка в руці знову затремтіла. Більше цю тему ми не розвивали.

Потім, коли я став більше читати про режим, самвидавна, «підпільна» література доповнила емоції мого батька подробицями, яких мені бракувало у розумінні дійсності, яка нас оточувала. Але тоді скоригувати свій шлях допомогла саме опора на світогляд батька. Його погляди я прийняв як свої.

Про інший бік радянського ладу наше покоління дізнавалося дозовано, але коли я торкався сторінок своїх перших заборонених книжок — то було як знак, що існує багато людей, які думають про радянський лад так, як я, мій батько, мій брат. Ця думка мене вразила найбільше тоді: у СРСР існує ще багато людей, які думають так, як я. Я був не один.

Усе почалося ввечері у читальному залі нашої університетської бібліотеки. Хтось із хлопців тихенько передає мені стос трохи пожовклого паперу-кальки. Обтріпаний, «сліпий», бо це, мабуть, була п'ята чи шоста копія, відбита через копірку на «друкарці». І тихо каже: «На ніч!»

Це була ситуація із таким дещо конспіративним шармом. Я подивився, що мені дають. І розумію, що у країні, просякнутій тим кадебістським повітрям, це може бути занадто серйозно, небезпечно навіть! Але то було коло довірених людей, тих, хто був пов'язаний навчанням, комсомольською роботою, альпінізмом, — тих, хто мене з-під лавини викопував.

Це був «Іван Денисович» Солженіцина.

Я розумів, наскільки це може бути серйозно, але страшенно кортіло прочитати, знати і мати своє уявлення про цю книжку.

Але ж — «На ніч!» А як прочитати таке у гуртожитку, у кімнаті, де окрім тебе іще купа народу? Щоб ніхто не повідомив, куди треба?! Дочекався третьої ночі, обклався підручниками для конспірації і тільки тоді сів читати.

Це було відкриття: я не один!

* * *

Що мені насправді подобалося у комсомольській роботі — це організація сходжень, приурочених до цієї «Ленініани». Звичайно, це була тільки нагода, щоб вирватися з радянської реальності до природи, у Карпати. Який стосунок до Леніна могло мати сходження на Говерлу? Звісно, що жодного стосунку не було! Але під цей «проект» нам вдавалося отримати десь 700 радянських рублів, щоб група у двадцять-тридцять душ могла приїхати за відомим маршрутом: з Тернополя до Яремчі, потім у Ворохту, на десятий кілометр, до Заросляку і звідти вийти на сходження. Так виходило, що з радянської дійсності ми втікали за комсомольські гроші. Але квітень — це найнебезпечніший місяць у горах, чим закінчилося одне з тих сходжень, я вже розповів.

Згодом ми організували секцію в інституті, зв'язалися із студентським комітетом і час від часу знаходили гроші на такі експедиції. Усе треба було спланувати: маршрут, організувати харчування. У магазинах дефіцит був тотальний, тому продукти треба було виписувати через бази. А тому треба було усе це планувати заздалегідь, розписати раціон на тридцять-сорок чоловік на весь час походу. Тим вмінням планувати й організовувати такі експедиції я страшенно гордився.

Хтось казав: життя таке коротке, що ліпше починати з десерту. У нас тоді були страшенно популярні джеми «споживкооперації» з Чортківського плодово-ягідного заводу. Він виробляв десятки видів різних джемів. Ці джеми пакували у банки по десять кілограмів. Отже, ми брали таку банку, десь кілограмів тридцять манки — питання десерту було вирішено. Проте основна страва — то були макарони, до них знаходили рибні консерви, ковбасу. Ввечері — куліш з картоплею, салом, цибулькою. Біля варти то перетворювалося на справжній сабантуй — веселе свято під пісні з гітарою!

Ми співали всю тодішню похідну класику:

Люди идут по свету,
им вроде немного надо:
была бы прочна палатка,
да был бы не скучен путь.
Но с дымом сливается песня,
ребята отводят взгляды,
и шепчет во сне бродяга
кому-то: «Не позабудь!»

Ми співали Візбора, Висоцького, Доліна... «Бітлз» не співали.

Часом траплялися пригоди. Історію з лавиною знали лише кілька найближчих друзів. А ось історію, коли ми заблукали так, що не повернулися на заняття, пам'ятають усі учасники, а комсорг нашої групи Мирослава Галіпчак зберегла подробиці цієї історії у своєму щоденнику.

Це планувалося навіть не як похід, а як прогулянка. Перед тим було обговорення. Академічний прикріплений нашої групи

Богатирьов пропонував поїхати на екскурсію по Закарпаттю. Дівчата — і Мирослава, і староста нашої групи Марія Павлишин — запам'ятали мої аргументи у тій дискусії: «На Закарпатті нас очікує роль пасивного спостерігача!» В результаті ми зібралися на Говерлу.

Це була одна із наших перших поїздок. Ми домовилися про автобус і після занять у суботу поїхали у Ворохту.

Дорогою купили барана — після сходження планувалися шурпа і шашлик! Заночували на метеостанції Пожижевській. Вранці встали, поснідали, рушили в гори. І коли ми вже зайшли досить високо, почалася веремія: мжичка перетворилася на дощ, на нас опустилися хмари, і ми опинилися в тумані. Видимість — метрів п'ять! Не видно вже третього попереду тебе. Піднявся скажений вітер! Ми дійшли до старого польсько-чехословацького кордону — ті стовпчики стоять і досі на Чорногірському хребті — і зрозуміли, що ми тільки приблизно знаємо, де опинилися! Ми заблукали в тумані.

Я і кілька хлопців пішли шукати дорогу на вершину. Решта лишилася чекати.

Раптом туман зникає! Навколо світить сонце, золотить призахідним промінням далеку Говерлу, море хмар під нами і сиві оселедці нижчих вершин: коли гори димлять, пасма туманів нагадують чи то козацькі чубки, чи то прозорий вельон їхніх наречених. Ми опинилися у казці!

Казка тривала лише кілька хвилин. Ми проблукали в тумані більше години і повернулися до нашої команди. Ми розуміли, що треба вертатися: цього разу сходження не вийшло. Але пригода на тому не закінчилася: повертаючись, ми заблукали вдруге. Врешті-решт ми вийшли у село.

Питаємося: де ми? Кажуть: Лазещина, Рахівський район, Закарпаття. Дорогою до ворохтянського Заросляку, де лишився наш автобус, було кількадесят кілометрів. Надворі темно. І ми розуміємо, що цього дня ми вже туди повернутися не зможемо. А в цей час наші водії чекають на нас, приготували шурпу, м'ясо до шашлику...

Звичайно, це був скандал! По-перше, ми підвели водіїв. Треба було доплатити. Але грошей нема. Якось дівчата упросили водіїв сказати своєму керівництву, що автобус у дорозі зламався. Та це була тільки частина проблеми: адже ціла група у понеділок не з'явилася на заняття! Звичайно, коли ми дісталися Тернополя, організаторам був влаштований грандіозний «розгін». А хто організатор? — Ющенко! Мене викликають на килим до ректора. Від дверей до робочого стола Леоніда Олексійовича було десь два метри. Це були найдовші два метри у моєму житті!

* * *

Обід у студентській їдальні коштував 38 копійок. Стипендія була, здається, 28 радянських рублів — менше ніж по рублю на день виходило. На це ти мав прожити. На їжу сяк-так вистачало. Але хотілося іще у Карпати поїхати, вдягнутися красиво, фотоапарат хотілося, транзистор... Батьки, звичайно, нам усім допомагали. Але у мами і батька була різна тактика.

Приїжджаю додому — мама мені сумку назад збирає: сало у смалець залите, консервацію різну. Я мамі кажу: «Мамо, ну нащо мені те сало, ви мені грошей дайте!» А мама: «Вітю, не голодний будеш!»

Головним моїм благодійником був батько: час від часу він діставав коли десятку, а коли й 25 карбованців. Це його тактика була така, що ліпше триматися штанів, а не спідниці!

Проте мені хотілося більшої самостійності. Хотілося дівчат до кіно запросити, цукерками пригостити, не годилося на такі речі у батьків просити.

Спочатку ми, хлопці, йшли працювати на товарну станцію. Ми розвантажували вагони. Часом це були мішки з цементом, часом — ящики з консервами. Розвантажив вагон — отримав 10 рублів. Але одяг і взуття на тих роботах вбивалися із катастрофічною швидкістю! І це створювало наступну проблему: треба було купити новий одяг.

Я мріяв про костюм. Свій. Щоб був на мене шитий!

З малих років я доношував речі за старшим братом. Це насправді дуже пригнічувало, змучили мене ці недоноски: з малого малечку вдягають на тебе братів кожушок. А той кожух завеликий: рукави позавертали до ліктя, підростаєш — відкручують потроху. Отже, я мріяв про своє.

Можливість заробити була — студентські загони. Я поїхав у Кустанай, до Казахстану, і заробив свої перші великі гроші. Я працював теслею, каменярем, водієм вантажівки. У нашій бригаді водієм працював один п'яничка. І коли він напивався, за кермо сідав я, бо інакше можна було не дочекатися, коли він протверезіє і почне працювати. А як він нічого не возить — то ми нічого не робимо, а як нічого не робити — то звідки ж гроші візьмуться?! Хтось мав його заміщати, щоб робота робилася. Тим «хтось» став я, заразом навчився водити машину. Ми працювали як навіжені, і за те літо я заробив 725 рублів. То були страшні гроші для студента.

Перше, що я купив, — то були годинник і портфель з крокодилової шкіри. Годинник коштував 27, а портфель — чи то 30, чи то 34 рублі. Тоді усі божеволіли від так званих «дипломатів», а цей портфель був зроблений зі шкіри крокодила, переливався півтонами і видавався мені дуже красивим! Потім купую те, що було неймовірно популярне, — радіолу ВЕФ ризького заводу. І повертаюся у Тернопіль реалізовувати мрію про костюм. З костюмом вийшло складніше: купити його в радянських умовах було досить складно. Вдалося «дістати» костюмне сукно у дрібну смужечку, і з цього сукна в ательє мені зшили мій перший костюм. Так я витратив іще 76 рублів.

Наступна проблема — сорочки. Їх теж було складно купити. Можна було місяцями ходити у магазин, і все одно ти нічого не купиш! Іду в ательє, замовляю собі пару сорочок. І ці сорочки треба описати.

Мода того часу вже потрапила під західні впливи. Сорочки стали популярні яскравих кольорів. Їх я замовив по 11 рублів якогось лимонного кольору, з прострочкою червоною ниткою. Комірець був подовжений, як у білоруських «Піснярів», гру-

пи, яка була неймовірно популярна у СРСР. Одним словом — франт! Чорт знає що, звичайно, але тоді це видавалося «останнім писком моди»!

Проте і це був не кінець цієї історії. Купити у СРСР черевики мого 45 розміру — то було ще складніше, ніж сорочки! Підошву можна було купити окремо, а потім піти до майстра, щоб замовити взуття. Це ті реалії, які уже дуже складно пояснити сьогоднішньому поколінню: як то нема взуття чи сорочок?! А так було у СРСР: ніби усі працюють, а піди й щось купи! Так чи інакше, це були перші мої серйозні самостійні покупки у житті, з будзагону я привіз костюм, годинник, портфель з крокодила і фінансову незалежність. Тоді я ставився до побутових перипетій як до пригоди. Усвідомлення того, що в ті часи відбувалося із радянським суспільством, прийшло значно пізніше.

Радянське суспільство у 1970-ті усе більше нагадувало засніжений гірський схил перед сходженням лавини. Сніг усе ще має вигляд моноліту. Але всередині уже працювали невидимі сили. Під монолітом суспільної «верхівки» лишався легший, розсипчастий шар. Ці два шари суспільства між собою були пов'язані дуже слабо. «Моноліт» верхнього шару потихеньку плив під власною вагою по легших, нижніх прошарках. Будь-якої миті ця позірна, скріплена конформізмом монолітність могла тріснути, зламатися і рушити лавиною. Достатньо було найменшого зусилля, щоб порушити нестійку рівновагу. Зовні ці внутрішні напруження радянського суспільства були непомітні: здавалося, усе мирно спить — «застій». Але насправді суспільство тільки чекало нагоди, щоб вибухнути змінами.

Історія української Незалежності була подібна до гірської лавини: довгий час у суспільстві тривали малопомітні процеси, формувалися конфлікти пам'яті, накопичувалася критична маса економічних протиріч, і раптом сталося те, що сталося, — за декілька миттєвостей ми побачили зовсім інший історичний краєвид.

Розділ 6
МОЄ ШЕВЧЕНКОВЕ ЗАСЛАННЯ

Квашена капуста та обороноздатність соціалістичної Батьківщини. — Моє Шевченкове заслання. — Найщасливіше літо у житті. — Бухгалтер в етнографічній експедиції. — ЧП з БТР. — Листи з дому. — Нічна варта. — Її звали Елла.

Одного разу я чергував на кухні і мені наказали принести кілька відер квашеної капусти. Радянська армія відрізнялася від багатьох інших у світі тим, що мала своє господарство і часом навіть капусту квасила прямо у бойових частинах. Авжеж, капусту квасили руками самих солдат.

Приміщення, де зберігалася капуста, знаходилося метрів за двісті від самої кухні. Цей будиночок сиротливо пригорнувся до гірського схилу, трохи далі розташувалася наша «свиноферма» — сарайчик, де утримували з десяток свиней.

Місце з квашеною капустою мене дуже здивувало: посеред того приміщення над підлогою на третину метра піднімався бетонний бортик. Цей бортик оточував квадратну бетоновану яму, десь три на три метри розміром. Там, у тій ямі, і зберігався наш стратегічний запас квашеної капусти.

Біля ями стояли високі, майже до пояса мисливські чоботи і вила. У Хоружівці такі вила із тупими кінцями називали бурячними. Отже, вдягаєш ці чоботи, хапаєш ті бурячні вила і стрибаєш в яму, прямо на капусту.

Капуста під тобою чвакає, але просто так на вила не дається. Бо над самою капустою іще розсіл, а по тому розсолу плаває щось, що іще зовсім нещодавно було тією самою квашеною капустою, але вже трохи підгнило і спливло на поверхню. І оцю напівзгнилу капусту треба спочатку вилами у якійсь куток загнати. І потім, поки те гнилля «не повернулося», маєш швиденько накидати зі споду тієї, ліпшої капусти. Десь ото хвилин двадцять я ганяв по ямі капусту, завантажував відра і після цієї процедури

був упевнений, що квашеної капусти я нанюхався на все життя і більше ніколи її їсти не буду!

Ця композиція назавжди залишиться у моїй пам'яті: вила, чоботи і гнила капуста. В принципі, оцей натюрморт був символом того, що відбувалося із Радянською армією у той час. Країна була страховиськом для всього світу, ядерної зброї було досить, щоб знищити не тільки Землю, а ще й Марс з Венерою. І гнила капуста. І постійно не вистачало онуч. «Союз нерушимый...»

* * *

Я служив у Вірменії, на кордоні з Туреччиною. Найближчими осередками цивілізації були село Ахурян і місто Гюмрі, яке у ті часи звалося Ленінаканом.

Ми жили у пустелі. Дерева там не росли. Єдине, що у тому краєвиді привертало погляд, був локатор протиповітряної оборони. Він постійно, з ритмічною монотонністю опускав і підіймав своє крило. Ця ритмічність викликала в армійських дотепників лише непристойні асоціації. Означення цього об'єкта було абсолютно нецензурним, але одним коротким словом визначало і ритм, і беззмістовність його рухів.

З кількох точок на схилі нашої гори ми могли бачити Туреччину. І там, і тут — по обидва боки кордону земля була випалена сонцем. Зранку і ввечері гори набували вохряних відтінків, у полудень коричневі гори ставали сизими. Я не можу згадати там хмар! Мені видається, що окрім короткої, але сніжної зими там повсякчас пекло сонце. Травичка з'являлася у квітні на пару тижнів і повністю вигорала вже у травні. Гори, які було зазеленіли, знову ставали сірими і брунатними.

Наші казарми були витримані у такій самій кольоровій гамі: самі будинки були складені з місцевого туфу і пофарбовані вохрою. Це був той жахливий жовто-коричневий відтінок, яким у СРСР із наполегливістю, гідною ліпшого застосування, фарбували лікарні, військові частини, склади, їх паркани і бозна-що іще. Казенний колір.

Казарми, кухня, склади — усе було одноповерхове і накрите сірим шифером. Усі будівлі, незалежно від свого призначення, нагадували бараки. Поміж цих кількох об'єктів розташовувалися плац, і стадіон, і бетонний фарбований Ленін посеред цього простору. Це був один із наймонотонніших пейзажів, які мені доводилося бачити у житті.

Кольорове розмаїття можна було побачити тільки на заході сонця. І тільки відтінки вечірнього неба нагадували, що один день чимсь-таки відрізняється від іншого. Поза тими миттєвостями наше життя було таке ж сіре, як і навколишній пейзаж. Час від часу ми чули із сусідніх частин: там якийсь хлопець застрелився, з іншої частини хтось втік через кордон. Не витримували хлопці.

У мене почалася депресія. Я раз по раз перечитував «Щоденник» Тараса Шевченка і мав якісь дуже подібні почуття: буденність видавалася обтяжливою і беззмістовною, а провідною думкою панувало очікування, коли це заслання закінчиться. Це був тяжкий час емоційних контрастів: перед тим я пережив найщасливіше літо свого життя. Або, принаймні, одне з таких літ.

* * *

На випускному вечорі ми залишили у заставу комсорга групи. Як і годиться, з такої урочистої нагоди ми побили кілька склянок. Трапилося це цілком випадково, але 1 рубль 98 копійок ми мали закладу компенсувати. Це трохи смішно, але ні у кого з нас не залишилося жодної копійки. Тож ми, хлопці, мусили йти по гроші до гуртожитку, а як застава залишилася наша кохана Мирося, незмінний комсорг групи. Потім було її весілля, а перед тим весіллям зникла електрика. Я поліз ремонтувати, а жінки під руку кричали: «Ой лишенько, та будь же обережним!» Щодня того літа було то весілля, то проводи. Це час, коли більш та менш веселі події напливали одна на одну, як у калейдоскопі. Водночас це були дні світлого, але непереборного смутку: наші дороги розходилися. Це були дні прощання. «Братів і сестер»

розсіяло розподілом кадрів на просторі від Волині та Буковини до Луганська.

Настрій, який ми переживали у ті дні, нагадав мені почуття, що я відчув після того, як продзвенів останній шкільний дзвоник і наш клас пішов зустрічати світанок нового дня у ліс Шамрай. Це досить глибока долина, і там ми зустрічали сонце на кручі серед вікових дубів, велетів, яким було по 200—300 років, у таємному, магічному місці хоружівського парубоцтва. Проміння того ранку освітило інше життя: тобі не треба нікуди поспішати, а весь світ, усі дороги ще попереду! Тоді я згадав старовинну гравюру зі шкільного підручника географії, на якій мандрівник, що дійшов краю світу, доторкнувся просто простягнутою рукою до невідомого, до неба. Що далі — невідомо: межа пізнаного. Такі були відчуття. Після інституту цей настрій повторився ще гостріше.

Гуртожиток був уже майже порожній. Лишилися я і баба Тоня, яка, мабуть, сиділа на своїй вахті ще від 17 вересня 1939 року. Усе закінчилося. Я поїхав додому, відзвітувати батькам.

Приїжджаю, віддаю диплом батькові. Той каже: «Вітю, даси мені, як окуляри знайду». А я наполягаю, щоб він саме зараз читав. Мені видавалося важливим, щоб він побачив, чиє там прізвище написане, яка спеціалізація.

Батько подивився уважно, каже: «Скажи мамі, нехай накриває на стіл!» І відразу, як сіли: «Мамо, то давайте щось!» Це «щось» означало самогон, батько хотів «обмити» цей диплом. Того дня відбулася одна з найважливіших моїх урочистостей. Це були хвилини, заради яких варто жити, — то та радість, яку ти приносиш батькам: ані гроші, ані щось інше не дає стільки наснаги і щастя, як почуття виконаної місії.

У жовтні я мав іти в армію. Це було неминуче. Ніхто навіть не обговорював альтернативи. Треба йти, бо ти — мужчина. І це не були патріотичні міркування, це була норма, вимоги громади і суспільства були такі: армія для чоловіка є обов'язковою. Якщо ти не був в армії — ти не зовсім чоловік, неповноцінний якийсь чоловік. Такі були уявлення.

Але найближча перспектива — робота за розподілом. Я обрав село Яворів Косівського району Івано-Франківської області.

Яворів — це дивовижно цікаве село, і навіть не тільки тому, що це одна з найбільш мальовничих частин Українських Карпат. Яворів тоді був центром ліжникарства, килимарства. Місцевий колгосп називався «Сорокаліття Жовтня» і мав лише 300 гектарів орної землі, решта — сіножаті, полонини, тваринництво, але більше половини доходів давала торгівля народними виробами, як тоді називали — «народні промисли». По сьогоднішній день ніде в Карпатах не виробляють більше килимів, ніж у Яворові: ідеш, їдеш через село, а килими і ліжники на парканах розвішані на продаж!

Я приїхав до Яворова. Головний бухгалтер господарства — Марія Іванівна — прийняла мене як сина. Ми подружилися, я ходив до їхньої старої хати на полонину... Перше моє завдання на посаді помічника головного бухгалтера було етнографічним: треба було зробити облік сіна.

Це був кінець червня, час на косовицю. І я пішов із села по полонинах. На початку липня вже усе було скошене, усе сушиться, копиці складають. У горах тоді було таке правило: здається, з шести копиць власник полонини одну має віддати господарству. То звучить трохи дивно, адже у СРСР приватної власності на землю офіційно не було. Але полонини передавалися з діда-прадіда згідно зі звичаєвим правом: тільки власник косить свою полонину, і ніхто інший не зазіхатиме на твоє. Отже, треба було зробити облік того сіна, пройти від хати до хати, від сіножаті до сіножаті. Кожного дня відбувалися нові зустрічі з людьми, їх традиціями, звичаями, ремеслами, кухнею.

Саме тоді я пізнав, як Франц Йосиф, австрійський цісар, увійшов до кожної гуцульської родини. Його портрети траплялися по хатах навіть у 1975 році! Можливо, ці портрети не завжди знаходилися на центральному місці: десь валізка якась обклеєна зсередини, у когось літографія збереглася, і обов'язково обличчя цісаря можна було помітити на монетах серед жіночих прикрас з намистом. Його особистість обросла міфічними розповідями про

те, який він був імператор, який добрий, скільки користі приніс цьому краю. Не знаю, чи зустрічав я десь теплішу пам'ять про правителя. Усі ті старі газетні вирізки, портрети — того не можна вигадати, до того не можна примусити чи указом прищепити: то була жива повага, справжня народна любов.

Треба бачити, як косять полонину! Саме під час тієї «експедиції» я побачив, як сорок косарів одночасно і синхронно змахують косами. Короткі коси із різьбленими руків'ями, орнаменти, розписи, мантачки з пісковику при поясі у спеціальних сумках з водою — ціла культура! Чотири десятки косарів стають один за одним перпендикулярно до схилу на такій відстані, щоб косою сусіда по п'ятах не дістати. І стоять спочатку, тими мантачками наводять коси, дзвін на всі Карпати стоїть! А потім усе це рушить: згори вниз коса працює. Іде шеренга — і за півгодини полонина скошена лежить.

На полонині я познайомився із Василем Васильовичем Тинкалюком. Він був патріархом цілої різьбярської династії. Я дивився, як він виварював грушеві, липові заготовки в окропі, як різав по дереву як по маслу, як з масиву проявлявся образ його творіння. Магія творення цього ремесла полягає саме у тому, як з дерев'яного кавалка народжується сюжет: вівчарі, трембітарі, вівці, смерічки, олені, орли. Я страшенно захопився тим ремеслом і на першу зарплату купив собі на базарі різці. Я порізав собі усі пальці, але без такого досвіду мистецтва не навчитися...

Говір у Карпатах інший, не такий, як у нас на Сумщині. Спочатку було складно зрозуміти: багато місцевих слів, багато іншомовних запозичень. Мене дивувала ця мова. Мене дивували продукти, які місцевий люд вживав: сир на Сході вдома майже не роблять. А в Карпатах є і бринза, і буц, і вурда, а до того коників та баранчиків із сиру крутять. У Карпатах це окреме ремесло із безліччю рецептів.

Я пройшов багато хат. Якось в одній з них, чи не найбіднішій з тих, де я був, переді мною на стіл поставили «лопатки». Страва з найпростіших: молочної зрілості стручки квасолі, порізані шматочками, тушковані та шкварками зі сметаною приправлені.

Простішої страви на світі нема — хіба смажена картопля. Але ті «лопатки» тоді так мені сподобалися, що навіть з'явилася наївна, юнацька думка: як повернуся з армії, то одружуся з тією, хто таку смакоту вміє готувати!

Коли я вперше прийшов у сільський клуб на танці, я був вражений: танцювали усі. Ціла громада приходила у вишиванках, і вишиті сорочки були обов'язковими, ніхто у казенній мануфактурі не приходив. Хлопці стають у коло, кладуть руки на плечі, і починається аркан! Це все було живою традицією.

На полонинах подекуди стояли хрести вдячності та любові. На полонині люди народжувалися, на полонині жили, там помирали. Скільки людських історій я почув за два перших тижні тієї роботи влітку 1975 року... Такою етнографією мені обернулася моя бухгалтерія.

* * *

Прямо з карпатських полонин мене призвали в армію. На мобілізаційному пункті у місті Косові мене ніхто не проводжав. Це було трохи сумно. Проводи в армію від самого дитинства викликали так само сильні емоції, як весілля, як поминки. На проводах було зазвичай не менше людей, а за значенням це були рівнозначні події у селі. Хлопця-призовника саджають на підводу і везуть «за городи» — за край села... Можливо, проводи в армію були трохи навіть тривожною урочистістю. То були такі проводи, як в інший світ, часом як поминки за живою людиною. З армії багато хто повертався калікою. А часом було чути історії, коли хтось втопився на флоті, хтось десь пропав — багато такого переповідали. Це був день, коли більше смутку, ніж радощів. Тривожно у такі дні.

* * *

І ось я опинився у Вірменії.

Одного дня була сильна спека. У нашій військовій частині у таку спеку ховалися хто куди, хоча затінку нам всім бракувало:

дерев нема, голі гори, пустеля. Один заховався під БТР, між третім і четвертим колесами. Не можна сказати, що він розумно вчинив.

В армії твоє життя часом залежить не від тебе, а від когось іншого. Так сталося і цього разу. Несподівано БТР поїхав.

Той хлопець був живий іще якийсь час, і я не міг збагнути як: адже така важка техніка людину переїхала! То був перший випадок, коли на моїх очах помирає людина. Ця смерть вразила мене своїм безглуздям.

Мама ці небезпеки відчувала і просила у листах надсилати найдокладніші звіти про моє життя — ніби ці звіти були здатні оборонити від лиха! Я весь час отримував прохання: Вітю, пиши! Пиши, як служиш, що там є, де спиш, що за «караул»... Треба було слати донесення якнайчастіше, щоб мама спокійна була.

Листи в армії були єдиним можливим контактом із домом, із друзями, з коханими. Служба точилася від сніданку до обіду, від обіду до вечері, від листа до листа. У нас листоношею працював хлопець з Білорусі, Толя його звали. Коли цей Толя іде частиною, то всі до нього біжать, чи нема вістки з дому. Посада листоноші в армії була найпочеснішою: для Толі найкраще місце в їдальні, Толя в караули не ходить, на посту не стоїть. Щаслива людина.

Але часом листи губилися. Я не знаю напевно, але мені інколи видається, що це навмисно робилося, щоб «життя малиною не здавалося». Може, це перебільшення, але в Радянській армії було стільки безглуздя, що дивуватися тому не варто було.

Одного разу хлопці хотіли пограти у футбол. Перед вартою був вільний час. Зазвичай перед чергуванням усі лягають відсипатися, а тут захотіли м'яча поганяти. Але м'яч зберігав у своєму кабінеті особисто командир нашої частини підполковник Тофік Рзаєв. Наші стосунки із командиром частини були особливими: він чомусь виділяв мене. Це особливе ставлення полягало у тому, що він звертався до мене на прізвище, але завжди на «ви». Це «ви» було рідкісним явищем в армії: зазвичай усе відбувалося на «ти» і матом. Мене час від часу лишали при штабі,

коли перед навчаннями треба було щось креслити або перед святами чергову стінну газету малювати. Можливо, усе це вкупі з моєю вищою освітою і сформувало ставлення підполковника до мене. Звичайно, хлопці час від часу намагалися цим особливим форматом стосунків скористатися і попросили мене сходити до командира за м'ячем.

— Товаришу підполковник, дозвольте звернутися!

— Звертайтеся!

— Можна попросити у вас м'яч, хлопці хочуть у футбол пограти?

Далі він видає тираду, від якої я за інших обставин сів би, але за тих обставин статут не дозволяв:

— Ющенко, що я вам хочу сказати! Ось сьогодні вас послали попросити м'яча. Знаєте, з чим ви завтра до мене прийдете? Щоб я вам кави налив! А післязавтра, знаєте, з чим ви прийдете? Щоб я вам жінку підвіз!

Я був не сказати як здивований такою відповіддю: ось він, м'яч, біля стола лежить, а командир, якого ми поважали, каже, що це щось позастатутне! Такі дивні, безглузді речі говорила людина, яку ми вважали досить розумною. Тим безглуздям була наповнена кожна хвилина нашого життя в армії.

Онучі. Ми носили сині байкові онучі. Тобто байковими вони були колись, і коли саме — того точно ніхто не знав. Бо раз за разом ми отримували саму основу, що складалася з грубих ниток. М'який ворс давно витерся, і лишилося щось, що зберегло статутний синій колір, але фактурою більше нагадувало домоткане полотно. Щотижня ми жили з мрією: прийде субота, і тобі видадуть свіжі онучі, може, нарешті кращі отримаєш. Але минав тиждень за тижнем, нічого такого не траплялося, і це сформувало у мене тверде переконання, що нових онуч у Радянській армії не існує. Але одного дня, перед Новим роком, у нас розпочалася інвентаризація, і командир, той самий підполковник Рзаєв, доручив мені зробити ревізію на складі. Приходжу, а на складі — прапорщик Геворкян і кілька сувоїв полотна, з якого ті онучі роблять. Сувої у діамет-

рі — майже метр. Того матеріалу на нові онучі усій частині на 10 років вистачило б.

Армія була таким досвідом, коли не жалкуєш, що він був, але жалкуєш, яким він був. Це могло би бути продуктивніше, корисніше для твого власного розвитку, для військової підготовки. Власне, проблема полягала у тому, що мої уявлення про армію не збігалися із дійсністю. Фільми, уся радянська пропаганда описували Радянську армію як щось величне. Я мав завищені сподівання. Видавалося, тільки-но увійдеш у ворота частини — і побачиш механізм, який працює, як годинник. Я мав сподівання, що цей механізм не принижує людської гідності, а, навпаки, вивершує людину. У моїх уявленнях місія солдата є однією з найсвятіших. Але та армія, яку я побачив, була іншою. Мої уявлення і дійсність не збігалися. Армійська служба була часом, який мало чого навчив. Згорів той рік без сліду: ходиш по території, збираєш сміття, чи сніг прибираєш, чи на варті біля прапора стоїш вночі у порожній кімнаті.

У нічній варті був хоча б якийсь сенс, ми охороняли артилерійські склади. Проте взимку це було тяжке випробування, бо дві години на морозі, як собака на ланцюзі уздовж колючого дроту огорожі — то важко і безкінечно довго. Попри те, що нам видавали спеціальні кожухи, холод пробирав уже через 15 хвилин так сильно, що боляче було автомат у руках тримати. Маю сумнів, чи вдалося б ним скористатися, якби виникла потреба бойового застосування зброї. Вже за півгодини вартової служби на морозі руки відмовлялися слухатись.

Але найдурніше почувався той, хто мав охороняти пост № 1, у ленінській кімнаті біля прапора нашої частини. Там стояв спеціальний подіум 30×30 сантиметрів, місця вистачало тільки для того, щоб поставити підошви чобіт.

Ніч. Усе спить. А ти мусиш стояти дві години, як олов'яний солдатик, при прапорі!

Багато часу забирала муштра: особливо у перші місяці служби ми відпрацьовували на плацу перешикування з колони у шеренгу, повороти і Бог знає що іще.

Кілька разів нас відправляли брати участь в операції-перехваті. Часом хтось порушував кордон з турецького боку. Часом хтось втікав з якоїсь із сусідніх частин, і треба було посилено патрулювати кордон і дороги навколо. І в одному, і в іншому випадку зброю нам не видавали: на такі операції ми ходили з порожніми руками. Автомат ми вперше у руки взяли тільки через півроку після присяги. Чому так відбувалося — того я не можу пояснити.

Вочевидь, було відчуття, що нас, солдатів, не особливо берегли. Такі ситуації траплялися дуже часто, нас підіймали по тривозі і давали команду шукати утікачів із сусідніх частин. Ламалися хлопці і тікали з армії, а ми їх мали шукати.

Хлопці ламалися через безглузду муштру, через позастатутні стосунки, через недоїдання. У нас був так званий «гірський пайок», але коли ми заходили до їдальні, хліб зникав з тарілок за мить: усі приходили дико голодні. Багатьох ламала дідівщина. Дуже знущалися над хлопцями із Середньої Азії. Вигадували образливі прізвиська для них, примушували прибирати туалет. Вони мусили прибирати його не лопатою, а ложкою. Хто скаже, що то не було принизливо?! Мені було жаль тих хлопців, я намагався компенсувати своїм теплим ставленням той дискомфорт, який їх оточував. Мені видавалися ті знущання неправильними, принизливими.

Нас, хлопців, що закінчили інститут, у частині було троє. Ми опинилися у ситуації «білих ворон». Основний контингент був на чотири роки молодший, а у тому віці — це дуже велика різниця! Інтереси були геть різні. І все це тільки посилювало відчуття, що ти втрачаєш дорогоцінний час, найліпші свої роки на якесь божевілля.

Але це божевілля батьки передавали дітям у спадок. У одного з наших офіцерів був син Саша. Що той хлопець міг бачити у частині? Ми його питаємо, ким ти хочеш бути? Він відповідає: «Прикордонним собакою!»

Хтось знаходив себе у наркотиках. Я знав, що деякі хлопці з Середньої Азії їх отримували у якийсь нелегальний спосіб. Саме в армії я вперше побачив наркотики. Але це мене здивувало: у

нас тоді такі речі були непопулярні, і жодної внутрішньої потреби ми, хлопці з України, у наркотиках не мали.

Хтось знаходив себе у вині. Було таке дуже дешеве вино плодово-ягідне, його називали «чорнила». Ті «чорнила» були мрією солдата. І хлопці, які мали можливість виходити за межі частини, часом примудрялися проносити цей напій через КПП. Я добре пам'ятаю одне своє чергування на кухні, коли прийшли хлопці з «чорнилами» ховатися від командирів. Четверо їх було і дві пляшки того вина. За годину вони повпивалися так, що я мусив відводити їх по місцях і якихось таємних хованках. У повітрі вже пахло дембелем!

* * *

Її звали Елла. Ми почали зустрічатися з нею ще в інституті. Перші вісім місяців моєї армійської служби у нас тривало постійне і дуже тепле листування. Листи від коханої надходили регулярно. Це тримало. Підтримувало.

Не знаю точно, коли саме вона зустріла іншого хлопця. Мені надходили листи від моїх товаришів, що лишалися у Тернополі: спочатку один зустрів Еллу в певній ситуації, потім другий побачив її в парі, третій написав, що в неї хтось є... Не дочекалася... І це був найтяжчий момент за весь час служби: і сама служба була важкою, і те, чого ти найбільше чекав, найбільше сподівався, розклеїлося. Усі біди на один час збіглися.

Кожний прожитий день в армії був простромлений голкою на календарі. Літо добігло кінця. Потім проминули вересень з жовтнем. Я приїхав додому, зняв форму, повісив до шафи і наступного разу вже вдягнув форму головнокомандувача. Із погонами капітана.

Розділ 7
БАНКІР УЛЯНІВСЬКОГО БАНКУ

Мамині сльози. — Вечірній візит до Держбанку. — Земляки. — Співбесіда у великому кабінеті. — Проблема вибору та східноукраїнська патріархальність.

Уже починалася зима. Я приїхав із Сум додому пізно ввечері: «Мамо, є пропозиція роботи. В Улянівці». Мама, звичайно, хвилюється і навіть трохи обурена: «От лишенько, Вітю, та я ж хотіла, щоб ти з нами був!» Я маму намагаюся переконати, що то «за городами». У нас була така приказка: як щось розташоване досить близько, казали — то «за городами». А мама плаче! Давай шукати карту, дивитися, де Улянівка знаходиться. Бо ані мама, ані тато, ані я сам до цього у тій Улянівці не були. Тобто усі розуміють, що це дійсно поруч, за Тернами десь. Терни у наших околицях було особливим містечком: древнє, козацьке, торгове. І це було таким мірилом: коли щось поруч із Тернами, значить то насправді недалеко. З'ясували, що від Тернів до Улянівки десь п'ятнадцять кілометрів. А мама далі плаче. Я далі переконую, що то недалеко, що потім колись машину купимо, і як треба буде, то через годину я вже буду тут, вдома, у Хоружівці. А поки буду кожну суботу, кожну неділю приїжджати. Заспокоїлася.

Того вечора я отримав пропозицію очолити управління Держбанку в цьому містечку. Мені тоді було 22 роки.

* * *

Я повертався із армії з дуже простою мрією: мені хотілося створити родину, дітей хотілося, я прагнув звичайних сімейних клопотів, родинного тепла. У мене не було якихось грандіозних кар'єрних планів, радше професійні: я прагнув цікавої творчої роботи і думав уступати до аспірантури.

Повернувся до Хоружівки, з'їздив до Тернополя. Побачився з друзями, з колегами, порадився, попитав їх думки. З одного боку, я розумів, що роботу я знайду досить легко і маю на це ще певний час і можливість добре зважити кожну пропозицію. З іншого боку, хвилювання усе-таки було... Тоді я зробив коло по різних підприємствах у Сумах, на Сумщині. На той час економісти були у великому дефіциті, і я швидко зібрав портфель пропозицій: десь пропонували посаду головного економіста, хтось пропонував посаду головного бухгалтера управління. Якась із тих пропозицій мене влаштовувала більше, якась менше. Я міркував, що обрати.

Одного зимового вечора мені телефонує колега і каже, що він мав розмову з кимсь там в обласному банку, тобто в обласній конторі Держбанку СРСР, і домовився, щоб мене прийняли і вислухали.

Я йшов туди із суперечливими почуттями. З одного боку, до банківської справи я ставився як до таїнства. Мені від студентських часів видавалося, що банк — це найцікавіше, що може бути в професії економіста. З іншого боку, я уже мав цілий пакет дуже привабливих пропозицій, і можна було просто прийти і послухати, що там кращого можуть запропонувати.

Як було домовлено, досить пізнього, як на зиму, вечора я приходжу до заступника голови обласної контори Держбанку Івана Трохимовича Бойка. Почали говорити про професію. Я тягаю за собою сумку з атестатами, дипломами, курсовими, науковими статтями — на той момент я вже встиг написати їх кілька. Показую свої документи, відповідаю на запитання...

З найперших хвилин нашого спілкування було видно, що Іван Трохимович людина відкрита, щира. Він з якоюсь особливою добротою до мене поставився. Ми дуже довго говорили на професійні теми. Раптом він мене запитав, як ошпарив: «А ви Сашка Ющенка у Хоружівці знаєте?» А у нашому селі було десять чи більше родин Ющенків. Більшість з них між собою вже ніякі не родичі, за 300 років роди далеко один від другого порозходилися. Але якесь усвідомлення спільності було. Звичайно,

того Сашка Ющенка я не міг не знати. «А то мій двоюрідний брат!» — каже Іван Трохимович. І вся наша подальша розмова переключилася з професійних питань на земляцькі. Виявилося, що сам він походить з Бобрика, невеличкого хутора поблизу Кулишівки, що заховався у мальовничому і дуже романтичному місці на березі Сули. І це земляцтво, що так раптово викрилося у нашій розмові, стало немов наступною сходинкою.

Іван Трохимович раптом набирає по внутрішньому зв'язку управляючого банком, Анатолія Петровича Сергєєва. Починає розповідати, мовляв, зараз у мене на прийомі такий-то молодий чоловік, закінчив інститут, економіст, бухгалтер, пройшов курс фінансів, кредиту... Анатолій Петрович його перериває: «Заводь його терміново до мене!»

То був найбільший кабінет, який я на той момент бачив. Мені здавалося, що тому кабінету кінця-краю немає. А переді мною стояв його господар. Анатолій Петрович пасував тому кабінету, вони обидва відповідали означенню «великий». І щодо Анатолія Петровича так можна було сказати не тільки тому, що він був дуже крупний чоловік. Одягнений він був із бюрократичним шиком, підкреслено по-діловому: сорочка, краватка, класичний костюм — усе було дуже високої якості і, вочевидь, підкреслювало високий статус. Але, попри високу посаду, різницю у віці і життєвому досвіді, він поставився до мене дуже доброзичливо, зацікавлено і по-батьківськи мило. І це налаштовувало на теплу розмову.

Я не міг зрозуміти чому, але відчував, що до мене є якась підвищена увага. Анатолій Петрович мав до мене тисячі питань! Звичайно, усе почалося з формальних речей, які стосувалися освіти. Він подивився мої атестати, дипломи, сказав, що гарний диплом, класна освіта. Іще його цікавили мої фахові схильності, де я ліпше підготовлений, специфіку яких підприємств я ліпше знаю: чи у промисловості, чи сільського господарства, чи торгово-збутових організацій. Його страшенно хвилювало, чи я одружений, чи є у мене дівчина. Потім я зрозумів, що це він перевіряв, чи можна мене відправити «до чорта в зуби». Навіть

у банківській системі є такі теми, які ніким іншим, як сімейним чоловіком, не закриєш. Вочевидь, його це не з побутових міркувань турбувало, його цікавило, наскільки я мобільний професійно. Анатолій Петрович питав про побутові умови, які б мене влаштовували на новому місці, і видно було, що частина питань стосується роботи десь на периферії.

Я не можу сказати, що це було схоже на бесіду студента й екзаменатора. Це була радше бесіда батька із сином. Анатолій Петрович не намагався розставляти якісь пастки, спіймати на якомусь незнанні чи нерозумінні якихось процесів або принципів. Цього не було. Більше того, він намагався поділитися своїм життєвим досвідом. Він розповідав якісь історії зі свого власного життя.

Розповів, як він прийшов із армії і його направили на роботу у місто Щорс на Чернігівщині. Анатолій Петрович приїхав з дружиною вночі у місто, де не було ані готелю, ані знайомих — ночувати не було де. І першу ніч він спав просто на вулиці перед банком. Вони з дружиною загорнулися у його армійську шинель, і так минула перша ніч на новому місці.

Цю історію я і потім чув не один раз. Але у той день він її присвячував мені. Це було приховане прохання: не питай мене, чому я тебе посилаю так далеко, не залишаю в обласному центрі, бо ж я сам так починав! Він давав зрозуміти, якою була його школа життя. Давав зрозуміти, що у нього на той момент не було відповідей на десятки питань, починаючи з найпростіших, побутових. Він давав зрозуміти прості речі: будь мужчиною, будеш працювати — будуть відповіді на всі запитання. Але не варто чекати, що отримаєш відразу всі відповіді. Він тією історією пояснював, що багато речей сходиться на самому тобі, на тому, як ти сам будеш реагувати на виклики життя, на тому, як ти сам себе проявиш у тих чи інших обставинах. Врешті-решт, пояснював Анатолій Петрович, потрібний час, щоб розібратися, наскільки ти значимий професійно, що ти вмієш, що ти можеш і що ти зможеш. Як покажеш себе — то матимеш повагу.

У тій розмові був потужний педагогічний момент. Анатолій Петрович — голова банку — ділився тим, як він починав. І це був як дороговказ. Та розмова і для мене була потужним поштовхом. Це був енергетичний імпульс. Тоді я прагнув реалізуватися професійно. Такими були мої амбіції. У той момент я міг не думати, як забезпечити собі певний статус, статки, житло. Було зрозуміло, що багато чого швидко не зробиш і не заробиш. Але почни! Через рік, два, три вирішиться й перше питання, і друге, і третє. Треба було почати. Мені сподобалось.

Раптом Анатолій Петрович натискає на всі кнопки селекторного зв'язку. То мало вигляд, немов він обома руками якісь бетховенські акорди на клавіатурі орга́на зіграв. У кабінеті збирається чоловік двадцять. Він запросив усіх начальників управлінь, усіх начальників відділів. І Анатолій Петрович мене представляє, мовляв, дивіться: оце перед вами хлопець стоїть, це такий-то, такий-то, шукає роботу, прийшов до нас. І так це звучить, ніби рішення уже прийнято і я вже маю посаду. Це звучало, як великий аванс.

* * *

Які мене тоді охоплювали почуття? Безумовно, я був окрилений таким ставленням. Такі речі не можуть не справляти враження на молоду людину. Я розумів, що це була непересічна, нерядова розмова. Були сподівання, що, можливо, ця дорога приведе до професії. З другого боку, я ще не вийшов психологічно зі стану пошуку, я обирав. У мене був час, щоб поїхати додому, самому подумати, порадитися з батьками. Не буду приховувати, я прагнув працювати в обласному центрі, у Сумах. Бо після Тернополя по районних центрах мене не так уже і вабило працювати, йшлося просто про побутові умови, про середовище спілкування, яке вочевидь є різним у менших і більших містах. З третього боку, якщо ти хочеш мати хорошу практику і стати у своїй професії «першим номером» — треба починати з найпершого щабля. І тому по тій розмові радість боролася із сумнівами.

Можна було прийняти одну пропозицію, працювати в обласному центрі і виграти в короткотерміновій перспективі, але потім застрягти на тому професійному рівні і програти. А можна поїхати в Улянівку, і на перший погляд то була гірша пропозиція. І тому було досить тверезе розуміння, що в цьому випадку ти втрачаєш тактично, але стратегічно ця позиція дає тобі більше можливостей у довготерміновій перспективі. Врешті-решт, було зрозуміло, що посада керуючого районним відділенням Держбанку — то був інший рівень свободи і хороший майданчик для дослідів, бо я хотів також працювати науково, вступати до аспірантури. Я обрав Улянівку.

Звичайно, я намагався пояснити собі ту підвищену увагу керівництва обласного банку до моєї особи. Думаю, що у тій ситуації головну роль зіграли не так мої особисті якості і рівень освіти, як дуже простий факт: банківська справа у ті часи не була аж надто популярною серед чоловіків. 90 % банківського персоналу складали саме жінки. Утворився помітний дисбаланс, у банківській системі страшенно бракувало керівних кадрів чоловічої статі.

Для мене кар’єра ніколи не була самоціллю, не були самоціллю посади. Значно важливішим було професійне, фахове зростання, професійний досвід, його зміст. Тобто до змісту я ставився дуже відповідально. Саме такий підхід дозволяв підійматися на наступну сходинку. І це стосується усіх етапів: і головування у Національному банку, і прем’єрства. Але у тих умовах, взимку 1976 року, більше значення мало те, що для абсолютної більшості людей, які працювали у банку, я був як син, бо представляв наступне покоління — покоління їхніх дітей.

Вочевидь, така патріархальність стосунків, увага і бажання допомогти молодій людині на самому початку кар’єри не вимикали інших чинників. Бо далі для роботи уже не мали значення стосунки, коли хтось старший опікає молодшого. Тут вмикався інший чинник: твоя особиста відповідальність. Ти або працюєш ефективно, або нічого не виходить. Життя цікаве тим, що жодного шаблону немає, а кожний день подібний до ребуса, який не

має стандартних рішень. Кожний день — це тест на твою ефективність. Але то було потім. Східноукраїнська патріархальність, земляцька солідарність, опіка старших колег для мого першого призначення, дійсно, зіграли визначальну роль.

Східноукраїнська патріархальність не є чимсь поганим. Я це багато разів відчував на прикладі свого батька. Він був дуже терпимим до чужих огріхів і помилок. Це не означало поблажливість. Просто він давав можливість усвідомити і виправити свою помилку. У координатах свободи це працює. Я пишаюся, що середовище, у якому я виріс, мене навчило такого такту, такої терпимості до інших. Я досить часто не бачу її у багатьох людей, які мене оточують. Дуже часто це помилково сприймається як слабкість або неспроможність на реакцію. Запевняю, це абсолютно не з тієї опери! Просто треба довіряти людям.

Розділ 8
СРСР ПЕРІОДУ НАПІВРОЗПАДУ

Номенклатурна робота. — Що таке Улянівка. — Мої амбіції. — «Розстрільна справа». — Світлана, Ліна та наші городи. — Дублянка. — Чому розпався Союз. — Як я не став москвичем. — Пропозиція, від якої неможливо відмовитися.

Якщо дивитися з Хоружівки, Улянівка лежить у протилежній стороні, ніж Київ. Але моя дорога у столицю розпочалася з того, що я поїхав у село.

Минає три, а може, чотири дні від того зимового вечора, коли мені влаштували «оглядини» у сумському Держбанку, і я знайомлюся із людиною, яка стала одним з тих, кому я найбільше зобов'язаний у професійному становленні. Микола Васильович Ковальов був заступником керуючого сумського Держбанку. Саме він повіз представляти мене як нового керівника банківського відділення в Улянівці.

Із Сум ми їхали десь годину, і весь цей час Микола Васильович роз'яснював професійні особливості моєї роботи, всі ці нюанси регламентів і відповідальність за їх невиконання.

Радянська банківська система була дуже регламентована. Усі розрахунки, управління кредитною практикою, статистикою, обліком, касою — усе це існувало у дуже жорстких регламентах. Було досить багато речей в економіці, за які існувала кримінальна відповідальність. З цієї точки зору, молода людина, яка вступала на цю професійну стежку, мала бути свідомою, що ця стежка іде мінним полем: управління цінностями, управління безпекою — це була сфера, де за кожним параграфом існувала цілком конкретна відповідальність, покарання, а часом і в'язничний термін.

Я відчував, що поруч зі мною сидить жива енциклопедія. Потім я мав змогу багато разів переконатися у цьому. У банківській справі того часу було дуже багато процедур, які не мали

альтернатив: ти не мав права приймати рішення на власний розсуд, ти мав знати, як воно повинно бути згідно із чинним регламентом. Таких нюансів були тисячі. Часом у певних випадках ми, керуючі відділеннями, могли по півдня шукати вірну відповідь у нормативній базі. Але завжди були сумніви, і коли такі сумніви були надто нав'язливими, ми телефонували Миколі Васильовичу. Зазвичай після запитання у слухавці встановлювалася абсолютна тиша, а через 30 секунд у відповідь звучала повна і досконала інформація. Отже, хоча масштаб знань цієї людини вповні мені вдалося пізнати згодом, непересічність Миколи Васильовича стала ясною ще з розмови у машині, яка везла нас до відділення банку.

Представлення було обов'язковою процедурою з багатьох, які я ще мав пройти. Посада керуючого банком передбачала величезну кількість узгоджень, бо це була номенклатура, яка акцептується у райкомі партії, в обкомі, у Києві. Уся процедура призначення тривала кілька місяців.

Наша домовленість з керівництвом полягала у тому, що спочатку мене беруть на посаду економіста, а потім вже призначають керуючим, але з самого початку я приїжджаю, влаштовуюся у головному кабінеті відділення і виконую ці обов'язки, допоки не будуть виконані усі формальності... І тут «раптом» з'ясувалося, що я не є членом КПРС! Більше того, я не був навіть кандидатом у члени партії. А керівник відділення у тій системі координат просто не може не бути членом партії. У тій системі координат керуючий мав бути у системі партійної відповідальності.

З моїм банківським «хрещеним батьком» Іваном Трохимовичем Бойком ми кілька разів їздили до райкому партії. А у райкомі кажуть, що такі номери у нас не проходять, щоб керівник такої ланки був безпартійним.

Закінчилося це усе тим, що я стояв у кабінеті, де засідала парткомісія. А парткомісія — це гроно комуністичних дідусів, таке собі більшовицьке віче: чинний або колишній секретар парткому якогось заводу, секретар райкому з ідеології, теж колишній... Чомусь мені тепер видається, що там усі були колишні.

Я їх запитання чув уже кілька разів у своєму житті: скільки ми вугілля видобуваємо, скільки сталі виплавляємо, скільки зерна збираємо. Тільки про Павлика Морозова цього разу чомусь не питали. Така зацикленість на статистиці дивувала. Вочевидь, цей матеріал не був для мене складним, усе це я добре пам'ятав, проте мене не залишало відчуття, що ті запитання якось не пасують серйозності облич моїх «екзаменаторів».

Саме на цій співбесіді виникло питання, чим займалися мої батьки під час війни і чи були на окупованій території. Минав 1976 рік, вже більше тридцяти років, як війни нема, а з точки зору КПРС це були важливі питання. Коли я заповнював формуляр «особової картки», я чесно вписав, що мій батько служив у прикордонних військах, але був полонений. У тій системі координат це був «неправильний», підозрілий факт у біографії. Згодом, коли я наступного разу заповнював подібний формуляр, мені прямо дали зрозуміти: не пиши цього про батька, про полон, не треба псувати собі біографію. Я від таких пропозицій почувався ніяково: батько багато пережив у тих таборах, вижив — чому я мав би цього соромитися?! Від таких речей віддавало нафталіном, сталінськими указами, і вся ця ситуація породжувала дуже неприємні почуття.

Іще одна перевірка, яку я проходив, — то була перевірка Першим відділом, по суті це була компетенція органів держбезпеки. На таку перевірку зазвичай відводили 30 днів. Про те, що мій батько співпрацював з ОУН, я дізнався уже після його смерті. Про те, що за ним з якоюсь метою стежило КДБ, — про цю ситуацію ми знали вже у ті часи, хоча я не міг зрозуміти причин. І це створювало парадоксальну ситуацію: я не знав цих фактів біографії батька, а вони — скоріш за все знали або могли знати. Весь масив документів про батька зберігався в архіві обласного управління КДБ у Сумах. Але інформація з батькової справи тоді ніяк мені не зашкодила, я пройшов і цю перевірку. Тут можна робити багато припущень, чому так сталося. Може, причиною такого «недопрацювання» був той факт, що головою Першого відділу у Держбанку була Таїсія Іванівна Козеняшева,

її чоловік був заступником голови облвиконкому і близьким другом Анатолія Петровича Сергєєва, голови банку та мого несподіваного покровителя. А може, сама система держбезпеки, як і весь Радянський Союз у ці роки, починала обростати жирком, її співробітники лінувалися копирсатися у стосах старих справ. Мені видається, що на Сумщині у той час вже від середини віку не народжувалося помітних антикомуністичних, антидержавних, націоналістичних проявів. Усе спало. КДБ теж.

Перший відділ до мене питань не мав. Я був затверджений керуючим Улянівського відділення Держбанку, незабаром отримав членство у партії і дещо несподівано для себе став часткою радянської номенклатури... Щоправда, номенклатура була різною: були «небожителі», а я до батьків їздив корів пасти і город садити.

* * *

Що таке Улянівка? Формально, це ніяке не село, а «селище міського типу», містечко. До адміністративної реформи 1963 року це був типовий районний центр. Потім відбулося укрупнення районів, Улянівський «влився» до Білопільського і колишній райцентр перетворився на «другу столицю» району.

Господарство цього краю було аграрним. Тут було десь під півтора десятка колгоспів та декілька радгоспів, один з найбільших у Сумській області цукрових заводів, оцтовий завод, різні торгові організації. Назви господарств цілком відповідали традиціям часу: колгосп «Зоря комунізму», колгосп імені Ульянова і колгосп «ордена Леніна імені Леніна»... Тут варто взяти паузу і спробувати замислитися, як пояснити сьогодні тим, хто у СРСР не жив, що таке «ордена Леніна імені Леніна». Думаю, для більшої частини нерадянських людей це звучатиме як абракадабра, яку важкувато переварити розумом і майже неможливо перекласти іншими мовами. Боюся, що для мене буде надто складним завданням, щоб пояснити усі ці нюанси радянської

топоніміки, враховуючи те, що і Ленін, і Ульянов — то була одна і та сама людина.

З перших днів мене оточували Герої Соціалістичної Праці, які очолювали ці господарства. Тим, яке «Зоря комунізму», урядував Іван Володимирович Черненко, Герой Соцпраці, людина, яка цю нагороду отримала, здається, ще в ті часи, коли Сталін був живий. Цікава людина: він ріс сиротою, але став тим, кого у англомовному світі назвали б *self-made man* — «людина, яка зробила себе сама». Він був неймовірно підприємливим та активним, і не було нічого у аграрній сфері, чим би його господарство не займалося! Там виробляли усю мислиму сільськогосподарську продукцію, переробляли її на плодові вина, кальвадоси, консерви і Бог знає, що іще! Іван Данилович Мусієнко очолював колгосп імені Леніна і попри те, що теж отримав золоту зірку Героя Праці, був протилежністю до енергійного Черненка: цей поводився з аристократичним спокоєм і був дуже доброю людиною. Третій улянівський богатир — голова колгоспу імені Ульянова Володимир Федотович Колесник — був людиною, з якою я мав справи найчастіше, бо саме його землі оточували Улянівку з усіх боків. Авжеж, усі мої «генерали» були віку мого батька або й старші. Ці люди дуже багато навчили мене того, як формувати відносини між людьми, як формувати свій особистий статус, як підтримувати авторитет. Це була моя наочність у науці управління іншими людьми, а їх підприємства перетворилися на базу для моїх економічних досліджень. Звичайно, що окрім таких великих успішних господарств були менші, слабші і просто дуже бідні. Але разом це створювало цілу економічну палітру: кращого економічного зрізу для практики не могло бути.

Тогочасний банк відрізнявся від того, що ми зараз вкладаємо у це поняття. Тоді банк розглядався дуже часто як соціальний інститут. Для партійних органів і органів виконавчої влади банк був часом паличкою-помагалочкою. Величезна частина роботи банку в ті часи — це співпраця з райкомом партії та райвиконкомом. Якщо якісь економічні питання було складно вирішити

звичними засобами і ресурсами, тоді усі зверталися за допомогою у банк. І статус, і авторитет банку були дуже високі. Коли я опинився серед членів виконкому, я побачив не тільки як працює економіка, але як діє ціле тодішнє суспільство, як працює місцева громада. На порядку денному виконкому часом стояли різні питання: і високе, і буденне, і важливе, і штучне, і надумане. Така практика примушувала тебе формувати свої погляди на питання, які були далеко поза твоєю професією.

Авжеж, я прагнув, щоб моє відділення стало найкращим в області. У нас тоді було більше двох десятків відділень, які змагалися між собою за низкою показників. Мені видавалося, що деякі показники можна було поліпшити за один або два фінансових роки. Інші показники таким швидким змінам не піддавалися: структура кредитних вкладень, об'єм прострочених кредитів, об'єм нових вкладень. Починаєш удосконалювати кредитну політику, доводиш її до конкретного господарства і розумієш, що тут або треба іншого голову колгоспу, або три роки строку, щоб цього переконати і щось змінити. А хотілося бути ідеальним уже із завтрашнього дня!

Амбіції у молодої людини — досягти мети якнайшвидше. І раптом трапляється якась несподіванка — і нічого не виходить, усе зупиняється, немов перед тобою стіна виростає! Я розумів, що ніколи не можна опускати руки. Часом дуже хотілося кинути усе. Але тут допомагали ті люди, які були довкола, у нашому маленькому банку. Звичайно, переважно то були люди старші, більш досвідчені, «гуру» у своїй справі. Десь за три-чотири роки у нас утворився ансамбль, оркестр, який зазвучав справжньою гармонією. Ми почали перемагати у змаганнях, наше відділення стало кращим в області.

Ця перемога несподівано ледь не обернулася поразкою: оскільки відділення мало хороші показники, до нас почали відправляти як до взірцевого банку всі мислимі і немислимі ревізії і перевірки. За результатами однієї з них я отримав жахливі висновки. Читаю, і так з їх змісту виходить, що нас усіх посадити треба, а до того розстріляти кожного другого!

* * *

Микола Петрович Ягодкін... Якщо уявити хмару, на якій Господь Бог сидить, то поруч, але трошки нижче на іншій хмарці буде сидіти Микола Петрович. У своїй справі він був другим після Бога. Архістратиг контролю і ревізій.

Микола Петрович працював заступником планово-економічного управління республіканського банку — Укрконтори Держбанку СРСР. Цей чоловік мав колосальний досвід, більш професійного, об'єктивного і лютішого ревізора у нас не було. Саме він очолив ту перевірку.

Отже, приїжджає другий після Бога. А у нас свої боги: наші Герої Соцпраці, які створили потужні сільськогосподарські підприємства. До банківських регламентів вони ставилися часом досить поблажливо. Усе, що тільки можна було собі уявити: касові операції, готівкові операції, діяльність найманих бригад — усе треба було здійснювати згідно з тими регламентами. Але із Героями Соціалістичної Праці, депутатами Верховної Ради УРСР про дотримання регламентів було складно домовлятися. Звісно, усе було в рамках закону, але певних нюансів у такому непростому діалозі було складно дотриматися...

Ревізія стосувалася діяльності найманих бригад, які займалися заготівлею лісу. Це була дуже гучна справа: гук було чутно повсюдно, тріски полетіли по всій Україні. Ліс заготовляли десь у Росії і відправляли у наші краї. Розрахунки із цими бригадами і товарність цих розрахунків викликали багато запитань у контролюючих органів. І тоді Центральний Комітет Компартії приймає рішення публічно висікти усі господарства, які займалися такими «комбінаціями» з лісом. З одного боку перевіряють господарства, а з іншого — банківські установи, які були касовими агентами по забезпеченню цих операцій. Перевірка охопила, мабуть, дві третини областей України.

Микола Петрович до мого відділення не заїжджав, а працюючи по звітах обласного банку, переважно по інших відділеннях, написав свій акт перевірки. У тому акті серед інших і

мені на горіхи дісталося! Тон записки був такий, що не знаєш, чи посадять, чи на місці розстріляють — розгром повний! Звичайно, висновки перевірки кладуть на стіл першим особам і в обкомі партії, і в Києві — республіканському керівництву Держбанку.

У нашому відділенні на цьому напрямку працював Іван Петрович Гаряєв — зубр, економіст із фантастичним досвідом роботи, ліпшого спеціаліста у цій практиці я не знав, і я був абсолютно впевнений, що його робота, можливо, у тій політичній ситуації не буде оцінена на «п'ятірку», але й «трійки» точно не буде. Проте акт був розгромний, а я не міг зрозуміти, як таке може бути?! Буквально спати через той акт не міг! А в обкомі зі мною ніхто нічого обговорювати не хоче, кажуть: ось є документ, з тобою усе ясно, бачиш, що про тебе твої написали?! Мені захотілося в очі подивитися Миколі Петровичу — така то була професійна образа!

Передаю банк заступникові і відправляюся до Києва. Микола Петрович мав кабінет на другому поверсі будівлі Держбанку на вулиці Жовтневої революції, як тоді називалася Інститутська. Той кабінет був вузьким і довгим, немов пенал. У повітрі накурено, диму — хоч сокиру вішай, і десь там, у сизих хмарах темний силует. На столі безлад страшенний: стоси паперів, копиці з папок, десятки папок між мною і ним. За тим китайським муром із документів сидить Микола Петрович і смокче цигарку.

Вітаюся, намагаюся пояснити, навіщо приїхав, передаю стос паперів, десь із десяток договорів по 8—10 сторінок кожний. Він пробіг навскіс один документ, другий, третій... Відкладає перші, починає читати наступні. Продивився кілька комплектів документів, скидає окуляри: «Чого ви до мене приїхали?» І я намагаюся пояснити, що перевірку заочно проводили, що ми у наших типових договорах врахували усе, що тільки можна було врахувати, і що ці договори пройшли не одну перевірку з обласного банку — нормальні договори, одним словом!

— Ох! Як ви не любите критики! Ви мені про такі нюанси зараз розповідаєте, які я і не вивчав навіть! З документами у вас

усе добре! Це я хотів, щоб усіх — і тих, хто правильно робить, і тих, хто неправильно робить, — усіх приструнити, щоб ніхто ніде навіть не думав красти на лісозаготівлях! Бо через ці операції з лісом крадуть стільки, що ця кримінальна тема стала на загальнодержавному рівні! — Ось що я почув у відповідь.

Мене це вразило. Виявляється, йшлося не про якісь нюанси документообігу, а про те, що сама ця практика є неправильною, що треба було змінити цілу практику, заблокувати існування цілого явища, яке стало загрозою, яке не вдавалося нормально відрегулювати! Я думав, що приїхав якийсь технократ, зробив легковажний висновок про якість наших папірців і поїхав. А він мав цілком інше бачення масштабів проблеми, іншу логіку. І це був урок: часом треба дивитися не на локальний фрагмент проблеми, а піднятися вище і побачити усе явище, увесь процес. Це був важливий урок, яким би банальним він не видавався.

* * *

Із Світланою мене познайомив мій улянівський приятель Толя Монастирецький. Толя був художником і центром тяжіння місцевої «богеми», тобто інтелігенції усіх типів і видів, яка тільки могла мешкати у нашому невеличкому селі-містечку.

Перші кілька років в Улянівці я ставив собі професійні завдання й особистим життям особливо не переймався. Мешкав я на квартирі в однієї бабусі, працював, вчився в аспірантурі, на дозвіллі щось собі майстрував у сарайчику, різьбив. Врешті-решт, якщо говорити про Улянівку, — це село, у якому було складно влаштувати собі культурне дозвілля. А ще це було село, в якому всі знали, де, що, як і в якому дворі вночі відбувалося чи що там удосвіта трапилося у тебе в хаті. Сільський телеграф добре працює: навіть якщо ти з кимсь просто пройшовся вулицею — це перетворювалося на предмет перешіптувань і обговорювань за твоєю спиною. Отже, особисте життя було під суворим контролем громадськості. І я себе спочатку обмежував у тому на користь професійним справам.

Світлана була молодшою на п'ять років, красива, юна, теж з вчительської родини. Вона і сама була педагогом, працювала вчителькою у спеціалізованій школі-інтернаті й опікувалася хворими дітками. Я любив дивитися, як вона із ними порається. То було дуже красиве видовище. Я пройнявся нею такою, яка вона була...

Наші романтичні стосунки тривали більш ніж півтора року: спільні прогулянки, пікніки з кулешем на осінньому чи весняному узліссі при ставку, вечірки у друзів. Навесні 1979 року ми зіграли два весілля: одне — у Хоружівці, друге — в Улянівці. Я запросив усіх своїх друзів: директорів, голів колгоспів, одним словом — усю місцеву еліту. А вдома зібралася родина. Це було досить скромне весілля. Церкви не було, ми не вінчалися. Через дев'ять місяців, як годиться, появилася наша перша дитина. Нас стало троє.

Ми приїхали у Хоружівку. Баба Катя забрала донечку собі на піч, агукає до неї і звертається, називаючи її весь час «Вітя». Питаємо: як ми її назвемо? Вона каже: Вітя, і все! Так винайшли «Вітя-Ліну». Дякуючи бабі Каті вийшло, що Віталіну назвали на честь батька.

Як Ліночка народилася, вона перевернула наше життя. Клопотів удома стало набагато більше: кожного вечора ванночка, марганцівка, води треба нагріти... Я був абсолютно щасливим, мені страшенно подобалося її доглядати, дивитися, як вона росте! Скільки таких щасливих моментів вона мені подарувала, незабутніх, дивовижних, сонячних: як почала підійматися, як зробила перші кроки... Кожний новий крок маленької дитини, твого первістка сприймаєш як маленьке диво.

Якось я поніс її у дитячий садочок. Лишилося метрів двадцять до ґанку, я кажу: «Ліночко, ти тут сама пройди!» А була зима, сніг вище за Ліну лежить кучугурами, а вона іде стежкою, прокопаною поміж них. Дивлюся їй услід, а вона іде як пінгвінятко: кожушок на виріст, щоб і на другу й на третю зиму носила, і вона, у тому завеликому кожушку замотана, перевалюється з ноги на ногу... Я дивлюся, як вона йде від мене, і мені від того

видовища так запекло у серці, защеміло... Воно таке беззахисне, від тебе залежне, у тому віці, коли хочеться захистити її, оборонити від бід, негараздів, від вітру навіть закрити. Так мене пройняла та її беззахисність! То був трохи сумний, щемливий спогад, але все одно з тих, дуже світлих, які розраджують душу.

Часом траплялися виховні епізоди. Щось моє пінгвінятко нашкодило по-дитячому, і треба було у куток поставити. Я зараз навіть не пам'ятаю, за що треба було покарати. Пам'ятаю, пояснив, що так не роблять, що ти не повинна так чинити і тепер маєш постояти, подумати і вибачення попросити. Тільки це був ще той вік, коли, боюся, воно не знало, що таке те вибачення і чому його треба просити у тих обставинах! Поставив її у куток, сам сиджу на дивані. Минає з півгодини, моя дитина вже рученятками по одвірку водить, пританцьовує, приспівує — у своєму світі живе дитина. Мені вже і вибачень від неї не треба, і смішно якось, і незручно, бо педагогічний момент розсипається. Я присів біля неї на підлогу, дивлюся, вона крок до мене зробила, але далі не йде. Я думаю собі: кажи вже щось, кохана, бо моя педагогіка закінчилася вже. Вона підходить, про вибачення забула, цілує мене. У той момент я був щасливий!

Іншим разом ми поїхали у Хоружівку. Це був той період, коли активно формується мова, Ліночці було півтора рочку. Мені дуже подобається старосвітська українська традиція, коли діти до батьків, до дідусів на «ви» звертаються. Ми з братом завжди зверталися до батьків саме так, хотілося, щоб і діти мої так робили. З тим були певні проблеми, адже в садочку, на вулиці більшість дітей говорить батькам «ти», і цей приклад народжує потужне протиріччя, яке належить терпляче і спокійно, але подолати: до усіх старших — тільки на «ви»! Отже, приїжджаємо до батьків. Дідусь бере Ліночку за руку, і вони ходять по обійстю: до корови, до поросят... І часом дитина збивається з того «ви» і говорить діду «ти», а я її виправляю. І тут вона прибігає з хліва заклопотана і навіть захекана трохи: «Тату, тату, а собачка — це «ви»? Собачка — «ви»?» І ніби нічого не значать такі епізоди, а з них складається щастя у житті!

Улянівка була радісним місцем для нас, ми сприймали її можливості як достатні, щоб ростити дітей і мати інші маленькі приємності життя. Батьки мешкали поруч, ми їх навідували кожного тижня. Саме у цей час брат Петро віддав нам свого «Жигуля», щоправда не нового, а відремонтованого після аварії. Тож ця машина дуже нам допомагала у комунікації.

Я заробляв 140 рублів на місяць. Це було приблизно стільки ж, скільки моя мама-вчителька отримувала у школі разом із пенсією. Зарплати у банківському секторі були значно нижчі, ніж у промисловості. Нас тарифікували десь на одному рівні з освітою. Що таке 140 рублів? Якщо міряти костюмами, то це два таких костюми, як я зшив собі, коли вчився в інституті. Але мої підлеглі у банку отримували ще менше: старший економіст отримував 115, економіст — 90 рублів. Так, я отримував дещо більше, ніж мої підлеглі. Але у той час я жив із відчуттям, що на ті 140 рублів родину не прогодуєш. Поза банком треба було мати ще й другу роботу: домашнє господарство. У ті часи ніхто не сприймав таку ситуацію як фатальну — усі так працювали. Розумію, що моїм колегам-банкірам на Заході таку ситуацію складно уявити. Ми ж щоп'ятниці відправлялися на наші городи, щось там садити, копати, збирати або просто пасти корів. Усі так жили. Це була моя відповідальність як батька: щоб ти своїх дітей виховував у належних умовах, щоб були нагодовані, взуті й одягнені. Очевидні речі. Але у тих умовах вирішення навіть найпростіших побутових питань було непростою справою.

Союз ішов до свого розвалу. Я добре пригадую, які бої були у магазинах за літр олії, кілограм цукру. Приходиш до магазину, а там крім зеленого горошку або болгарського перцю у жерстяних банках більше нічого нема, самі голі полиці. Така сама ситуація із костюмом, сорочкою, краваткою — нічого нормального не можна купити! Навпроти мого банку в Улянівці була книгарня. І щоб купити якусь цікаву книжку, треба було здати десятки кілограмів макулатури, а потім ходити щодня, щоб не пропустити, коли ту книжку до книгарні привезуть. Епоха тотального

дефіциту створювала спеціальні стосунки із продавцем, коли щось продавали по блату, з-під прилавка, або за додаткову оплату, або за якусь подібну взаємну послугу. В принципі, з цього почалася повсюдність корупції у пострадянському суспільстві. Ти міг, звичайно, не входити у подібні стосунки. Але тоді мусив багато у чому себе обмежувати.

Моя мрія початку вісімдесятих була, як на той час, претензійною: я дуже хотів дублянку.

Цей елемент гардероба увійшов у моду на початку вісімдесятих, він швидко перетворився на предмет всеохоплюючої загальнонародної манії. Це була одна із статусних речей: маєш дублянку — ти чогось вартий у житті. Але просто у магазині купити її не було жодної надії.

Я домовився з одним приятелем, директором бази, і десь півтора року чекав, коли їм на базу щось таке перепаде. Раптом привозять, він телефонує: «Андрійовичу, вези гроші, можеш забирати свою дублянку!» Грошей, як завжди, нема, і ми усією родиною їдемо до батьків позичати, і поки їдемо — спілкуємося зі Світланою, і весь час, щохвилини звучить слово «дублянка»: який колір, як давно хотів і тому подібні відповідні ситуації малозмістовні розмови. Приїжджаємо до Хоружівки, мама, звичайно, проти: вона вважає, що це недоречні розкоші. Тато змилостивився, знайшов ті гроші. Їдемо назад, Ліна плаче. Я її питаю: «Чого плачеш, донечко?!» А вона: «І я хочу дублянку!» — «А що таке дублянка?» — «Не знаю...» Дійсно, дорослі люди півдня обговорюють, а дитина слухає і навіть не може уявити, про що йдеться! І їй видається, що йдеться про щось страшенно важливе! Цей діалог з донею теж міг би видатися найбанальнішою розмовою, яку не варто тут наводити, але саме у той момент я замислився: а дійсно, про що це ми говоримо стільки часу?! Чи це справді важливо? У ту хвилину мені ніяково стало: то пуста справа була. А з таких пустих справ складався весь той час. Ми витрачали життя на казна-що, на метушню.

* * *

Тепер я маю відповідь, чому розпався СРСР. Він сам себе проїв.

Є два принципи організації економіки. Перший принцип — відкрита і вільна конкуренція. Другий — регламентована адміністративна економіка.

Часом адміністративна економіка може виграти у ринкової. Іноді трапляються ситуації, коли держава має швидко відреагувати на якийсь виклик. Відповідь на цей виклик можна легко знайти у ручному регулюванні. А ринкова економіка реагує на виклики повільніше, вона потребує більше часу для саморегуляції.

Ринок виграє тоді, коли він працює як стабільна система. Ринкова економіка добре працює, коли вона усталена, коли закладені принципи, коли усі практики і регламенти перетворюються на традиції. Треба багато часу, щоб ринкова економіка відполірувала механізми регуляції, бо це процес комунікації суспільства. Суспільство має домовитися між собою про механізми, традиції, практики — і тоді ринкова економіка працює, як годинник. Інструменти ринку опрацьовуються у змаганні між попитом і пропозицією. І у тому балансі між цими двома чинниками формується найбільш правильна відповідь. Але ще раз мушу наголосити: це балансування вимагає часу.

Адміністративна економіка може виграти у швидкості реагування. Але вона працює з наслідками проблеми, і це її вада. Сьогодні вдалося відрегулювати проблеми з виробництвом молока, завтра — на м'ясі «прорве», а післязавтра — трапиться криза із плодово-овочевою продукцією. Намагання відрегулювати зі столиці найбільшої імперії світу, де і скільки капусти сіяти, не могли не вплинути на ефективність такої економіки. Як можна відрегулювати, скільки треба відвезти тієї капусти у Мурманськ чи Архангельськ? Як це можна вгадати? Як хтось може запланувати, скільки радянському народу захочеться з'їсти тієї капусти протягом року? Як можна точно запланувати попит? Це ті запитання, на які адміністративна економіка не може дати відповідь. Планова економіка не здатна

забезпечити раціональний баланс попиту і пропозиції. Чим глибша зарегульованість економіки, тим більше вона дає збоїв, тим більше така економіка народжує щоденного абсурду.

Так, адміністративна економіка може дуже швидко перекинути з пункту А в пункт Б великі товарні обсяги і вирішити локальну кризу. Але для того, щоб повністю розпоряджатися ресурсами, щоб мати можливість так легко перекидати товари, щоб забезпечити швидкість реакції — для реалізації цього всього необхідно, щоб не було приватної власності! Треба, щоб уся власність була державна. Адже як нема приватної власності — можна взяти актив у одному місці, передати його в інше, ні в кого не питаючи, щоб не було конфлікту відносин власності. Але відсутність власності робить з людини кріпака. Відсутність власності робить з людини раба! Раб не може працювати ефективно, він не зацікавлений у результатах власної праці. І тому адміністративна економіка можлива тільки в авторитарному суспільстві, де люди не так мотивовані приватною власністю, як діють з примусу. Така економіка рано чи пізно сама себе проїсть.

У нашій банківській сфері це стало помітно вже у вісімдесяті. Проте усвідомити масштаб проблеми, так само як у ситуації із згаданою вже ревізією по лісозаготівлях, вдалося лише з відстані певного часу.

На початку вісімдесятих Союз «доїдав» нафтодолари. Ці ресурси утворилися внаслідок світової енергетичної кризи. Проте внутрішніх ресурсів для відновлення економіки не було. СРСР щороку закупав великі обсяги американського та канадського зерна. І так витрачав свої «нафтодолари». У той самий час те, що відбувалося у вітчизняному сільському господарстві, було складно назвати розквітом. У кращому випадку стан, у якому перебувала економіка, можна було назвати стагнацією, застоєм.

Кінець сімдесятих і початок вісімдесятих були часом класичного застою в економіці. Вона була неефективною, попри це, роль банку навіть у неефективній економіці була величезна. Банк був конторою, яка покривала усі дефіцити. Звичайно, це відбувалося не на банківській основі. Слово «кредит» перетво-

рилося на фікцію і викликало тільки посмішку. По суті, уряд проводив політику субфінансування сільського господарства через банківську систему. У радянському сільському господарстві гроші топилися мільярдами. Усі чекали, як кожного року ЦК КПРС і Радмін СРСР приймали рішення про списання боргів підприємствам сільського господарства. Дуже багато господарств нічого не заробляли і нічого банкам віддати не могли. Тому в сільське господарство через банки переливалися ресурси з інших джерел (наприклад, ті самі нафтодолари). Так СРСР проїдав свої ресурси. Рано чи пізно вони мали закінчитися.

Слово «кредит» використовувалося у сільському господарстві хіба для насмішки. Адже ціна встановлювалася регульована, фіксована, свою ти поставити на товар не можеш. І що робити, коли ціна не покриває витрат?! Відповідно, не може бути прибутку, а як не маєш прибутку — звідки брати кошти на повернення кредиту?! Партія і уряд встановлювали, скільки ти маєш посіяти, що ти маєш посіяти, по якій ціні продаватимеш — усе це доводило до абсурду й економіку, і банківську діяльність. Банк втрачав свою сутність кредитної установи і перетворювався на установу фінансову, простіше кажучи, на касу, через яку ресурси перекидалися державою із «пункту А в пункт Б». Довго така економіка не могла існувати. Це означало, що фінал комуністичної економіки був передбачуваним: СРСР очікувало банкрутство.

* * *

Десь під кінець мого улянівського десятиліття я ледь не переїхав до Москви.

Один із парадоксів радянської дійсності полягав у тому, що у цілому економіка була неефективною, але дуже часто в економіці працювали спеціалісти високого рівня. І до питання їх підготовки докладалися серйозні зусилля.

У Московському інституті міжнародних відносин працював спецфакультет. Цей факультет готував спеціалістів для закордонних банківських представництв, для тих відділів союзного Мінфіну, які опікувалися зовнішньоекономічною діяльністю

СРСР. Зазвичай відбір слухачів відбувався серед тих молодих спеціалістів, які вже проявили себе професійно. Того року на Україну прийшла рознарядка на дві особи.

Мушу визнати, що я не маю жодного уявлення, у який спосіб ця рознарядка докотилася з Москви до Улянівки. Я не знаю, як і хто приймав це рішення, які затвердження й узгодження воно проходило. Тоді було багато нічим не виправданих таємниць. Це була одна з таких дивно утаємничених процедур. У результаті я поїхав до Москви, пройшов там потрібні співбесіди. За п'ять-сім днів повідомляють результати. І мене, і другого кандидата з України, з Черкащини — Петра Міхеєва — нас обох приймають на цей спецфакультет.

Ми повертаємося з Москви додому, й у нас якось сама собою зав'язалася бесіда: а на якого зеленого дідька нам та Москва потрібна?! Нам і вдома, у нашому краю добре.

Повертаюся до Сум, пишу заяву і йду до голови банку Анатолія Петровича Сергєєва — саме тієї людини, яка мене приймала на роботу пам'ятного зимового вечора майже десятиліття тому. Приходжу, кладу заяву на стіл, між нами починається діалог:

— Анатолію Петровичу, я не хочу їхати до Москви!

— Ти що, хлопчик?! Я ж казав раніше: думай! Я ж не можу тепер це назад «відкрутити»!

Анатолій Петрович кип'ятився, бо це рішення пройшло через купу узгоджень в усіх мислимих і немислимих комітетах. Гострий діалог у нас вийшов, але врешті-решт домовляємося, що у тій заяві про відмову я посилаюся на стан здоров'я. І так — «за станом здоров'я» — я до Москви не поїхав. Петро, як потім з'ясувалося, теж.

* * *

За якийсь час до тих подій була ще одна нагода для відрядження до Москви. Там я домовлявся, щоб для мого відділення банку дозволили відкрити експериментальну програму. Суть ідеї полягала у тому, щоб при менших обігових коштах реалізувати більшу програму виробництва. Ішлося про оптимізацію тих

практик, які ми використовували у банку і які досить часто були недостатньо досконалими. Я поїхав до Держбанку СРСР, де мене зустрів Віктор Васильович Кочкарьов, керівник належного напрямку. І він дає дозвіл на провадження цієї експериментальної практики кредитування.

Рано чи пізно, до мене у відділення прийшла чергова комісія з Києва. Її очолював керуючий Укрконторою Держбанку СРСР Василь Данилович Буряк — дуже тактовна людина, велика рідкість як для того, так і для сьогоднішнього часу. Разом з ним приїхав головний ревізор — Володимир Дмитрович Щуцький. Він із собою привіз керівника управління агропромислового комплексу. Перевіряли цей напрямок діяльності нашого відділення і ось дійшли до того, що кредитування у нас відбувається у дещо інший спосіб. Почали перевіряти, починаються розбіжності із загальноприйнятою практикою.

У нас розпочалася довга полеміка. Ми сидимо у кабінеті: я, економіст, який вів цей напрямок, і наші ревізори. Дискусія тривала чотири години! Мені видавалося, що я піонер у цій сфері, що за рік-два наші напрацювання можуть стати базовими для всієї системи і що такий досвід треба сприймати позитивно. Не можна сказати, що мені опонували по всьому фронту, були й нюанси, щодо яких не було згоди. Це була фахова дискусія, я навіть сказав би технічна дискусія. Говорили довго. У висновках мені щось наказали підправити, щось прийняли. І поїхали геть.

Минає півроку. Раптом до мене у банк телефонує заступник керуючого Республіканським банком Олександр Георгійович Чепель.

Тут треба пояснити, хто такий Олександр Георгійович. Керуючим Укрконторою Держбанку СРСР був Василь Данилович Буряк. Ця людина була диригентом цього великого оркестру, він був центром тяжіння у республіканському банку. Чепель був антитезою до цієї тези. Він теж був досвідченим професіоналом, але дуже жорстким організатором. Якщо Чепель іде коридором — миші сидять у норах і намагаються на очі не потрапляти. Десь так його описували колеги.

Чепель говорив дуже коротко. Відчувалося, що для нього не було аж так важливо, чи його почують. Головним було для нього сказати, що він хоче. Олександр Георгійович був впевнений, що його слова були завжди правильними, і, в принципі, так воно й було! Він говорив завжди на «ви», сухо, підкреслено без інтонацій.

— Вікторе Андрійовичу, добрий день! Я — Чепель. Від імені керівництва Республіканського банку я хочу запросити вас на роботу в республіканську контору Держбанку.

Я відчуваю, що він іще щось хоче сказати. Запитую, на яку посаду.

— Зараз я пропоную вам посаду заступника начальника управління... — І називає дуже довгу і складну назву відділу, який був пов'язаний діяльністю із Агропромом.

Був травень 1985 року. Саме в цей час у СРСР почалися реформи, які увійшли в історію під назвою «Перебудова». У Москві кілька міністерств об'єднали в одне — Агропром. Ідеологом реформування АПК був Мураховський. За московським прикладом так само вчинили у Києві. Це був один із найбільш гучних прикладів економічного реформування горбачовського часу. Саме тоді народилося розуміння, що СРСР потребує глибокого реформування. Нові вітри і віяння потребували нових людей.

Згодом я дізнався, що ця розмова була результатом тогорічної перевірки на чолі із Щуцьким. Він залишився під великим враженням від нашої дискусії в Улянівці. Та суперечка стала квитком до Києва. Чепель похвалив мої напрацювання та експериментальні практики кредитування. Проте його запрошення було абсолютно несподіваною справою. Я зовсім не думав про кар'єру в Києві. Мені видавалося, що рано чи пізно, я очолю якийсь більший банк у Сумах чи деінде. Несподіванка з несподіванок! Отже, ми домовилися, що я зателефоную йому наступного дня. Треба було прийти до тями. Позатим я розумів, що почув пропозицію, від якої було неможливо відмовитися.

Розділ 9

ДЕНЬ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Мої тривоги. — Час змін. — Марні спроби реформувати СРСР. — Україна в лапках і без лапок. — Телепень з ЦК КПУ. — ГКЧП. — Мушка.

Незалежність проголосили у суботу. Так сталося, що я взагалі не пам'ятаю день 24 серпня 1991 року, коли Верховна Рада проголосувала Акт державної самостійності України. Коли я намагаюся відновити у пам'яті картини тих днів, мені нічого не вдається. Я не можу згадати День Незалежності.

На початку того року у батька стався інсульт. Кожну п'ятницю я сідав у машину і їхав до нього. Батько був при свідомості. Він почувався ніяково, бо не любив себе, коли був слабкий. Йому було ніяково через свою безпомічність, через безпорадність. Для його характеру то було найбільше приниження!

Кожна моя поїздка починалася з того, що я голив батька. Мама не терпіла неголених, не дай Боже, щоб я чи Петро не поголилися! І тільки я приїжджаю, мама каже, що батька голити треба. Я беру нове лезо, вправляю до станка, намилюю гарненько батькову щетину. І часом лезо вряди-годи, але смикне за якусь волосинку. Я бачу: батько губу зубами закусує чи від болю, чи від роздратування. Як ми з братом малі були — то перша ознака, що від батька тікати треба, бо гряде буря, бо батько у гніві. А тепер він тілом не може рухати і тільки губами показує... Я до нього кажу тихесенько: «Тату, тату, та я ж розумію! Я ж розумію...» Бачу, що боляче зробив... У нього була одна сторона паралізована. Він поклав свою руку на мою, пробує контролювати мої рухи. А я відчуваю, що татова рука безсила, що він не може моєю рукою водити... Не можу цього забути. Не можу забути, як він пробував навіть у такому стані мати власний вплив, не хотів терпіти приниження власною безпомічністю. Боровся.

Ми батькові купили спеціальні ходунки — сподівалися, що він іще піде, що він побореться. Була надія, що тато переборе все це... Не вийшло цього. Не знадобилися ті ходунки.

Того дня до нас із батьком зайшла мама. Щось до батька каже, однією рукою поправляє ковдру, а другою рукою знімає йому шкарпетку і мені щось показує. На великому пальці ноги до половини нігтя видно щось темно-синє. Мама продовжує до батька говорити: якісь звичні теплі слова звичним спокійним тоном... А мені нишком показує на той палець... Ми вийшли з кімнати, я питаю: «Мамо, а що ви показували?» А та каже: «То, сину, гангрена».

Я не пригадую, щоб щось у житті мене вдарило сильніше за ці мамині слова. Аж до того моменту я не допускав у думках, що може трапитися щось фатальне.

А ще я мамі здивувався. Сам собі думаю: як так — вона бачить усю цю фатальність його стану, але нормально говорить, порається на кухні, бігає по хаті, з усіма спілкується... Яка у людини сила?! Я не міг би так! Я б впав у розпач відразу, не зміг би це приховати...

Вочевидь, батькові операцію вже не можна було робити, він би не зміг її перенести.

Так почалося змагання зі смертю... Почали колоти знеболювальні... Це жахливо було. Кожної п'ятниці чи суботи приїдеш до нього, говориш, як він гарно виглядає, як на поправку все йде, який він красивий, як я його поголю... А всередині знаєш, що все це не так. Це було важко.

* * *

Від 1985 року я працював у Києві. То був трохи дивний час: я мешкав у гуртожитку для працівників банку, Світлана з дітьми (вже народився Андрійко) тимчасово залишилася в Улянівці, батьки господарювали у своєму обійсті в Хоружівці. Мало того, що я мусив повсякчас їздити туди й назад звичним маршрутом між домами близьких мені людей, до тих роз'їздів додалися

поїздки по всіх областях із групою апарату Республіканського банку із різними перевірками, з обміном досвіду, або — як зараз сказали б — з тренінгами для регіональних відділень. Рідних я бачив не часто, і це було причиною великого дискомфорту. Усю свою енергію, як і за часів мого улянівського холостякування, я спрямовував у працю. Ті відрядження були цікаві з професійної точки зору, бо вони допомогли багато чого навчитися, а з іншого боку, ці мої мандри були можливістю побачити всю Україну. Смуток за родиною не зникав, залишався і в роз'їздах, проте тільки-но з'явилася можливість для об'єднання родини, вдалося вирішити житлове питання — вибухнув Чорнобиль! Після того минуло ще більш ніж півроку, поки ми наважилися перевезти дітей до столиці.

Ми замешкали на Троєщині. Віддаленість цього київського району і сьогодні є предметом багатьох не дуже смішних жартів, а тоді ми поселилися просто «на краю світу», у крайньому будинку на вулиці Миколаєва, 22. Район був збудований на намитих ґрунтах, на піску, і коли кілька років підряд тривали безсніжні зими, вітер здіймав пилові бурі, засипав очі піском. Щоранку мене можна було легко зустріти в автобусі, що їхав до станції Петрівка, звідки я діставався до банку підземкою. Щоденна робота перемежовувалася побутовими клопотами. Якось нам вдалося «дістати» палас із синтетичного волокна, і це була радість на кілька років. Перед тим неймовірних зусиль була варта покупка меблевого гарнітуру — так званої «стінки». Ця історія з меблями тривала десь півтора року. Знайшли, купили — іще одна радість! У щоденній метушні складно було обернутися по сторонах, обдивитися і зрозуміти, що країна стоїть на порозі великих перемін. Ми більше переймалися побутовими питаннями. Зміни трапились несподівано.

* * *

Із днем проголошення державної Незалежності у нашій історії усе ясно: цей момент, цей політичний акт чітко зафіксо-

ваний в усіх календарях і підручниках. Але економічні й адміністративні процеси, які привели до державної Незалежності, розпочалися раніше і закінчилися пізніше, ніж догорів захід сонця того спекотного політично літнього дня. СРСР пішов по національних швах іще у 1988 році. І я зараз говорю не про національний рух, не про дисидентів, а про технократів з банків і міністерств. Економічні процеси часом випереджали політичні. Тільки ці процеси були менш помітні суспільству: преса про них не писала або писала дуже мало, а значить суспільна свідомість не могла їх зафіксувати.

Вітер віяв з Москви: якби там не почалися зміни в управлінні економікою, ніхто не зміг би сказати точно, коли б перетворення почалися знизу, з радянських колоній. СРСР працював, як суперцентралізована держава. І це страшенно усе гальмувало. У Москві було достатньо професійних спеціалістів, які розуміли природу проблем. Саме тому в банківській системі почалися процеси, які були спробою радянського уряду подолати кризові протиріччя в економіці. Почалися спроби інсталювати елементи вільної економіки в економіку адміністративну. Ці спроби потребували, з одного боку, — більшої свободи у регламентах роботи банківської системи на місцях, а з іншого — структурних перетворень. І так вийшло, що більша свобода у регламентах і нова структура закінчилися втратою Москвою контролю над тим, що відбувалося, наприклад, у Києві. Якби не зміни у Москві, якби не реформа банківського сектора, яку розпочали там, український банківський проект без цього прикладу розвивався б значно повільніше. Врешті-решт, тоді ще все вирішувала Москва, і подібну місцеву ініціативу просто не дозволили б. Про що йдеться? Наприкінці вісімдесятих почалася реформа банківського сектора. Москва запропонувала створити на базі Держбанку СРСР кілька галузевих банківських установ. У той час розпочалася адміністративна реформа: союзні галузеві міністерства були об'єднані за напрямками. Створювалися гіперміністерства на зразок Мінагропрому СРСР, які займалися усім у галузі сільського господарства: і виробництвом, і пере-

робкою, і торгівлею. Раніше це були практично не пов'язані сектори. Але ці зміни в державному адмініструванні означали, що треба подібну галузеву структуру запровадити і в банківській системі. Тоді почалася робота над створенням Агропромбанку, Соцбанку, Промбудбанку, Експортно-імпортного банку. Це був виклик часу: СРСР або зможе реформувати свою економіку, або збанкрутує. І реформа банківської сфери була частиною спроб щось змінити у негативних тенденціях. Це була спроба змінити адміністративну модель і підняти ефективність господарства.

Вочевидь для цього була потрібна не тільки нова структура, але й інший зміст банківських практик: треба було модернізувати і запровадити нові режими регулювання для кредитної політики, змінити розрахункові і касові регламенти. Повторюся: це був виклик. І далеко не всі у банківській системі були готові відповідати на цей виклик. Ми дуже швидко з'ясували, що найскладніше було змінити психологію.

Приїжджаємо до Полтави з перевіркою. Там, у полтавському відділенні накопичилася величезна кількість прострочених кредитів. У СРСР, як я вже розповідав, питання прострочених кредитів часто вирішувалося за рахунок списання. Але якщо запроваджуються певні ринкові механізми, то варіант із списанням боргів не може бути застосований. По суті прострочений кредит — то був новий кредит, тільки виданий без жодних договорів і умов. І виходить парадоксальна ситуація: недбалий позичальник забирає гроші у тих, хто міг би скористатися тими грошима ефективно. Тобто такі прострочені кредити були одним із елементів радянського абсурду: по суті СРСР допомагав кредитами не ефективним господарникам, а навпаки — тим, у кого руки не з того місця виросли! За рахунок таких кредитів ми утримували банкрутів.

Прострочений кредит був нормальною практикою в економіці радянського сільського господарства. В реальній економіці так бути не могло. Проте проблема була психологічна: цю логіку на місцях (і не тільки на місцях) дуже часто не могли сприйняти. Тоді ми роздали завдання по погашенню прострочених кредитів.

А потім усе це дуже чітко контролювалося. Кількох керуючих відділеннями на Полтавщині ми були змушені звільнити. Зате після цього усім стало зрозуміло, що ніхто не буде панькатися з тими, хто не виконує завдання. Олександр Кірєєв, який їздив тоді зі мною до Полтави, запам'ятав фразу Вадима Петровича Гетьмана: «Ну, систему не треба відразу чіпати, але варто хоча б одного вигнати з таким тріском, щоб затрясло всю систему!» За якийсь час питання з простроченими кредитами у Полтаві було вирішено. Це вже був психологічний злам і поворот у бік нормальної банківської практики, коли кредити треба повертати, а тим, хто не повертає, нових кредитів не видають. Сьогодні це видається абсолютно зрозумілим, а тоді, наприкінці вісімдесятих, у цьому треба було переконувати.

Наша «полтавська вікторія» була локальною перемогою. Проте така психологія працювала повсюдно, господарства на місцях намагалися і далі не повертати кредити, чекали на списання, бо звикли до регулярних списань і відстрочок, які приймав ЦК. Економічно це означало крах, свого роду дефолт цілої радянської економіки.

Нові ідеї і нові механізми з елементами ринковості уже були запроваджені, а психологія господарювання не встигала за змінами. Систему треба було змінювати, а люди до цього були не готові психологічно.

Десь після нашої «полтавської вікторії» я був призначений на посаду заступника голови правління Українського республіканського банку Агропромбанку СРСР.

* * *

Вадим Петрович Гетьман був тією людиною, якій доручили створювати український Агропромбанк. Спочатку це був республіканський підрозділ Агропромбанку СРСР, але згодом виникає ідея створення на його базі акціонерного комерційного банку. Це був 1990 рік. За п'ять років до цього за цю ідею, мабуть, розстріляли б! Коли я тільки приїхав до Києва, було абсолютно неможливо уяви-

ти, що в СРСР за згодою ЦК будуть створені акціонерні комерційні банки! Безумовно, вивести з-під контролю держави цілий сектор економіки — це була велика політика! Тут треба віддати належне мудрості і досвіду Вадима Петровича: я не знаю іншої людини, яка б могла зрушити з місця такий масив питань.

Робота була фантастично цікава. Треба було розділити баланси, провести купу майнових процедур, розібратися, як організувати акціонерне товариство, як виписати усі потрібні регламенти для його функціонування. Москва усе ще задавала певні регламенти і по кредитній практиці, і по розрахунковій, але нові регламенти дозволяли більш вільно почуватися, ці рамкові практики давали значно більше простору для маневру. І ці новації створили можливості для банківської автокефальності, яка серйозно змінила нашу практику роботи в Україні.

1990 рік задавав інший політичний тон, у повітрі віяло новою національною дискусією. У банківській сфері ми також відчували, що нас не влаштовує загальносоюзна схема. Тоді ми починаємо розуміти, що Україна має перейти до незалежних акціонерних банків. Ми ще не знали, яким буде політичне розв'язання проблем Радянського Союзу. Проте розуміли, що на порядок денний треба ставити створення національного акціонерного комерційного банку. Іще раз наголошую, що велика заслуга у цьому була Вадима Петровича Гетьмана. Так народжується ідея банку «Україна».

Мене Вадим Петрович запрошує спочатку на посаду заступника керівника планово-економічного відділу, а згодом я став його першим заступником. Одним з моїх завдань була реєстрація банку «Україна» у Держбанку СРСР.

У Держбанку СРСР трохи пручалися: вони мали десятки зауважень по статуту. Відчувалося, що вони теж розуміли, до чого йдуть політичні процеси, не дуже хотіли нас відпускати, але врешті-решт зареєстрували.

Банк «Україна» став першим комерційним банком України. Уже по наших слідах пішли інші банки. І це був дуже незвичний проект. Зазвичай, коли створюють нові банки, вони

розростаються з чогось меншого за масштабом. Наша ситуація була нетипова, оскільки ми мали взяти готову мережу відділень колишнього Агропромбанку з усіма їх балансами, з кредитами, з активами, з нерухомістю, якою вони володіють. Ми повинні були впорядкувати усю цю величезну конструкцію. Це було умовою того, що банк «Україна» відбудеться.

Треба було провести десятки і сотні формуючих рішень. Але оскільки це був перший подібний проект в Україні, то не було кому зателефонувати, не було такого розумного радника чи просто доброго колеги, в якого можна було запитати: «Слухай, а як ти чинив у таких ситуаціях?» Час від часу ми переймали практики європейських банків. Коли ми робили структуру статуту банку чи положення про той чи інший вид роботи, ми дуже часто брали за основу кілька закордонних аналогів і на такому фундаменті закладали свою практику. Проекти ми обговорювали на правлінні з Вадимом Петровичем, і після обговорення ці проекти перетворювалися на циркуляри, які ми розсилали по всіх структурних відділеннях. Усю практику треба було створювати з нуля. Я був дуже гордий, що нам вдалося реалізувати такий проект. Ми були першими!

* * *

Якщо хтось думає, що створити банк — то як з гори збігти, то це трохи не так. Ми мали проблеми як з психологічною інерцією «на місцях», так і з пережитками минулого у «верхах». Іще коли Агропромбанк не перетворився на банк «Україна», трапилася показова історія. Вона трохи вибивається із хронології, ці події відбувалися до створення банку «Україна», в Агропромбанку, але варто цю історію згадати саме тут. Ця історія добре ілюструє відповідь на питання, чому розвалився СРСР.

Час від часу на засідання правління Агропромбанку приходили наші куратори із економічного відділу ЦК КПУ, простіше кажучи — з Банкової. Вадим Петрович запрошував або начальника відділу ЦК, або когось із інспекторів. Сфера моєї відповідаль-

ності — планово-економічне управління, управління кредитних ресурсів, фінансова і зовнішньоекономічна діяльність, зарплата і преміювання. Тобто у сфері моєї відповідальності знаходяться усі ключові питання банку. Відповідно усі доповіді на правлінні по цій тематиці завжди готував я. Того разу я мав доповісти економічний план на черговий квартал. Ключовим питанням була процентна політика банку.

І тільки я кажу, що нам у банку треба розглянути питання процентної політики, цей куратор з ЦК аж на місці підскочив: «Як?! Яка процентна політика?! Політика — це прерогатива ЦК, ви туди не лізьте!» Я не витримую й у відповідь намагаюся пояснити, що процентну політику формує банк. Цей розділ плану проектував поведінку банку, це була тактика, яку банк мав застосовувати до різних клієнтів, враховуючи різну вартість пасивів, з якими ми працюємо. Це питання видавалося мені настільки важливим для тактики, настільки технічним, щоб обговорювати з партійними функціонерами. Це була регламентна процедура для 600 наших відділень по всій Україні. І цей регламент треба було коригувати щоквартально. Процентна політика мала бути чіткою відповіддю правління, як чинити у тому чи іншому варіанті ситуації. А той телепень вступає і багатозначно вказує пальцем угору: «Яка політика?! Політика формується ТАМ!»

Ця ситуація пояснює, чому впала комуністична система. Таких захалявних економістів у партійних органах була тьма-тьмуща! Вони не мали практичного досвіду, вони не розуміли суті термінів, не мали належних знань, але дозволяли собі диктувати рішення досвідченим практикам.

Вочевидь, у Держбанку СРСР категорії «процентна політика» не було. Усі процентні ставки були, умовно кажучи, встановлені декретом Раднаркому під час Жовтневої революції: 0,5 % по такому-то кредиту, 1 % — по іншому, а якщо ти проштрафився, прострочив кредит — тобі 2 % нарахують. Авжеж, у тих умовах ніхто про процентну політику не говорив! Але ми вже встали на комерційні рейки, банк має заробляти свої гроші, нам треба думати, щоб вони поверталися, нам треба думати, щоб вони принес-

ли прибуток вкладникам банку. Процентна політика — це дуже делікатна тема, це одна з граней основ конкурентоспроможності банку, яка вимірюється дуже обережно, філігранно навіть! А нам кажуть: ні, хлопці, ви навіть не згадуйте тут ці слова! Нам кажуть, що «процентна політика банку» — це щось буржуазне, це з чужого нам лексикону! Не можу передати, як мене роздратували ті слова: те, що є одним із суттєвих інструментів у реформуванні банку, не сприймалося куратором взагалі. То була формула загибелі, якщо комерційному банку вказувати і далі, що він роздаточна контора, а не економічний інститут, який є мірилом ефективності усієї економіки. То були люди вчорашнього дня, керманичі, які посадили СРСР на економічну мілину.

* * *

ГКЧП почалося несподівано для всіх. Я тільки-но повернувся від хворого батька, мені було складно думати про щось, окрім його здоров'я і поточних робочих питань. Усю ту ситуацію я згадую ніби у легкому тумані: людей на Хрещатику, вертоліт, який із не зовсім зрозумілою метою кружляв над Майданом. Залякували? Не маю відповіді! Пам'ятаю, як усі на вулицях обговорювали візит генерала Вареннікова. І це все. Це всі вуличні картини тих неспокійних днів, які я здатний відтворити з пам'яті.

Боюся помилитися, але мені здається, що саме у ті дні усі банки отримали довгу телеграму від першого й останнього прем'єр-міністра СРСР Валентина Павлова. Телеграма була на півтори сторінки і встановлювала регламенти, коли і з якою частотою банки мають перераховувати залишки коштів з бюджетних рахунків трьох бюджетних рівнів, які ми обслуговували. Практично йшлося про інкасацію усіх бюджетних коштів з території України.

Вадим Петрович дає мені цю телеграму прочитати, каже: «То який у тебе план є?» Відповідаю: «У мене є план не перераховувати, але треба подумати, як то ліпше зробити, щоб вас завтра не звільнили». Ми провели консультації серед членів правління, а пізно ввечері обговорили його з іншими заступниками. Прий-

маємо рішення, що ніяк реагувати на цю телеграму Павлова не будемо. Оскільки у нашому банку були бюджети майже всіх районів України, то це швидко стало відомим, і після нашого рішення інші банки теж прийняли подібне рішення. Так Україна перестала платити Москві.

Але це ще не була справжня Незалежність.

* * *

Може, не саме тоді, а трохи пізніше преса писала, як той чи інший банкір відпочиває десь на Канарах, розповідала, чим снідає, чим вечеряє, — народжувалося нове панство. А я в п'ятницю ввечері сідав у машину, брав з собою Ліну, і ми їхали до батьків у Хоружівку. Корів пасти.

Це і тоді, і сьогодні смішно звучить: стоїть посеред вигону банкір у батьківській фуфайці і корів пасе! Батьків у цьому сенсі мало цікавили мої регалії і посади. У родині ми прийшли до такого порозуміння, що хоч де б я не був «за городами» — то я приїжджаю і роблю усю роботу, яку треба по господарству робити. Приходить черга пасти — то треба пасти. Ліночка цю справу теж полюбила, і мені то було в радість. Проте виснажлива і складна то була справа: жити на дві родини і корів їздити пасти за триста кілометрів!

Але корови були особливою любов'ю батька. Корови у нас були двох «сортів»: або Квітка, або Зірка. Квітка народжує Квітку, і всі потім Квітками називаються, династія утворюється. Проте остання звалася Зірка, у неї на лобі була якась світла цяточка.

Якось приїжджаю з Києва, весь уже страшенно грамотний. Кажу батькові, мовляв, є нова модна чеська порода кіз, яка молока дає майже стільки ж, скільки корова, то давайте Зірку продамо і на наступному тижні я цих кіз привезу. Хвалю тих кіз і сподіваюся, що батько прийме мудру пропозицію сина, бо мама вже погодилась. Батько каже: «Вітю, оце поки я живий — ніякої кози у нас у дворі не буде. Спочатку мене на цвинтар віднесіть, тоді заводьте скільки хочете тих кіз! Зірку я нікуди не віддам!»

Він так це сприймав, що поки в хаті є чоловік — не годиться, щоб кози у дворі водилися, у його свідомості то було атрибутом вдовиць чи неповноцінних якихось родин. І от працюю у банку, кошу траву, сушимо сіно, пасемо чергу з Ліною — і нічого не зробиш: батько хоче так! Ми так його любили і так поважали, що проти думки батька ніхто нічого ніколи не скаже.

Та ось прийшов той час, коли корови перестали бути актуальним питанням.

Пам'ятаю, як батько захворів, він лежав на дивані, а повз диван, уздовж усієї стіни проходила труба до батареї. Батько завжди обома руками тримався за цю теплу трубу. Я потім цю паралель усвідомив: скільки він тепла недоотримав у своєму житті. І від нас, його синів, у тому числі. Не про те йдеться, що ми не віддавали йому наше тепло, ідеться про те, що ми могли б дати його більше. То потім розумієш, що не так багато від тебе як від дитини треба: чи приласкати, чи обійняти, зігріти душею... Батько, щоправда, такі речі не дуже любив і називав їх «кокетством», казав: та не треба, та потім, та завтра, та на тому тижні... А тоді дивлюся на нього, як він лежить паралізований, і думаю: скільки було таких розкішних нагод висловити батькові свою любов?! Але уже було пізно...

У нас ніколи не було великих собак. Батькові вони нагадували про концтабір. Може, тому у мами собаки з кожним роком усе меншали й меншали. Вона сама виводила ті «породи», і врешті-решт вивела Мушку. Вона була розміром як кіт, але гавкала. Це була вершина маминого селекційного мистецтва. І батько, який вважав кокетством усі ласки, на старості літ полюбив цю собачку. Він лягає спати, а Мушка — біля нього, тепла життю додавала. Від дня проголошення Незалежності минуло трохи менше року.

Труну поставили під яблунею. Біля труни влаштувалася вірна Мушка. Я так і запам'ятав той липневий день: Мушка на варті, яблуня із недозрілими яблуками і покійний батько, який вірив у Незалежність, але так і не встиг скористатися її плодами.

Розділ 10
ГОЛОВА НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ

Чутки з вулиці Грушевського. — Я «хворію». — Розмова з Головою Парламенту. — Вибір без вибору. — Поганий Дід Мороз і вушка для Нацбанку. — Мішки.

Чутки про моє призначення головою Правління Національного банку почали кружляти ще на самому початку 1993 року. Моє ім'я усе частіше згадували у високих кабінетах на вулиці Грушевського. У Парламенті кілька тижнів тривали консультації. Врешті-решт ці сигнали стали особливо нав'язливими. Я почав міркувати, як так зробити, щоб мене оминула чаша сія. Найліпшим місцем для таких роздумів, за давньою традицією українських політиків і держслужбовців, була і залишається лікарняна палата у Феофанії. Ці хитрощі допомогли на декілька днів: ніхто мене не чіпає і навіть ніхто, здається, не шукає. Я приймаю якісь процедури, ходжу після обіду гуляти в ліс... Лікарняний режим подарував мені три-чотири дні відносного спокою. Аж увечері раптом прибігає сестричка, каже: «Вас кличе до телефону Голова Верховної Ради». Моє серце відчуває, з якого приводу має бути розмова, прошу сестричку: «Скажіть, що ви мене не знайшли!» Так я виграв іще один день!

Наступного дня історія повторюється, тільки вже вдень. Знову приходить сестричка і каже, що мене розшукує Голова Верховної Ради. Тільки цього разу вона каже: «Вікторе Андрійовичу, підійдіть, бо я не можу сказати знову, що я вас не знайшла, інакше мене з роботи виженуть!» Відчувалося, що сестричка цією обставиною була дуже схвильована, вигляд вона мала розгублений і беззахисний... Бачу, що цього разу варіантів не залишається: треба йти до телефону.

Вітаюся. З іншого боку — Іван Степанович Плющ. Він був феноменальним Головою Парламенту, його репліки розбирали

на цитати і переповідали у громадському транспорті: «Депутат Заєць, не стрибайте по залу!» Це людина, яка має талант цілісного бачення проблеми. Це великий комунікатор, але він не був до кінця оцінений суспільством і реалізований у своєму потенціалі для України. З Іваном Степановичем ми були знайомі раніше: я інколи брав участь у різних заходах у Парламенті, у слуханнях на профільних комісіях; окрім того, здається, він кілька разів за різних обставин був у банку «Україна», якщо не помиляюся, на щорічних акціонерних зборах. На той момент ми були вже на «ти». Він звертався до мене по батькові, але у дещо специфічній вимові — Андрейович.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Хворієш?

— Хворію.

— Тяжко?

— Та тяжко!

— А чим ти хворієш?

І тут я відчув, що на мене відро холодної води вилили: я не знаю, що сказати! Намагаюся згадати, що у мене колись у житті боліло і що не боліло, але я десь про це чув. Починаю розповідати: там коле, там свербить, там стріляє, там пече... Думаю, що хвилини за три я встиг йому розказати, що у мене «болить».

— Це все?

— Все.

— Андрейовичу, оце, може, половина того, що у мене є зараз! Що я тобі скажу, у нас на комісії розглядали твою кандидатуру на голову Національного банку, то я хочу, щоб ти приїхав. Одягайся, сідай у машину, я тебе чекаю.

Це був час перерви між засіданнями Парламенту. Нема куди діватися — сідаю в машину, їду.

На тій комісії перебрали кількох можливих кандидатів: виконувача обов'язки голови Нацбанку Бориса Маркова, заступника голови Нацбанку Миколи Сивульського й іще кількох колег. Іван Степанович називає усіх тих фігурантів і каже: «Складаєть-

ся така ситуація, що прохідних фігурантів немає, тому тебе будемо пропонувати на голову Національного банку».

Які чинники тут подіяли у першу чергу, мені сказати складно. Багатьом я взагалі не був відомий, у політичні кола вхожим не був — я спілкувався з абсолютно іншими людьми. З другого боку, я був першим заступником голови правління найбільшого банку, і це зіграло певну роль.

Отже, протягом нашої розмови у кабінеті Голови Парламенту я разів десять повторив «не можу». На кожне моє «не можу» Іван Степанович знаходив контраргументи, і треба сказати, що він це робив «з лету», не напружуючись. Час минає, вже за чверть четверта, йому треба йти відкривати вечірнє засідання Верховної Ради, і відчувається, що він уже нервує, кип'ятиться — у цей стан він досить легко вміє входити. Іван Степанович тоді каже: «Знаєш що, я зараз іду відкривати засідання Парламенту й оголошую питання про призначення голови Національного банку першим завтра зранку. Ти завтра прийдеш, вийдеш на трибуну і скажеш Парламенту, що ти не можеш! У мене нема сил на тебе більше!»

Я похнюпився, вийшов із кабінету, сиджу у приймальні і дивлюся по телебаченню трансляцію: виходить Іван Степанович і доповідає Парламенту, що він провів співбесіду і завтра першим питанням розглядатиметься обрання голови Національного банку — усе, як обіцяв.

Це вже була та ситуація, коли вийти на трибуну Парламенту, і сказати: «Люди добрі, дякую за довіру, але я не піду» — мало б абсолютно несолідний вигляд. А за якийсь дуже короткий проміжок часу намальовується зустріч із прем'єр-міністром Леонідом Даниловичем Кучмою. І що в цій ситуації робити?!

Я повертаюся до Феофанії, перевдягаюся і йду в ліс.

Треба було мати план «А» і план «Б». План «А» полягав у тому, що Парламент мене спокійнісінько «прокотить» на голосуванні і я повернуся до звичних справ у банку «Україна». Але все одно треба буде виходити на трибуну і щось доповідати. І оцей план «Б» я пішов формувати. У ліс.

* * *

Я мав вагомі причини не хотіти посади голови Національного банку.

У парламентських збуреннях на той момент «згоріли» два міцних фахівці: перший голова Національного банку Володимир Матвієнко і другий — Вадим Гетьман. Мені і тоді, і зараз ці відставки видаються результатом незрілості українських політиків того часу: адже для того, щоб щось змінити у фінансовому і банківському секторах, запровадити нові практики і дочекатися результатів їх запровадження, був потрібний щонайменше рік. Деякі економічні процеси можна було взяти під контроль тільки у середньотерміновій перспективі, для цього потрібні були два-три бюджетних цикли. Володимир Павлович пропрацював на цій посаді 10 місяців, Вадим Петрович — дев'ять.

Ми не мали Національного банку від часів Української Народної Республіки, але, враховуючи короткотерміновість цього досвіду, можна сказати, що ми не мали такої інституції ніколи. Треба було створювати свою платіжну систему, вчитися проводити емісії власної валюти, створювати стандарти обліку, безпеки, звітності, кредитної практики, запроваджувати сотні нових регламентів — усе це було предметом глибокого професійного дискурсу. Проте до питань будівництва банківської системи у Парламенті долучалися усі, хто хотів. І навіть ті, хто не міг сказати щось путнє.

На початку дев'яностих для багатьох учасників тієї дискусії створення Національного банку і запровадження національної валюти були в першу чергу атрибутами державного суверенітету, а не економічними інструментами. І це іноді народжувало емоційні рішення і такі повороти у дискусії, які були далекими від фахових. Рівень дискусії на початку української Незалежності нагадував картини, які я спостерігав і раніше, іще за часів СРСР, в останній рік його існування. Іноді мені доводилося бути присутнім на різних заходах у Верховній Раді УРСР, коли керуючий Укрконторою Держбанку СРСР Василь Данилович

Буряк робив чіткі прикладні доповіді. Проте його аудиторія у стінах Верховної Ради часто була не готова до сприйняття фахової дискусії. Аргументи керуючого розбивалися об «авральщину» і псевдореволюційність, під якими часом ховалася звичайна непрофесійність, брак знань. Сам тон розмов був іноді знущальний, морально принижував головного банкіра республіки. Мені ці картини нагадували сюжети із булгаковського «Собачого серця»: тоді співали другі скрипки, і голос справжнього профі не було чути.

Частина економічних проблем утворилася зовнішньополітичними чинниками. Розлучення із СРСР народило кризу платежів. Москва заблокувала нам тоді близько 500 мільярдів карбованців. Нам теж були винні — у парламентській залі тоді звучала сума десь у 475 мільярдів. Але платежі не йшли. Економіка падала катастрофічними темпами, це означало проблеми із виконанням бюджету. Проблеми стосувалися усього спектра економіки, але цапом-відбувайлом раз по раз ставав голова Національного банку.

У перші роки Незалежності свою перспективу я пов'язував виключно із роботою у банку «Україна». Тоді це був найбільший комерційний банк країни, який мав близько 600 відділень. Ми обслуговували від третини до 40 % національного бюджету. Це був банк, про який я мріяв, це був банк, який мав стати системним, мав шанси стати № 1 не тільки в Україні! Усе краще, на що я міг сподіватися у перспективі, було пов'язане із банком «Україна». Наша країна має унікальні чорноземи, український народ плекає давні аграрні традиції, а у той час почалося формування нового фермерського класу — усе це створювало красиву перспективу для сільського господарства і серйозний потенціал для банку, який обслуговував аграрний сектор. Вочевидь, що не за рік, і не за два, але пшениця, молоко і м'ясо могли стати для України тим, що для інших економік є нафта і газ. Це була українська надія. І моя теж. Декілька сотень років тому англійський економіст Вільям Петті стверджував: «Праця — батько

багатства, а земля — його мати». Гадаю, це одна із формул українського процвітання.

Іще на самому початку квітня 1992 року я вперше отримав пропозицію перейти працювати до Національного банку України. Тоді новообраний голова центробанку Вадим Петрович Гетьман запропонував мені посаду одного із заступників голови НБУ. Ми довго дискутували, я мав ті самі аргументи, що й у розмові з Головою Парламенту через дев'ять місяців по тому. Але вирішальним аргументом у тій нашій розмові з Гетьманом стала одна фраза: «Вадиме Петровичу, ми не можемо обидва кинути банк «Україна». Тоді він це сприйняв, і я залишився працювати у банку своєї мрії.

І ось тепер, після дещо несподіваної відставки Вадима Петровича з посади голови НБУ, я отримав пропозицію прийти на його місце. То був насправді складний вибір. У тих економічних і політичних умовах ніхто не міг сказати жодному претенденту, скільки він протримається на цій посаді: півроку, рік чи усе-таки більше.

* * *

День 25 січня 1993 року почався для мене із дискусії у Парламенті. Для багатьох було просто не зрозуміло, хто такий Ющенко і чого це його Плющ так тягне у нове крісло. Один з промовців так і сказав тоді: я утримуюся від голосування, і не тому, що є якісь претензії до кандидата, просто я вперше цю людину бачу і вперше про неї чую!

З питання призначення нового голови НБУ доповідав заступник Голови Парламенту Володимир Борисович Гриньов. Власне, він і розповів у сесійній залі про консультації, які тривали півтора місяця, відтоді, як Гетьман подав у відставку в грудні минулого року.

Суть короткої промови Володимира Борисовича полягала у тому, що Парламент цього разу не має права на помилку і не може допустити, щоб через короткий проміжок часу но-

вий голова центробанку пішов у відставку: «Я пропоную дуже жорстке рішення від Верховної Ради: якщо ми сьогодні висловимо довіру Ющенку, то варто оголосити мораторій на рік, а краще — на два роки, щоб ми не висували пропозицій щодо заміни керівника Національного банку. Ми не маємо сьогодні банківської системи в Україні, тому це потрібно зрозуміти. А створення банківської системи — дуже важкий і тривалий процес. Якщо ми не зможемо проявити тут деяку стратегію і дати людині можливість реалізувати себе, то ми покажемо власну неспроможність. На мій погляд, кандидатура Ющенка за професійними якостями найбільш гідна з п'яти кандидатур, які розглядалися протягом останнього часу. Безумовно, всі вони дуже цікаві, але він, мені здається, сьогодні найбільш кваліфікований серед інших. Відтак, це найбільш підходяща кандидатура, яка може очолити цю чи не найважливішу нині позицію в нашій державі».

Дискусія після цього точилася про те, з ким консультувався віце-спікер Парламенту. Гриньов назвав імена двох перших голів Нацбанку, згадав голову Асоціації комерційних банків України та членів її Ради, посилався на численні консультації із представниками комерційних банків і обласних управлінь НБУ. Не всі сприйняли слова віце-спікера позитивно, і час від часу у дискусії як альтернативи лунали імена інших кандидатів: заступника голови НБУ Миколи Сивульського і голови парламентської Комісії з питань економічної реформи Володимира Пилипчука.

Хтось із комуністів тоді заявив, що Ющенко не має виробничого досвіду. Василь Данилович Синько, тодішній голова Київської обласної ради, у цей момент не витримав: «Як то у нього нема досвіду, якщо уся його професійна діяльність проходить у банківській сфері?! Чи ви що хочете, щоб він ще й на ферму ходив і вилами полову кидав?!»

Врешті-решт, Іван Степанович згорнув дискусію: «Так, усе. Ющенко Вікторе Андрійовичу, прошу вас!» Так я вперше вийшов на трибуну Парламенту.

* * *

Добре, що розгляд цього питання трапився після Різдва і новорічних свят: я був поганим Дідом Морозом. Того дня я мусив говорити лише неприємні речі.

Говорив я тоді про те, що кризові явища, які були спричинені переформатуванням командної економіки на ринкові механізми, спричинять фільтрацію підприємств на предмет їх доцільності, результативності, придатності у нових умовах. Що означало, що виживуть не всі.

Я пояснював, що як уряд, так і Національний банк у таких умовах будуть змушені визначатися із пріоритетами. Врятувати усіх ми не могли. І це треба було визнати з самого початку.

Треба було роз'яснити механізми, якими можна було б діяти в умовах кризи. Я говорив про жорстку монетарну політику, про стримування грошової маси. Адже драма, свідками якої ми стали на початку дев'яностих, полягала у переплетенні кризових економічних явищ з інфляційними процесами. Я казав про те, що у корені багатьох проблем лежить саме інфляція. Казав, що інфляція є проблемою монетарною, а якщо говорити точніше, це була проблема витрат. Проблема витрат для уряду, адже треба було навчитися працювати із дефіцитом бюджету. Я говорив, що теза бездефіцитного бюджету є привабливою, але в тих умовах нереальною, і стабілізація бюджету триватиме роками, допоки нам вдасться досягти цієї мети.

Закінчував я тим, про що напередодні ми говорили із прем'єр-міністром Кучмою: про незалежність Національного банку від уряду, про стабільні гроші і ціни та про управління дефіцитом бюджету.

Тоді я наголошував, що умовою вдалих реформ є розв'язані руки центробанку. Моя думка звучала приблизно так: ніде у світі ми не знайдемо абсолютно незалежного центрального банку. Більше того, можна наводити приклади центральних банків деяких країн, де робота з урядом у контексті реалізації його програм є статутним завданням центрального банку країни. Про-

те ніякого юридичного підпорядкування Національного банку Кабінету Міністрів не має бути. Ми могли і мали говорити про оперативний альянс і гармонію інтересів, які вирішуються в особистих контактах і в контактах на рівні відповідних підрозділів того й іншого інститутів. Але не більше того.

Я практично нічого не говорив про грошову реформу й інші популярні теми, бо був переконаний, що грошова реформа є наслідком досягнення макроекономічної стабільності, жорсткої бюджетної політики, помірної інфляції. В принципі, така програма була антипопулістською і не могла бути популярною.

Після доповіді почалися запитання. Відповідаючи на одне з них, я почав було говорити про національні платежі, які на якомусь етапі «...ми будемо знову вимушені пропускати через єдине вушко — Національний банк...» На що Іван Степанович блискавично відреагував: «Вікторе Андрійовичу, ми не хочемо, щоб цим вушком був лише Національний банк. Ми хочемо, щоб Національний банк був ініціатором банківської політики, щоб ці вушка були широкі і їх було дуже багато. Тому що в усьому світі банки сприяють виробництву, а в нашому суспільстві вони поки що гальмують виробництво, душать виробника. Так що хтось про ці вушка має думати!» Зал вибухнув оплесками!

Потім було багато слів, запитань, зауважень і звинувачень. Хтось хвалив мене за професіоналізм, хтось ганьбив, хтось сварив Плюща за влаштований диктат і небажання розглядати інші кандидатури, які видавалися більш доречними в цій ситуації. Було досить багато реплік риторичного характеру: а що буде, якщо Голова і Президія помиляються?

Іван Степанович знову бере слово:

«Ми вносили кандидатури, ми обирали. І що з цього виходить? А виходить те, що ми будемо вносити кандидатури доти, поки не прийде така людина, яка зуміє організувати роботу банківської системи в Україні. Сьогодні ми зупинилися на кандидатурі Ющенка Віктора Андрійовича. Вам дали можливість обговорити її. Просимо підтримати цю кандидатуру. Я вношу на ваш розгляд проект постанови:

“Верховна Рада України постановляє: Призначити Ющенка Віктора Андрійовича головою Правління Національного банку України”.

Прошу проголосувати за цей проект як постанову».

У той момент я не дуже був щасливий: «за» проголосувало 287 депутатів. Хто знав, що з цього моменту почнеться справжня пристрасть?!

Ця історія затягнулася на 7 років.

* * *

Заходжу до Національного банку. Проходжу центральний вхід. Будівля чарує вишуканим романтизмом фасадів, і головний операційний зал також блискуче спроектований... Тільки враження гнітюче, як за часів УНР: ось-ось до Києва увірвуться більшовики під орудою Муравйова, бо увесь вільний простір завалений сірими мішками. Вони створювали відчуття тимчасовості. Мішки лежали повсюди. У підвалі під усією будівлею був довгий-довгий коридор, там мішки тягнулися у безкінечність. Я запитую: «Що це?» — «Це непроведені платіжні документи». Так, у перший день роботи як голова Правління Національного банку я на власні очі побачив наслідки платіжної кризи: тисячі сірих мішків із мільйонами стандартних папірців у них. Сюрреалістичний вигляд мав Національний банк України в січні 1993 року.

Цьому всьому треба було дати лад.

Розділ 11
ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Мама просить емісію. — Подолання хаосу. — Родзинка на руїнах економіки. — ДАІ хоче знати валютний курс на завтра. — Гриби Івана Степановича. — Конверт із хрестиком. — Прем'єр просить у мене «кредит». — «Їх держава хліб не купує!» — Як приборкати гіперінфляцію. — Подолання психологічної кризи.

Найбільш болючим із самого початку було питання емісії. Її від Національного банку вимагали всі: міністри, аграрне лобі у Парламенті і... моя мама.

Одного разу я приїжджаю до Хоружівки. Тоді це була довга і досить виснажлива дорога. Втомився, лягаю на печі. Мама сідає поруч і починає розповідати: хто родився, хто одружився, хто помер — одним словом, свою звичну сільську хроніку. Я засинаю, прокидаюся — мама про Голодомор оповідає, потім — про війну, про життя після війни... А потім утворилася пауза, дивлюся, мама свій фартух рукою погладжує, щось там роздивляється дуже уважно, якісь неіснуючі порошинки-волосинки визбирує у явній нерішучості:

— Вітя, я тебе щось хочу попросити!

— Кажіть, мамо, що ви хочете мене попросити?

— Вітю, зроби їм ту емісію, бо мені соромно на село ходить!

Думаю, якби я у той момент запитав її, що таке емісія, мама не змогла б знайти відповіді. Слово «емісія» вона чула протягом дня кількадесят разів: мама дивилася новини і слухала радіотрансляції з Верховної Ради, де весь час звучало питання про те, що НБУ не хоче «зробити емісію». Газети, радіо, телебачення — усі тільки і говорили, що Нацбанк не дає грошей на се і те, на п'яте-десяте!

Наприклад, виходить на парламентську трибуну велика (в усіх значеннях цього слова) людина — Анатолій Степанович Дани-

ленко — або навіть просто бере слово на різних позапленарних консультаціях у Парламенті, і далі звучить промова, зміст якої я чув разів 150, але по суті він ніколи не мінявся: «Шановні депутати! В Україні все сохне, все дохне, їсти нема чого — Нацбанк не дає грошей!» Або Олександр Миколайович Ткаченко, майбутній Голова Парламенту, виступає з аналогічними вимогами. Вони були потужними лобістами Агрокомплексу в Парламенті і були у позитивному сенсі небайдужі до цієї тематики. Проблеми села їм боліли, і це були насправді щирі почуття. І ось вони дуетом співають одну пісню: «Зробіть емісію!» Чи мій добрий друг — Юрій Михайлович Карасик, який був у той час міністром сільського господарства України — виходить на засіданні уряду і говорить: «Вікторе Андрійовичу, нам треба емісію, нам треба закупити зерно, у нас в міністерстві нема ані копійки, Мінфін не виділяє — урожай гине на полі!»

Отже, у новинах Нацбанк стає притчею во язицех, бо, виявляється, без Нацбанку не можна ані посіяти, ані зібрати врожай! Сільська тема була лише однією з багатьох, коли від центробанку вимагали додаткових коштів. Така картина повторювалася перед телекамерами десятки, а може, і сотні разів: дайте емісію! І так виходило, що в усіх бідах винний НБУ й особисто його голова — Ющенко Віктор Андрійович.

Десь так ці новини і сприймалися у Хоружівці, де біля магазину завжди знаходився наш сільський «Гайд-парк». Уся ця тематика там гостро обговорювалася: «Варваро Тимофіївно, що оце ваш Вітя емісію не дає?!» Мамі було усе важче і важче ходити «на село» — до магазину — і слухати такі розмови, а тому — «Вітю, зроби їм ту емісію!» Так парламентські й урядові дискусії дістали мене на маминій печі.

Проте емісію робити було не можна. Навіть коли мама просить.

* * *

Чому не можна було робити емісію? Для цього треба пояснити, що відбувалося в Україні на початку дев'яностих — у

перший рік української Незалежності і потім, коли я став головою Нацбанку.

Сказати, що після розпаду СРСР у банківській системі розпочався хаос, — це нічого не сказати! Перші складнощі у роботі банківської системи, які відчули і пересічні люди, і господарські структури, — це був параліч розрахунків. За нормативами розрахунки мали здійснюватися протягом п'яти днів по Україні і протягом трьох днів — у межах області. Такими були наші нормативи. Проте в реальності у той час нормативи регулярно порушувалися. Платежі здійснювали за системою МФО — міжфіліальних оборотів. Щоб не замучити складними визначеннями і пояснити простіше, скажу, що МФО працювали як система кодування змісту операцій, що здійснювалися через відкриту поштову систему. Це були паперові носії, які банк накопичував повні мішки протягом лише одного операційного дня, і далі їх розсилали контрагентам звичайною поштою або телеграфом. Проте пошта у 1992 році почала працювати, якщо м'яко сформулювати, дещо гірше, ніж раніше: платіжки навіть у межах області могли рухатися зі швидкістю похоронної процесії або повільніше. Звичайні поштові відправлення, листівки, що були відправлені з нагоди Нового року, приходили у кращому випадку до Восьмого березня — на Міжнародний жіночий день, у гіршому — до Міжнародного дня солідарності трудящих, на Перше травня! Так тоді працювала пошта. Адже залізниця, якою поштовики відправляли платіжну документацію, часом відміняла поїзди. Усе це на цілі декади і навіть місяці зривало терміни платежів. До того ж це була епоха, коли тисячі платежів не просто втрачалися — тисячі платежів підроблялися поза банківською системою! Про те, що відбувалося у міждержавних розрахунках тих часів, треба писати кримінальні романи!

Частину платежів відправляли телеграфним кодом. В умовах монобанкової системи, в СРСР це працювало як швейцарський годинник. Але згодом цей код, вочевидь, нелегально з'явився буквально у кожному кооперативі, і почалися спроби запуску грошей від імені банків. Швидко з'ясувати, що відбуваються якісь махінації, було практично неможливо. Контрагенти у тій

банківській системі могли відсилати платіжки протягом року, а звірка платежів, так звана «квітовка», відбувалася у березні. Часом можна було здогадатися, що відбувається щось аномальне, коли ти жодних платежів не відправляєш, а тобі приходить підтвердження, що від твого імені хтось щось десь заплатив. На банківському сленгу це чомусь прозвали «чеченські авізо». В результаті таких «чеченських авізо» у тебе в платіжному балансі «вилазить» якась неймовірна, казкова, фантастична сума, але уже минув час і жодних кінців знайти неможливо! Траплялося іноді й таке, що і в комерційній банківській системі з'являлися банки, репутація яких залишала бажати ліпшого. Мені доводилося чути історію, як аж до кінця 1990-х років тривала судова тяганина навколо платежу з Тернополя у Вірменію за поставлене на початку 1990-х взуття. З Тернополя гроші, здається, відправили, але до Вірменії платіж нібито так і не дійшов. Мені траплялася інформація, що тільки протягом одного 1992 року у подібних оборудках з банківської системи було викрадено грошей у еквіваленті 70 мільйонів доларів — значні кошти для того часу! У той період за подібними фактами відкривали величезну кількість кримінальних справ, але гроші пропали, довіра до банків була підірвана, а сама система перестала ефективно працювати.

Єдина для усього СРСР банківська система перестала існувати із його розпадом. Проте навіть до 1993 року усі міжнародні платежі колишні союзні республіки мусили проводити через Москву. Тобто остаточно незалежною ані українська банківська система, ані Україна в цілому до цього моменту іще не була. Україна тривалий час після проголошення Незалежності залишалася у єдиній системі міжфіліальних оборотів, у фінансових тенетах Москви. Єдине платіжне вікно було у російській столиці, усі колишні радянські республіки платили через Москву, а Москва гальмувала проводку цих платіжних документів. У республіках платіжна криза спричинила економічний колапс. Москва вибірково пропускала платіжні документи, багато чого там просто блокували, а те, що пропускали, — відносили до національного боргу України.

Це була груба методична помилка: усі оплати, які йшли з України через Москву, сальдувалися. Тобто якась територія купила більше, ніж продала, — і виникає негативне сальдо. яке відносили на субрахунок України. Насправді це був дефіцит торговельного балансу, який був оплачений: адже ніхто безоплатно жодних товарів чи послуг не відпускав. Просто за певний період ми купили більше, ніж продали, — наше негативне сальдо було звичайною констатацією цього факту. У тій ситуації Нацбанк виступав тільки як касовий інститут, який збирає інформацію про те, скільки в сторону інших республік було зроблено товарних операцій чи операцій по послугах, яке сальдо оборотів. Але Москва оформила це сальдо як різницю між платіжними оборотами і перетворила на національний борг України. На жаль, український уряд прийняв це як державні зобов'язання. Це було щось більше, ніж хаос! Це було щось жахливіше за хаос! Але мені складно підібрати слова для визначення.

Частина платежів не проходила зовсім. Нацбанк врешті-решт відкликав з Москви платежі, які не пройшли, і п'ять чи шість місяців наші працівники розбиралися із змістом тих мішків, які я побачив у перший день своєї роботи як голова НБУ.

Великою психологічною проблемою перших років української Незалежності було те, що керівники промислових підприємств і сільського господарства часто не розуміли, не могли прийняти, що в умовах не адміністративної, а ринкової економіки найважливішим є не виробити, а продати продукт: результати вашої праці мають бути комусь потрібні на ринку! Мало того, що цієї простої речі часом не розуміли, а коли розуміли, намагалися продати і навіть продавали, — то платіжна криза призводила до зупинки чи фактичного банкрутства навіть таких підприємств. Їхні гроші губилися десь, і ніхто точно не міг сказати де! Наприклад, десь між Тернополем, Києвом, Москвою і Єреваном, як у тій історії з вірменським взуттям. До того ж не можна було купити валюту, бо в країні нема валютного ринку, і це питання ніяк не було відрегульоване. У країни не було власного валютного ринку. Навіть критичні запити на зразок тих, коли треба було закупити ліки за

кордоном, навіть за умов такої гарячої потреби просто їх неможливо було реалізувати легально, запити на валюту реалізовували через посередників у Москві. Платіжну кризу треба було вирішувати швидко. Ми почали будувати власну платіжну систему.

Нацбанк звернувся по технічну допомогу до міжнародних фінансових інституцій. У той час у нас у банку працювало кілька радників із центральних банків або міністерств фінансів різних західних країн, нам допомагали експерти Міжнародного валютного фонду, Світового банку й Європейського банку реконструкції та розвитку й Американської агенції з міжнародного розвитку. Наші іноземні консультанти аналізували поточні системні виклики і шляхи реагування на них. Багато наших проектів ми весь час звіряли із думками західних радників. Не обов'язково їх думку враховували у кінцевому рішенні, але завжди їх рекомендації глибоко вивчалися. Організація власної нової електронної платіжної системи була одним із прикладів таких дискусій із нашими іноземними експертами.

Суть однієї з дискусій навколо цього питання полягала у тому, хто має бути власником нової платіжної системи? Західний світ ішов до створення подібних систем через кооперацію комерційних банків. Декілька десятків банків об'єднувалися у кліринговий дім і організовували власну платіжну систему. Такі системи могли бути національними, регіональними, проте головне, що ця система будувалася на приватно-акціонерній основі: жодних державних грошей у її розбудову не вкладали. Така платіжна система існувала виключно у комерційній орбіті, але в регуляторних нормах, які встановлював центральний банк. І нам радили так зробити наші іноземні консультанти.

У їх позиції було багато раціональних аргументів: наприклад, раптом виникає збій у системі і хтось розкриває код — хто несе збитки за розрахунками між двома суб'єктами? Держава? А чому держава має нести відповідальність, коли по дорозі гроші розгубили два бізнесмени? Адже безпека їхніх грошей — це питання їх відповідальності! Тобто з розробкою концепції нової платіжної системи було багато складних правових моментів. Я добре

пам'ятаю, як у цій дискусії наші думки з експертами Світового банку, МВФ, Американського агентства з міжнародного розвитку розійшлися радикально. Так, вони були абсолютно праві і виходили зі своєї хрестоматії. Але наші умови були іншими. У тих умовах, щоб покінчити із корупцією, зловживаннями, які з'явилися було у системі міжфіліальних розрахунків, щоб знищити усі ті «чеченські авізо» — для подолання всього цього негативу був тільки один шлях: ми мали створити таку платіжну систему, безпека якої контролюється Національним банком, ми мали створити таку систему, де повністю нашими силами виписується методологія всього процесу, нам був потрібний на 100 % свій продукт.

Окрім того, був і другий аргумент. Ми розуміли: в умовах, коли стара платіжна система знаходиться у стані колапсу, в економіки просто нема часу чекати, коли сформується ініціатива, коли через групи комерційних банків будуть створені клірингові дома і платіжна система буде організована за класичними західними взірцями. У нас не було часу, у банків — необхідних ресурсів, щоб запровадити цей проект якнайшвидше, до кінця фінансового року. Тому Нацбанк — з одного боку — надавав усю ідеологічну підтримку для того, щоб кожний системний банк сформував власну внутрішню платіжну систему, а з іншого боку, міжбанківські розрахунки ми прагнули централізувати на рівні НБУ й у такий спосіб запровадити єдину клірингову систему для всієї країни.

Минав 1993 рік, і Парламент мене чи не щотижня викликав зі звітами про ситуацію на платіжному ринку країни. В одному із виступів я попросив Парламент встановити піврічний мораторій на такі виступи голови Нацбанку: будь ласка, давайте я не буду приходити сюди щотижня розповідати, як ми будемо усувати успадковану з минулого проблему платіжної політики! Говорю, що у нас є план, що ми працюємо день і ніч, щоб цей план виконати. Пояснюю, що ми ставимо мету організувати по всій Україні виключно електронну систему зв'язку. У цей момент не свистіли, здається, але рівень недовіри до тих слів відчувався буквально у повітрі: дуже скептично і навіть іронічно Парламент сприймав мій

оптимізм у розв'язанні платіжної кризи. Але ми домовилися, що півроку по платіжній системі мене Парламент не заслуховує.

Десь у той самий час відбулася іще одна розмова з Головою Верховної Ради. Іван Степанович якось питається: «Що вам треба, щоб отой безлад зі старою платіжною системою закінчити?» Авжеж, ідеться про законодавче забезпечення нової системи. Відразу з'являється розуміння ризику: питання складне і може потонути у хвилях парламентської дискусії. У результаті Верховна Рада приймає соломонове рішення, яке було сформульоване дуже лаконічно: «Національному банку України до 1 січня 1994 року розробити і запровадити систему електронних платежів».

* * *

Куратором і батьком нової системи платежів став Анатолій Стефанович Савченко. Його департамент спрацював так, що вже 1 жовтня 1993 року система електронних платежів діяла. Якщо раніше платіж міг йти по пошті, на поїздах, волами, собачими упряжками із непередбачуваними затримками, то тепер платіж формально можна було провести за 10 хвилин, а насправді — у режимі реального часу.

Можливо, мало хто відчував, яка різниця між паперовими носіями й електронною системою. Проте ми тоді провели обрахунки, і виходило, що перехід на електронну систему може щороку приносити приріст внутрішнього валового продукту до 0,5 %. І це — тільки результат зміни механізму! Перехід з платежів «на волах та собачих упряжках» на сучасні електронні носії на декілька десятків днів прискорював використання коштів. По суті суб'єкти господарювання отримували кредит, або додаткові обігові кошти. І все це давало той приріст ВВП на 0,5 % щороку. Це дуже класний економічний результат як для простої зміни механізму!

Ми створили загальнонаціональну систему швидше, ніж комерційні банки створили свої внутрішні платіжні системи.

І тому до кінця року стара і нова системи співіснували. Від січня 1994 року система електронних платежів була введена у промислову експлуатацію й об'єднала більшість банківських установ України. Пошта, вокзали і телеграф тепер були не потрібні. Епоха сірих мішків із макулатурою у банках закінчилася.

Цікаво, що повністю на електронні платіжні системи на той момент не перейшли навіть деякі з найбільш розвинутих західних країн. Росія взагалі пішла іншим шляхом, вона взялася за створення таких собі «кущових центрів» організації міжбанківських платежів, і я думаю, ця країна на багато років програла від того рішення.

Потім можна було почути: платіжна система — родзинка на руїнах економіки України. Ми зробили крок з XIX відразу у XXI століття: це була і залишається одна з найбільш сучасних платіжних систем світового рівня. Це була революція в економіці.

Дійсно, для української економіки створення платіжної системи було цілком рівнозначне революції. На початку Незалежності було загальним уявлення, що досить буде ввести національну валюту, як вже цей факт вирішить усі економічні питання. Але для того, щоб валюта працювала, щоб кров економіки побігла по судинах, треба, щоб запрацювали канали. Якщо економіка працює на старих, іржавих, затромбованих радянських судинах, які не відділяють жовч від крові, то такий організм, така економіка жити не буде! У 1993 році Нацбанк здійснив операцію, яку можна порівняти із пересадкою серця. Тільки окрім нового серця ми імплантували в організм української економіки ще й нові судини.

Цю аналогію із валютою — кров'ю економіки можна продовжити. У 1993 році українська економіка нагадувала організм, який був поранений у багатьох місцях і страждав від багатьох зовнішніх кровотеч і внутрішніх крововиливів. Неконтрольований бюджет і емісію можна було порівняти із прорваною артерією, з якої ллється кров. То була одна з найбільших проблем, але не єдина. Треба було налаштувати валютний ринок: без на-

сичення крові киснем ззовні організму загрожувала асфіксія. Аж як би добре не працювали серце і сосуди — кисень туди не потрапляв, адже легень у цьому організмі просто не було, і їх теж треба було терміново виростити.

Найгірше у цій ситуації було те, що найбільший крововилив — емісійне покриття бюджетного дефіциту — Нацбанк не міг тоді зупинити. У 1993 році, коли мене обрали головою, Парламент уже затвердив бюджет та план емісії. Рішення по емісії тоді приймалися поза Нацбанком: тоді його усе ще формулював Парламент і затверджував президент. 1993 рік був найскладнішим для мене, адже Національний банк не мав жодного впливу на ці процеси: ця політика була уже сформульована, уже був запланований великий дефіцит бюджету. Нацбанк працював у контексті цих рішень тільки як касова, розподільча установа. Безумовно, це треба було змінити. Проте поки ми отримали можливість змінити економічну модель, інфляція злетіла до неймовірних показників: індекс споживчих цін у 1993 році сягнув сумного антирекорду у 10 256 %! Це був час, коли ціни у магазинах могли змінюватися просто протягом одного дня. Наступного, 1994 року модель взаємин у трикутнику Парламент—уряд—Нацбанк уже була дещо відкоригована. І хоч індекс споживчих цін того року сягнув неприйнятних для нормальної ситуації 500 % — у порівнянні з тогорічним інфляційним божевіллям такий результат, принаймні, створював позитивну тенденцію і ґрунт для ліпших сподівань.

Для того щоб зупинити гіперінфляцію, потрібно було змінити і модель стосунків між Кабінетом Міністрів та Національним банком, особливо в частині покриття дефіциту бюджету. Треба було приготувати ще одну революцію — ментальну, а також змінити психологію державного економічного регулювання. Але подібні зміни у свідомості вимагали багато часу.

Паралельно із цим слід було запустити «легені економіки», адже легального валютного ринку в Україні як такого не існувало. Проте тут можна було впоратися швидше, ніж з емісійним питанням.

* * *

Ця історія трапилася уже в той момент, коли Нацбанк створив основні інструменти валютного ринку і можна було трохи розслабитися. Мені здається, що це було літо 1997 року, коли ми приборкали інфляцію, довели її показники до притомних 10 % і запустили в обіг національну валюту — гривню. Того дня я прокинувся рано на світанку і вирішив, поки є кілька годин до початку робочого дня, швиденько з'їздити на дачу в передмістя і, поливаючи городину, про щось актуальне подумати.

На виїзді з міста мене зупиняє інспектор Державтоінспекції, називається і просить пред'явити документи. І просто у цей момент я розумію, що не маю при собі жодних документів: ані водійських прав, ані паспорта! Тільки візитні карточки лежать у гаманці: Ющенко Віктор Андрійович, голова Національного банку України.

Ситуація для мене незвична: по-перше, просто соромно через власну забудькуватість, а по-друге, не знаєш, як у такій ситуації поводитися. Тягнуся до бардачка — роблю вигляд, ніби документи там лежать, а насправді просто час тягну, щоб зібратися із думками. Отже, я «посилено шукаю» документи хвилини півтори, і врешті-решт кажу: «Нема. Забув. От тільки картки є».

Інспектор бере візитну картку, читає, обходить машину, сідає на пасажирське сидіння поруч зі мною, і далі відбувається приблизно такий діалог:

— Значить, ви — Ющенко?

— Ющенко.

— Голова Національного банку?

— Голова Національного банку.

— То ми зараз перевіримо: скажіть, який курс долара буде сьогодні?

Дивлюся на нього і кажу:

— А я не знаю!

— Як так ви не знаєте, який буде курс?! Ось, бачите, а Ющенко б знав!

І в цей момент я усвідомлюю, наскільки моєму співбесіднику ця ситуація має видаватися підозрілою: якийсь чоловік представляється головою Нацбанку, а який буде курс валют — не знає!

Я його насправді не знав. Що робити?! Пояснювати, що Нацбанк не є установою, яка призначає курс? Вочевидь, для лекцій з політики валютного регулювання був не той час і не те місце. Авжеж, я міг досить точно завтрашній курс спрогнозувати, виходячи із наявних тенденцій. Проте прогнозувати — це не те саме, що знати точно. Це просто не було б правдою. Нацбанк уже досить довгий час не призначав курс національної валюти, а був лише одним із гравців на ринку попиту і пропозиції. Впливав, але не визначав. Та чи треба було ці нюанси пояснювати інспектору Державтоінспекції?! З ним ми якось розійшлися без роз'яснення основ валютного регулювання.

Але у 1993 році ринкові механізми валютного регулювання — ці економічні «правила дорожнього руху» — треба було пояснювати усім, хто це хотів чути: у Парламенті, уряді, перед пресою.

Коли я прийшов у Нацбанк, курс встановлювали адміністративно. Був відповідний департамент — валютне управління, яке встановлювало за узгодженням із Правлінням Нацбанку валютний курс, і той курс часом тримався місяцями незалежно від того, які насправді тенденції відбуваються на ринку попиту-пропозиції. У нас не було біржі, у нас не було майданчика, який би формував індикацію. Вочевидь адміністративна валютна політика подавала неправильні сигнали не тільки щодо валютної кон'юнктури, але і щодо кон'юнктури економічної. Для того щоб економіка мала правдиві індикатори, треба було якнайшвидше сформувати інший — ринковий принцип формування національного валютного курсу.

Безумовно, першою відповіддю на цей виклик було створення єдиного валютного майданчика, де б сходилися покупці і продавці і в результаті торгів формували справедливу індикацію, яку Нацбанк не обов'язково мав би повторювати, але яку мав би враховувати.

Річ у тім, що Нацбанк не має і не може протистояти макроекономічним тенденціям! Наприклад, якщо тенденції на ва-

лютному ринку вказують на девальвацію, а Нацбанк на це не зважатиме і буде підтримувати той самий курс, то рано чи пізно така політика призведе до банкрутства, бо валютні резерви на підтримку такого курсу схуднуть і прийде момент, коли для підтримання такої політики не залишиться ресурсів. У таких умовах завжди відбувається курсовий обвал. Іншими словами, у 1993 році ми не мали барометра економічної погоди, проте мали потужний суб'єктивний чинник, який помітно заважав економічному середовищу і надто приблизно формував індикацію вартості грошей або просто спотворював її.

Коли Національний банк запускав валютний ринок, спочатку ми сформували монополію, потім почали паралельно запускати міжбанківські ринкові механізми. Врешті-решт, ми вийшли на повну керованість валютних потоків: як на пропозицію, так і на попит. Залежно від того, яка була політика Національного банку щодо біржового курсу, залежно від того, які були поточні засади економічної, торговельної, бюджетної політики, — залежно від усіх цих чинників формувалася наша поведінка на валютних торгах. Якщо національна валюта занадто укріплюється, Нацбанк починає збільшувати її пропозицію і викуповувати надлишок іноземної валюти. Або навпаки — у протилежній економічній ситуації треба виходити на ринок і продавати зі своїх резервів валюту, щоб не відбулася девальвація національної грошової одиниці. Тобто Нацбанк має можливість впливати на валютний курс, але утримувати його не адміністративними методами, а виходити на ринок як гравець зі своїми пропозиціями: або продаєш, або купуєш. І таким чином це є абсолютно ринковий метод, який дозволяє відправляти економіці сигнали щодо ціни на гроші. Десь так це працює.

Таким майданчиком для ринкової регуляції валютного курсу і водночас барометром економічної погоди на першому етапі мала стати валютна біржа. Коли влітку 1993 року ми впритул підійшли до реалізації цього проекту, у мене виникла думка, що Вадим Петрович Гетьман міг би найкраще відповідати викликам часу на посаді директора валютної біржі. Ми переговорили

з ним, і він охоче зголосився. Вадим Петрович швидко зібрав кістяк команди, і в липні 1993 року у нас виник гарний курсоутворюючий майданчик — Українська міжбанківська валютна біржа. Основною проблемою було те, що ми не мали національних правил купівлі-продажу валюти. Тому всю валюту ми закуповували в Росії, у Москві. Нацбанк розробив відповідні інструкції, ми встановили регулятори, а за певний час знайшли одне з найкращих придатних для біржі приміщень. Це був історичний Контрактовий дім — місце, яке було центром головної економічної події старого Києва, славного Контрактового ярмарку. Отже, врешті-решт, ми створили електронну біржу, з якою Нацбанк до сьогоднішнього дня ефективно співпрацює в організації валютного ринку і курсоутворення. Тоді це був один із потужних проривів в організації національного валютного ринку.

Я не можу сказати, що в історії із регулюванням валютного обігу в Україні тих часів усе було ідеально і просто. Часом траплялися конфліктні ситуації, які були спричинені різним баченням тих чи інших економічних питань, різною філософією їх вирішення, світоглядними і психологічними розбіжностями між тими, хто приймав рішення.

Загалом я був позитивно вражений рівнем співпраці з Юхимом Леонідовичем Звягільським, який очолив уряд України восени 1993 року, у найбільш складний для економіки час. Він виконував свою роботу у статусі виконуючого обов'язки, коли Парламент гудів як вулик і був джерелом серйозної політичної нестабільності. Але в наших, у цілому позитивних, стосунках одного разу трапилася така ситуація, коли між урядом і Нацбанком пробігла кішка. Йшлося саме про регулювання валютного ринку.

Юхим Леонідович безперестанно дивував мене своєю енергією. Треба віддати належне: я не знав іншого прем'єр-міністра, який би працював більше. Сонце зійшло — Юхим Леонідович уже на роботі. Якщо я, як голова Нацбанку, о дев'ятій вечора піду з роботи — о десятій він мене буде шукати. Бо він іще в кабінеті, бо його робочий день іще не закінчився і йому треба

терміново щось обговорити із головою Нацбанку. Власне, так і сталося того вечора. Було вже близько пів на одинадцяту годину ночі, і я був поза тодішніми можливостями телефонного зв'язку. Як потім з'ясувалося, прем'єр-міністр хотів обговорити гаряче і болюче питання регулювання валютного ринку. Нацбанк уже досить довгий час був у надто складному діалозі з урядом навколо цього питання.

Так співпало, що саме наступного дня у пресі виходить моя досить критична стаття щодо урядової політики в цьому питанні. Я не міг змиритися з політикою валютного регулювання, яку здійснював український уряд: ішлося про розподіл валютних активів у ручному режимі. Від цього страждала національна валюта, мене це турбувало, це було непрофесійно, і тому я протестував. Але наші розмови ніякого впливу не мали. Я побачив, що не можу нічого зробити переговорами, і тоді в якійсь з центральних газет опублікував свою статтю з критикою діяльності уряду в цьому питанні. Цей виступ тоді дуже обурив Юхима Леонідовича.

Приходжу наступного дня до нього, а прем'єр-міністр брови тримає десь на підборідді, на мене не дивиться, а якщо дивиться — то як зубр на червоний прапор світового пролетаріату, просто як чорна хмара зустрів мене. Ми помирилися швидко, але я знаю, що ця історія йому дуже боліла. Мені здавалося, що у тій політичній ситуації Звягільський був дуже одинокий, у багатьох економічних питаннях він не відчував політичної підтримки анізвідки. Авжеж, у моїх інтересах було підтримувати український уряд, підтримувати прем'єр-міністра. Проте ця підтримка могла доходити тільки до тої межі, де інтереси уряду не шкодили інтересам стабільності національної валюти. І це був саме той випадок.

Мабуть, треба розповісти цю історію докладніше... Голова Національного банку повинен вміти говорити слово «ні». У наших стосунках з урядом це траплялося десятки і десятки разів, може, навіть сотні разів. На одному із засідань уряду на чергове моє «ні» віце-прем'єр Валентин Ландик реагує: «У нас голова Нац-

банку — людина, що всі добрі справи зводить нанівець! Ліпше викинуть його з вікна!» Це звучить на засіданні уряду. Звучать ті слова напівжартом, але з антуражем засідання Кабінету Міністрів такі жарти, вочевидь, дисонують. Особисто ми були у нормальних стосунках із Ландиком, але тема грошей у нас була яблуком розбрату — давався взнаки конфлікт інтересів уряду і Нацбанку.

Саме тоді Валентин Ландик був віце-прем'єр-міністром України з питань зовнішньоекономічної діяльності та інвестицій. І вони намагалися запровадити абсолютно неринковий механізм на валютному ринку.

Промисловість потребувала коштів в іноземній валюті. І тоді у Кабінеті Міністрів та Верховній Раді формується спільна ініціатива: разом із Віктором Івановичем Сусловим, головою парламентської комісії, вони розробили такий валютний механізм, коли 50 % валютної виручки клієнти мали обов'язково перераховувати до спецфонду та ще й за якимсь регульованим валютним курсом. Уряд регулярно збирався і ділив цю виручку між конкретними клієнтами, у ручному режимі. Це мало дуже сумнівний вигляд не тільки з точки зору порушення ринкових принципів — цей механізм був сумнівним навіть з точки зору моральних ризиків. Це була потенційно корупційна модель, хоча я, безумовно, переконаний, що ані прем'єр-міністр, ані інші посадовці, які брали участь у розробці цього рішення, корупційної вигоди не мали. Тут радше варто припускати психологічну складову — пережиток адміністративної, командної економіки. Але це була провокативна схема. Корупційний ризик був, а коли не працюють ринкові принципи, рано чи пізно ручне регулювання призводить до тіньових процесів.

Я розумію, що без партнерів, без союзників не вдасться закрити цей механізм ручного розподілу валютної виручки. Але, вочевидь, у цьому питанні не Національний банк політику виписує: це компетенція уряду, ці правові норми уряд формулює. Ми у Нацбанку розуміємо, що у цьому випадку ми є лише виконавцями цієї політики: наша компетенція — механіка виконання рішень, а уряду належить ідеологія. І ця ідеологія у

цьому конкретному питанні є абсолютно неринковою, до того ж дискримінаційною у стосунку до тих, хто заробляє на зовнішніх ринках. Ця ідеологія примушувала їх ховати гроші за кордоном. У результаті іноземна валюта в країну не потрапляє, утворюється дефіцит валютної пропозиції, і, я починаю розуміти, що це загрожує обвалом курсу українських грошей. Переговори між урядом і Нацбанком у цьому питанні зайшли у глухий кут. І прем'єр ходить на мене ображений.

Телефоную Голові Парламенту і кажу: «Іване Степановичу, уже більше сил нема! Ми просто котимося до краху: уряд в ручному режимі розподіляє виручку в іноземній валюті — 50 % забирають! Клієнти, безумовно, на таку модель реагують хитрощами і намагаються заховати виручку десь за кордоном. Країна збезводнюється валютною пропозицією, курс національної валюти стає під питанням. Іншими словами, це — колапс! І у нього є тільки одна причина: ми прийняли неправильний механізм використання валютної виручки». І я досить довго пояснюю Івану Степановичу, як формується така залежність, чому це таке важливе питання, чому від такого механізму треба відмовитися, чому уряд варто спонукати, щоб він переписав правила: ми так національну грошову одиницю не втримаємо, стабільною вона не буде! Довга тирада — бо механіка процесів не є аж такою простою, щоб її коротко і просто пояснити. Складний момент.

Іван Степанович каже: «Слухай, ти до мене завтра зайди, там, наприклад, о пів на десяту, а на десяту я Ландика запрошу, щоб ви якось помирилися».

Приходжу до Івана Степановича і пояснюю, чому треба стимулювати суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, щоб якомога більше виручки привозили в Україну, чому не треба у них відбирати 50 %, що мають бути якісь стимули. Спочатку треба дати можливість, щоб бізнес повірив, що держава з бізнесом працює чесно. І це дозволить валютним коштам повернутися в Україну. Не знаю, чи вдалося мені пояснити чітко, чи не вдалося, але я, принаймні, спробував пояснити Івану Степановичу, чому питання неринкових механізмів розподілу валютної

виручки зараз актуальне для Голови Верховної Ради і для Уряду України.

Приходить Ландик. Валентин Іванович не любив сорочки із довгими рукавами і навіть на піджаку у затятій дискусії намагався рукави до ліктів загорнути. І чим вищий градус дискусії — тим вище рукави на піджаку підіймаються! Того разу його руки мерехтіли у повітрі, жестикуляція — як вітряк крилами махає: «Іване Степановичу, він же нам нічого не дає! Нам скільки грошей треба на трубопровід, на дорогу, на обладнання! Ну він же нам нічого не дає! Він же нас душить! Ми не знаємо, на кого він працює...» Я дивлюся на цей вибух емоцій і думаю, як же Іван Степанович пояснить йому, що, в принципі, уряд повинен бути сам у першу чергу зацікавлений у тому, про що я говорю.

Іван Степанович каже: «Валік, от у нас, у Пущі, є державні дачі, і там до них підходить ліс... І ось Віталій Андрійович Масол, він — великий грибник, він дуже любить збирать гриби. Але він ходить з пізнього ранку. А інший мій сусід, — тут він називає когось із міністрів, — той ще більший фанат, ніж Віталій Андрійович! І от поки Віталій Андрійович встане, поки по хазяйству щось там зробить — потім піде по гриби... А той другий уже о пів на шосту ранку пройшовся по лісу, і навіть по ділянці Масола, і все позрізав!» Я сиджу, слухаю Івана Степановича і думаю, яке відношення гриби мають до валютного ринку? Дивлюсь на Івана Степановича здивовано, він це бачить, завершує: «Валентине, от що я тобі хочу сказать. Ну, ти дай можливість, щоб вони зійшли, ті гриби! А потім уже з ножем ходи!»

Це він так зрозумів мою аргументацію: дайте можливість, щоб валюта зайшла в Україну, зробіть так, щоб принципи валютного регулювання були такі, що мотивують, щоб валюта поверталась в Україну, а потім уже ходіть з ножами і зрізайте врожай!

Найцікавіше, що ці гриби на Валентина подіяли. І згодом ми у питанні регулювання валютного ринку порозумілися.

Таких епізодів на початку моєї роботи у Нацбанку було дуже багато: сотні, може, тисячі. Для ринкової економіки треба було

створювати нові регламенти. Багато економічних явищ виникало стихійно, і реагувати на них Нацбанк мусив аврально. Форматування валютного ринку під нові ринкові умови продовжувалося ще багато років, і Нацбанк не міг не зачепити чиїхось інтересів.

На тому самому валютному ринку треба було значні кошти виводити з тіньового ринку і проводити декриміналізацію цієї сфери. Простіше кажучи, вуличних міняйлів-кидал бути не повинно. Звичайно, це було питання компетенції МВД, але і Нацбанк долучався до того, щоб вивести з тіні хоча б частину валютних операцій. У 1995 році ми провели серію заходів, які були спрямовані на виведення валютних оборотів з тіні. Влітку того року ми заборонили використання готівкової іноземної валюти як засобу платежу на території України. Були заборонені так звані пересувні обмінні пункти. Восени ми зробили більш жорсткими вимоги для функціонування пунктів обміну валют: вони не могли відтоді працювати без касових апаратів. Вочевидь, логіка цих дій полягала у тому, щоб перевести усі неконтрольовані валютні операції з «вулиці» у банківську сферу. Усі ці дії відбувалися у логіці нашої економічної терапії: ми продовжували боротися із дрібними крововиливами назовні, кров мала текти тільки там, де мала текти, — по судинах.

Але у «дикі дев'яності» кров текла не тільки по судинах, але й деінде, іноді — буквально на вулицях міст. Час від часу новини повідомляли про перестрілки просто у центрі столиці. У моєму колі спілкування, у дев'яностих убили п'ятеро банкірів, яких я знав особисто і досить близько. А тут Нацбанк починає боротьбу з одним із найбільш криміналізованих сегментів економіки... Вочевидь, ми не могли не перейти дорогу тіньовому бізнесу: може, не на мільярди, але на сотні мільйонів ми перерозподілили валютні потоки з «вулиці» у банківську сферу.

Квартира голови Нацбанку знаходилася неподалік головної будівлі, у будинку на розі Інститутської і Липської — у тихому і завжди дуже престижному районі Києва. Проблема була тільки одна — квартира знаходилася на першому поверсі. З точки зору безпеки це було дивне рішення.

В історію їхнього кохання важко повірити. Андрій і Варвара Ющенки. Хоружівка, приблизно кінець 1940-х.

Клас мого батька. Самий початок 1930-х. Він сидить крайній праворуч у третьому ряду, отой — у поламаному картузі.

Мій батько, Андрій Ющенко, перед втечею в Баку.

На обох фото — батько (крайній ліворуч) під час служби в Червоній армії у місті Слонім, 1940 рік.

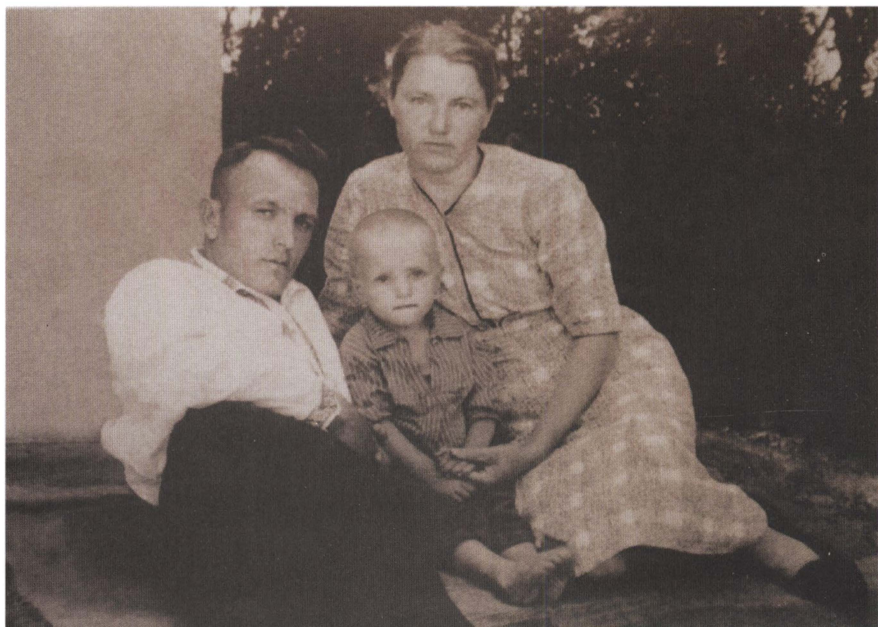

Батько іще у галіфе. Має бути десь 1946—1947 рр.

Сільська інтелігенція. Початок 1950-х.
На стіні у школі — Канібалісимус.

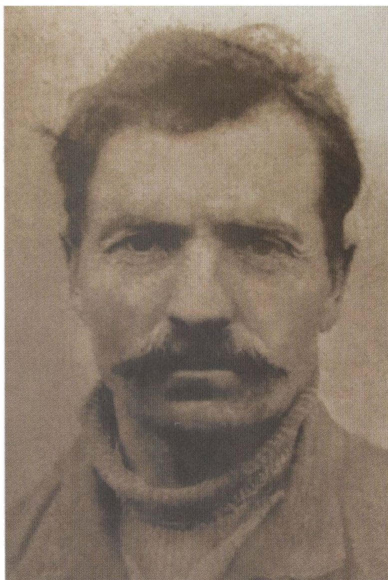

«Покоління полинового хліба»: мої батьки та малий Петро.

Катерина Гордіївна Черненко — моя люба «баба Катя» з братом Петром.
Початок 1950-х.

Мій дідусь Тимофій, мамин тато: у царській армії, після запровадження колгоспного ладу і в останній день на цій землі.

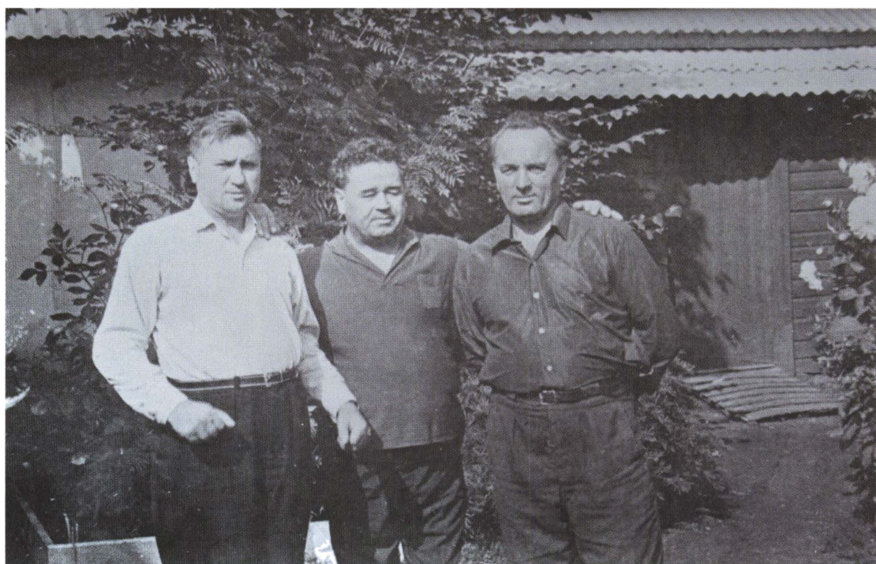
Шкільна мода 1950-х.

Вчителі читають «Правду».

Моє перше фото. 1954 рік.

У центрі, ліворуч від батька — Платон Майборода, автор «Пісні про рушник».

Батько дуже любив гостей. Я в нього на руках. Кінець 1950-х.

1960-ті. Гагарін вже полетів у космос. Але вчителі у радянському селі мали вести господарство цілком традиційним способом.

Мій 7-й клас.

Група 12 б/с — «брати і сестри» у Львові біля могили Івана Франка на Личаківському цвинтарі.

Студентська мода початку 1970-х.

Той самий фотоапарат «Зміна», який врятував мені життя…
І, здається, те саме сходження.

Після закінчення інституту серед колишніх «братів і сестер» почалася шлюбна епідемія.

Іще один з походів по Карпатах.

Візитна картка Тернополя — Катедральний собор Непорочного Зачаття і всі ми — випускники Тернопільського фінансового інституту.

Фото з випускного альбому, 1975 рік.

1976 рік, Вірменія.
Радянська армія була одним із найбільших розчарувань у моєму житті.

А це вже самий початок «київського періоду».
Веду старшу доньку Віталіну до школи.
Одне з небагатьох фото, що збереглося у домашньому архіві з тих часів.

Одного разу зранку я йшов на роботу. Перед вхідними дверима було пару сходинок біля поштових скриньок. Я спустився, дістаю із скриньки пошту. Серед надходжень — конверт. На тому конверті не було жодних позначок, і це видавалося досить дивним. Я його відкриваю: усередині був лист. На майже повністю чистому аркуші було надруковано зовсім мало тексту: чотири імені у стовпчик. Авжеж, я знав їх усі: перші три імені були досить відомими у той час, усі ці люди загинули за більш чи менш загадкових обставин протягом останніх років. Четвертим було надруковане моє ім'я. І хрестик ліворуч синім чорнилом хтось поставив від руки...

Коли хочуть убити — то не листуються. Я вийшов, викинув той конверт на смітник. Я розумів, що це був засіб тиску, але дещо іншого ґатунку. Думаю, що це був спосіб якось вплинути на родину: налякати дружину, яка зазвичай забирає пошту зі скриньки, створити відповідний нервозний настрій, залякати близьких мені людей, перетворити моїх близьких на засіб тиску.

Залякати не вийшло, але настрій зіпсували.

* * *

Подолання платіжної кризи, створення електронної платіжної системи, перемоги на ниві валютного регулювання були важливими справами, але у порівнянні з головним викликом часу то були дрібнички. Головним викликом часу була гіперінфляція. У 1991 році показники інфляції уже виражалися тризначними числами, йшлося про сотні відсотків. Наступного, 1992-го Україна мала уже чотиризначні показники: інфляція підскочила за дві тисячі відсотків. А в 1993-му українська економіка встановила світовий антирекорд — індекс споживчих цін сягнув 10 256 %!

Гіперінфляцію можна було приборкати. Але для цього уряд мав навчитися формувати жорстку бюджетну політику та покривати дефіцит бюджету неемісійними засобами. Для декого в Парламенті й уряді це було складно зрозуміти: а де брати гроші, як не в Нацбанку? Проте Національний банк мав припинити

кредитувати уряд. Для цього треба було зробити український центральний банк незалежним від уряду.

Отже, перші три роки моєї роботи минули у Бермудському трикутнику між трьох ключових понять: гіперінфляція — емісія — незалежність Національного банку. Для того щоб здолати гіперінфляцію, треба було мати максимум незалежності і мінімум емісійного навантаження на грошову масу. А це означало складний діалог з урядом і Парламентом.

Найдивовижніше у цій історії, що це вдалося: Нацбанк і Кабінет Міністрів порозумілися. У результаті у 1994-му ми мали інфляційні показники у 20 (двадцять!) разів нижчі за тогорічні — 501 %. У 1995-му показники інфляції ще лишалися тризначними, але у 1996-му ми прийшли знову до відносно «пристойних» двозначних показників. За чотири роки українська економіка пройшла дорогу від 10 256 до 10 % інфляції у рік. Такий чудовий ефект був результатом дуже тяжкого порозуміння.

* * *

Я добре пригадую той день у Парламенті. Триває засідання, і на тому засіданні вирує чергова розборка навколо емісії. Я сиджу у ложі, де зазвичай сидять представники незалежних інституцій: Прокуратура, Суд, Нацбанк. Уряд навпроти мене сидить у своїй ложі, і Юхим Леонідович як виконувач обов'язків прем'єр-міністра над своїми парламентськими володіннями скелею здіймається. На трибуні хтось черговий раз шкуру знімає з голови Нацбанку. Звучало це все неприємно — гра йшла в одні ворота. То був навіть не бій, а побоїще: кожний, хто виходив, виступає проти Нацбанку — звучать погрози, мені обіцяють відставку: давай емісію!

Я виступив, розказав про монетарну політику, яка була затверджена на рік у Парламенті, пояснив, що чітко знаходжусь у межах цієї політики і нової дискусії зараз ми відкривати не будемо!

Звичайно, мені образливо було чути усі ті обвинувачення і погрози. Хоча що ті емоції?! Ти повинен робити свою справу! Але

нема де дітися, відчуваю спустошення через свою самотність: і в переносному значенні — надто мало в Парламенті однодумців, і в буквальному — біля мене нікого поруч. Ані Генпрокурора, ані Голови Верховного Суду немає — сам у ложі сиджу. Це було спецпитання Нацбанку, нікого з них і не мало бути у Парламенті того дня. А все одно самотньо. І хто б міг подумати, що так зле може бути, коли Генпрокурора поруч нема?! Раптом хтось мене за плече торкає — у пустій ложі! Повертаюсь: Юхим Леонідович стоїть у наступному ряду, перехилився до мене через спинку крісла і бере мене за плече. Прийшов підтримати. Далі треба мовою оригіналу, щоб не розгубити усієї чарівності інтонацій:

— Витенька, слышь, Витенька, я тебе скажу: эмиссии мы не допустим! Ми не допустим инфляцию! Я тебя буду всё время защищать, я поддерживаю то, что ты делаешь! Витенька, ты можешь зайти завтра ко мне в восемь, утречком?

— Так, зайду.

Приходжу на восьму ранку в будинок Кабінету Міністрів. Треба сказати, що Звягільський ще раніше починав. Він був «жайворонком», одним із «ранніх» прем'єр-міністрів. Заходжу, він знову починає свою пісню:

— Витя, я тебя не сдам! Я поддержу тебя! Никакой эмиссии, никакой эмиссии! Никаких, там, роста цен. Слышь, Витенька, дай кредит!

— Юхим Леонідович, так це емісія!

— Не-е! Не-не-не — никакая не эмиссия! Дай кредит!

Отак. Це зараз досить набрати в Інтернет-пошуку слово «емісія», і в будь-якій електронній енциклопедії буде написано: «Центральні банки не кредитують уряд для покриття бюджетного дефіциту, оскільки такі гроші не матимуть відповідного товарного покриття і призведуть до зростання цін». Але тоді тільки-но завершився 1993 рік. Десятиліттями, увесь час перед Незалежністю ставлення уряду до державного банку було як до касової контори, яка не мала своєї думки: її функції — перераховувати, що скажуть! Інша модель економіки. Інша психологія управління. Інший час. І все це я розумів. Та під час розмови із

Юхимом Леонідовичем я почувався дещо розгубленим, адже за моїми відчуттями то був не той момент, щоб прописні істини з хрестоматії читати! Не час був і не місце, щоб прем'єру, на якому вся відповідальність за країну, у якого десятки і сотні невідкладних справ у порядку денному, пояснювати основи ринкової економіки. Наш діалог із урядом тривав іще досить довго, допоки ми вийшли на спільне розуміння проблеми.

Звісно, відповідно до закону про тогорічний бюджет НБУ мав видавати кошти уряду на кредитній основі. Правління НБУ затвердило квартальні і місячні об'єми цього кредитування уряду, і цей жорсткий графік пояснював, чому з такими боями банк розставався з кожною сумою.

Тут треба «на полях» зазначити, що я мав добру співпрацю з кожним прем'єр-міністром. Поки я очолював Національний банк, в Україні змінилося шість прем'єрів: від Кучми до Пустовойтенка. Кожний із них був цікавий і як людина, і як керівник. Юхим Леонідович, наприклад, знав увесь мій розклад дня, і навіть куди і в яке відрядження я їду. Він не відпускав мене навіть на 2—3 дні, щоб я не залишив директиви, як ці дві доби повинен працювати центральний банк. Володимира Семеновича Стельмаха, першого заступника голови НБУ, він називав не інакше, як «мудрий дяк». І кожного разу, коли я мав кудись летіти, мене проводжав прем'єр. Юхим Леонідович кожний раз в аеропорту просив нотатника і казав: «Вітінька, я тебе прошу, напиши резолюцію Стельмаху, щоб той сьогодні чи завтра видав гроші». Авжеж, йшлося про планову суму, яка була затверджена вже у Парламенті, проведена через бюджет. Правдою було і те, що я усі ці бюджетні гроші намагався «притримувати», заощаджувати, Нацбанк розставався із цими грошима — як то кажуть — «зі скрипом». Адже попереду кожного дня у прем'єра завжди дуже багато питань, тому просто не може бути такого, що він приходить, а у мене каса для уряду була порожня. Де б я не був, куди б не летів, час від часу на аеродромі з'являється Юхим Леонідович із однією піснею: «Витенька, напиши этому своему мудрому дьяку!» І я писав на аркуші з його робочого нотатника

щось на зразок вітальної телеграми Стельмаху: «Зберіть правління, розгляньте суму і в рамках емісійного плану на квартал допоможіть».

* * *

Отже, чому для Національного банку так важливо було не вдаватися до емісійних джерел покриття дефіциту бюджету? Ми жили у країні, у якої практично не було бюджету: бо цей бюджет не виконувався, національні борги росли, економіка падала, і падала темпами не в 5 % і не у 8 %, а в значно більших, катастрофічних масштабах.

Вочевидь, влада за звичкою радянських часів розглядала Національний банк як джерело ресурсів, у більшості випадків не розуміючи, що це джерело є правдивим і ефективним виключно за певних умов економічного розвитку. Через таке нерозуміння функцій центрального банку була запроваджена модель, коли прийняття всіх ключових рішень — грошове регулювання, емісія — знаходилося поза межами НБУ. Ці рішення приймали або на Банковій, або на Грушевського. То була хибна модель: країна занурилася у пучину гіперінфляції.

Чому так сталося? У багатьох представників тодішнього політичного класу сформувалася ілюзія, що, в принципі, у нас все добре: і економіка могла б працювати краще, і ми могли б підвищити пенсію та зарплату — от тільки Національний банк не дає грошей. Як тоді часто говорили у Парламенті: «В обігу мало грошей». У НБУ бачили кредитний мішок, дійну корову, яка повинна покривати бюджетні дефіцити. Елементарне нерозуміння базових законів економіки і призвело до того, що першою жертвою став центральний банк.

Країна занурювалася у життя, коли бюджетний дефіцит знаходився не в межах двох чи трьох відсотків ВВП, а в обсягах, які тепер навіть уявити складно! За останні роки ми вже настільки звикли до відносно низьких показників бюджетного дефіциту, що навіть нарікаємо уряду за слабку політику контролю видат-

ків, якщо цей показник зростає, скажімо, з 1,8 до 3,1 %! Тоді дефіцити заходили за 10 % і більше. Проте це були формальні показники, а була ще й прихована частина дефіциту, яку було складно оцінити з низки причин. Думаю, реальний дефіцит бюджету був набагато більший за 15 %.

Це був результат нездатності Парламенту та уряду збалансовано сформувати базові економічні тенденції, планувати й управляти видатками держави.

Проте уся ця політична клініка, метастази злоякісних утворень у політичній сфері — усі ці симптоми визначали характер дискусії з центральним банком. НБУ протягом двох перших років свого існування працював під тиском постійної критики у Парламенті. В кінці кінців це спричинило серйозне ослаблення монетарної політики. Ослаблення монетарної політики означало гіперінфляцію. Політична безконтрольність і, разом з тим, невміння формувати засадничі речі для держави у перші роки її існування метастазами перекинулися на центральний банк. Він був змушений діяти за наявними політичними правилами і робити емісію під урядові видатки. Іще раз мушу підкреслити, що Нацбанк у системі координат перших двох-трьох років української Незалежності був лише виконавцем рішень, які формулювалися у парламентських і урядових стінах. Нацбанк не був незалежним у своїй діяльності. У тих умовах Нацбанк не міг забезпечити фінансову стабільність.

Фінансова стабільність є золотим правилом економіки розвитку. Про це написано тисячі тисяч досліджень, але коротко суть їх така: економічне зростання настає тільки за умов досягнення фінансової стабільності.

У тому полягають вимоги економіки, вимоги бізнесу до держави: дайте стабільні ціни, дайте стабільні гроші. Якщо ви дасте стабільні гроші — ви можете починати фінансовий цикл. По циклу ти закладаєш реальні ціни, цикл закінчується через 8 місяців, утворюється додана вартість, яку можна реалізувати й отримувати доходи. Це — абетка ринкової економіки. Але що відбувається, якщо ціни перемінні? Темпи розвитку цих цін

стають більшими, ніж економічна вигода. Адже через 7 місяців ти отримуєш продукт, де додана вартість менша.

Спробуємо задіяти звичну для українського ока наочність: наприклад, у нас є тарілка борщу, яка коштує 5 гривень. Полумисок із борщем — це валовий продукт, а 5 гривень — наявна грошова маса. Тобто цей валовий продукт обслуговує ця грошова маса. Далі ми абстрагуємося від багатьох нюансів обігу. Проминув квартал. Нічого не змінилося в економічній динамиці: наша тарілка з борщем залишилася такою, якою була: борщ до неї ані долили, ані з'їли. Проте НБУ за рішенням Парламенту випускає іще 10 гривень. Грошей в обігу стало вже 15 гривень! І виходить, що наша миска борщу, наш валовий продукт коштує вже ці 15 гривень. Таким чином, борщ став ніби втричі дорожчий. Інфляція виросла на 300 %. Вочевидь, дохідність виробництва борщу на 300 % не може піднятися. Виникає парадокс: не так борщ став дорожчий, як гроші знецінилися. Знову спрацював закон попиту і пропозиції. Значить, такі ігри з емісією — це дорога до економічного банкрутства, до кризи, до економічного застою, до депресії.

Дуже важливо, щоб кількість грошей в обігу і конкретний стан економіки знаходилися у відповідному ціновому балансі. Якщо центральний банк має вільну доктрину і сильний монетарний курс — він проводить жорстку політику і контролює, щоб кількість грошей відповідала вартості того полумиска борщу. Треба, щоб він коштував 5 гривень і через квартал, і через рік — щоб ціна була стабільна. Тоді той, хто займається виробництвом, може планувати витрати, оновлювати обладнання, створювати додаткову вартість, мати дохід. А емісія ламала усі плани, створюючи умови для нових обертів інфляції. Емісія руйнувала економіку.

Тут, можливо, варто послатися на експертну думку мого товариша Олександра Івановича Кірєєва, який працював поруч зі мною у банку «Україна», а потім — у Правлінні НБУ та на багатьох інших важливих державних посадах. Ось що він час від часу повторює: «У перші роки Незалежності банки могли

випускати грошей більше, ніж вони реально мали», а також згадує, що окрім природного емісійного центру — Національного банку — стихійно утворилося іще кілька сотень емісійних центрів. Через низку загальноекономічних обставин і елементарний недогляд з боку державних інституцій, банки і їх філіали отримали можливість створювати «віртуальні» гроші. Наприклад, є певний залишок на рахунку клієнта, і банк може за рахунок цих коштів видати кредит іншому клієнту. Той їх віддає у кредит наступному клієнту. А до того ті гроші можуть бути використані для розрахунків власником рахунку теж. Виходить, що одним карбованцем розрахувалися у двох, а часом — у п'яти-шести місцях! По суті це означало не контрольовану державою емісію. Така «недержавна емісія» підливала олії у багаття інфляції.

Згодом Нацбанк подолав цю проблему, і подолав досить швидко: ми запровадили дуже жорсткі вимоги щодо руху грошей по кореспондентських рахунках, і ця проблема зникла. Між іншим, цю проблему ми теж успадкували з останніх років існування Радянського Союзу. Система МФО в останні роки її існування теж мала бути реформована, оскільки СРСР відмовлявся від монобанкової системи. Інструмент кореспондентських рахунків треба було вводити тоді ж, коли відбулася реформа банківського сектора, коли були створені перші спеціалізовані державні банки, коли радянська система усвідомила необхідність створення акціонерних комерційних банків. Запровадження інструменту кореспондентських рахунків мало б відбутися ще наприкінці вісімдесятих. Але з різних причин не відбулося. І в результаті гроші у країні почали плодитися самочинно і безконтрольно, як кролики.

Грошова маса неконтрольовано збільшувалася, це спричинило гіперінфляцію. Гіперінфляція зумовила ситуацію, коли усі намагалися позбутися грошей і вкласти їх у товар. Адже ціни на товари весь час зростали: якщо ти сьогодні не купиш кілограм цукру, скажімо, за 5 карбованців, через тиждень у тих умовах він коштуватиме 15, а ще через деякий час — 50 карбованців! Гроші переставали бути засобом накопичення. Вони втратили

цю функцію, бо дуже швидко знецінювалися. Будь-який товар в умовах гіперінфляції стає ліпшим засобом накопичення багатства, ніж гроші. Усі почали викидати з кишень гроші, а виробництво продовжувало падати: тобто те, що люди не трималися за гроші, у тих умовах сприяло наступному витку інфляції. Коли ж гроші втрачають цінність — тоді починаються прямі товарні розрахунки: товар міняють на товар. Наприкінці XX століття в економіці ми повернулися до Середньовіччя. Почалася бартеризація економіки: телевізори почали міняти на шкарпетки, шкарпетки — на КамАЗи. У цьому сенсі бартер — то дуже весела штука, адже треба порахувати, скільки шкарпеток коштує телевізор. Проте економіці було не до сміху: шкарпетками не заплатиш податки, а гроші втратили функцію засобу платежу. Коли нема податків — нема з чого платити зарплати і пенсії. Ми прийшли до парадоксу: держава емітувала усе більше й більше грошей, а вийшло, що у людей грошей нема!

Для того щоб вилікувати економіку від гіперінфляції, треба було, щоб проти «хорошого» і щедрого уряду стояв хтось «поганий» і скупий та не давав урядовцям робити нічим не підкріплені емісії.

* * *

І все було б добре, і логіку Нацбанку щодо емісії на Грушевського могли б сприйняти, але ж «треба годувати народ»! Ще одним фактором, через який в уряді і Парламенті не наважувалися відмовитися від емісійного покриття бюджетного дефіциту, були так звані державні закупівлі зерна.

Кожного року уряд через своїх агентів — Мінхлібопродукт, а потім через Міністерство сільського господарства — закуповував у різний час від 7 до 9 мільйонів тонн зерна. Далі, протягом року через виробничі об'єднання хлібопродуктів уряд це зерно продавав, видавав у кооперацію, підприємствам державної торгівлі, державним хлібним заводам — «годував народ». І кожного року держзакупівлі спричиняли інфляційний сплеск.

На закупівлю цього зерна йшли мільярди коштів. Оскільки в держави цих коштів не було, через Парламент приймалося рішення поза Національним банком про емісію. За командою з Грушевського Нацбанк вмикав друкарський верстат. Що відбувалося далі? Через тиждень вибухає валютний курс. Через три тижні вибухають ціни. Аграрії бурчать, що їх обдурили. Вони бачать, що їхні гроші через три тижні з'їла інфляція, і виявляється, що своє зерно вони продали у три-чотири рази дешевше. Такі некрасиві речі відбувалися тому, що держава платила не реальними грошима, а віртуальними. Насправді то були фіктивні гроші, адже емісійні гроші — то не справжні гроші. Проте ця історія відбувалася кожного року: дайте емісію, бо «треба народ годувати»!

То був якийсь сюрреалізм: хтось видумав, що держава повинна закупити зерно, далі помісячно або навіть і потижнево передавати його до системи хлібопродуктів чи споживкооперації — тим, хто випікає хліб, потім ті передають випічку у торгівлю, і все це формує державний або державно-кооперативний ланцюжок. Насправді, виробництво хліба мало б бути приватним питанням. Так само, як ми шиємо костюми або черевики. Я багато разів говорив, виступаючи на різних нарадах щодо хлібозаготівель: «Ви сидите усі в гарних костюмах, але їх держава не шила — їх шила приватна структура. Ви ходите на роботу в краватках, але держава їх не купує. Ви ходите у черевиках, а держава їх не шиє. Як так виходить, що ви кожний день голі й босі не ходите?! Так чому, коли ми доходимо до хліба, ми кажемо, що хліб має пекти держава?! У держави є зайві гроші? — Ні, немає! Держава пенсіонера не може обслуговувати, держава не може на гідному рівні обслуговувати вчителя, медика, солдата, студента, вченого. То хай держава займеться своєю роботою, а не хліб пече!» Будь-яка комерційна справа державі завжди гірше дається, ніж приватній структурі. Для мене це був виклик і великий клопіт: треба було відучити державу займатися тим, що для неї не було характерним. Врешті-решт, якщо не змінити місію держави в організації зернового ринку — це було б джере-

лом інфляції і постійною загрозою стабільності гривні. Це були пережитки радянського минулого, адміністративної економіки. Але багато хто в уряді та Парламенті не хотів цього розуміти, а часом просто боявся щось змінювати.

Наближався відповідний сезон, і я розумів: якщо завчасно про «годувати народ» не подбати — мені знову курс знесуть емісією під хлібозаготівлі.

Я шукаю собі в цей час союзника, телефоную Плющу і кажу: «Іване Степановичу, от якщо зараз ми це питання на самому високому державному рівні не вивчимо і не вирішимо, нам ані успішної грошової реформи не бачити, ані економічної стабільності і росту!»

Він мене запрошує до себе:

— Що ти хочеш?

— Іване Степановичу, у нас зараз є нагода поставити крапку в тій історії, що нас кожний рік літом паралізує. Ідеться про те, коли держава, у якої немає грошей, через сфальшовані емісією гроші купує правдиве зерно. Ця операція зриває стабільність купонів, і ми так ніколи не прийдемо до реформи національної валюти.

Він мене уважно вислухав, і я викладаю свою мрію:

— Іване Степановичу, давайте ми візьмемо літак, зберемо у цей «Ноїв ковчег» міністра фінансів, міністра сільського господарства, міністра промисловості, міністра економіки, десь міністрів сім-вісім, Національний банк, Голову Парламенту і такою делегацією вилетимо в Чехію! Я домовився із прем'єр-міністром Вацлавом Клаусом, щоб ми півдня поспілкувалися, зокрема по цій державній закупівлі хліба.

І ми домовилися з Головою Парламенту, щоб полетіти у такому складі у Прагу і влаштувати державний переворот у закупівлях зерна.

У мене була і залишається велика дружба із Вацлавом Клаусом, віднедавна колишнім президентом Чехії. Колись раніше він був міністром фінансів, а коли відбувалася ця розмова з Іваном Степановичем, Клаус очолював чеський уряд.

Вацлав Клаус — це один із моїх улюблених економістів Європи, це людина, яка принесла дуже багато раціонального у нові фінанси, у реформування країн пострадянського простору. Він зробив значний внесок у славетну чеську оксамитовість 1989 року, яка так багатьом сподобалась. Але водночас він був і монетаристом, і економістом досить радикального типу, можна сказати — тетчерівського ґатунку. Свого часу він випускає епістолярій, послання світові: «10 економічних заповідей XXI століття». Спочатку ми у НБУ його переклали і поширили серед депутатів Парламенту, а в 1995 році цю роботу видали окремою книжечкою. Я активно сприяв цьому виданню, бо мені видавалося дуже важливим, щоб в українському Парламенті ці заповіді прочитали і добре вивчили. Тоді у нас багато принципових рішень було попереду, а ця невеличка, але важлива робота могла допомогти.

Щоб мати хоч якусь уяву про суть тієї дискусії наприкінці 1993 року, варто перечитати півсторінки тексту. Ці думки дають уявлення про той концепт реформування української економіки і політики, який сформулював Вацлав Клаус. Я не можу гарантувати дослівності цитати — це радше конспект-рефлексія на один з публічних виступів Клауса, який перегукується із згаданою роботою та відповідає на найважливіше питання часу — як рухатися до свободи. Сподіваюся, що зміст його відповіді я передав вірно. Отже, як рухатися до свободи:

Системна трансформація не є вправою прикладної економіки або прикладної політології — це процес, який включає в себе людей та впливає на їхнє щоденне життя. Він створює нові групи переможців і переможених. І це змінює відносну політичну та економічну міць і стан різних соціально-економічних груп, руйнуючи первісну політичну, соціальну та економічну рівновагу.

1. Щоб бути успішними, політичні лідери повинні сформулювати і «продавати» громадянам країни позитивне бачення майбутнього суспільства. Перше завдання полягає в його формулюванні; бачення повинно бути позитивним (не тільки

негативним), воно повинно бути ясним, воно повинно мотивувати, воно повинно говорити до сердець чоловіків і жінок, які провели більшу частину свого життя у духовно порожньому комуністичному режимі.

2. Друге завдання — «продати» своє бачення — є набагато складнішим. Воно вимагає звернення до народу: треба сперечатися, пояснювати, відстоювати, агітувати. Це вимагає більш ніж ефективної системи комунікації, більш ніж ефективних інформаційних технологій, більш ніж вільних і незалежних медіа. Це вимагає формування стандартних політичних партій, тому що без них політики не мають ніякої реальної основи влади.

3. Необхідний набір кроків щодо реформування включає в себе як зміни інститутів, так і зміни поведінкових і нормативних правил. Інституційні зміни вимагають часу. Проте зміна правил може і повинна відбутися дуже швидко. Велика частина розбіжностей щодо швидкості перетворення (шокової терапії або поступовості) можуть бути усунуті, якщо буде чітко вказана швидкість цих двох концептуально різних завдань перетворення.

4. Така фундаментальна зміна всього суспільства не може бути продиктована апріорі — за допомогою заздалегідь підготовлених процедур. Схеми реформування повинні бути вільними, невибагливими і гнучкими. Мрії соціальних інженерів усіх ідеологічних кольорів організувати або керувати всім процесом системного перетворення у жорсткий спосіб є помилковими, оманливими та суперечливими. Це має бути прийнято як даність, як важливу теорему перетворення: неможливо централізовано планувати народження і зростання вільного суспільства і ринкової економіки.

5. Реформи мають бути сміливими, цілеспрямованими, рішучими, а отже — болючими: бо економічна діяльність на основі пільгових цін, на штучно створених і тепер неіснуючих вимогах і на захищених ринках повинна припинити своє існування.

6. Одномоментний стрибок цін після їх лібералізації є неминучим.

7. Різке знецінення, яке неминуче буде введене перед лібералізацією зовнішньої торгівлі, зміщує обмінний курс значно нижче паритету купівельної спроможності.

8. Нерівність по доходах та майну виросте до безпрецедентного рівня.

9. Витрати, які мусять нести люди, треба широко розподілити: в іншому випадку втрачається крихка політична підтримка. Треба говорити правду, не обіцяти речей, які не можуть бути реалізовані, врешті-решт, збереження довіри до програм реформування та до політиків, які реалізують їх, — усі ці три умови є абсолютними імперативами.

Економічна і політична логіка, яку пропонував Вацлав Клаус, стосувалася також і викликів, пов'язаних із проблемами, через які ми готувалися до вильоту в Прагу.

Отже, завершується листопад 1993 року, прилітаємо у Прагу. Сідаємо на якийсь не той аеродром: сніг іде, хуртовина, нас ніхто не зустрічає, автомобілів нема. Іван Степанович нервується, лає посла: одне слово, візит почався «плідно».

Приїжджаємо до уряду. Прем'єр-міністр Чехії розповідає про свій досвід реформування економіки. Той досвід був складний. Можна десятки історій розповідати, як проводилася чеська приватизація, як розчищалися бюджетні видатки, знімалися привілеї із чиновників. Доходимо до основної теми, заради чого зібралися на ковчезі усі ці різні люди: починаємо говорити про державні закупки зерна.

Іван Степанович уже мав сформовану позицію, розуміє, що питати треба, запитує у Вацлава Клауса:

— Скільки тонн зерна закуповує чеський уряд?

Клаус — це людина, яка працювала міністром фінансів країни, тобто що купувалося, що продавалося державою, людина достеменно знає, але тут він сидить приголомшений, не знає, як відповісти Івану Степановичу. Прем'єр-міністр опустив трошки окуляри, з-над окулярів на Плюща дивиться і всім своїм виглядом запитує: «Повторіть, я не розумію, про що ви питаєте мене!»

Іван Степанович до нас повертається: «Ну, може, він не знає?» І знову до нього:

— Ну, скільки мільйонів крон ви витрачаєте на закупівлю хліба для держави?

— Та ми не купуємо хліба. Ми не купуємо зерна для держави.

— Ну, що у вас немає тюрем, армії?

— Та є тюрми, — каже Клаус, — є армія, але ми їм даємо бюджет, а де вони купують, ми не знаємо: там є процедура, хто меншу ціну ставить на зерно — там вони і купують. Але де саме вони купують — того ми не знаємо.

— І що, у вас немає цих державних закупівель на рік — «годувати народ»?

— Ні, немає. То бізнес витрачає свої гроші, складує, варить, парить, у торбинки замотує, продає. Ми з держбюджетом ніякого стосунку до цього не маємо!

Іван Степанович перехиляється за крісло до нашого міністра фінансів. Це був Григорій Олександрович П'ятаченко, і він сидів десь через три крісла від голови нашої делегації. Іван Степанович до нього повертається і голосним шепотом, яким дітей лякають, звертається до нього: «Григорію Олександровичу, ви чуєте? Їхня держава не купує зерно!»

Це було найбільше відкриття для цієї делегації! Григорій Олександрович, правда, тоді нічого не сказав у відповідь. Але поверталися ми звідти уже з перемогою, принаймні, в тому сенсі, що на цей рік держава купувати зерна не буде. Мої аргументи в уряді почули з інших вуст, і це було дуже важливо для фіналізації цього питання: врешті-решт ми перекрили ще одну дірку в бюджеті, а головне — зняли один з ключових чинників девальвації гривні і гіперінфляції споживчих цін.

Але кинути питання зернового ринку зовсім напризволяще мені видавалося якось не зовсім правильним. Тому ми просто у Національному банку організовуємо аукціон з продажу зерна. Я думаю, що за 300 років банківської практики в цьому світі — це був один-єдиний аукціон з продажу зерна, який проводився у головній операційній залі центрального банку. Ми прагнули показати хліборобу, що насправді поза урядом, на нашому ринку

він має ліпшого покупця — покупця, який може заплатити дорожче, який здатний його, хлібороба, авансувати, і при цьому ці операції не спричинятимуть девальвації національної валюти, бо це ринковий покупець!

Я зробив такий невеличкий оргкомітет, ми запросили до торгів, можливо, до сотні учасників ринку — як виробників зерна, так і потенційних покупців. До якоїсь частини учасників я особисто передзвонив: хлопці, приїжджайте, нам треба провести перші в Україні зернові торги. Мовляв, ми покажемо, як це робити, а потім ми готові передати комп'ютерну програму і допомогти організувати хлібну біржу України. Проте зараз давайте ми розпочнемо з першого аукціону, покажемо, що для виробників і покупців є площадка, куди можна приходити в перспективі щоденно і в режимі реального часу проводити купівлю-продаж зерна.

Вочевидь, хліб — це знакова тема. Зерно є товаром, який несе колосальне соціальне навантаження. У жодному суспільстві немає байдужих до того, яка ціна на зерно і як працює зерновий ринок. Це питання, яке не здатний обійти жоден уряд, жодна держава. Так само, як неможливо обійти питання ціни на національні гроші. Ціна на хліб і ціна на гроші — то два рівнозначні за вагою питання. Це питання національної ваги.

Валютний курс і ціна на хліб часом поводяться у подібний спосіб. Певні природні чинники впливають на те, що ціна на зерно високо піднімається, і, звісно, через декілька тижнів це приводить до того, що так само зростає ціна на хліб. Хліб — соціальний продукт, і значне зростання ціни викликає гостру соціальну реакцію, що невигідно будь-якому уряду. Тому уряд намагається тримати політику ціни на хліб на такому рівні, який би був комфортний для суспільства. Разом з тим, бувають періоди, коли великий врожай знецінює зерно: ціни на хліб падають і економіка виробника так просідає, що він сам стає проблемою для держави. Враховуючи, що це виробництво ризиковане, зерновий ринок потребує державної регуляції. Але потребує державної регуляції ринкового типу. Підкреслюю: не

адміністративного, а ринкового типу. Такого, який здійснюється, наприклад, у Канаді, де працює біржа, яка створена у партнерстві між державою і приватними структурами.

Біржа формує національний зерновий фонд у подібний спосіб, як формуються валютні резерви Нацбанку. Приходить рік, коли зерна мало і ціна на зерно є високою, — тоді біржа проводить інтервенцію зі своїх фондів, викидає на ринок запаси і зменшує ціну на зерно. Приходить рік, коли високий урожай зумовлює малі ціни для виробника, — тоді біржа виступає активним покупцем, створює попит, піднімає ціну і формує свої запаси на майбутнє. Така біржа не є комерційною установою, яка заробляє, вона є установою, яка реалізує державну регуляторну політику в цьому секторі економіки. У такий спосіб ціна на зерно утримується у якомусь коридорі, який забезпечує гармонію і для суспільства, і для виробника. Це ціла політика, яка регулюється ринковими засадами. І от моя мрія була така: давайте ми для такої зернової держави, як Україна, — яка, безумовно, на зерновому ринку світу буде грати перші ролі, рано чи пізно буде у першій п'ятірці, — відпрацюємо модель національної політики.

І ми проводимо аукціон у стінах Національного банку. Цей аукціон дає ціни на продукцію сільгоспвиробника на 30—40 відсотків більші, ніж пропонувала держава на закупки чергового року. У гарному розумінні ми зробили таку собі провокацію: ми показали, що держава насправді є не найкращим покупцем, у неї немає грошей, вона неплатоспроможна так, як інші гравці ринку. Це не властива для держави функція хліб ростити-молоти-пекти. Ми переорієнтували ринок на іншого гравця. Таким був основний посил цього експерименту.

Ми провели зернові торги і цим самим показали, що починаючи від цього року в Україні загрози, яка існувала над національною валютою, — залпової емісії для потреб уряду по закупці зерна — більше не існує. Через певний час у приміщенні Мінхлібопродуктів розпочались регулярні торги зерном, а згодом запрацювала біржа. Ми перекрили ще один внутрішній крововилив в економіці.

* * *

Від 1993-го і аж до 1998 року українські політики сперечалися, чи голова Нацбанку повинен бути членом уряду. Я керувався хрестоматійним положенням: голова Національного банку не має брати участь у засіданнях уряду. Інституційно уряд і НБУ є протилежностями. Уряд — вічний позичальник. Національний банк — вічний кредитор. Уряд — це головний агент держави. Національний банк має бути, з одного боку, також провідником інтересів держави, а з іншого — працювати на користь звичайного громадянина, пересічного виробника товарів та послуг. Саме тому я завжди відстоював у назві центрального банку слово «національний». Це ключове слово, що відображає баланс раціональних стримувань і противаг в ім'я національного розвитку. Саме у цьому полягає різниця між поняттями «національний» і «державний» банк. Але формально, допоки ми прийшли до розуміння цього статусу Національного банку та його голови, п'ять чи шість років я мав формальний статус члену уряду. Врешті-решт, на тому етапі вмикався суб'єктивний чинник, кожна моя участь у засіданні уряду часто приводила до конфліктів: уряд просить емісію, а голова Нацбанку виходить на трибуну і каже «ні». Це слово я повторював на засіданнях Кабінету Міністрів сотні разів, а хто любить чути слово «ні»?! Треба було, щоб Національний банк України став незалежним від уряду.

Це була одна із успадкованих від часів Радянського Союзу інституційних проблем: Держбанк СРСР не був незалежною установою. В умовах адміністративної економіки у тому не було потреби. Держбанк СРСР перебрав на себе дуже багато функцій, які були у Міністерства фінансів.

У той період, коли я працював в Українській конторі Держбанку СРСР, був момент, коли радянський центральний банк мав би зупинитися, завершити нав'язану комуністичним ладом практику, перестати бути касовою установою, забути про позицію «чего изволите?» і почати вибудовувати свою незалежність, формувати пряму відповідальність за якість грошей, їх стабіль-

ність. Але у тих умовах незалежність центрального банку могла почати формуватися тільки як результат зміни державної політики. А політики — вірніше комуністичні діячі — часто цього не розуміли. Боюсь, вони просто не знали про те, що незалежність центрального банку є необхідною умовою стабільності грошей. Політична диктатура тоді була понад усе.

Відносини між Мінфіном і Національним банком є дуже складними у кожній країні: це відносини між вічним кредитором і вічним дебітором. Проте ці стосунки можна і треба гармонійно збалансовувати. Хтось має контролювати уряд, щоб він не перетворився на марнотратника.

Взірцеву історію подібних стосунків надає країна, яка пережила найжахливішу в історії гіперінфляцію, — Німеччина. Ця країна дала світу приклад того, як гроші не працюють. Німеччина показала, як сірники або мило стають більш твердими грішми, ніж національна валюта: після Першої світової війни нову рейхсмарку міняли на один трильйон старих. Коли Німеччина вийшла із Другої світової війни, німцям так само кілька років не вдавалося налагодити фінансову стабільність. Але саме Німеччина провела банківську реформу і збудувала таку банківську систему, з якої брала потім приклад чи не половина усіх країн світу. Коли Людвіґ Ерхард, міністр фінансів в уряді Конрада Аденауера, декларував проведення економічної реформи, то ця реформа почалася з того, щоб зробити національний Бундесбанк незалежним від уряду. Керівництво держави прийняло рішення, що віднині Німецький центральний банк повинен бути у Франкфурті, а уряд та Міністерство фінансів повинні працювати у Бонні. Навіть через такі географічні символічні жести ідеологи реформ прагнули показати, що ці інституції не повинні щоденно перетинатися — у них різні місії.

Ми поставили за мету сформулювати нові принципи взаємодії між Національним банком та урядом, взявши за основу німецьку модель. Такий підхід був, до речі, однією з умов, яку треба було виконати до проведення грошової реформи. Адже центральний банк потребує належних повноважень, щоб за-

хистити національну грошову одиницю, у тому числі і від тиску уряду. Але для цього треба було прийняти новий закон і змінити статус Нацбанку.

Врешті-решт, ми вийшли на новий закон і таким чином запровадили ті принципи, той рівень незалежності Національного банку, яку він має сьогодні і яку тепер ніхто не намагається піддати сумнівам. Незалежність Національного банку України сьогодні акцептована і суспільством, й інститутами влади. Проте для усвідомлення цього знадобилося багато років.

Крок за кроком ми підходили до того, що десь у 1995 році ми почали обговорювати з президентом країни Леонідом Даниловичем Кучмою можливість проведення грошової реформи. Проте для введення національної валюти треба було запровадити ще досить багато підготовчих заходів. Найбільшою проблемою залишався бюджет країни, його дефіцит, і особливо — що було дуже важливим для місії центробанку — спосіб покриття бюджетного дефіциту.

До 1995 року весь бюджетний дефіцит покривався за рахунок емісій Нацбанку. Це була одна з найбільших проблем, яка заважала розпочати грошову реформу. Саме тому кожний раз у наших розмовах із урядом, з прем'єр-міністрами Віталієм Андрійовичем Масолом та Євгеном Кириловичем Марчуком, із президентом Кучмою тема керованості бюджетного дефіциту перетворювалася на одну із найбільш важливих. Нам треба було перейти на інший спосіб його покриття: не через емісію грошей Національного банку, а емісією державних цінних паперів урядом. Ми наближалися до порозуміння. Уряд врешті-решт підтримав позицію Нацбанку. Якщо сьогодні я можу переплутати дні народження моїх дітей чи онуків, то я ніколи не забуду час і обставини, коли на ринку цінних паперів Національний банк України вперше розмістив перші місячні і піврічні облігації Українського уряду. Тоді це було щось революційне, невідоме і тому — надзвичайне. Національний банк мав закласти у політику резервування нові мотиви, які б спонукали комерційні банки купувати облігації уряду як гарячі пиріжки. Тепер це звична практика, дрібний епізод.

* * *

Якщо вдаватися до аналізу статистики, можна легко побачити, що на початку 1990-х років виробництво в Україні падало, а бюджетні дефіцити, навпаки, зростали. Рівень реальних пенсій і зарплат зменшувався, і цей стан справ народжував багато утопічних проектів порятунку ситуації. Таких проектів було багато, проте більшість з них пропонувала лише одну ключову відповідь — друкарський верстат.

Україна пішла шляхом слабкої монетарної політики: головне — побільше надрукувати грошей. Друкарський верстат народив дві спіралі, два торнадо: стрімку динаміку цін і дещо менш стрімку динаміку зарплат. Адже слабка бюджетна та монетарна політика приводять до того, що інфляція розвивалася вищими темпами, ніж заробітна плата. Коли такі процеси тривають роками, не тільки у політичних колах, але й у владних колах усе голосніше починає звучати ідея, що цю хворобу — постійне відставання темпів заробітної плати — можна вирішити тільки за рахунок нових емісійних вливань. Це було великою, фундаментальною помилкою! До чого призвело в економіці таке рішення, я вже пояснював: ми отримали парадоксальну ситуацію, коли держава емітувала усе більше й більше грошей, а виходило, що у людей грошей нема, бо ці гроші знецінилися.

Місія Нацбанку полягала у тому, щоб домогтися фінансової стабільності. Фінансова стабільність мала приборкати інфляцію. Проте для цього треба було максимально швидко прийти до жорсткої монетарної політики, до обмежувального бюджету.

Мова йшла про цілу серію досить серйозних, радикальних реформ. Ми мали різко скоротити рівні емісійної підтримки діяльності уряду й особливо його галузевих програм. Уряд мав навчитися раціоналізувати свої видатки, сформувати так свою видаткову політику і дохідну базу, щоб був досягнутий баланс із мінімальним дефіцитом бюджету.

Водночас ці реформи мали дати відповідь на питання: як зробити так, щоб стимулювалося зростання рівня заробітної плати і

соціальних програм? Відповідь була простою і очевидною: треба не зарплату піднімати до високого темпу інфляції, а інфляцію опускати до рівня — або і нижче — можливих приростів зарплати і соціальних програм. Залишалося тільки переконати в цьому уряд, парламентське лобі та профспілки.

* * *

Наприкінці 1993 року 10 256 % гіперінфляції мали б зробити очевидним для всіх, що через емісію рівень заробітної плати наздоганяє інфляцію так само успішно, як собака наздоганяє свій хвіст. Так усе могло крутитися безкінечно довго: вмикався друкарський верстат, і чергова порція емісії знову піднімала ціни, а тоді треба було знову піднімати заробітну плату, щоб вона наздогнала ці ціни. Економічна ситуація зробила наступний оберт, минає квартал — і знову інфляція є такою, що зарплати не можуть наздогнати ціни, треба робити нову емісію на заробітну плату. І так продовжується без кінця, за законами геометричної прогресії.

Я розумів, що ця дискусія із урядом і Президентом України не могла бути аж такою простою, що цю гру не можна виграти за один тільки 1993 рік. Але ми активізували обговорення беземісійного покриття бюджетного дефіциту. У мене тоді була одна мрія: через політику центрального банку, безумовно у співпраці з Мінфіном, зробити стабільні ціни і гроші — це було умовою стабільності, відновлення, економічного зростання.

Багато хто в уряді і Парламенті вважав, що спочатку треба стабілізувати економіку, а потім — гроші і ціни. Нас, прихильників іншої позиції, тоді дещо іронічно називали «монетаристами». Але саме наша позиція було єдиною вірною у тих умовах: спочатку треба було стабілізувати гроші та ціни, а наслідком цього мала стати стабілізація економіки. Іншими словами, догма вимагає спочатку досягти фінансової стабілізації, а потім прийде економічна. Сьогодні це розуміють усі. Проте так було не завжди.

Коли ми тільки починали цю дискусію, я очікував, що Міністерство фінансів почне атакувати такі пропозиції Національного банку. Ця дискусія то розгоралася, то затухала. На Банковій та Грушевського траплялися періоди метушливої активності, коли тиск на Національний банк збільшувався.

Я розумів, що мене будуть звинувачувати в тому, що ініціативи Національного банку будуть переобтяжувати бюджет. Адже уряд повинен запозичити основну суму кредиту, а потім ще й обслуговувати відсотки. А уряд до цього нікому відсотків не платив! Натомість тут йому треба в бюджет закласти суми на обслуговування запозичень: а це небачено, бо в нього і так дефіцит! Це був розрив психологічного шаблону — «у нас у Хоружівці такого не було!» Іншими словами, виходила така собі абракадабра: треба платити більше, щоб платити менше. Але це була абсолютно логічна абракадабра, адже гіперінфляція обходилася економіці дорожче.

Проте з кожним місяцем, з кожним кварталом позиції Національного банку, президента й уряду зближувалися, ми домовилися: запроваджуємо беземісійні інструменти.

Якщо взяти стандартну ситуацію, то сто років тому чи не в кожній країні Заходу питання беземісійного покриття бюджетного дефіциту найбільше цікавило уряд і запровадження таких інструментів було ініціативою самого уряду. У нас практика емісійного покриття бюджетного дефіциту привела до того, що атрофувалася сама мотивація уряду шукати ресурси на ринку. Уряд претендував на «право першої ночі», вважав, що він особливий клієнт і тому може особливо фінансуватися, включати друкарський верстат.

Позиція Нацбанку була протилежна: уряд — це рядовий клієнт економіки, він має працювати на тому ринку, на якому працює цукровий завод, колгосп, великий підприємець чи проста людина. Уряд від них нічим не відрізняється — він є простим позичальником. Проте оскільки уряд належить до категорії вічної, то навпаки — позичати уряду завжди є велика честь! Адже уряд є інституцією першого рівня кредитоспроможності. Уряд — це

установа, яка ніколи не збанкрутує. Це вічна установа, яка буде завжди обслуговувати свої зобов'язання, а значить немає ризику для тих інститутів, які бажають кредитувати уряд.

Десь наприкінці 1994 року ми дійшли у переговорах із Кабінетом Міністрів до узгодження плану урядових запозичень на внутрішньому ринку. Я був дуже зацікавлений у тому, щоб цей механізм запрацював. Щоправда, Мінфін у цю затію не дуже вірив і досить часто заявляв, що у наявній економічній ситуації урядові цінні папери — це безглузда ідея, адже ці облігації не будуть користуватися попитом. У Мінфіні боялися, що уряд ніхто не захоче кредитувати, адже довіра до уряду була дуже слабка. Були побоювання, що кредиторів не зацікавлять відсоткові умови. І я це добре розумів, тому ми робили усе, щоб урядові запозичення сподобалися на ринку. І, безумовно, ми серйозно підігрівали політикою Національного банку інтерес до цих запозичень.

Національний банк дуже добре попрацював з комерційними банками. Ми запровадили діалог із майбутніми кредиторами; я провів декілька нарад з ними і пояснював: як тільки-но уряд приймає рішення щодо випуску цінних паперів — ми переходимо до нового типу бюджетної політики. Цей тип бюджетної політики передбачав, що дефіцит бюджету покривається не емісією грошей Нацбанком, а випуском урядом України цінних паперів. І я закликав банкірів до того, що тільки-но уряд підтримає цю ідеологію, першим його партнером мають стати комерційні банки.

Звісно, у банківському колі теж було багато побоювань, застережень, дискусій, тому в Нацбанку запрацювала постійно діюча нарада з комерційними банками. Ми намагалися донести ідеологію цього проекту. Безумовно, ми розуміли, що одного фінансового патріотизму у такій справі буде замало, треба було запровадити відповідні стимули. Тому ми з самого початку, ще до випуску урядових облігацій, внесли корекцію у політику Нацбанку. Ми дещо змінили політику рефінансування комерційних банків і запропонували стимул: комерційні банки,

які викуповували облігації уряду, отримували стовідсоткову підтримку через рефінансування з боку Нацбанку. Такі інструменти Нацбанку спонукали комерційні банки вийти на той ринок, який вони ще не знали, в якому вони не працювали, де вони не хотіли працювати, бо не мали великої довіри до урядових запозичень.

З іншого боку, і у Міністерства фінансів не було досвіду в організації ринку внутрішніх запозичень: за останні сімдесят-вісімдесят років це була перша спроба спрямувати уряд позичати гроші на тому самому ринку, де позичає звичайна людина, де позичає бізнес. Позичати, замість того щоб користуватися друкарським верстатом — для багатьох це була революційна ідея. Це було нечувано, щоб уряд став рядовим позичальником! Це була революція в оптимізації політики видатків держави.

Звичайно, спочатку цей інструмент викликав певну недовіру. Пам'ятаю, треба було робити певні жести і я, як голова НБУ, викупив кілька десятків облігацій, так само як мої співпрацівники та колеги з Мінфіну.

З початку 1995 року Мінфін почав емісію цінних паперів. Ми запропонували, щоб уряд вийшов з емісією короткотермінових цінних паперів: на 3 місяці, на 6 місяців, щоб усі учасники ринку звикли до цього інструменту. Короткотермінові облігації рясно стимулювалися Нацбанком за допомогою інструментів рефінансування. Нам вдалося досить легко запустити цей механізм. Ми спостерігали за ним протягом двох років і бачили його ефективність: емісія цінних паперів є здоровою, ринковою альтернативою друкарському верстату.

Поступово уряд почав розуміти, що таке фондовий ринок, де беруться гроші і яка їх ціна. А тим самим ми уникнули загрози дестабілізації національної валюти. Ми сформували модель, коли міністр фінансів уже не апелює до голови Національного банку, щоб той зробив емісію. Історія з емісійним покриттям бюджетного дефіциту закінчилася. Так ми зняли найбільш серйозну загрозу дестабілізації майбутньої національної валюти, загрозу, яка могла зірвати проведення грошової реформи.

* * *

Мені видається, що ця історія трапилася на самому початку 1996 року, адже вона має виразно різдвяний настрій.

Я прилітаю з якогось відрядження. В аеропорту мені кажуть, що прем'єр-міністр просив терміново із ним зв'язатися. Я набираю телефонний номер Євгена Кириловича Марчука. Треба віддати належне Євгену Кириловичу, він був, мабуть, найтактовнішим з прем'єрів, досить часто у нас бракувало такої високої інтелігентності в уряді:

— Чи не могли б ви зараз заїхати до мене? Де ви зараз?

— В аеропорту. Приїхати можу.

І я з аеропорту в обідню пору, в неділю їду до прем'єр-міністра. Заходжу до нього, Євген Кирилович сидить без піджака, у сорочці на своєму робочому місці. Перед цим у нього була урядова делегація з Китаю. Він зустрічався з прем'єр-міністром Китаю у себе в кабінеті, якісь враження залишилися, дуже урочисті, від цієї зустрічі. І з цим настроєм Євген Кирилович мене зустрічає. Раптом каже: «Давайте вийдемо на балкон».

У прем'єр-міністра з кабінету є два виходи на балкони: один виходить у бік вулиці Грушевського. Виходиш — колони праворуч закривають будинок парламенту, зліва — готель «Дніпро», Український дім, а перед тобою — засніжені дерева, і таке враження ніби ти стоїш серед лісу. Марчук у сорочці виходить — хоч холодно було, — каже: «Вікторе Андрійовичу, подивіться, що це за чудо!» Тоді перейшли через кімнату відпочинку на другий балкон, а там тільки дахи: шифер, бляшані димарі, клубки диму. Це виглядало як дві протилежності одного світу, як «інь і ян», світ, опанований людиною, і світ, створений Богом. Якийсь дуже ліричний момент був...

Повертаємося до кімнати відпочинку, там сидять міністр фінансів і ще кілька міністрів. Скромно накритий стіл, і видно, що на мене чекали. Прем'єр-міністр починає говорити: «Якби у цій країні ми обирали кращого, якби у нас був конкурс на кращого серед урядовців, то я сказав би так — кращим у минулому році

у нас був Віктор Андрійович Ющенко і та робота, яку зробив Національний банк!»

Я відчував, що то не були лестощі. Це були слова оцінки, які дуже важливо чути від партнера. Цю розмову я добре пам'ятаю і хотів би сказати Євгену Кириловичу, що то були дуже важливі знаки взаємоповаги.

У мене були гарні відносини з усіма урядами. Я насправді щиро хотів бути поруч з ними, бо розумів, що основне навантаження з модернізації країни лягає на уряд. Я можу спонукати якісь процеси, я можу багато з урядових ініціатив підтримувати: Нацбанк володів значними ресурсами для реформ. Нацбанк не міг заявити щодо чогось, що це — виключно урядові проблеми, що це не наші проблеми. Я думаю, що без допомоги Нацбанку уряд мав би можливість вирішити проблеми перших років української Незалежності, проте вирішив їх пізніше і не так якісно. Я весь час демонстрував, що Національний банк — це партнер уряду. Проте партнер не в тому, щоб безоглядно робити найпростішу роботу — неконтрольовану емісію, а щоб ми всі навчилися берегти стабільність національних грошей. Фінансова стабільність була першоосновою для сотень тисяч бізнесменів, які почали генерувати енергію української економіки. Ми трошки змінили нашу країну.

Коли в січні 1996 року ми з прем'єр-міністром Євгеном Марчуком стояли на балконі будинку Кабінету Міністрів, ми уже добре знали результати фінансового року. Ми подолали платіжну кризу і відрегулювали валютний та зерновий ринки, ми рухалися до беземісійного покриття бюджетних дефіцитів. Ми дивилися на фінансові результати року і вже могли прогнозувати, що гіперінфляція приборкана. Прийшло усвідомлення, що ми виходимо на новий етап економічного розвитку, і не тільки економічного, — Україна знаходилася за крок до запровадження ще одного символу Незалежності, до появи нового атрибуту державності. Ми готувалися зустрічати Леді Гривню.

Розділ 12
ОПЕРАЦІЯ «ГРИВНЯ»

Монетний двір, що тимчасово не працює. — Альтернативні концепції грошової реформи. — Що буде, якщо «забрать і поділить». — Трохи банківської кухні. — Час «Ч». — «Зрадники» на грошах. — «Скарби України» та інші гуманітарні проекти. — Загроза дефолту. — Коли МВФ каже «НІ». — Ключове слово.

Після того як Національний банк України випустив в обіг гривню, я мав візит до Ізраїлю. Центральний банк цієї країни був одним з тих, хто надавав Україні технічну допомогу в організації фондового ринку. Саме цій тематиці, здається, і була присвячена та поїздка. Мене зустрів голова правління банку, мій хороший товариш Яків Френкель. Потім, коли була Помаранчева революція, він приїжджав на київський Майдан, носив помаранчеву стрічку і як дитина був захоплений революційним духом київської юрми. Того дня я привіз йому сувенір та інший привід для радощів — перші карбовані монети українського Нацбанку:

— Друже, оце у нас тимчасово не працював монетний двір, а тепер ми його знову перезапустили, і це — його перша продукція.

— А скільки років у вас не працював монетний двір?

— Десь 900 років!

Френкель цей жарт підхопив:

— Давай підійдемо до вікна!

Підходимо. За вікном майже на кожному стовпі можна було побачити стандартну білу табличку, яка за форматом і стилем нагадувала дорожні знаки, що позначають назву населеного пункту. На тих табличках синіми літерами єврейського алфавіту було щось написано. Яків підвів мене до вікна і питає:

— Ти бачиш ту табличку?

— Бачу.

— А ти знаєш, що там написано?

— Не знаю.

— А там написано: «Єрусалим — столиця Ізраїлю всіх часів». Тут у нас єврейської держави дві тисячі років не було. Тимчасово.

Так він повернув мій жарт.

Близько 900 років Україна не мала власного монетного карбування. Тільки у короткий період української Незалежності 1918—1920 років тут було з'явилися власні паперові гроші. І ось прийшов час, коли в Україні знову з'явилися і свої монети, і свої банкноти. Можливо, це звучить занадто пафосно для початку розділу, але виробництво грошей — то ознака державності. І коли ти дотичний до цього — це щось-таки значить у житті.

Проте для того, щоб випустити у світ українську гривню, треба було вирішити тисячі питань. Деякі з цих питань були наскільки неочевидними для неспеціаліста, настільки важливими для успішності грошової реформи. Наприклад, треба було визначитися із концепцією реформи: проводити її за конфіскаційним сценарієм чи навпаки? У владі були прихильники обох концепцій.

* * *

Президент Кучма ставився до роботи Національного банку із досить великою довірою. Я б сказав, що в цілому він сприймав наші підходи до проведення реформи конструктивно. Кучма у процеси прийняття рішень Нацбанку не втручався, він бачив: контора свою роботу робить, жодного ручного управління у підготовці грошової реформи не треба. Проте у його команді були люди з різними позиціями у цьому питанні. Групу радників президента очолював Анатолій Васильович Гальчинський, людина іншої економічної школи, іншого світогляду. Він був прихильником конфіскаційної моделі, а значить — одним із опонентів тієї концепції грошової реформи, яку пропагував Нацбанк. У Парламенті його однодумцем був голова Комітету з питань фінансів і банківської

діяльності Віктор Іванович Суслов. У нашому трикутнику діалог формувати було значно тяжче. І голова парламентського комітету, і керівник групи радників мають свої аргументи, їх позиція є важливою. Проте складність цього діалогу полягала не в змаганні, хто зможе знайти вагоміші аргументи. Гальчинський був речником президента з економічних питань, людиною, яка ретранслює думки президента. Але він водночас був і тим, хто формує те, що думав президент. Отже, найбільша складність цієї ситуації була в тому, що ти не розумієш, з ким ти дискусію ведеш: з Гальчинським чи з Кучмою. Тут з'являвся елемент політики.

Дискусія щодо концепції грошової реформи тривала від самого 1993 року, який був одним із найбільш економічно складних у новітній історії України. Дефіцит бюджету ніким не міряний, інфляція галопує, соціальна ситуація гіршає і гіршає з кожним кварталом. Тоді сформувалися дуже великі борги по зарплаті, шахтарі сиділи на бруківці перед Кабміном і грюкали касками на пів-Києва — страйки загострювали політичну ситуацію. Щоб погасити зарплатні борги і вгамувати політичні пристрасті, треба було знайти кількадесят мільйонів. У такому контексті група економістів і політиків у Парламенті висуває концепцію: давайте ми зробимо конфіскаційний обмін карбованців на гривню.

Ідея фіскальної грошової реформи означала досить просту річ: «забрать і поділить». Якщо хтось приносить, умовно, 10 000 — тому міняють один до одного, а той, хто має для обміну 50 000, — для нього уже вмикають якісь понижуючі коефіцієнти, тобто зверх певної суми вмикається конфіскаційний механізм. Отриманий у результаті нерівноцінного обміну ресурс за задумом авторів цієї концепції перекидається на компенсацію бюджетного дефіциту — заборгованості по зарплатах гасять, шахтарі щасливі їдуть додому, на вулиці Грушевського стає тихо. На мій погляд, це був дуже сумнівний сценарій.

Дискусія навколо тієї концепції то активізується, то згасає, і у таких коливаннях навколо невпевненої рівноваги позицій минає майже два роки. Аж раптом я починаю відчувати, що у мене з'явився серйозний партнер — новий прем'єр-міністр Єв-

ген Марчук. Євген Кирилович спочатку нічого не говорив, але він так поводився, що жодних слів уже не треба було.

Марчук був прем'єр-міністром з позитивним набором якостей: він умів чути і сприймати різні позиції, вислуховувати різні думки і бути доволі безстороннім у прийнятті рішень. Поза тим, мушу визнати: позиція Нацбанку завжди знаходилася у привілейованому становищі. Проте симпатії прем'єра не були випадковою примхою — вони сформувалися на підставі взаємного розуміння. У нас не могло не бути розбіжностей, а потім траплялися і непорозуміння, часом навіть конфлікти, але в той період бачення багатьох проблем і їх розв'язань було спільним.

Я думаю, що було дуже добре, що саме Марчук був прем'єр-міністром на етапі підготовки грошової реформи. Вперше ми проговорили годину, а може, півтори з цього приводу, і у мене склалося відчуття, що він добре зрозумів рецепт грошової реформи, який пропонував Нацбанк. Ми говорили про довіру. Ми говорили про те, що грошова реформа у всіх складових її концепції має базуватися на довірі.

І ось, користуючись підтримкою прем'єра і тим, що до президента час від часу потрапляєш на різні наради, я переконую Леоніда Даниловича, що конфіскаційний принцип реформи нам категорично не підходить. Треба було переконати президента Кучму, що довіра є потужним економічним чинником. Насправді було досить просто пояснити, як це працює. Негативні приклади з радянського минулого у Леоніда Даниловича були просто перед очима. Досить було їх тільки нагадати і роз'яснити, як фіскальні методи спрацюють у ринкових умовах.

Уявімо ситуацію: нова національна валюта розвезена по усіх районах і лежить у сховищах комерційних банків — довго секретом це бути не може, і всі розуміють, що незабаром треба чекати грошову реформу. А чекати грошову реформу люди будуть з недовірою.

Достатньо було будь-яких чуток, будь-якої вигаданої бабцями на лавочці «страшилки», щоб утворився ажіотаж, який хвилею здатний знести усе. Тільки-но народ почує, що реформа матиме

конфіскаційний характер, — усі побіжать до магазинів і зметуть з полиць геть усе, прагнучи отоварити свої гроші. У той момент ми мали настільки малі товарні запаси, настільки незначні запаси валюти, що будь-яка паніка на ринку зривала і курс, і ціни. Отже, ціни підстрибують вгору, курс летить вниз — за перші три дні у нас інфляція піднімається до 400 %. І ці 400 % — то тільки квіточки, бо спрогнозувати ажіотажний попит і паніку на ринку методами економічного аналізу вкрай складно. У таких умовах інфляція може зростати у геометричній прогресії, усе закінчується колапсом для економіки, і все через те, що чинник недовіри надто великий.

Історично ставлення людей до грошової реформи було підозрілим: знову в тебе щось забиратимуть. Усі реформи, які проводив СРСР, проходили з експропріаційними лейтмотивами. І грошова реформа 1947 року, і наступні реформи у 1961 та 1991 роках — усі вони відклалися у пам'яті людей із певним негативом. Завжди у населення щось забирали. Фіскальний характер реформ був ключовою стратегією при Совєтах. Поза обміном грошей, грошова реформа супроводжувалася сплеском репресивної активності КДБ та міліції. Усе це разом не могло не народжувати недовіри і відповідних песимістичних очікувань. Саме тому через негативний історичний досвід тільки-но людина чує про конфіскаційний характер реформи, вона біжить в обмінний пункт з десятикратною до вчорашнього дня потребою в іноземній валюті чи поспішає у магазин за сіллю, милом, цукром та крупою, — створюється ажіотаж, і всі ціни та курси летять догори дриґом! Гіперінфляція виникає не через емісію, а через недовіру людей до держави та її дій, ціни ростуть не з монетарної причини, а через брак довіри. Це працює як спазм, як гіпертонічний криз для економіки. Єдині ліки проти цієї симптоматики — політика довіри.

Мені вдалося переконати президента у двох речах, які дозволили знівелювати цей чинник недовіри.

Річ перша: давайте ми розпочнемо грошову реформу з відкритого оголошення про початок її проведення. Подібного у радянській практиці не було.

Зазвичай усі реформи оголошували зненацька: напередодні пізно ввечері оголошують грошову реформу по телебаченню, вранці газета «Правда» виходить, а магазини й ощадкаса відразу приймають гроші на нових умовах.

Так було і в 1991 році, коли останній радянський уряд Валентина Павлова провів конфіскаційну грошову реформу, міняючи старі купюри великих номіналів на нові. Реформу оголосили несподівано у програмі «Час» уже по дев'ятій увечері, на весь обмін відвели три дні, а хто не встиг поміняти свої рублі — той не встиг. Реформа стала однією з причин, чому довіра до радянського уряду впала, а сам СРСР незабаром розвалився.

Грошову реформу Павлова тоді ще добре пам'ятали, дехто і через п'ять років зберігав сторубльовки, які так і не зміг обміняти. Я переконав Кучму, що нам зненацька нічого робити не треба, бо від того «зненацька» ми втратимо контроль над цінами. Це буде соціальна революція і повний економічний колапс. Треба оголосити про проведення реформи заздалегідь, повідомити: «Шановні громадяни, через тиждень, такого-то числа ми хочемо провести реформу». Це — перше.

По-друге: ми маємо наголосити на нефіскальному характері реформи і за той тиждень переконати, що не має значення, в Україні ви чи поза її кордонами: де б ви не були і скільки б грошей не мали — ми поміняємо вам усе, що ви принесете.

У необхідності і правильності цих двох кроків мені вдалося переконати спочатку прем'єра, а потім — президента. Але наші опоненти в Адміністрації Президента та у Верховній Раді прагнули зробити ведмежу послугу і владі, і президенту, і людям: давайте обмежимо обмін двома тижнями, давайте якусь частину купонних коштів завдяки цьому не обміняємо, а зарахуємо в актив уряду, і хай уряд видає з тих коштів заборгованості по зарплатах.

Я цього не міг зрозуміти: звідки це бажання весь час щось у когось забрати?! Це руйнувало довіру і до реформи, і до дій держави, і до нових грошей. Якщо слово «довіра» є ключовим для цілої реформи, то навіщо намагатися обманути людей у якихось дрібницях?! У Національного банку була зовсім інша

концепція. Для Нацбанку усі гроші рівні: не має значення, чи то гроші багатої, чи бідної людини, принесли їх учора, чи сьогодні, Нацбанк ставиться до всіх — до білих, до червоних, до синіх, до блакитних — одинаково: це державні зобов'язання перед окремою людиною. Ми не можемо робити якусь переоцінку грошам: оці — добрі, а оці — погані. Для цього у держави є інші органи: податкова, міліція, прокуратура, суд. Якщо ж Національний банк буде вирішувати, що чиїсь гроші недостатньо добрі, то недовіра буде до усіх грошей, до усіх державних зобов'язань!

Зараз це має вигляд якоїсь дрібниці, але у таких дрібницях відображалася уся філософія реформи. Коли у наших дискусіях ми підійшли до питання про термін обміну купонів на гривні, сторона, яка ратувала за фіскальний режим, весь час наполягала: давайте два тижні дамо на проведення реформи, і після того нехай навіть на запах тих купонів не чути буде — не будемо приймати більше! Дискусія була фантастично важкою. Я цього не розумів: чому держава поспішає так некоректно відмовитися від своїх казначейських зобов'язань, які вона випустила рік чи два тому? Давайте спробуємо уявити ситуацію: хтось там через рік знайшов у себе вдома 100 000 купонів і приносить до Національного банку. Як ми маємо вчинити? Це ж не фальшиві гроші, це офіційні державні зобов'язання! Це справжні гроші, які людина заробила руками і головою. Чого б Національний банк мав відмовлятися від своїх зобов'язань? Такими діями ми розривали би капіляри, з яких складається довіра! Таким був контекст розмови із президентом, яка все вирішила.

Я добре пам'ятаю, як я прийшов до Леоніда Даниловича, шукаючи підтримки для нашої концепції грошової реформи. Того дня я розповів президенту історію, як у США обмінювали навіть через 50 років ті долари, які були випущені чи то у 1912-му, чи то у 1916 році. Кажу: «Леоніде Даниловичу, ви уявляєте, яка це моральна держава, яка гідна влада?! Якщо існують зобов'язання американської держави — вони приймаються до виконання навіть і через півстоліття! Ми мали б чинити у подібний спосіб і тим показати: не спішіть в обмінні пункти, не

поспішайте у магазини, не треба летіти догори дригом наввипередки, щоб якнайшвидше позбутись тих купонів: ми виконаємо наші зобов'язання, ми їх приймемо, коли вам буде зручно. Навіть через рік, через два, через п'ять!»

Саме через такі аргументи я отримав право провести реформу за нефіскальним сценарієм, а сам термін обміну купонів був згодом продовжений з двох тижнів до кількох років. Для мене це було принципове питання: показати, наскільки серйозно держава підходить до виконання своїх обов'язків, наскільки вона поважає свої гроші, а ще більше — шанує гідність своїх громадян. Ми мали продемонструвати, що ми будуємо: суспільство довіри чи щось зовсім інше!

Отже, питання концепції грошової реформи видавалося остаточно вирішеним: я мав підтримку президента і повне порозуміння із прем'єр-міністром щодо змісту реформи, характеру та темпів її проведення. Раптом за три місяці до початку реформи, наприкінці травня 1996 року Марчука відправляють у відставку. Причини відставки згодом обросли фольклорними дотепами на зразок «за створення власного політичного іміджу». На зміну Марчуку приходить Лазаренко.

За кілька тижнів до початку грошової реформи у Кабінеті Міністрів відбувається майже секретна нарада. На тій нараді я доповідаю новому прем'єру концепцію грошової реформи та стан її підготовки. І на тій нараді несподівано знову звучать аргументи на користь конфіскаційного сценарію: як я зрозумів з дискусії, новий прем'єр-міністр мав прихильність саме до такого варіанта реформи. Але на тому етапі змінити щось у попередньому рішенні було досить складно: доктрина грошової реформи не формується за один день, і змінити її в один момент неможливо, за кожним таким рішенням — сотні документів, тисячі сторінок різноманітних регламентів.

Формально такі важливі рішення приймають дві людини: президент і прем'єр. Але позиція президента є вирішальною. Це — пункт № 1. Пункт № 2: якщо позиція прем'єр-міністра входить у конфлікт із позицією президента — дивись пункт

№ 1. Це такі правила. Тому та нарада мала характер ритуальних танців. Позиція президента щодо концепції реформи була незмінною. Лишалося рахувати дні до часу «Ч».

* * *

Тема введення в обіг національної валюти домінувала з самого першого року української Незалежності. Дехто навіть і в Нацбанку тоді мав переконання, що Україна буде однією з перших країн колишнього СРСР, яка запровадить нові національні гроші. Багатьом тоді видавалося, що запровадження національних грошей саме по собі допоможе вирішити більшість економічних проблем часу. Введення гривні сприймалося як одне з «гарячих» питань тодішнього порядку денного. Із ним дуже поспішали. Дизайн національних грошей почали розробляти ще у квітні 1991 року — за три місяці до офіційного проголошення Незалежності України. Перші гроші, що були надруковані у Канаді, приїхали в Україну у жовтні 1992 року, за три місяці до того, як мене призначили головою Національного банку. Ті гроші пролежали у сховищі майже чотири роки — чекали слушного моменту.

З точки зору звичайної людини, випустити валюту не повинно бути складно: треба надрукувати красиві кольорові папірці, розвезти по банках і магазинах, урочисто махнути рукою і сказати «Поїхали!», як Гагарін перед польотом у космос. Комусь, можливо, могло видаватися, що Національний банк дарма зволікає із грошовою реформою. Мабуть, треба пояснити, чому так сталося.

До того, як випустити в обіг гривню, Національний банк мав розв'язати три ні з чим не порівнювані за масштабом задачі. З перспективи сьогоднішнього часу кожна з тих задач видається чимсь грандіозним на зразок єгипетських пірамід і кожна з них здіймалася до небес горою проблем. Отже, Національний банк мусив:

1) зупинити інфляцію, що означало запровадити більш жорстку бюджетну політику і вийти на поміркований дефіцит націо-

нального бюджету (приблизно 3 % від ВВП). Емісію грошей на покриття бюджетного дефіциту треба було замінити емісією цінних паперів уряду України. А окрім того, треба було сформувати фондовий ринок, відмовитися від практики державних закупок зерна, переглянути практику бюджетної підтримки окремих галузей економіки. Я не зупинятимусь тут на нових задачах, які виникли у соціальній і пенсійній політиці;

2) збудувати нову, сучасну платіжну систему, яка б у декілька разів прискорила обіг грошей і платіжних документів, а окрім цього — сформувати національний валютний ринок, створити валютну біржу, перевести банківський облік на світові стандарти, створити систему банківського нагляду;

3) остання важлива, хоч і не основна задача — створити власне виробництво банкнот і монет.

І все це треба було робити одночасно і досить швидко, протягом кількох фінансових років. Але ніхто в Україні не мав готових рецептів швидкого вирішення цих задач. Для кожної задачі треба було знаходити свої оригінальні рішення.

Інфляційний пік у 10 256 % ми знівелювали за неповних чотири роки й отримали рівень інфляції 10 % річних. Із розбудовою нової електронної платіжної системи так само, як і з питаннями валютного регулювання, ми впоралися протягом 1993 року. Першу гривню ми надрукували менш ніж через півтора року, як був закладений український Банкнотно-монетний двір.

Створення Банкнотно-монетного двору — це, мабуть, найбільш наочний приклад, скільки всього треба було починати від фундаменту. Повторюся і наголошу на тому: у нас не було навіть спеціалістів, які знаються на друкуванні грошей чи карбуванні монет.

Перший досвід карбування монети в Україні був досить сумним. Для карбування монет рішенням Парламенту й уряду була виділена частина потужностей одного з луганських заводів. Він спеціалізувався на виробництві патронів для стрілецької зброї. Національний банк іще до мого призначення головою його Правління закупив належне обладнання і технології і передав

цьому підприємству. Зону карбування монет обнесли огорожею з колючим дротом і запустили виробництво. Згодом мій заступник — Руслан Васильович Арешкович – поїхав у відрядження до Луганська. Він повернувся з відрядження і був дуже роздратований побаченим. «Прохідний двір!» — кип'ятився Руслан Васильович. Того разу він пройшов із чимсь металевим у кишені крізь рамку металодетектора на вході до виробництва. Коли з'ясувалося, що рамка не працює, дістали ручний детектор-«щуп», але той теж не діяв! Отже, система безпеки працювала, як у відомому анекдоті: заходь, хто хоче, бери, що хочеш! Готову продукцію там зберігали у непристосованих приміщеннях. Здається, для зберігання готових монет там використовували якийсь колишній об'єкт цивільної оборони, простіше кажучи, старе радянське бомбосховище. Але в один «прекрасний» день там прорвало трубу, і все бомбосховище залило водою. Будь-які гроші — і банкноти, і монети — воду не люблять, і наші копійки швидко втратили товарний вигляд. Досить велику кількість монет тоді треба було утилізувати, бо в такому вигляді випускати їх в обіг було неможливо. Безумовно, подібні ситуації працювали як аргументи на користь швидшої заміни тимчасових рішень постійними.

Рішення про розбудову монетного двору було прийнято ще восени 1991 року. Саме тоді Нацбанк отримав від Верховної Ради та Кабінету Міністрів усі необхідні важелі для вирішення цього питання. Від того моменту розбудова цієї інституції була виключно внутрішньою компетенцією Правління.

Банкнотно-монетний двір ми створювали на базі одного з майданчиків, який був задіяний у програмі демілітаризації — колишній завод «Алмаз», один з підрозділів «Арсеналу». Ми прийняли кладовище бетону, де було декілька колишніх виробничих модулів, розміщених на диво нераціонально. Одним словом, це був приклад якогось феєричного радянського мракобісся! Поза тим у нас з'явилася територія у Києві, де було досить простору для організації виробництва грошей та створення національної комори — місця зберігання коштів і цінностей.

У ті роки в країні майже нічого не будувалося, і в тих реаліях ми витрачали на капітальне будівництво астрономічні суми. Через це у Верховній Раді час від часу обурювалися, бо виходило, що один Національний банк будує більше, ніж уся країна. Але коли ми розпочали випуск банкнот та цінних паперів на власних потужностях, ми дуже швидко зекономили значно більші суми. Коли ж до нас прийшли міжнародні замовлення і ми почали випускати гроші та цінні папери для інших країн — Банкнотно-монетний двір почав не тільки заощаджувати, але й якусь вигоду від міжнародних замовлень давати.

Далеко не всі держави світу мають власне виробництво грошей. Деякі невеликі за населенням країни замовляють гроші на банкнотних фабриках інших країн. Проте обслуговування банкнотами, монетами, бланками цінних паперів для майже п'ятдесятимільйонної країни — це ціла економіка виходить. Спочатку Україна теж замовляла друкування гривні у Канаді та Великій Британії. Проте за нашими підрахунками виходило, що власне виробництво організувати дешевше, ніж витрачатися десятиліттями на закордонні замовлення. Врешті-решт, іще раз згадаю фразу: виробництво грошей є ознакою державності!

Красиві гроші — то було півсправи. Зазвичай дизайн та рівень захисту грошей взаємообумовлені між собою. Відповідно треба було збудувати такий виробничий цикл, який міг би повністю забезпечити і якість дизайну, і високий рівень захисту від підробок. Наприклад, у нас була дискусія, чи використовувати технології так званого «орловського друку». Багато країн цю технологію не використовують, бо це досить складна технологія, проте такий друк забезпечує зовсім іншу естетику і рівень захисту. Своїх спеціалістів треба було навчити, і ми відправляли на навчання співробітників до наших партнерів у Англії, Австрії та Швейцарії, які допомагали нам створювати виробничі потужності. Загалом у технічному оснащенні українського Банкнотно-монетного двору брали участь 78 компаній з 11 країн світу.

Ми співпрацювали з найбільш прогресивними монетними дворами та банкнотними фабриками. Коли розроблялась кон-

цепція українського монетного двору, ми виходили з того, що це має бути один з кращих монетних дворів світу. На той час найкращим був австрійський монетний двір. Якщо говорити про світовий рівень, я б іще відзначив банкнотно-монетний двір Південно-Африканської Республіки, де дві третини виробничих процесів — це автоматизовані процеси. Ці два монетних двори слугували нам за взірець, на який було варто орієнтуватися. Коли ми підбирали технології, ми відразу домовлялися з різними виробниками, щоб паралельно організовували навчання фахівців по обслуговуванню техніки і по роботі на цьому обладнанні.

Банкнотно-монетний двір ми запустили у 1995 році. Спочатку він друкував тільки банкнотний ряд. Згодом запрацювало монетне карбування. Потім відкрили цех по виробництву державних нагород та ювілейних медалей. Тепер ми маємо один з трьох найкращих банкнотно-монетних дворів у світі.

У банківській справі складно бути вундеркіндом і знати все. Зрушити такий обсяг задач можна, тільки якщо маєш зіграний оркестр однодумців. Злагоджена команда є запорукою успішності. І те, що вдалося зробити Національному банку у перші роки свого існування та на етапі підготовки грошової реформи, є ще одним підтвердженням цієї тези.

Багато хто з моїх колег очікував великих кадрових зрушень після призначення нового голови і були дуже здивовані, коли цього не відбулося. Стабільність колективу і довірливі стосунки, які ця стабільність народжувала, видавалися мені більш важливими, ніж якісь радикальні кадрові зміни. Багатьох членів Правління та керівників департаментів я знав іще від часів своєї роботи у Держбанку. До старожилів з часом долучалися нові люди, і головним мистецтвом було аранжувати їх усіх у новий колектив, щоб він зазвучав гармонічно.

Мені вдалося сформувати дуже гарне Правління, яке чудово спрацювало також і під час підготовки грошової реформи. Першим заступником я поставив Володимира Семеновича Стельмаха, людину з міжнародним банківським досвідом. Саме на

нього та на іншого мого заступника — Валентина Павловича Терпила — лягло основне навантаження щодо розробки концепції і плану майбутньої грошової реформи. До них як розробник основних документів, потрібних для проведення реформи, долучився ще один мій заступник — Олександр Іванович Кірєєв. Усе це були кроки, які зробили банківську систему сучасною, а грошову реформу — успішною. Врешті-решт, я вважаю, що ми створили один з трьох найкращих монетних дворів світу, і це — завдяки зусиллям Руслана Васильовича Арешковича, іще одного мого заступника і самодостатнього професіонала у галузі капітального будівництва.

Я розумію, що багатьом ці рядки буде не дуже цікаво читати, але я хотів би показати не тільки свою вдячність колегам за добре зроблену роботу, я також прагну хоча б коротко продемонструвати обсяг непублічної, але дуже важливої праці, без якої не могла б народитися прекрасна Леді Гривня.

Національний банк працював, як добре зіграний ансамбль. Я намагався вибудувати довірливі стосунки серед членів Правління і в колективі загалом. Знаю, що для багатьох спочатку досить дивно було чути слова: «Я — доступний голова!» Проте саме довіра й усвідомлення відповідальності за свою справу були рисами того гарного стилю, який склався у нас у той час у Національному банку. Кожний отримував усю необхідну свободу дій, адже найбільш ефективно працюватиме тільки вільна людина. У цьому трикутнику між довірою, відповідальністю і свободою народжувалася ефективність команди.

Як працювала наша команда? Мені видається, що Національний банк працював, як швейцарський годинник! Я пишаюся колективом, який був створений у НБУ. Мені видається, що, з одного боку, у нас були досить професійні і рівні стосунки, а з іншого — досить товариські і навіть приятельські. Я не пам'ятаю, щоб якісь події чи рішення розколювали позицію Правління. Повноваження голови Правління були досить широкими, і багато рішень формально можна було б проводити поза колективним обговоренням. Але я з самого першого дня взяв курс на те, щоб

продемонструвати Правлінню його високий статус, і не дозволяв собі проводити якісь рішення поза обговоренням на Правлінні, за спинами його членів. Це була ілюстрація моєї довіри до колег, я хотів тим показати, як високо я ціную ті колективні рішення, які ми приймаємо, і цей стиль взаємної довіри.

Правління збиралося раз на тиждень, на ньому ми зазвичай встигали обговорити досить велику кількість питань. Кожний керівник департаменту мав свою тематику, готував, доповідав проект рішення, і це було питання виключно його компетенції.

Подібний порядок я встановив потім і в уряді: на засідання ми виносили 40 питань і більше. За це мене багато критикували, президент у тому числі. Але перед тим ми встановили, що у нас є чотири профільні комітети і вони працюють як малий уряд. Урядові комітети попередньо акцептують усі рішення і передають на засідання уряду. Якщо Юрій Іванович Єхануров як перший віце-прем'єр розглянув якісь профільні питання по економічному блоку, а потім виносить від імені комітету на засідання уряду, то мені залишалося запитати, чи є якісь пропозиції, заперечення або зауваження щодо проекту, або чи є ті, хто його не поділяє в цілому. Нема потреби заслуховувати питання у повному обсязі, якщо профільний, секторальний віце-прем'єр це питання розглянув і воно не викликає заперечень фахівців. Цей порядок спершу пройшов адаптацію саме на засіданнях Правління Національного банку.

У нас був абсолютно вільний обмін думками. Свобода дискусій не вступала у протиріччя із дисципліною, а дисципліна формувалася як усвідомлена необхідність і без приниження: кожний відчував повагу до себе. За сім років наше коло потроху перетворювалося на родину. Я не знаю іншої державної установи, де б склався настільки дружний, відкритий і національно свідомий колектив. Мені видається, що цей дух взаємної довіри та відповідальності і був секретом успіху Національного банку України, який дозволив провести досить багато ефективних рішень та успішних реформ.

* * *

Національний банк виконав своє домашнє завдання: інфляційні показники були стабілізовані, ми розбудували усю потрібну інфраструктуру та необхідні інструменти управління і контролю. Десь у серпні 1996 року я відчуваю, що наближається час «Ч»: треба приймати формальне рішення і казати: «Поїхали!»

Я зателефонував до президента Кучми:

— Леоніде Даниловичу, було б добре, якби зараз вийшов указ про проведення реформи!

Розмова відбувалася у п'ятницю просто напередодні Дня Незалежності. Прийшов той час, коли рівень підготовки до реформи було просто небезпечно приховувати далі. Готівка уже була розвезена по всіх обласних і районних центрах, зберігалася в установах комерційних банків, і тому від центральної влади і Національного банку були потрібні відкриті дії, щоб не викликати хвилю недовіри і стихійних рухів.

Леонід Данилович питає:

— А що б ти хотів зараз, які кроки потрібні?

Я пояснюю, що перш за все було б добре, якби був підписаний указ про проведення реформи. Потім треба, щоб ми з прем'єр-міністром пішли на телебачення, оголосили указ та додали до оголошення концептуальні пояснення змісту реформи. Безумовно, йшлося про те, що стосується людського інтересу, щоб він був задоволений у всіх нюансах, які можуть виникати у пересічного українця. Чую у відповідь:

— Добре, давайте тоді йдіть на телебачення і проголошуйте проведення реформи. Я зараз зателефоную прем'єру і дам йому доручення.

Минає певний час, телефонує президент і каже, що замість прем'єра на публічні окопи піде перший віце-прем'єр — Віктор Михайлович Пинзеник. А указ, вважай, що вже підписаний.

Це була головна новина, яка викликала колосальний резонанс. Не буду приховувати, що я дещо остерігався політичних маніпуляцій навколо цієї теми. Не є великою таємницею,

що будь-яка навіть найліпше організована справа може бути розкритикована з міркувань чиїхось політичних амбіцій, якоїсь особистої кон'юнктури, яка у подібних випадках зазвичай вступає у конфлікт з національним інтересом. Такі коментарі часом здатні збурити, розколоти суспільну думку, посіяти недовіру. Саме тому подібні коментарі видавалися чимсь небезпечним тоді. Але в цілому таких негативних оцінок було не так вже й багато. Переважали позитивні оцінки.

Кожний день я по 3—4 рази виступав на телебаченні та проводив прес-конференції про хід реформи. Нацбанк тоді гудів як вулик, мої заступники також були залучені до інформаційної кампанії, кожний мав свій напрямок: перший роз'яснює техніку проведення реформи, другий — її ідеологію, третій — специфіку проведення тих чи інших операцій.

До самого пізнього вечора Національний банк узагальнював інформацію, яка надходила з регіонів, і зранку ми вже знали, скільки купонів поміняли за минулу добу і скільки їх лишилося поміняти. Обсяг готівкової грошової маси ми собі добре уявляли, але був іще один чинник, про який ми багато жартували: дивіться, мовляв, щоб не вийшло, що ми на гривню поміняємо більше купонів, ніж ми випустили за всі минулі роки. Авжеж, ішлося про підробки. На велике щастя, у той час купони не підробляли масово. Як не дивно, цьому дуже допомогла інфляція: купони настільки швидко знецінювалися, що виробляти фальшивки було просто невигідно. Якщо подивитися статистику, то можна легко з'ясувати, що під час реформи Нацбанку вдалося вилучити певну кількість фальшивок. Але це був абсолютно непроблемний рівень.

Потім у нас було кілька досить гучних випадків, коли зловмисники пробували підробляти гривню. Проте подібні ситуації були епізодичними. Хоча і з цього ми робили висновки. Коли ми оновлювали дизайн національної валюти, до візуальних і технологічних аспектів захисту підхід був такий, що гривня має бути захищена не гірше за більшість інших європейських валют. Звичайно, високий рівень захисту робив дещо дорожчим виготовлення банкнот, але ми на багато років убезпечили гривню від

фальшування. Загалом, українську гривню менше підробляють, ніж валюти багатьох наших сусідів.

Якщо говорити про незадоволених реформою, то таких людей був абсолютний мінімум. Отже, якби мене зараз запитали, чи я хотів би щось додати в ідеологію реформи або змінити якісь нюанси її проведення, я сказав би, що Національний банк провів реформу за вищим розрядом. Нам вдалося сформувати високий рівень довіри до самої реформи та порядку її проведення. Ми утверджували націю в іще одному атрибуті — у сильних і красивих національних грошах. За оцінкою експертів, українська грошова реформа була визнана однією з найуспішніших у всій Європі від моменту завершення Другої світової війни!

* * *

І про незадоволених.

Тільки ми випустили в обіг гривню, на другий чи на третій день мені телефонує Олександр Миколайович Ткаченко, тодішній перший заступник Голови Верховної Ради, колишній міністр сільського господарства УРСР і Герой Соціалістичної Праці. «Здрастє» він сказав, але відчувається, що говорить сухо і через силу, намагається стримувати себе, чую — Олександр Миколайович у гніві. Зі слухавки бринить скрегіт металу в добре поставленому голосі:

— Вікторе Андрійовичу! Хто вам дав право на грошах розміщати портрети зрадників?

— Олександре Миколайовичу, там нема зрадників.

— Там є зрадники! На десятці!

— Мазепа — не зрадник, Олександре Миколайовичу.

А він так покректав мені в слухавку і каже: «Вікторе Андрійовичу, очевидно, ми вчили різні історії». Взагалі-то, він усе, правильно сказав: ми знали абсолютно різні версії нашої історії і книжки різні читали.

Ініціативи прибрати портрет гетьмана Мазепи з банкнот з'являлися час від часу з певною регулярністю, тож з такою са-

мою регулярністю я мусив виходити і пояснювати, що портретний ряд на українських банкнотах — це данина вдячності тим, хто відігравав історичну роль у нашому національному і державному становленні. Я собі міркував, що навіть той чоловік, який нічого ніколи не читав про українську історію і до кінця не знає, хто ми є, — він подивиться на гривню, і, може, щось у ньому зміниться?! Може, така людина знайде когось, щоб запитати, що там до чого на тих грошах намальоване?! А може, й книжку відкриє?!

Кожна банкнота несе заряд інформації про Україну. Кожна банкнота — це як послання з минувшини, як послання від засновників Української держави та від батьків нації у майбутнє. Там зашифровані часом потаємні смисли: погляньте на банкноту у 500 гривень! Про що вам скаже фонтан зі старовинного фоліанта, зображений на тій банкноті? «Нєравноє всєм равєнство» написано старокнижною — «Нерівна всім рівність». А я додам іще з тієї мудрої книжки: «Бог схожий на багатий фонтан, що наповнює різні посудини за їхньою вмістимістю. Ллються з різних трубок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола фонтана. Менша посудина має менше, але в тому є рівна більшій, що вони обидві однаково повні». Може, ці слова на банкноті — то гарний привід зазирнути у добру книжку, подумати над тією вісточкою з далекого сторіччя від мудрої людини, згадати його ж, сковородинівське: «Пізнай себе»? Може, ці слова про кожного з нас у цьому світі?

Або погляньте на купюру в одну гривню — на звороті перших випусків здіймалися колони Давнього Херсонесу. Пізніше, після мене, був один голова Нацбанку, який сказав, що це — руїни і їх треба прибрати з грошей. І прибрав. Не можу погодитися, що це — руїни! То не руїни — то символ нашого становлення, то місце, звідки пішла та духовна ідеологія, яка мою націю виколисала і з якою в запліччі вона по сьогодні ходить, навіть коли часом забуває про це! Це місце Хрещення, знаковий момент нашої історії, корінь нації.

До кого не звернися на тих грошах — той ряд наших апостолів невипадково постав: усі вони там для того, щоб ми силь-

ніше прийняли свою ідентичність, щоб ми ліпше зрозуміли, хто ми є, щоб ми чули глибше, що ми одна родина, одна сім'я. Тому так важливо, щоб з того банкнотного ряду на нас дивилися очі саме тих людей: князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, поетів Івана Франка, Тараса Шевченка, Лесі Українки, історика і засновника новітньої української державності Михайла Грушевського, філософа Григорія Сковороди. Я не думаю, що колись постане питання цей ряд змінити: переконаний, що той вибір був дуже правильний. Творці української гривні розставили ясні акценти: ті, хто на грошах, не несуть нічого, що руйнує нас, але разом з тим вони спонукають трошки по-іншому подивитися на наше сьогоднішнє буття. Кожний з них — творець, мудрець, консолідатор, символ.

Я розумію, що значить у 1996 році видати десятку з портретом Мазепи: для людей, що виросли на радянському, імперському історичному міфі, було просто невідомо нічого, окрім його «зради» в обставинах московсько-шведської війни та псевдоанафеми по ній! З радянських, чи з імперських підручників неможливо було дізнатися нічого: ані справжні його мотиви у тій непростій ситуації, ані факт, що той, кого потім публічно відлучали від Христа, збудував в його ім'я та славу більше храмів, ніж фундатори християнства на цій землі Володимир Великий і Ярослав Мудрий, разом узяті. Я глибоко переконаний, що людина, яка боролась за нашу Незалежність, — вона є героєм. Ми колись правильно прочитаємо його місію — місію Івана Степановича Мазепи. І може, просвітницька робота Національного банку когось спонукає до якихось нових для себе почуттів?! Почуттів, що приведуть до розуміння місії чоловіка, який 300 років тому так глибоко і відчайдушно замислився про нашу державну Незалежність?!

На п'ятому році Незалежності, яка для багатьох була проголошена так несподівано, навіть у Правлінні Національного банку не кожний легко приймав деконструкцію старих імперських міфів. Я знаю, я бачив, як тяжко для багатьох у той час було прощатися із звичним, нав'язаним радянською школою бачен-

ням власного минулого. Іще вчора багатьом здавалося, що ти живеш у чіткій системі координат, у світі, в якому все визначено і розкладено по полицях. І раптом старі твої уявлення розсипаються у пісок, пісок витікає крізь пальці, і ти стоїш у пустелі непевності: хто ти, звідки, часткою якої спільноти ти є?

Якщо ми говоримо про Нацбанк як інститут — він від самого початку, від 1991 року був інституцією чітко національною. Мені видається, саме так його місію сприймали і Володимир Павлович Матвієнко, і Вадим Петрович Гетьман. Безумовно, і для мене іншого бажання не було: це не мала бути державна інституція, ми творили національну інституцію. Слово «національну» я хочу підкреслити: національне — це набагато вище, ніж державне. Національна інституція працює на людину, працює на бізнес і, безумовно, працює на уряд, але для національної установи, для Національного банку інтереси уряду та інтереси звичайної, пересічної людини є рівнозначними. Уряд — це рядовий клієнт твоїх функцій. До уряду не повинно бути преференцій. Пошана і повага, яку ти проявляєш до своїх... Тут не скажеш навіть «клієнтів»! Це слово трохи не пасує. Може, ліпше сказати — «сторін»?! Так-от: пошана і повага, яку ти проявляєш до іншої сторони, є обов'язковою й однаковою, незалежно від того, хто перед тобою: твій уряд чи твій громадянин. Це проявляється у дрібницях. Часом це проявляється у зовсім непомітних дрібницях. Я добре пам'ятаю один характерний і ніби непоказний випадок: під час підготовки до грошової реформи, виписуючи концепт, ми опрацьовували регламенти обміну, час обміну карбованців на гривні. Тоді ми зважували найгірші варіанти життєвих обставин, які можуть виникнути у людини під час реформи: за подібних обставин вона отримує послугу чи ні?! Тобі треба передбачити, щоб твоя функція була на сто відсотків виконана: не на дев'яносто дев'ять, а на всі сто! Це не робилося із пафосом. Це робилося просто фахово. Але це ми робили із почуттям національної місії — ти створюєш один із національних символів України. І тому ти мусиш бути ідеальним: якщо банк національний, а не державний — це означає щось високе, класне і досконале.

Звичайно, тут можна було б досить розлого розмірковувати щодо служіння нації, щодо важливості у цьому контексті принципу незалежності Національного банку — і це все теж має величезне значення. Але для мене було надзвичайно важливим, як мої колеги у банку знаходили себе у національній місії.

Абсолютна більшість персоналу в Національному банку спілкувалася тільки українською. Але якщо говорити про керівництво, було декілька людей, які не говорили українською, бо вони були росіянами за походженням. Я до цього спокійно ставився. Я уже згадував тут теплими словами Руслана Васильовича Арешковича, людину, яка збудувала Банкнотно-монетний двір, а потім очолила його. Він походить із чесної, талановитої, добре знаної професійними традиціями родини, він росіянин і завжди спілкується російською мовою. Минає кілька місяців, як він переходить на роботу до Національного банку, дивлюся — тризуб на лацкані з'явився. Це чутливо для мене було. Це був дуже важливий знак.

А іншим разом, якось вранці на доповідь приходить директор департаменту монетарної політики Наталія Іванівна Гребеник. Не знаю, навіщо я це пам'ятаю вже 20 років, але вона була одягнена у кофточку кольору стиглої вишні... Заходить, вітається. Я очі підняв, дивлюсь на неї, а на лівій стороні — тризуб з'явився. Я тоді нічого їй не сказав, але внутрішньо дякував. Чомусь мене це зачепило: це ж жіноча кофточка, це не лацкан піджака, вдягнути на кофточку тризуб — це щось значить. Я був безмежно вдячний їй тоді. Минуло, можливо, 10—12 років, допоки я на якомусь заході їй зізнався у тій своїй вдячності: «Наталіє Іванівно, я це побачив! Ви не подумайте, що я того знаку не побачив. Я тільки не знав, як сказати, щоб це не прозвучало занадто буденно, щоб не принизити буденністю значення тих слів... і пафос небезпечний, бо фальшиво звучить!» Зрозуміло, що і в Наталії Іванівни, і в Руслана Васильовича це був прояв солідарності, усвідомлення спільних цінностей і місії. Я недарма згадую, як подібні ситуації емоційно мене зачіпали: це ж не за директивою робилося — мої колеги робили це через відчуття,

що ми сповідуємо одні цінності, ми живемо за одним статутом, ми одну родину представляємо. Це, може, для когось звучить як тасування якихось геть неважливих дрібниць, але з таких дрібниць складалося тоді щось справді значне і дійсно важливе.

* * *

Ось іще один приклад.

Ця історія ілюструє тезу, що Національний банк у першу чергу діє в інтересах нації. З іншого боку, це теж була одна із тем підготовки до грошової реформи, оскільки зачіпала питання творення золотовалютних резервів країни.

Минав 1993 рік. Якимсь шаленим темпом відбувається процес збіднення, який торкнувся мільйонів громадян. В усьому панує чорний ринок, у тому числі й у торгівлі золотом. Тисячі тисяч людей у той час здавали усе найдорогоцінніше, що було в їхніх родинах, просто щоб вижити тоді, коли їхні підприємства закривалися чи просто там переставали платити заробітну плату. Я досить часто був свідком таких ситуацій. І на засіданнях Правління ми не один раз порушували питання про організацію ринку банківського золота в Україні: рано чи пізно ми повинні були вийти на функцію формування золотовалютних резервів України. Якщо щодо регулювання валютного ринку були очевидні, ясні плани, то з організацією ринку золота було значно складніше. Не буде надто великим перебільшенням, якщо скажу, що тут геть усе було в тіні, що чи не всі обороти відбувалися поза фінансово-банківськими установами. Тисячі національних скарбів залишали Україну і входили в оборот Росії або Центральної чи навіть Західної Європи. Треба було діяти активніше.

Ми проводимо через Парламент закон, який передбачає проведення операцій із банківськими металами. Організовуємо майже в усіх областях пункти скупки і починаємо скуповувати лом банківських металів у населення, міркуючи, що ми формуємо національний резерв, який забезпечить стабільність національних грошей. Минає десь два роки, Банкнотно-монетний двір

запускає цех з карбування монет, ми почали карбувати срібну і золоту монету, почали переплавляти лом банківських металів у банківські злитки. Я добре пам'ятаю, як ми збудували комору для зберігання національного резерву, як туди потрапили спочатку перші сотні кілограмів банківського золота, а потім і перші тонни. Це був ренесанс функцій центрального банку. Саме такою була основна мета, лейтмотив цієї роботи.

Час від часу я оглядав ті коштовності, які здавали люди до пунктів Національного банку. Дуже часто це був не просто лом — це були справжні національні історичні цінності. У мене не підіймалася рука відправити на переплавку оклади старовинних ікон, персні вісімнадцятого століття чи коштовні кубки, що передавалися в українських родинах з давніх часів. Тому я негласно розпорядився, щоб такого роду речі проходили експертизу як скарби національного значення, щоб їх не переплавляти. Минає кілька кварталів, і ми розуміємо, що таких унікальних артефактів накопичилося стільки, що Правління мусить якесь рішення приймати: закон нам дозволяє працювати тільки з банківськими металами у банківському вигляді. Національний банк не працює із срібними ложками та золотими тарілками — Нацбанк працює зі зливками срібла та золота, і все: такий закон. І тут до нас у черговий раз із перевіркою приходить Рахункова палата.

Тут треба сказати, що подібні перевірки майже завжди мали політичні витоки: це була команда «фас», яка стосувалася голови Нацбанку. Було дуже багато некоректного у цих перевірках, адже окрім Парламенту жодна інша державна установа не компетентна здійснювати перевірку Національного банку. Тим більше, якщо перевірка стосується монетарної політики. Монетарна політика — це власна політика самого Нацбанку, це його продукт, який здійснюється відповідно до річної монетарної директиви, це професійна компетенція Правління Нацбанку і більш нікого. Виключно Правління Нацбанку несе відповідальність за це. Згідно із законом жодна кореляція політики НБУ ззовні неприпустима: це порушує принцип незалежності центрального банку. На щастя, такі політичні ревізії вдавалося ней-

тралізовувати завдяки добрим стосункам із головою Рахункової палати. Валентин Костянтинович Симоненко був і є людиною амбітною, але розумною: він добре усвідомлював, коли, хто і для чого хотів використати Рахункову палату в політичних «розборках». Проте, які б там особисті стосунки не були між нами, Національний банк мусить працювати згідно із законом. Позаяк у нас у коморі накопичилася купа речей, які ми зберігаємо у лігатурній вазі та не переплавляємо на банківські злитки, ми балансуємо на межі дозволеного.

А серед тих речей у нас зберігається кубок Кочубея! Скажіть хто-небудь, будь ласка: як мені прийняти рішення, щоб цей кубок Кочубея переплавити?! Або величезні тарілі з маєтків Потоцьких, чи вироби Фаберже — це що, усе на переплавку?! Це сотні виробів: не одна, не дві і не три сотні! А як усе це не буде переплавлене — постає питання відповідальності.

Виникає дилема. Ти або дієш за законом і знищуєш історичні цінності, попри те, що ти у повній мірі розумієш: це є актом вандалізму! Або мусиш порушувати закон. Бо кубки Кочубея і яйця Фаберже законом не передбачені. Що робити у такій ситуації?

Я домовляюся з президентом, щоб він якось заїхав у Нацбанк увечері після роботи, коли вже нікого немає. Ми з Леонідом Даниловичем ідемо до сховища, і він роздивляється наші запаси золота і срібла. Це було перше українське золото: перше *наше* — переплавлене на нашому дворі, із нашим клеймуванням! Леонід Данилович після огляду золотого запасу дуже радий, дуже задоволений і майже щасливий. Потім я кажу: «Леоніде Даниловичу, треба ще до однієї кімнати зайти!» Заводжу до тієї кімнати, де наші скарби зберігаються. Головний касир проводить екскурсію і пояснює, яка річ чим унікальна: усі ці кубки, персні та інші коштовності із гучними іменами. Наприкінці поклали на стіл щось на зразок книги відвідувачів, Кучма якісь добрі слова залишив. Проте відчуває, що ця екскурсія — то не тільки заради самої приємності штука, питає:

— А чого ти мене приводив сюди?

— Леоніде Даниловичу, є одна проблема! Якщо діяти за законом — усе це треба переплавити до завтрашнього вечора. А у мене рука не піднімається, і Правління не готове прийняти таке рішення.

— І яка пропозиція?

— Леоніде Даниловичу, відрегулюйте це своїм указом!

Треба віддати належне: Кучма подібні вузли досить легко розрубував. Він умів покладатися на думку фахівців і не боявся приймати рішення, які розв'язували подібні правові колізії. Проект указу був підготовлений, я передав його в президентську канцелярію. Так у Національному банку з'явився музей «Скарби України».

Я мав мрію, щоб цей музей створив свою постійну експозицію в одній з будівель Національного банку, щоб туди передали на зберігання коштовності із золотої комори Інституту археології, золотої комори Нацбанку та деяких інших зібрань. У Лондоні національною скарбницею є Тауер, де можна подивитися історичні коштовності і куди приходять сотні тисяч людей за рік. Мені видавалося, що щось подібне потрібно було б створити у Києві: зібрати в одному місці ті скарби, які проста людина не може сьогодні побачити, бо вони знаходяться у закритих запасниках.

Окрім кубка Кочубея та інших подібних виробів, які Національний банк ситуативно «виловив» на ринку, у зібраннях музею опинилися ще кілька дуже цікавих колекцій.

У 1994 році під час відрядження на Волинь я потрапив до музею певного виробничого об'єднання, яке займалося видобутком напівдорогоцінного каміння. Саме у тому невеличкому містечку на Волині я вперше в житті побачив топази довжиною у три метри! Для мене це було справжнє відкриття. Мені тоді також показали величезну колекцію бурштину, у якій було багато шматків вагою по півкілограма і більше. За традицією, кожний такий бурштин мав би бути із власним іменем і легендою. Це було чергове відкриття нової, невідомої мені до цього грані моєї країни.

Якщо не помиляюся, виробниче об'єднання називалося «Кварцсамоцвіти». Переважно вони видобували топази і берили, які використовували у мікросхемах для космічної промисловості. Це була ціла економіка. Але і музей, і те об'єднання перебували тоді у страшенних злиднях. Ринок зупинився, ніхто нічого у них не купує: у них не було коштів навіть для того, щоб опалювати свої приміщення, не говорячи про виплати зарплати. Одним словом, повна депресія.

Після довгої розмови ми вийшли на рішення, яке б допомогло роботі цього підприємства. Найкраще було б, щоб його включили у структуру Міністерства фінансів, але цього відразу ніхто обіцяти не міг. Для початку було б досить, щоб вони просто повірили, що центральна влада знайде якесь рішення. Тому Національний банк закупив частину їх запасів, і так у нас з'явилася велика колекція бурштину, топазів та берилів.

Коли я показував президенту цю частину наших запасів, це теж було одне з тих питань, яке я хотів, щоб було відрегульоване. Така колекція мала б бути предметом національної гордості, а вона пропадала, тоді хотілось її врятувати. Так ця колекція опинилася у музеї скарбів.

Тривалий час у Національному банку зберігається колекція речей останнього китайського імператора Пуї. Там була якась детективна історія з тим, як ці предмети опинилися в Україні. У цій історії було місце і зрадам, і НКВС себе проявило у певний спосіб. Врешті-решт, через багато-багато років ця колекція була зібрана людиною, яка цікавилася цим надбанням. Мені дуже хотілося, щоб Нацбанк викупив цю колекцію. Проблема полягала в тому, що ринкова вартість цієї колекції, звичайно, відрізнялася від лігатурної вартості металу, з якого були зроблені коштовності. Але купувати за такою ціною — це поза компетенцією Національного банку, для цього було потрібне спеціальне рішення. Я не знайшов способу, як зреалізувати цю ідею, але довгий час ця колекція перебувала у нас на зберіганні. Мені видавалося, що держава мала знайти спосіб, щоб подібні колекції потрапляли до національних музейних зібрань. Я, на жаль, не встиг цього зробити.

Національний банк проводив багато гуманітарних акцій.

Ми організовували збір коштів на відновлення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Печерської лаври.

Я пам'ятаю, як на ці збори коштів прийшов британський співак Кріс де Бург. Він був тоді з концертом у Києві. Ми зв'язалися з ним телефоном, чи не міг би він приїхати і взяти участь у благочинній акції? Він каже, що в принципі згодний, але треба тоді день вильоту міняти і квиток інший купувати. Я попросив один банк, і він перекупив йому квиток. Кріс де Бург той вечір провів із нами. Це було дивовижно: на третьому поверсі Національного банку була організована експозиція вцілілих решток зруйнованого Успенського собору, оклади ікон, десятки речей, понівечені вибухом. Вони світилися поміж колон великого залу якось по-особливому, і вся атмосфера була якоюсь особливо теплою і незабутньою. Мені здається, що це була перша подібна благочинна акція такого високого рівня.

Якщо я не помиляюся — ці суми я відтворюю по пам'яті, — під час того вечора, коли до Нацбанку прийшло кількасот меценатів, ми зібрали близько 100 тисяч доларів на відбудову храму. А тоді, коли я став прем'єр-міністром, уряд включив у бюджет 2000 року 70 мільйонів гривень для відбудови двох цих храмів, бо їх відновлення вважалося символічним для держави. Ми жили у країні, яка не будувала нічого, де бракувало завзяття, позитивного настрою та впевненості у власних силах. І тому мав постати якийсь символ відродження. Що могло бути ліпшим символом, ніж відбудова двох найвеличніших храмів, зруйнованих більшовиками?!

Національний банк узгодив це питання із президентом: давайте частину коштів для їх відновлення віддамо державних, але залишимо ці два храми на балансі держави. Цей статус обидва храми зберігають досі: вони державні за власністю, але службу там правлять різні українські церкви.

Ми намагалися не забувати про гуманітарний напрямок роботи: пізніше ми організували у Нацбанку виставку робіт Івана Георгія

Пінзеля із зібрань Львівської картинної галереї, якою опікувалася свята людина — Борис Григорович Возницький. Так Пінзель вперше приїхав до Києва. Це теж був благодійний захід, щоб підтримати галерею, коли вона була у досить важкому стані.

Десь у 1996 році ми розпочинаємо великий благодійний проект на підтримку спадщини Тараса Григоровича Шевченка у Кирилівці, Моринцях, Будищі. Коли я вперше потрапив до музею у Моринцях, мене зустріла директор музею. Вона вийшла із залізної іржавої будки: старий радянський газетний кіоск — це була дирекція музею Тараса Шевченка, генія, пророка, батька нації. Ця іржава будка сприймалася як моральне приниження. Це було хохляцтво у хімічно чистому вигляді, і таке ставлення до спадщини страшенно мене бісило. Врешті-решт, такий стан музею — то не було питання дефіциту грошей, то був дефіцит національної гідності.

Сьогодні там, де босий Тарасик бігав, є дерев'яне адміністративне приміщення, поставили церкву, фондосховище, проведена реконструкція всього, що тільки можна було реконструювати, і держава туди ні копійки не поклала — тільки благодійні внески. Я дружньо спілкувався із колегами-банкірами, і серед нас не було жодних дискусій: робити цей проект чи не робити. Кожний з 16 банків вибрав собі фронт роботи і, співпрацюючи із директором музею Людмилою Михайлівною Шевченко, робив свою справу.

Якось ми усі поїхали і посадили у Моринцях садочок. Перед тим на цьому місці росло три старі яблуні, лопухами та кропивою все поросло. Усе змінили!

Так само було у Кирилівці: там замінили експозицію, і не тільки її. Тоді ми провели повну реконструкцію хати дяка, куди бігав вчитися босоногий Тарасик: нижні вінця зрубу за сотні років почали трухлявіти і розсипатися. Реставраторам вдалося тоді врятувати стіни, що пам'ятали дитинство Тараса. Анатолій Іванович Гайдамака осучаснив концепт експозиції, і сьогодні кожна людина, яка відвідує музей Тараса Григоровича, звідти виходить українцем! Хоча там зберігаються лише два автентичні експонати:

стара лава і стіл з хати Шевченка. Решта — це творчий погляд художника, але погляд такий, що кров б'є ключем! Усі ті жорна, стрічки, ярма — усе це звучить лейтмотивом: як із кріпака, із босого хлопчика постає художник номер один в імперії.

Я дуже пишаюся нашими гуманітарними проектами: це тема, яка тоді не була на устах влади, керівників міністерств та місцевих адміністрацій. Так спільні зусилля банків та інших жертводавців підіймають з руїн Успенський собор, з нуля відтворюють Михайлівський Золотоверхий монастир, відроджують батьківщину і спадщину Кобзаря. І відповідь на питання, як це зробити, дуже проста: не будь байдужим! Усе починається з тебе. Від тебе одного залежить дуже багато на цьому світі.

* * *

У серпні 1998 року Росія оголосила дефолт. Менше ніж через місяць українці сповна відчули на собі проблеми сусіда. Влітку того року наша національна валюта плавно коливалася навколо курсу 2 гривні за один американський долар. Трохи більше ніж за два тижні вересня цей курс перестрибнув з позиції 2,25 на 3,37 гривні за долар. Гривня девальвувала приблизно на третину своєї вартості. Варто пояснити, що трапилося.

Багато кажуть, що російська криза була вписана у світовий контекст. Це тільки частково правда. Російський бюджет залежний від коливань світових цін на газ і нафту. І в цьому сенсі, коли у світі попит на енергоносії почав зменшуватися, ціни на них поповзли вниз. Але не цей чинник був головним у російській кризі, криза на ринках «Східних тигрів» не впливала на російську ситуацію.

Коли ми говоримо про девальвацію національних валют, то у кожної країни була своя болячка. Кожна нещасна родина нещасна по-своєму: у Росії була проблема — великі зовнішні зобов'язання. У якийсь момент зовнішні зобов'язання РФ перевищували резерви російського центробанку на третину. Це трохи нагадувало айсберг: резерви розмивалися кризовими про-

цесами в економіці у такий самий спосіб, як підводна частина айсберга розмивалася водою теплої течії. Коли вага верхньої частини айсберга — зовнішніх зобов'язань — переважила вагу резервів, могутній айсберг російської економіки перевернувся догори дриґом! Резерви російського центробанку оцінювалися, здається, у 24 мільярди доларів, а зобов'язань було набагато більше — щось близько 36 мільярдів. Рано чи пізно цей дисбаланс мав дати про себе знати.

Як тільки це сталося, я телефоную Анатолію Чубайсу. Навесні 1998 року він пішов з посади міністра фінансів, але прекрасно орієнтувався у своїй парафії. Отже, я набираю телефонний номер Анатолія, і ми довго-довго говоримо про ситуацію, яка склалася у фінансах, бюджеті, на російському грошовому ринку. Треба було накреслити план, чого нам в Україні варто остерігатися у фінансових, монетарних, валютних стосунках із Росією.

Чубайс досить довго і докладно пояснював, що трапилось. Вони досить довго утримували курс, а потім у декілька етапів його «відпускали». Рубль зробив кілька стрибків і потім обвалився — у результаті за півроку курс змінився з 6 до 21 рубля за долар — рубль девальвував майже в чотири рази.

Яка була проблема в основі цієї кризи? Рівень зовнішніх державних боргів став настільки високим, що уряд не міг його обслуговувати. Він не знайшов ресурси заміщення, або реструктуризації запозичень. І тому прийшов момент, коли держава офіційно повинна була заявити, що вона неплатоспроможна і не здатна обслуговувати свої зобов'язання.

Коли держава не може виконати свої зобов'язання, відразу виникає девальвація. Якої вона буде глибини — залежить від багатьох факторів, починаючи від психологічного. А психологічному фактору меж немає, і на маленькому епізоді він може продемонструвати карколомні кульбіти. Врешті-решт, і просту арифметику ніхто не відміняв: якщо немає чим обслуговувати декілька мільярдів доларів, то треба або шукати процедуру реструктуризації і домовлятися з інвесторами, а якщо ця робота не була зроблена — оголошувати дефолт і в рамках дефолту на інших

умовах реструктуризувати й обслуговувати ці борги. Тобто Росія не впоралася зі своїм державним боргом та зі своїми державними витратами. Це привело до неплатоспроможності Росії.

На жаль, наша економіка дуже пов'язана з російською економікою. «На жаль» я говорю не тому, що це погано в принципі, саме по собі — просто такий потужний зв'язок створює проблему недиверсифікованих ризиків. Коли якісь відносини здатні формувати потенційні ризики, то такій країні треба розробляти пакет диверсифікації ризиків. І коли я сьогодні слухаю, як виступає прем'єр-міністр чи хтось із членів уряду і каже, що гордиться тим, що у нас третина національного торгового обороту іде в сторону Росії, я запитую: «Чим ти гордишся? Чого пишатися тим, що ти всі яйця поклав в один кошик?!» Той «кошик» може виставляти щодня непрогнозовані політичні й економічні умови до твого виробника. Це як у тому старому жарті: коли ти позичив людині декілька тисяч — вона залежна від тебе, коли ти позичив декілька мільйонів — ти залежний від неї. Абсолютно такий самий підтекст виникає у наших торгових відносинах: не може бути предметом гордості, що твій експорт чи імпорт такий однобокий, що його третина належить одному ринку! Це може бути гарно у гарний час, але це дуже погано у поганий час. Те, що зараз з України сукають мотузки, що якийсь пустодзвін у московському міністерстві визначає об'єми товарних потоків з України, — це все результат подібних перекосів у наших економічних стосунках. Чому у багатьох країнах, особливо у таких чутливих питаннях, як енергоносії, існує закон: більше 30 % з одного ринку не можна брати енергопродуктів — це баланс між доцільністю і безпекою. Теоретично цей ринок може дати і 40 % потрібного тобі продукту, і навіть 60 % набагато дешевшого бензину чи газу. Але тоді починає голосно звучати питання національної безпеки: це ризик для нації потрапити у залежність від одного виробника чи одного ринку. Навіть якщо криза трапиться раз за 20 років — така залежність знищить усі здобутки твоєї економіки, відкине економіку на десять років назад, до значно гірших показників.

Вочевидь, російська криза мала прямий вплив на український валютний ринок. Вона напряму трансформувалася в обмеження дій українських суб'єктів господарювання, якщо російський покупець неплатоспроможний. Просто українська фірма відвантажує товар, а грошей за нього російська фірма повернути не може. І так триває 90 днів, та ще й у масштабах цілої економіки, бо — дефолт. Безумовно, на Україну така ситуація не могла не вплинути.

Проте парадокс був у тому, що ми не дали переповзти російській кризі в Україну. Багато хто критикував уряд і Національний банк за девальвацію гривні на 30 % і вважав, що це програш. Як на мене, це була досить скромна плата за глибоку і, на жаль, односторонню орієнтацію української економіки у бік Росії.

Російська валюта девальвувала майже у три з половиною рази — з 6 до 21 рубля за американський долар. Якщо Україна девальвує свою валюту на третину, а не в чотири рази — це значить, що Україна сформувала вірну реакцію на ситуацію в Росії. Думаю, що це є прикладом того, як треба виходити з криз.

Якщо продовжувати морські аналогії, то будь-яка економічна криза подібна до стихійного лиха, до цунамі. Якщо ця хвиля йде — ти нічого не можеш вдіяти: ти не можеш зупинити, заморозити, висушити цунамі. Ти можеш тільки шукати ефективних засобів порятунку. Твій дім на березі все одно змиє, твоя задача — знайти човен чи рятувальний пліт, щоб на ньому врятувати щось менше, але найцінніше.

У такій ситуації 33 % девальвації — це дешева ціна за порятунок, це рятувальний плот для економіки. Росія на декілька років втратила економічну динаміку, заплатила за кризу падінням валового продукту. Це непорівняльна ціна із тією, що заплатила Україна. Ми легко відбулися у 1998 році.

Як цього вдалося досягти? Я повторюся: як тільки був оголошений дефолт — були заморожені розрахунки із суб'єктами господарювання. А це значило, що український валютний ринок отримав дефіцит поставки валюти. Коли виникає дефіцит іноземної валюти на ринку — вона починає дорожчати, якщо

ти хочеш стабілізувати курс — ти маєш врегульовувати його резервами Нацбанку.

Якщо обсяг цих неплатежів сумісний із резервами Нацбанку, то ще можна ризикнути і використовувати їх для підтримки курсу. Але якщо твої резерви прогнозовано менші, ніж цей дисбаланс на ринку, — ти програєш, вочевидь треба проводити політику розумної девальвації! Якщо запізнитися із такими діями — зволікання призведе до неконтрольованого обвалу валютного курсу.

У цьому сенсі українська ситуація в контексті російської кризи 1998 року була схожа не так навіть на цунамі, як на несподіваний відплив. Коли корабель опиняється у мілкій затоці, вода раптово відступає, і парусник економіки лягає на мілину; можна скільки завгодно бігати до криниці з відрами і намагатися наповнити море: спітнієш, змокнеш, із сил виб'єшся, а результат буде прогнозований — відром море не наповниш! Треба було знайти асиметричне рішення.

Я пригадую, як у одинадцятій кімнаті Верховної Ради екстрено збираються всі, хто належить до відповідальних інститутів: прем'єр-міністр Валерій Павлович Пустовойтенко, представники комітетів Парламенту, міністерств, Нацбанку. Рішення, яке ми прийняли, було приблизно такого змісту: давайте доручимо зараз Національному банку розробити план реакції на кризу і недопущення погіршення ситуації на економічному і валютному ринках.

Мені не дуже подобалася позиція уряду із цього питання і здавалося, що основна відповідь на питання знаходиться у площині довіри суб'єктів господарювання і населення до валютно-курсової політики. Наскільки я пам'ятаю, було три ключових елементи того рішення. По-перше — утримати бюджет, бюджетний баланс, щоб уряд не сформував якісь нові додаткові загрози для стабільності економіки і валютного ринку. Я маю на увазі, що уряд мав бути уважний до своїх видатків і не робив власноруч нових проблем у бюджеті. Друге питання — треба було за допомогою внутрішнього кредитування компенсувати суб'єктам господарювання ті борги, які застрягли у Росії. Третє

питання — поміркована курсова політика, яку солідарно підтримують і звичайні люди, і суб'єкти господарювання.

Курсова політика. Нацбанк мав, з одного боку, якось перекрити іммобілізацію ресурсів суб'єктів господарювання, платежі яких застрягли в Росії. Це означало емісію. З іншого боку стояло протилежне завдання: як не допустити обвалу національної валюти. Ці завдання були протилежні і суперечили одне одному. Якийсь час ситуацію вдавалося утримувати «гомеопатичними засобами»: Правління прийняло декілька постанов, щоб підтримати рефінансування іммобілізованих у Росії коштів, тижнями розсилало банкам інформацію та директиви щодо ситуації на валютному ринку — усі боялися карколомного зриву курсу.

І ось, коли навіс неплатежів з Росії сягнув таких масштабів, що ми не можемо перекривати його через рефінансування, тоді виникло питання «хірургічного втручання», тобто — девальвації гривні.

Це було дуже неприємне рішення. Гривня була молода, стабільна, красива... Але що ти можеш протиставити економічному цунамі? Так чи інакше треба було впоратися із цим зовнішнім чинником.

Ми прийняли болюче, але разом з тим дуже раціональне й ефективне рішення. Ми мали девальвувати гривню одноразово. Треба було зробити командними методами цей девальваційний стрибок. Це некрасивий стрибок, але це дозволило б відразу зафіксувати новий курс і далі не падати. Створити стабільність другого порядку.

У тому була невелика хитрість: досить було один раз ціну на гроші перенести за економічно прогнозовані параметри падіння курсу, і ви не допустите неконтрольовану інфляцію. Цей спосіб здається нелогічним, але це як в онкології, коли пухлину вбивають за допомогою хіміотерапії, дуже болючої процедури.

Якщо у подібних умовах Центральний банк за один-два операційні дні не здійснює керованої девальвації грошової одиниці, яку б із довірою сприйняв ринок, — розпочинається погана історія національних грошей. На ринку тоді вже не чути соло

Національного банку як регулятора — усе гучніше і гучніше звучать голоси валютних спекулянтів, а сам ринок вповні підпорядковується не так економічним, як психологічним чинникам.

Російська помилка полягала в тому, як казав Анатолій, що вони боялися відразу відпустити курс: спочатку вони дійшли до 6 рублів за долар, потім — до семи, а потім валютні резерви закінчилися і курс зірвало. Це призвело до психологічного ефекту, до паніки на ринку. Я вже розповідав раніше у цьому розділі про важливість психологічного чинника: якщо починається паніка, то навіть коли вже нема економічних причин курсового падіння — паніка учасників ринку продовжує працювати як негативний, неконтрольований і непрогнозований чинник на ринку.

Ми розуміли, що наших золотовалютних резервів недостатньо, щоб погасити цю економічну пожежу. Ми могли підкидати на валютний ринок декілька десятків мільйонів доларів, спалити за 10 днів усі золотовалютні запаси країни, але потім курс усе одно мав би обвалитися неконтрольовано через паніку на ринку. Тому, у протилежність до дій російських колег, ми пішли зовсім іншим шляхом.

Досі чути критику тих наших кроків. Мені видається, що навіть деякі економісти не зрозуміли логіки як масштабів проблеми, так і логіки її вирішення.

Тут варто зробити невелике пояснення.

Ми добре розуміли, що НБУ не може через комерційні банки надати суб'єктам господарювання України такої кредитної підтримки, яка б компенсувала неплатежі від суб'єктів з Росії. Це були дуже серйозні емісійні суми, які відразу сформували б нову хвилю девальвації гривні й інфляції цін.

З іншого боку, ми не мали у достатній мірі золотовалютних резервів, які б абсорбували дефіцит платіжних засобів на ринку при незмінному курсі гривні. Іммобілізація платіжних засобів українських підприємств через фінансову кризу в Росії складала на цьому етапі близько 3 мільярдів доларів. Але в середньотерміновій перспективі об'єм «заморожених» обігових коштів і кредитів був набагато більшим.

Кожного дня я проводив планове спілкування із пресою і телебаченням. Національний банк мав чесно доносити до громадян України, до учасників ринку ситуацію навколо попиту і пропозиції конвертованої валюти на ринку та свою курсову політику. Ми мали пояснити, як оптимізується через кредити НБУ платіжна політика комерційних банків і суб'єктів господарювання. Така інформаційна політика сформувала високий рівень довіри до дій Національного банку і не дозволила вибухнути панічним настроям на ринку.

Коли Національний банк оголошує про девальвацію національних грошей — він оголошує про наше збідніння: це означає знецінення наших гривневих заощаджень, зменшення фінансових можливостей підприємств і держави. Це погана новина. Але спробуймо поглянути об'єктивно на можливі альтернативи: Росія девальвувала свою валюту майже на 400 %, Україна — приблизно на 30 %. Я вважаю, що різниця є!

Вочевидь, треба було знайти «золоту середину» між тим, яку частину цього тягаря бере на себе економіка, суб'єкти господарювання, а яку — фінансово-банківська система, Національний банк України?

Основні дії з мінімізації наслідків російської фінансової кризи лежав на НБУ. Але ціною цих дій могла бути втрата довіри до гривні. Брак довіри до національної валюти сам по собі здатний спричинити самостійну валютну кризу — цілий каскад платіжних, фінансових, валютних взаємозалежностей із дуже складними для всіх наслідками.

Правління Національного банку тоді прийняло одне із найскладніших рішень після проведеної у вересні 1996 року грошової реформи: треба було наважитися на помірну девальвацію гривні та досить серйозну, у декілька мільярдів, кредитну підтримку на міжбанківському ринку. Це було необхідно для подолання кризи неплатежів — несподіваного «подарунка» російської фінансової кризи.

Коли курсові графіки продемонстрували некрасиву криву з 2,25 до 3,37 гривні за долар — це сприймалося як програш. Але

Народження Леді Гривні. До цієї справи долучилося багато людей. На відкритті українського Банкнотно-монетного двору з першим президентом Леонідом Кравчуком та прем'єр-міністром Юхимом Звягільським.

Показую президенту Леоніду Кучмі перші гривні власного друку. За моєю спиною — мій заступник Руслан Арешкович, який і створив Банкнотно-монетний двір.

Прийом делегацій під час зборів ЄБРР у Києві. 1998 рік.

У 1996 році разом із Віктором Пинзеником нам випала честь оголосити про запровадження гривні.

Голова НБУ.

Творці української національної валюти.
З Правлінням і керівництвом підрозділів НБУ.

З Вадимом Гетьманом (у центрі) роздивляємося перші монети власного карбування.

Початковий склад уряду: права рука — перший віце-прем'єр Юрій Єхануров, ліва — віце-прем'єр Юлія Тимошенко.

З другом дитинства та головним редактором «України молодої» Михайлом Дорошенком.

Президент Кучма підійшов привітати нового прем'єр-міністра. Грудень 1999 року.

Будні мобільного прем'єра —
у 2000 році не було тижня, щоб я кудись не летів.

Скандальне засідання уряду 19 квітня 2000 року.
Того дня наші стосунки із президентом Кучмою почали розігріватися, і я вперше серйозно подумав про відставку.

З прем'єром Росії Михайлом Касьяновим. Липень 2000 року.

Це має вигляд гри у «зламаний телефон». Насправді було надто галасливо. Із прем'єром Польщі Бузеком. 2000 рік.

Економіка України вперше з 1991 року демонструє зростання. Грудень 2000 року.

Із київським міським головою Олександром Омельченком, головою Парламенту Іваном Плющем та президентом Кучмою, коли до відставки лишалося кілька днів. Квітень 2001 року.

26 квітня президент Кучма у Парламент не прийшов. Найуспішніший в історії України уряд був відправлений у відставку. Фотографії не передають сили пристрастей у сесійній залі, проте за її стінами вирував багатотисячний мітинг на підтримку уряду. Саме тоді прозвучали слова: «Я йду, щоб повернутися!»

З легендарною Славою
Стецько

Виборча кампанія 2002 року закінчилася для блоку «Наша Україна» перемогою: ми створили найбільшу фракцію у Парламенті, але опинилися в опозиції до прокучмівської більшості, яка складалася із фракцій блока «За ЄдУ», комуністів та низки дрібніших партій.

Парламентські будні опозиції. 23 грудня 2003 року. Щоб зупинити внесення змін до Конституції, «Наша Україна» та інші опозиційні фракції заблокували трибуну і президію.

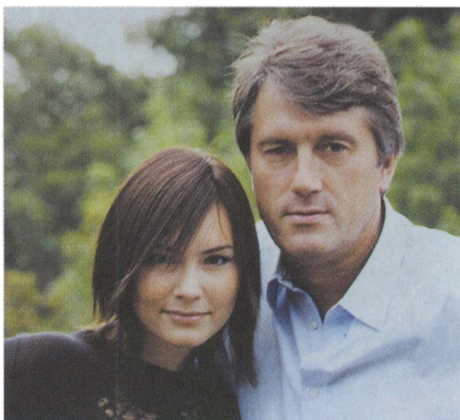

Спроба внести зміни до Конституції 24 грудня 2003 року увійшла в історію як «парнокопитне голосування»: руками регламент Парламенту голосувати не дозволяє, але… депутат Тетяна Засуха підняла відразу дві! Країна сповзала у правовий морок.

Сім'я — найбільша цінність.
З братом Петром та Катею.

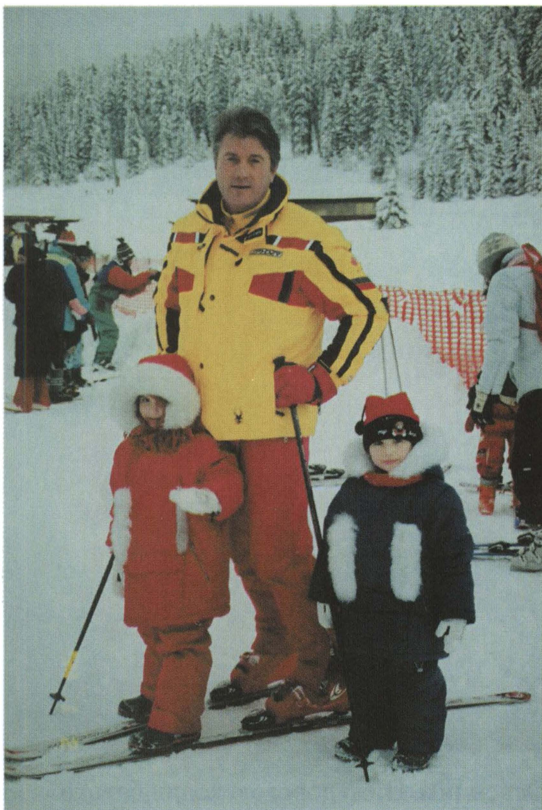
Старша донька Віталіна.

Софійка, Андрійко та Катя. Різдво 2001 року.

Іще трохи різдвяних сюжетів.
На верхньому фото — з онукою Домінікою у 2001 році.
На нижньому — з доньками Софійкою та Христинкою на початку 2004 року.

Вперше в Освенцимі з сином.

Освенцим. Цією дорогою ходив батько.

Родина майже у повному складі.

Одне з найулюбленіших хобі — колекціонування етніки.

З мамою. 2004 рік.

в результаті ми виграли на тому, що не дали вибухнути непрогнозованій паніці на валютному ринку, зберегли золотовалютні резерви і створили нову стабільність курсу гривні та оминули загрозу внутрішньої платіжної кризи. Після російського дефолту курс рубля стрибав як навіжений: з позиції 6 рублів за долар 17 серпня 1998 року він підстрибнув до 21 рубля 9 вересня, через тиждень рубль знову укріплюється до позиції 8 рублів за долар, а наступного тижня крива курсу знову стрибає до 17, тримається там певний час, потім знову падає вниз до 13, затим знову крива повзе, повзе, повзе і доповзає до тієї самої позначки 21! Який вигляд мали коливання курсу гривні у той самий час: з позиції 2,25 гривні за долар протягом менш ніж трьох тижнів курс підіймається до позиції 3,37—3,41 і далі стабілізується й у таких параметрах тримається до лютого місяця наступного, 1999 року, коли знову відбулися невеликі курсові коливання. Національний банк України продемонстрував зовсім іншу тактику. Сподіваюся, що ці приклади є достатніми для того, щоб продемонструвати різницю у підходах і наслідках нашої діяльності.

Якщо під цією темою накреслити жирну підсумкову лінію, варто іще раз наголосити на тому, наскільки важливими були той діалог і та довіра, яка склалася між НБУ, урядом і учасниками ринку.

Довіра — це економічний фактор, це фактор стабільності, фактор розвитку, ключовий елемент, що спонукає нас до солідарних дій. І коли Нацбанк оголошує важкі, часом неприємні рішення, це не означає, що у ці рішення закладені якісь маніпуляції чи якісь спроби когось ошукати, — Нацбанк приймає на себе відповідальність за дуже неприємне, непопулярне, але чесне рішення. Треба у таких ситуаціях чесно сказати: «Знаєте, усе те, що трапилося, не було наслідком моїх помилкових дій; в економіці склалися такі диспропорції, які призвели до кризи. Це стихійне лихо, форс-мажор, економічне цунамі. Тому ми повинні зробити переоцінку співвідношень грошей до наших активів. Чому? Тому що гроші, на які ми сподівалися, до нас не прийдуть. Трьох мільярдів доларів у нас не буде! Економіка

України їх загубила. Ми робимо девальвацію, тобто ми робимо переоцінку національних грошей і збалансовуємо їх відношення до тих активів, які в нас залишились. Ми не можемо зупинити цунамі, але ми можемо запропонувати вам рятівний човен».

Це не є поразка. Дії Національного банку у 1998 році — це гарна хрестоматійна практика. Це приклад подолання форс-мажорів, які виникають на зовнішніх ринках і рикошетять в українську економіку! Ми врегульовували кризу меншою кров'ю через монетарні дії.

В уряду просто не було інших важелів: йому ніхто не дасть запозичень, щоб цей обвал перекрити. Нам ніхто не пропонував цих мільярдів доларів: ні Європейський, ні Світовий банк. Це була така реальність.

Думаю, і тоді, і сьогодні мало хто із політиків сприймав цю ситуацію як наслідок деформованих, однобоких, часом — нераціональних і політично узалежнених українсько-російських господарських зв'язків. Це те, що чекає на розумну ревізію і модернізацію. Звичайно, цей епізод мав і політичну складову: через рік добігав кінця термін президентської каденції, і будь-які негаразди в економіці боляче били по планах діючого президента переобратися на другий термін. Хоча, безумовно, ця криза була неприємною новиною для всіх — незалежно від того, йдеш на вибори чи не йдеш. Ми розплачувалися за неефективну організацію національної економіки, неефективну організацію і структуру торговельних відносин. І звичайно, на цьому було дуже багато опозиційних спекуляцій. Бо завжди є ті, хто крокує до влади під гаслом «Чим гірше — тим краще!» Але якщо порівнювати, як Україна вийшла із цієї кризи, з тим, що відбувалося у Росії, то український — це, безумовно, кращий варіант відповіді на проблему.

* * *

За сім років не могло не бути помилок. В історії Національного банку України був один епізод, який я сприймаю як най-

більш гострий виклик, як найбільш неприємний інцидент, який трапився майже у самому кінці моєї банківської кар'єри.

Раніше я вже розповідав, як важливо було, щоб уряд навчився сам відповідати по своїх зобов'язаннях, щоб уряд сам почав через фондовий ринок запозичень, а не через емісію покривати дефіцит державного бюджету. Уряд не мав весь час стукати у двері Нацбанку і кидати країну емісійними кульбітами у вир девальвації й ослаблення національної валюти. Проте 1998 рік був феноменально важким, і звичайних інструментів не вистачало. Уряд мав великі проблеми: можливості зовнішнього запозичення для покриття бюджетних витрат різко скоротилися. Уряд не міг знайти закордонні банки, які б могли викупити урядові цінні папери. Банки у тих умовах не вірили у зобов'язання уряду.

У той час Національний банк проводить переговори щодо можливості розміщення своїх резервів із закордонними комерційними банками першої групи. Ішлося про те, щоб частину резервів Нацбанку покласти у банки першої групи, які підтримають емісію уряду України і зможуть викупити зобов'язання українського уряду.

Отже, минає декілька місяців, Нацбанк диверсифікував свої резерви, розмістив їх у тих банках, а закордонні комерційні банки викуповують облігації уряду. І тут як грім серед ясного неба у бік Національного банку посипалися звинувачення у фальсифікації статистики. Суть звинувачень полягала в тому, що наші дії нібито мали характер маніпуляцій з метою стимулювання операцій з облігаціями українського уряду. Тобто коли Національний банк переводить свої резерви в якийсь — нехай навіть і першокласний — банк, а той банк викуповує на таку суму зобов'язання уряду — то це має вигляд якоїсь договірної комбінації.

Тому це було розцінено як операції, що вимагають корекції наших показників у стосунках з Міжнародним валютним фондом. А наслідком цього стає те, що Україна позбавляється права на запозичення. Ці питання досить складно пояснювати без глибокого занурення у професійну термінологію, у всій цій історії дуже багато банківської статистики і просто бухгалтерії.

Тому просто скажу, що це було найбільш неприємне, що у мене було в практиці банкування.

Я пам'ятаю, як досить пізно ввечері, по дев'ятій годині до мене у кабінет заходить дорога для мене людина і високий фахівець Олдінг-Смі, керівник департаменту МВФ, керівник групи по Україні. Сідає і в бесіді оголошує мені, що вони у МВФ встановили залежність між запозиченнями і депозитним розміщенням Нацбанку, тому вони будуть коригувати програму, а значить Україна не отримає чергового траншу допомоги.

Допомога МВФ іде у валютні резерви Національного банку, вона не спрямовується уряду. Проте якщо збільшуються резерви Нацбанку — збільшується можливість маневру у курсовій політиці, в питаннях рефінансування і багатьох інших питаннях. Такі речі складно пояснити «на пальцях». Одним словом, ця зупинка була дуже неприємним кроком для Національного банку, то був серйозний удар по колінах. Уся ця історія потрапила на газетні шпальти, і лейтмотив публікацій звучав у етичній тональності, у категоріях маніпуляцій і якоїсь зумисної нечесності, якої, звісно, не могло бути.

Питання стало предметом розгляду у Парламенті. Це був скандал. А за дужками цього скандалу було те, що мені видавалося: я роблю певну послугу уряду. Думаю, прем'єр-міністр сам не дуже розумів, звідки і як в умовах кризового року знаходяться зовнішні покупці урядових цінних паперів, чому ці цінні папери купують у такій непевній ситуації, враховуючи, що можливості цього ринку були тоді досить обмежені. Мені видавалося, що уряд мав би це розуміти і підтримати нас, стати на захист дій Національного банку. Він не став. Прем'єр-міністр, який мав би розуміти, що ці операції спрямовані на підтримку його діяльності, не сказав жодного слова подяки. Морально це було дуже важко приймати. Ця операція допомагала не Нацбанку, це була допомога для уряду. А уряд або не розумів, або не мав мотивації, щоб проявити якусь солідарність у цій ситуації.

Можливо, усе це звучить як щось дуже технічне, але мені цей скандал коштував дуже багато сил: два місяці я ходив як чорна

хмара. То був найбільший скандал за дві мої каденції у Нацбанку. З одного боку, це було питання етики, з іншого — питання професійних амбіцій. Мені здавалося, що я працюю на користь нації, на користь країни. Я вважав, що у тій ситуації уряд не міг сподіватися на чиюсь іншу допомогу, ніж дії Національного банку. Але коли нам почали дорікати, слово підтримки, яке я хотів почути, не прозвучало: від кривого дерева — і тінь крива.

* * *

Вочевидь, історія Національного банку України варта окремої книжки, яку має написати якась інша людина, а не я. Тут іще треба довго розбирати архіви, на дотик перебирати вузли фактів і процеси, які відбувалися в самому банку і навколо нього. То справа майбутнього. Але вже тепер я б хотів назвати кілька речей, які видаються мені найбільш важливими на цьому етапі існування українського центробанку.

На перше місце я поставив би повноцінне становлення Національного банку і банківської системи України. Ця система працює в класичних, здорових, усім зрозумілих регламентах. Це було найскладніше завдання — перетворити складову радянської командної економіки на систему, яка працює на зовсім інших принципах, має радикально відмінну психологію й ідеологію.

Водночас я розумію, що для багатьох за перше місце у цьому рейтингу змагається запровадження національних грошей — гривні. Адже для багатьох запровадження гривні не було суто економічним явищем. Для багатьох поява національних грошей була проявом іще однієї з ознак державності, важливої для національного почуття і підтримки національного духу. Грошова реформа, яку дуже давно очікували, стала у 1996 році першим острівцем стабільності, першим кристалом, з якого почалося формування цінової стабільності, нормалізація бюджетних процесів, врешті-решт, з грошової реформи почалася стабілізація економіки. Це був відправний пункт економічних реформ, який

засвідчив, що українська нація подолала гіперінфляцію і вийшла на дистанцію економічної стабілізації.

Третій важливий момент — створення Банкнотно-монетного двору. Ми отримали один із найліпших у світі інструментів для виробництва паперових грошей і цінних паперів, карбування монет та виготовлення державних нагород.

Вочевидь, цей «рейтинг» є досить умовним, адже те, що я по порядку називаю на четвертому місці, було передумовою грошової реформи і запровадження гривні. Адже без створення сучасної електронної платіжної системи не відбулося розв'язання платіжної кризи. Ця платіжна система стала тепер подібна до повітря: кожний з нас не помічає її існування, користуючись, наприклад, банківськими картками, але якби вона у якийсь момент перестала існувати, цей факт відразу відзначив би кожний. Електронна платіжна система зіграла роль серцево-судинної системи, по якій біжить кров економіки — гроші. Думаю, що це той крок, який приніс найбільший економічний ефект для країни. Жодний інший інструмент не приніс більшого поштовху для економічного росту. Її запровадження додало приріст у 0,5 % ВВП щороку у порівнянні з базовими показниками.

П'ята позиція — організація валютного ринку, створення валютного біржового майданчика та цільного валютно-курсового механізму ринкового типу.

Наступним я назвав би вихід на світові стандарти обліку в Національному банку і комерційних банках України.

Сьома позиція — це становлення системи прозорого й ефективного банківського нагляду. Стандартизований облік і нагляд до сьогоднішнього дня запобігає системній банківській кризі. Ми знаємо банкрутство окремих банків, але ми в Україні ніколи не мали справи із системною банківською кризою. Це — завдяки упереджувальній системі нагляду, резервування і моніторингу за відповідними нормативами ліквідності, яку ми ввели у практику в середині 1990-х років. Іншими словами, ми створили термометр, який автоматично вимірює температуру в банківській системі. Завдяки системі банківського нагляду Національний банк України

може заздалегідь зауважити, коли окремі банки та вся банківська система починає проявляти якусь хворобливу симптоматику.

Я думаю, що перехід від практики емісійного кредитування дефіцитів національного бюджету до випуску урядом державних цінних паперів був найголовнішою подією у сфері державних фінансів першого десятиліття української Незалежності. То була бюджетна революція: уряд став рядовим позичальником на ринку кредитування. Ментально ці зміни давалися важко.

Усі ці зміни разом були високо оцінені світовим професійним середовищем. У 1997 році наші зусилля були визнані світом. Національний банк України і його голова увійшов у п'ятірку кращих центральних банків і банкірів світу. Це було приємно. Приємно, що наш довгий шлях до стабілізації був оцінений так високо.

Національний банк у той час був чимсь більшим, ніж просто центральний банк — емісійний центр, точка перетину економічних координат. Вочевидь, ця структура грала помітну політичну місію — через організацію державних фінансів, упровадження національних грошей, через формування кредитної стабільності та практику банківського нагляду. Ми створили там цілий світ: інституції та відносини, які були важливими для національного становлення. І коли ми говоримо про успішність чи неуспішність Нацбанку, вочевидь, перший фактор успіху — це довіра. Довіра до кожного слова і дії, до кожного розпорядження чи рішення, яке приймало Правління Національного банку. Якщо до дій центрального банку є довіра, усе решта — дрібниці. Але довіра до національних установ є результатом ефективності їх роботи, для цього треба робити по совісті, щоб кожне твоє рішення було аргументоване і донесене до людей. Щоб творити довіру, Національний банк має прозоро, аргументовано та своєчасно доводити сенс своїх дій до ринку і нації. Гадаю, що жодна інша державна установа — міністерства, відомства і власне Кабінет Міністрів — не спілкувалася із суспільством більше, ніж Національний банк. Ключове слово успіху — довіра. Це була основа мого світогляду та переконань, credo — те, у що я справді вірував.

Розділ 13
ДОРОГІ МЕНІ ЛЮДИ

Історія на заході сонця. — Чорновіл кличе на вибори. — Уроки Гетьмана. — Вбивство і версії. — Коли кохання згасає. — Моя Катя. — Нові береги.

Трохи менше ніж за рік до своєї трагічної загибелі Вадим Петрович Гетьман приїхав до мене на дачу у Безрадичі. Він був з якимсь своїм приятелем. Візит трапився трохи несподіваний. Тому я щось там нашвидкуруч готую, смажу, а вони захід сонця спостерігають: є у мене одне місце біля хати, де гарно видно верби, а за ті верби лягає сонце і крізь листя світить червоне марево.

У Вадима Петровича тоді був план, і в той день добре відчувалося, що ті думки у нього в голові весь час крутяться. План стосувався мене: я випадково почув його слова у той момент, коли він не бачив мене. Вадим Петрович розмовляв зі своїм другом... У Гетьмана була улюблена, я б сказав, характерна поза: руки у кишені, а сам трошки розкачується з п'яти на носок. Це навіть не поза, це була його іконографія: він на половині фото так стоїть: руки заклав у кишені, піджак розстебнув, грива сивого скуйовдженого волосся... Він міг стояти так і привітно посміхатися із будь-ким: з комуністом Симоненком... Думаю, він навіть із дияволом міг стояти у тій позі. Вадим Петрович був на порядок мудріший усіх. Я дуже любив його за це. І ось він стоїть, руки в кишенях, розкачується, дивиться на сонце і говорить своєму товаришу: «Щоб стати президентом України, треба мати хоч одну успішно завершену справу! Ну, а дівчата його і так люблять!»

Вочевидь, він вважав, що проведена грошова реформа — це те, з чим можна виходити до людей на президентських виборах. Грошова реформа у його координатах була доказом дієздатності. Електорат завжди хотів окрім слів бачити на терезах якусь зроб-

лену справу. І ось ця справа зроблена. А оскільки «жінки і без реформи його люблять» — то це був самий час іти. Це Вадим Петрович так собі міркував.

Отже, минав 1997 рік. До президентських виборів лишалося трохи більше ніж два роки. Саме в той час почалася моя друга каденція як голови Національного банку. А Вадим Петрович — і не він один — дуже хотів, щоб я пішов у політику. Я, навпаки, уникав тих розмов. Гетьман знав, що розмови на цю тему мене дратують. Усі знали про мою нехіть до політики, і тому, коли я з'являвся поруч — присутні з поваги зазвичай одразу змінювали тему і починали говорити про щось інше, що абсолютно не змінювало того факту, що усе моє оточення без винятку було заряджене позицією Гетьмана.

Цим Вадим Петрович мені дуже нагадував Чорновола. В'ячеслав Максимович, жива легенда, один з батьків української Незалежності та багаторічний політв'язень радянських таборів, щодо мене мав таку саму позицію: «Ідіть на вибори!»

Мені видається, що ця розмова відбулася в останній перед його загибеллю день народження, в грудні 1998 року. Я прийшов привітати В'ячеслава Максимовича у його офіс на Липській вулиці. Він попросив кількох присутніх залишити нас наодинці. Ми всілися на дивані при журнальному столику, на якому стояли якісь доречні нагоді напої, трохи якихось наїдків та цукерки. Ані я, ані він — ми обидва нічого не пили і не їли, тільки розмовляли. Бачу: В'ячеслав Максимович потроху підсідає усе ближче і ближче до мене. Він був дуже делікатною людиною, вочевидь, він не хотів, щоб його слова сприймалися як якийсь тиск або спроба поставити у незручне становище, і тому почав «скорочувати» дистанцію до більш неофіційної. Розмова була досить довга, але намір, основна інтенція була саме такою: «Вікторе Андрійовичу, час йти на вибори!» Відповідаю: «Ні, В'ячеславе Максимовичу, ще не час: зараз ми з національними ідеями не пройдемо!»

Чорновіл був у хорошому розумінні слова ідеалістом у політиці. Тобто він керувався ідеалами. Навіть важко уявити, де була б зараз Україна, якби такі люди, як В'ячеслав Максимо-

вич, перемагали на президентських виборах на початку 1990-х. Обидва вони: і Гетьман, і Чорновіл — належали до того формату людей, які сприймали владу не як інструмент збагачення, а як інструмент реалізації ідеалів та своєї української місії. Це були непересічні люди — українські гавели, черчиллі, де голлі.

Найбільше, чого Гетьман навчив мене, — це максималізму. Він навчив бути максималістом у фахових компетенціях, у прагненнях, у порядності. Саме з його, Гетьмана, допомогою я зрозумів, що «другим сортом» бути не гоже — ти маєш бути досконалим в усьому.

А другий урок полягав у тому, що ти маєш виховувати у собі стратегічне відчуття: будь-яку роботу ти зробиш найкраще, якщо ти виставив свої маяки-орієнтири трошки подалі, часом — навіть десь за обрієм. Коли ти заглядаєш за горизонт — зникає метушня, тоді багато що у повсякденності стає зрозумілим, тобі легше відрізняти важливе від другорядного, знаходити, у чому полягає раціональне зерно. Вадим Петрович не любив порожньої метушні. Але він любив стратегію, а це за часів банку «Україна» була моя кафедра: я в банку курирував декілька головних управлінь. Серед них було і планово-економічне управління, яке розробляло стратегію банку, і кожна робоча розмова чи нарада — то був урок стратегічного бачення. Дуже часто під час тих нарад і зустрічей Вадим Петрович повторював такі слова: «Справжній мисливець не той, хто бачить фазана під горою, — істинний мисливець той, хто бачить фазана за горою».

Якщо у тебе нема візії і ти не знаєш, для чого ти робиш цю роботу — якісного результату не буде ніколи. Можна працювати так, як в тому армійському анекдоті: копати яму від паркану і до обіду. Тільки така праця не має сенсу, бо не має чіткої цілі. Так само кажуть про вітрильник: якщо ти не знаєш порту свого призначення — жоден вітер не буде попутним. Має бути мета.

Вадим Петрович любив повторювати одну байку. Посеред океану був собі острів, де жило декілька рибальських родин. На тому острові не було нічого, окрім каміння. Над островом надто довго вирує шторм, і за якийсь час у його мешканців закінчується

їжа: діти пухнуть, жінки плачуть і випихають з хати чоловіків, щоб вони сіли на човни і наловили риби. Усі розуміють, що в шторм вони можуть загинути, тому перед тим як вийти в море, рибалки ідуть у церкву. Кажуть святому отцю, що вони знають, що ідуть на вірну смерть, але розуміють, що мусять повернутися і спасти родини. «Але, отче, без твоєї допомоги ми цього не зробимо. Молись за нас!» — кажуть ті рибалки. Святий отець відповідає, що розуміє небезпечність ситуації, що обіцяє молитися за них. «Добре-добре! — каже святий отець. — Але якщо хвилі розіб'ють ваш корабель — то на всякий випадок гребіть до берега!»

Тут подвійний смисл. По-перше, зрозуміло, якщо гребти від берега, тоді вас уже ніхто не спасе. Твоя доля — у твоїх руках: надійся на Бога, але свою роботу зробити мусиш! А по-друге, навіть у найстрашніший життєвий шторм ти не маєш втрачати з поля зору берега — тих своїх маяків, тієї далекої важливої мети свого життя.

Вадим Петрович цю притчу дуже часто повторював і навіть мав скорочену версію про всяк день: «Добре-добре, але гребіть до берега, хлопці!» Це так Вадим Петрович любив нас навчати, коли ми якісь новації пробували пропонувати.

Так от я не відчував, що політика — це той маяк, до якого я мав би гребти. Я був закоханий у банківську справу і бачив себе саме у цій сфері. З іншого боку, Гетьман сам був таким маяком: він був одним з тих, чиїм прикладом ми всі — молодше покоління українських банкірів — надихалися, а тому було б неправильно не дослухатися до його думок.

Я вже коротко згадував, що наша співпраця почалася, коли у Москві прийняли рішення про формування на базі Держбанку СРСР кількох спеціалізованих банків. У ЦК Компартії України один із банків запропонували очолити Вадиму Петровичу. Це була Українська філія Агропромбанку СРСР. Гетьмана на цю посаду затвердили у Москві. За освітою він був банкіром, але дуже довго працював керівником Запорізького облплану, а потім перейшов у Держкомцін УРСР. Отже, у 1987 році він очолює Правління Агропромбанку УРСР. І згодом він запрошує мене до

нього заступником — саме в той період, коли ми з філії загальносоюзного спеціалізованого банку робили банк український, коли український банк формувався як окрема юридична особа.

Ми почали з того, що організували роботу в єдиному балансі із Агропромбанком СРСР. Це був дуже цікавий період: вперше відкривається завіса для нормальних ринкових відносин, це був період, коли почала розмиватися жорстка бюрократичність, що була притаманна банківській системі. Я вже говорив про всі ці суворі регламенти, які треба було добре знати для того, щоб здійснювати розрахунки, обслуговування чи будь-які інші банківські операції. З початком формування спеціалізованих банків почали формувати і нові регламенти — більш ринкові і конкурентні. Це було як Різдво: здавалося, що нарешті система показала, як можна працювати ринково, а ти сам можеш показати свої здібності на повну силу, а не жити у тій горіховій шкаралупі авторитарної системи. У цьому контексті Вадим Петрович був ідеалістом. У новому банківському проекті він бачив не так технічні складові, як набагато вищі, навіть романтичні якісь моменти: він бачив нову банківську сферу як інститут, який формує перспективу України. Тому банку, що прийшов на зміну Агропромбанку СРСР, дали назву «Україна». У такий спосіб ми прагнули сказати, що цей банк серйозний і має національні амбіції.

Вадима Петровича я сприймав як старшу людину з покоління моїх батьків, хоча він, звичайно, був значно молодший за мого батька, але справляв враження більш досвідченої людини, яка працювала у найбільш консервативних антиринкових інститутах комуністичної системи! Ці інституції калічили будь-яку економічно мислячу... просто нормально мислячу людину. Проте ця система зламати його не змогла: я бачив у його діях на посаді голови правління акціонерного банку дуже багато нестандартних, розкріпачених рішень. У цьому контексті мене неймовірно дивувало, як людина з досить специфічною трудовою біографією поєднувала свій непростий досвід із модерністю та інноваційністю.

Він умів давати свободу. Я пишався тим, що людина, яка пройшла найбільш авторитарні економічні інститути, давала нам таку свободу дій, довіряла нашим рішенням. Це було насправді дуже приємно: тим банк «Україна» відрізнявся — це було щось зовсім інше за духом, ніж у структурах Держбанку СРСР. Наприклад, багато рішень (у тому числі і щодо назви банку «Україна») ми знаходили через конкурси.

Гетьман умів сполучати енергію молодих із мудрістю досвідчених. Тоді ми привели у колектив багато молоді. Мене теж тоді вважали дуже молодим: у 1987—1988 роках, коли Вадим Петрович запросив до співпраці і ми почали працювати разом, мені було 33—34. У такій віковій категорії у нас у банку сформувалася ціла плеяда рівня начальників відділів, начальників управлінь: молодих, цікавих, амбітних. З іншого боку, «юнь» урівноважувала група старших людей — наприклад, головний бухгалтер. Тобто і тут в усьому мав бути баланс.

Гетьман дуже шанував людей високої професійної категорії, але справи вів з будь-ким. Наприклад, як депутат у Парламенті він міг бути однаково приязним співрозмовником як із комуністами, так і з демократами. Він може стояти з Симоненком і говорити так само спокійно й усміхнено, як і з В'ячеславом Максимовичем Чорноволом. Це мене тоді неприємно дивувало. Але це означало тільки, що він був генієм спілкування. Мабуть, важко було бути його ворогом, бо в ньому зла не було. Так, він міг різко реагувати і говорити якісь дуже неприємні речі — особливо у близьких стосунках, де не треба церемоніалу. Було так, що я ображався, коли мені, як члену правління, видавалося, що треба робити щось інакше, не так, як вважав Вадим Петрович. Але Гетьман був головою правління, і це була його відповідальність, його компетенція — він брав з наших ідей те, що йому було потрібно. Водночас, він дуже любив радитися, консультуватися, він шанував колективний труд. Правління у Гетьмана не було чимсь формальним: це була насправді рада фахівців, які дискутують, аргументують, формулюють позиції.

Іще одна риса, яку я довго не міг зрозуміти. І не так зрозуміти, як прийняти на емоційному рівні, бо на раціональному рівні не було жодних неясностей. Вона, ця риса, проявлялася у його відносинах з ЦК. Якби запитали, чи є банкір, який мав у той час сильніші комунікації з Центральним Комітетом партії, ніж Гетьман, то я б сказав, що ні, не було іншої такої людини! Вадим Петрович неймовірно багато часу витрачав на діалог із партійною владою.

Річ у тім, що Гетьман робив багато кроків уперед, розбудовуючи банк. І кожний такий крок був викликом, бо кожний крок — це був крок у бік змін. А зміни — це було щось абсолютно протилежне тодішнім мешканцям будинку Центрального Комітету партії. І чим більше ти маєш зробити кроків уперед — тим більше ходок треба зробити в ЦК. Десятки, може, сотні викликів, по суті він робив банківську революцію, але він вмів усе так влаштовувати, що усі ці його кроки сприймалися якось поміркованo навіть у середовищі найзатятіших партійних ортодоксів.

У мене, як я вже розповідав, комунікація з ЦК не складалася, і з цим у мене пов'язано декілька напружених моментів. Там була група інструкторів, яких мені дуже складно назвати фахівцями високого ґатунку — вони влазили всюди, і до того ж влазили неправильно, недоречно, попри те, що правота завжди залишалася за ними. Існує безліч таких історій, бо не минало й тижня, щоб у нас не було якоїсь наради в ЦК. Наради, які проводив економічний відділ ЦК, завжди мали такий зміст, що треба було щось «підіймати», «покривати», «кредитувати»... Вони жили реаліями вчорашнього дня, звикли дивитися на банк як на фінансову, а не кредитну установу. І не було такої наради, з якої б ти виходив без відчуття, що над тобою стоять люди, які хоч щось розуміють у твоїй професії. Мені часом видавалося, що вони ані підручників, ані газет не читали, але мали стільки зверхності до того, що ти робиш, що спокійним з тих нарад виходити я аж ніяк не міг. А Вадим Петрович навіть з ними умів знайти спільну мову, очарувати й у такий спосіб наблизити свою стратегічну ціль. Можна сформулювати ще одне «правило Гетьмана»: говорити треба з усіма.

Він умів говорити з ким завгодно: з партійними бонзами, із звичайними селянами. У 1990 році він вперше балотувався у депутати. Тоді трапився дивний збіг: коли я у Москві оформляв документи банку «Україна», то номер реєстрації, який отримав наш банк, співпав із номером виборчого округу, по якому балотувався Гетьман. Я часто виїжджав на округ допомагати йому. Часом треба було виступити перед людьми, перед колективами, когось прийняти, когось вислухати — ми дуже дружили і дуже хотіли, щоб наш голова переміг. Конкурентом Вадима Петровича був представник Компартії. Звісно, тема ідеологічних розбіжностей, «червона лінія» була очевидною й обов'язковою у дискусіях. Черкащина у ті роки твердо належала до так званого «рожевого поясу». Люди були різних полюсів, різних заквасок, різних поглядів на життя і різних уявлень про те, як його, наше життя, треба змінювати. І коли такі дискусії починалися — то було як день і ніч, місяць і сонце: такими разючими були контрасти. Компартія з їх лексиконом виглядала як вчорашній день, як архаїзм, а Вадим Петрович мав розкішні манери, міг цікаво вести полеміку, захопити розмовою і завжди проводив зустрічі на мажорній ноті. Пам'ятаю, як ми з ним на ферми ходили: ще сонце не встало, а ми вже на тій фермі — проводимо політінформацію колективу і коровам!

На моїй пам'яті був лише один випадок, коли його змогли по-справжньому і надовго вивести з рівноваги. Це було тоді, коли він дізнався, що один із його опонентів в окрузі поширив листівку: фото Гетьмана у траурній рамці.

Вадим Петрович дуже тяжко це переніс. Він десятки разів запитував уголос: як можна вийти за межі пристойності — це ж усього-на-всього політика?! Він не міг зрозуміти, як можна стільки зла кидати на політичну боротьбу! Але він тоді виграв, і завдяки його парламентській роботі про цю людину дізналося дуже багато людей. Для тих, хто у ті часи уважно слідкував за парламентським життям, він опинився на найвищому рівні, серед перших осіб держави. Він був одним із найпродуктивніших членів Парламенту.

* * *

22 квітня 1998 року Вадима Гетьмана розстріляли у ліфті його власного дому. Складно було бути ворогом Гетьмана, але в нього вороги були. У нього ніколи не було охоронців, а як людину досить передбачувану у своїх звичках, його було досить не складно підстерегти. Виконавці сьогодні названі судом. Замовник залишився за лаштунками цієї історії. Тому цей злочин важко назвати розкритим, допоки не буде відповіді, з чиїх вуст була дана команда вбивати.

Треба відразу відкинути будь-яку версію бізнес-інтересів. Вадим Петрович був дуже обережним у всіх подібних питаннях. Це легко проілюструвати на прикладі нашого банку. Банк «Україна» на той момент був приватною комерційною установою, і якщо ми порівняємо його з іншими подібними банками, то не треба робити навіть найлегшого, поверхового аналізу — досить відповісти на одне лише питання. Питання це досить просте: скільки голів акціонерних банків стали мультимільйонерами протягом 1990-х років? Через різні методи управління акціонерним капіталом, емісією акціонерного капіталу досить багато моїх і Гетьмана колег знаходили способи, як протягти свій приватний інтерес. Це стосувалося значної кількості знакових банків, вочевидь, не всіх, але більшості. У нас у банку «Україна» такої практики не було. Я навіть не пам'ятаю, скільки у мене було акцій того банку. Хоча питання емісії акцій банку — це питання моєї компетенції. Проте з боку Вадима Петровича до мене не було жодного разу якогось прохання чи навіть натяку на прохання зробити процедуру емісії такою, щоб, наприклад, на чиюсь родину отримати якісь акціонерні права. Він і сам не допускав маніпуляцій з акціонерним капіталом, й іншим не давав цього робити. Не пам'ятаю жодного випадку, щоб хтось з керівників обласних філій чи їх заступники дозволяли подібні зловживання. Тоді — у «диких дев'яностих» — багато хороших людей погоріло на бажанні швидкого заробітку. Наш банк мав тоді найбільший капітал в Україні. Можна спробувати зібрати свідчення і докази

протилежного, але, на мою думку, гроші банку «Україна» тут ні до чого — Вадим Петрович дотримувався у цих питаннях принципів хірургічної стерильності.

Я схильний думати, що основний мотив убивства — це питання його політичної діяльності. Вочевидь, слідство мало б визначити, яке коло персон могло бути зацікавленим у його зникненні з політичних обріїв. Думаю, насамперед, певних людей у тодішній владі дратувала успішність Вадима Петровича. Не було такої справи, де б він був другим. Згадаємо останній рік його життя: він визнаний кількома публічними рейтингами як «Фінансист року» і «Парламентарій року». Дайте йому справу — і за декілька років він буде першим. Тоді він міг претендувати на будь-які посади в Українській державі, включаючи і найвищі.

У Парламенті Гетьман справляв враження нереалізованого, проте дуже фахового політика — це не ті хлопці, у котрих із життєвою практикою слабенько, але які є тепер керівниками серйозних державних інституцій. Вадим Петрович усією своєю життєвою поставою викликав почуття ґрунтовної, якоїсь рафінованої солідності. І до кожної довіреної справи він підходив саме із цією його фірмовою солідністю. Можливо, варто згадати тут один із прикладів. Після відставки з посади голови Національного банку він опинився поза серйозною справою. Це були не найкращі часи його життя. Коли я, як його наступник на посаді голови Нацбанку, призначив Вадима Петровича президентом валютної біржі — за дуже короткий час, просто протягом року роботи, біржа перетворилася на ефективний інструмент, на інституцію, про яку чули кожного дня. Він сформулював кілька класичних біржових механізмів, проте не так багато було людей у той час, які були здатні запустити такі механізми з нуля. Вадим Петрович створив ринкову модель регулювання валютного курсу. Я вже писав тут, що ми крок за кроком створювали майданчик, який дає оптимальну відповідь на ціну грошей: щоденно, практично в режимі реального часу, ми крок за кроком відходили від адміністративного управління курсом, від повного обов'язкового продажу, чи потім від обов'язкового

50 % продажу валютної виручки. В результаті ми прийшли до того, що регулятором цього ринку є біржа, майданчик, на якому відбувається індикація, а Національний банк виходить зі своєї політики, ринково впливає на цю індикацію. Ці інструменти запроваджував Гетьман, і зробив цю справу філігранно!

Гетьман був ідеалістом — у тому сенсі, що ним рухали його ідеали: він був великим працелюбом і не міг бути «другим номером». Він думки не допускав, наприклад, щоб за якимись параметрами банк «Україна» був другим за рейтингами, чи за активами чи за капіталом — краще було відразу піти застрелитися, ніж іти до голови правління з такою доповіддю: ми мали бути тільки першими! А для цього треба було тяжко працювати.

Тоді було прийнято працювати до дев'ятої-десятої години вечора — це був нормальний розклад у банку. Пригадую, тоді Ліночка та Андрій були ще малими, і Ліночка завжди розпитувала мене, коли я приходив додому: «Тату, а чому так пізно? А хто вас там тримав?» То я відповідав: «Гетьман тримав!» Це прізвище звучало в хаті як щось прозивне, що пишеться з маленької літери, як ім'я якогось міфічного персонажа: той «гетьман» був майже як бабай. Якщо тато на роботі, якщо у тата нема вихідного, якщо тата посилають у відрядження — то це все «гетьман». Звичайно, згодом Ліночка розібралася, хто він такий є. Якось зупиняє мене біля дверей і каже: «Тату, в мене є одне прохання: дайте мені телефон Гетьмана, я зараз передзвоню йому, щоб він не знущався з мого тата!» Незабаром вони познайомилися і подружилися... Між ними виникла дуже світла дружба. І не було відрядження, з якого Вадим Петрович не привозив би для Ліни якогось гостинця. Вже потім, пізніше — коли він працював президентом біржі, а я — у Національному банку, ми досить часто їздили у закордонні відрядження. Але зарплати і добові залишалися дуже скромними, якщо перераховувати це на фунти, франки чи німецькі марки. Тому Вадим Петрович дуже любив магазини мережі «C&A», він її називав — «Совітська армія». Ця мережа із досить поміркованими цінами була, мабуть, чи не єдине, що ми могли собі дозволити в той час. Проте не було

такої поїздки, щоб Вадим Петрович не пішов і не купив щось для Ліни: якісь штани, футболки — він вів моду моєї доньки. Наші стосунки давно перестали бути суто діловими, це вже давно був не той формат: там було значно більше людського тепла. Минуло вже 15 років, але це і зараз приємно згадувати. У день, коли не стало Вадима Петровича, я посадив праворуч від входу до Національного банку України червону калину. Вона квітне і тепер...

* * *

Те, що відбувалося у дев'яності навколо мене, було як дві краплі води подібне до того, що відбувається із мільйонами інших людей: закохуються, сходяться, тішаться, вирощують дітей... Але минає багато літ, і в житті виникає щось, що стає другою долею... Старий як світ сюжет... Старий як світ...

Ті стосунки пережили свій апогей. Але це не означає, що у мене була погана дружина: я ніколи навіть не дозволяв собі думати зле в цьому напрямку. Сподіваюся, що і до мене було таке саме ставлення. Не було якогось паралельного життя: була наша квартира на вулиці Інститутській і робота, жили-жили — і дійшли до якоїсь крапки.

На початку дев'яностих років у моїй першій родині почало відбуватися щось, що і зараз мені дуже складно окреслити одним словом. Але це «щось», принаймні з мого боку, змінило стосунки. Не відбулося нічого рокового, але я мав таке враження, що ми зі Світланою почали віддалятися: я був відданий роботі, та згодом і робота вже не лікувала від того, що відбувалося у родині.

Ці відносини поступово відходили у минуле. І відійшли. Думаю, що нам обом просто вистачило терпіння і поваги для того, щоб не спалити за собою мости. Ми не розходилися так, що аж черепки від битого посуду летіли! Коли я відчув, що вже настав такий момент, що тільки моя відсутність, мій відхід може розставити всі крапки над «і» — я взяв сумку і пішов. І все.

У нас не виникало жодних майнових питань: ані щодо квартири, ані щодо коштів, речей, обставин, аж до найдрібніших питань. Я вирішив перехреститися і залишити все — мені видавалося, що саме так годиться зробити.

Вочевидь, найсвятішими і найболючішими відносинами були відносини з дітьми, адже за тих обставин ти просто не знаєш, як цю любов трансформувати, як її оберігати і підтримувати кожного дня. Ми зі Світланою мали двох: хлопчику Андрійкові було в той час 7 років, донька Ліночка саме входила у тинейджерський вік. Андрійко залишився з мамою, Ліночка пішла зі мною. Я не знав, як для них краще... не знав. Але таке бажання було у дітей.

Я переконаний: треба, щоб діти жили в родині, де глибоко люблять і шанують одне одного. Немає такої доброї формули, де ти жертвуєш своїми почуттями ради дітей і робиш вигляд, що все гаразд, що кохання батьків живе: це не жертва, а найгірший урок, який ти можеш залишити їм у спадок, — урок нещирості. Будь послідовним, до якоїсь міри мужнім, і якщо так вийшло, що ти полюбив когось іншого, — то зроби усе чесно. Чесність і щирість — це найважче. Ти розумієш, що не хочеш завдавати прикростей ані дітям, ані дружині, але кінець кінцем ти розумієш, що маєш піти, бо в іншому випадку не будеш поважати себе в цих відносинах.

Головне прийняти: коли кохання замінюється іншим — це не є чиєюсь провиною.

* * *

З Катею ми зустрілися у серпні 1993 року. І я точно знаю, біля якої сходинки в аеропорту це було — з самого першого погляду почалася ця хімія!

Поїздка була офіційною. Здається, то була поїздка до США, Катерина організувала і супроводжувала групу з 12 банкірів у навчальній поїздці до Вашингтона, Нью-Йорка і Чикаго з метою показати нам, як працює Федеральна резервна система й

американські комерційні банки. Як голова Національного банку України, я очолював делегацію. Офіційний статус вимагав тримати дистанцію. Проте складно передати, що відбувалося всередині мене.

Згодом я дізнався про Катю більше: яка у неї доля, якою була доля її батьків. Їх дорога була дуже українською: голодування, смерть близьких, війна, полони, каторжні роботи в Німеччині.

Її батько, Михайло, народився в Харківській губернії і вчився в Лисичанську. Мати, Софія, була родом з села Літки під Києвом. Катиного діда Андрія заарештували у 1929 році за антирадянську агітацію і пропаганду. В обох батьків родини пережили Голодомор, втратили багатьох рідних. Катю назвали Катерина Клава, на честь двох молодших сестер її батька, одна з яких померла у 30-х роках від наслідків пережитого голоду, а друга у 1933 році зникла з дитсадка. Михайло втік з німецького концтабору в Умані і прямував додому, згодом його зловили і відправили до Німеччини як остарбайтера. Там він зустрів свою дружину, там у них народилася дочка Ліда, Катина старша сестра. У Німеччині Михайло провів 8 років у лікарні для хворих на туберкульоз. Він вийшов з лікарні на початку 50-х, а в 1956 році, за фінансової підтримки Української автокефальної православної церкви в Чикаго, вони переїхали до Сполучених Штатів. Катя народилася в 1961 році і виростала у розповідях про те, що Україна є найкрасивішим місцем у світі, з наймилозвучнішими піснями, найгарнішими птахами і найдобрішими людьми. Від батьків вона навчилася ненавидіти Сталіна і систему, яка зруйнувала їхнє життя. Коли вона розповідала деталі родинної історії, я відчував, як між нами накопичується все більше збігів, якоїсь історичної подібності...

Згодом я відвідав її батьків, які жили у невеликому будинку в штаті Флорида. Весь будинок був прикрашений українськими рушниками та подушками, портрети Шевченка і Франка були на головній стіні у вітальні, статуетка Лесі Українки стояла на книжкових полицях, які були заповнені книжками українською мовою — Шевченко, Багряний, Загребельний. Катина мама зро-

била борщ і вареники. Вони були дуже задоволені моїм подарунком — я привіз валізу, наповнену українським хлібом, гречкою, капустою і оселедцями. Катя була щаслива, що мені вдалося все це провезти через американську митницю і що все це не було конфісковано Департаментом сільського господарства.

Потім був іще один важливий для мене епізод. Якось сидимо ввечері у готелі й обговорюємо програму зустрічей на завтра. Катя сиділа переді мною. Вона була у червоній кофточці, і мені було добре видно, що на плечі є маленька дірочка, і вона була обережно, щоб не сказати — ювелірно, заштопана. Мене це зовсім з ніг збило! У нас, я думаю, із дівчат ніхто і ніде не носив би заштопану річ. І мені видавалося, що так може зробити тільки така людина, яка себе поважає, яка дивиться на речі, як на щось, що не є головним у житті. Це дуже нагадує мені мою маму: вона зробила би точно так само. Це мене вразило. Раз на рік, на її день народження, я їй нагадую цю історію, але вона мене просить, щоб я її не згадував: вона не пам'ятає цієї кофточки! Однак я кажу: ні, я це буду казати! Бо це мені багато про що говорило, можливо, про такі речі, про які словами не скажеш.

Ось так: день за днем, епізод за епізодом — одне вмирало, а інше народжувалося. І хочеш такі кроки зробити, щоб не травмувати нікого нічим — та, на жаль, так не буває... Навіть коли кохання згасає в когось одного, опіки на душі лишаються у всіх.

Наші відносини розвивалися поступово. Катерина працювала Директором представництва консалтингової компанії KPMG/Баренц Груп, яке працювало в Україні за контрактом Агентства США з міжнародного розвитку. Її компанія надавала технічну допомогу Національному банку України з питань навчання, здійснення грошової реформи та банківського нагляду. Компанія також працювала з Міністерством фінансів та Парламентом по проектах фіскальної реформи.

Від світу не сховаєшся: весь Київ обговорював наші стосунки. Хтось вголос і, можливо, щиро тим переймався, а хтось навпаки — просто прагнув чогось солоного і гострого. У будь-якому

разі мені необхідна була максимальна ясність у цих відносинах. До суто особистих переживань мішалися питання публічності: я — голова Національного банку, і про всю цю історію досить докладно доповідали президенту. Я знав це. Такий то був час. Зараз такі речі простіше сприймаються, а тоді розлучення публічної людини було дуже чутливим політично. І не тільки політично: це багатьма людьми не сприймалося, засуджувалося. Я знав, що Катя пережила багато моментів, які по ночах примушували її плакати у подушку. Абсолютна більшість слів, дій і косих поглядів були несправедливими, вона цього не заслуговувала. Проте ми взялися за руки — і так пройшли через дуже багато моментів, через які сам не пройдеш, бо вони не по силах одному. З іншого боку, у нас було досить багато прихильників, які підтримували нас, коли ми народжували нашу сім'ю. Це був особливий роман.

То були непрості часи, коли в капусті ми знайшли Софійку. Вона підросла і почала питатися, як вона з'явилася. Я часто жартував і казав їй: ішов у бабусі по городу, бачу — посеред капусти лежить красива дівчинка, плаче і до нас додому проситься! Софійка сміялася недовірливо, коли чула ці байки. Насправді народжувати її Катя літала до мами у Флориду: наприкінці дев'яностих народжувати в України їй було боязно. На щасливу історію народження нашої першої спільної дитини наклался інша, геть сумна. Коли Катя вже була два місяці вагітна Софійкою, стало відомо про хворобу її батька. Катя вилетіла у Флориду протягом декількох годин, почувши, що він був тяжко хворий. Вона провела останні тижні з батьком у лікарні і ще встигла сказати йому, що він знову стане дідом. Він був щасливий. Але це щастя було недовгим — за кілька тижнів він залишив наш світ.

Катя дуже хотіла, щоб я прилетів на похорон, але такої можливості тоді не було, робота часом не відпускала до родини навіть за таких сумних обставин. Я пам'ятаю, коли вона повернулася, я зустрів її в аеропорту і був змушений залишити її відразу, щоб їхати у відрядження. Я бачив, що їй було дуже

боляче, але це був той випадок, коли у складне змагання вступали почуття до найближчих людей і службові зобов'язання та державний обов'язок.

Коли прийшов час, Катя вилетіла назад до Флориди, щоб її мама могла бути присутньою при народженні дитини. На щастя, так співпало: коли прийшов визначений термін — я, як керівник української делегації, був на засіданні Світового банку і Міжнародного валютного фонду в Нью-Йорку і звідти прилетів до неї. Катя хотіла, щоб я був з нею у пологовому залі, як це зазвичай робиться в США, але мушу визнати, що я був до цього не готовий. Я прилетів у Флориду. Проте навіть стимулювання пологів не допомогло у ті дні, і тому на пологах я так і не був присутній, мені треба було повертатися назад на наради. Щойно я прилітаю в Нью-Йорк — того самого дня Катя телефонує і каже, що вона народила Софійку, Катина мама перерізала пуповину. Так починалася наша сім'я.

Мушу визнати, що наприкінці дев'яностих я бачив родину надто мало, повертаючись додому тільки пізно ввечері. Діти буквально тижнями не бачили мене, бо зазвичай лягали спати раніше, ніж я повертався. Того разу був винятковий випадок, коли я прийшов, «як усі нормальні люди». Був уже пізній вечір, ми всі лежимо у ліжку, а Софійка як завжди між нами «кублиться». Софійка якраз була у тому чарівному віці, коли дитина починає усвідомлювати себе й інших у цьому світі, робить перші спроби заговорити. То Катя її питає: «Софійко, а де мама?» І дитина жваво пальчиком, характерним, трохи різкуватим дитячим жестом вказує на маму. Катя каже: «То поцілуй маму!» Софійка її цілує, а Катя потім питає: «А тато де? Поцілуй тата!» Тут дитина відвертається від нас і спочатку дивиться на телевізор. Повертається до мами і показує, що тата в телевізорі нема, потім перелазить через мене, злазить з ліжка і підходить до столика, на якому були розставлені наші сімейні фотографії. Знаходить світлину, на якій є я, і радісно обертається до нас з Катею, показуючи: знайшла тата, і цілує фото! І з одного боку — це дуже смішно, з другого — трохи сумно, бо у такі мо-

менти ти розумієш, що повз тебе минає найдивовижніший вік твоєї дитини, але саме з таких епізодів складається те, що люди називають щастям!

Кінець 1990-х був для нас дивним часом: найщасливіші моменти мішалися із дуже гіркими. У 1998 році загинув Гетьман, і це було очевидно сплановане замовлене вбивство. Менш ніж через рік внаслідок надто підозрілої автокатастрофи помирає на місці Чорновіл: його автомобіль налетів уночі на КамАЗ із причепом — саме з таким мені прийдеться познайомитися потім, у 2004 році. Отже, перед президентськими виборами загинули обидві дуже дорогі мені людини, які спонукали мене до участі у великих політичних перегонах. У такій атмосфері я й надалі волів триматися від політики настільки далеко, наскільки це дозволяла одна з найвищих державних посад. Отже, наближалися нові президентські вибори, і я мав намір йти на вибори тільки як звичайний виборець. Результат тих виборів став для мене неочікуваним: я опинився у вирі політичних буревіїв — уже як прем'єр-міністр України. Вийшло так, що в житті ніби і маяки лишилися ті самі, і пливти треба до того самого берега, але роль на кораблі змінилася.

Розділ 14
Я ЙДУ, ЩОБ ПОВЕРНУТИСЯ!

Пропозиція, від якої неможливо відмовитися. — Похоронні настрої у Парламенті. — Кучма дає прочухана. — Обманути чорта. — Алхімія економічного зростання. — Корова за мільйон і дві кози по бартеру. — Христинка перед бурею. — Одна криза та «Лист трьох». — Я йду, щоб повернутися! — Нічний візит президента.

Від президентської уваги я ховався так довго, як міг: Кучма шукав собі нового прем'єра.

Президентські вибори у листопаді 1999 року Леонід Данилович Кучма виграв у другому турі у комуніста Симоненка. Після виборів уряд Валерія Павловича Пустовойтенка у відповідності з Конституцією подав у відставку. Для багатьох ця відставка була суто формальною, преса писала про те, що скоріш за все президент подаватиме кандидатуру Пустовойтенка вдруге. Преса у своїх прогнозах не помилилася. За Конституцією 1996 року прем'єра призначав президент, Парламент давав свою згоду на призначення. Кучма публічно оголосив про підтримку цієї кандидатури і незабаром офіційно вніс її у Парламент. Починається голосування, і депутати... провалюють президентську креатуру. «За» було лише 206 голосів. Дехто з депутатів демонстративно витягнув картки для голосування. Журналістам і політичним експертам залишилася можливість гадати, чи мала місце некерована випадковість, чи навпаки, усе відбулося за продуманим планом.

Якщо я не помиляюся, уряд Пустовойтенка на той момент працював довше за всіх попередників. Проте це був час, який не відрізнявся гармонією ані в економіці, ані в політиці, ані в соціальному житті.

Закордонні експерти (наприклад, Андерс Ослунд) стверджували, що економіка України у той час виглядала жалюгідно.

Йшлося про те, що це була єдина посткомуністична країна, де уряду не вдалося домогтися економічного зростання протягом цілого десятиліття. Кожного року статистика фіксувала тільки чергове падіння ВВП. Україна пережила найбільший офіційний спад з усіх посткомуністичних країн, які не мали військових дій на своїй території, — 61 %. Гірша ситуація була тільки у тих, хто пережив війну. З іншого боку, наприклад, Польща після «шокової терапії» виглядала більш ніж переконливо зі своїм зростанням у 22 % за той самий період. Відсутність реформ відбивалася на всіх мислимих економічних показниках.

Отже, внутрішній валовий продукт продовжував падати. Колгоспи розвалилися, а нові форми господарювання на селі тільки формувалися. Міста взимку сиділи в темряві «віялових відключень» — назва була салонно-романтична, але сидіти за рік до кінця XX століття при свічках було трохи дивно. Якщо говорити про 1999 рік, складно сказати, що економіка вже в той час почала оживати: коректнішим був би термін «зниження темпів падіння». Але навіть завдяки цій тенденції уряд Пустовойтенка вже міг похвалитися зростанням мінімальної заробітної плати з 45 до 74 гривень. Це виглядало на перший погляд досить переконливо. Однак у липні 1999 року гривня пережила «хакерську атаку» — кілька банків-нерезидентів, які базувалися у Росії та країнах Балтії, спровокували масштабні спекуляції на валютному ринку. В результаті курс на міжбанку стрибнув, потягнув за собою офіційний курс НБУ, в результаті усіх цих коливань на ринку курсові показники змістилися з 3,40 на 4,45 гривні за долар. Тобто у доларовому еквіваленті мінімальна заробітна плата зросла з 13 до 16 доларів у місяць. Тут я згадую тільки ті симптоми, які могла помітити і відчути звичайна людина, котра взагалі не знається на макроекономіці. А за цією межею було ще багато дисгармонії у бюджеті та державних фінансах. Економіка коливалася на межі відновлення своїх можливостей: вона потроху одужувала від хвороб початку і середини дев'яностих, але було досить, щоб хтось поруч чхнув — і врівноважений було маятник економіки знову

починав розгойдуватися. Ті ж закордонні експерти вказували на реальну загрозу дефолту.

Сам уряд був зморений боротьбою з хвилями макроекономічних припливів та відпливів. З іншого боку — і у цілого суспільства, і в українських політиків був певний психологічний момент втоми від уряду саме через те, що це був кабінет-довгожитель. Авжеж, було б дивно говорити про апогей незадоволення, про якісь загострення суспільної активності у 1999 році не йшлося. Отже, суспільні настрої коливалися між втомою від старих облич і безнадією щодо перспективи, а передвиборні гасла обіцяли показати щось нове, зокрема «нового Кучму». Тому президенту був потрібний новий прем'єр, нове обличчя, новий урядовий курс.

Моє прізвище почало звучати у кулуарах Парламенту майже відразу — на наступний день після провалу голосування по Пустовойтенку. З різних боків почали надходити пропозиції, які спочатку видавалися мені просто настирними, потім — нав'язливими і, врешті-решт, — небезпечними: регулярність таких сигналів була такою, що треба було бути глухим і сліпим, щоб не зрозуміти, до чого справа точиться.

Леонід Данилович і раніше час від часу намагався розпочати цю розмову: мовляв, треба тобі починати думати про крісло прем'єра. Інколи я отримував контрольні сигнали від його оточення. Для відмови від усіх тих пропозицій тоді було достатньо віджартуватися, але не цього разу.

Отже, Пустовойтенка відправили у відставку. Відставлений уряд працює до моменту призначення нового складу Кабінету Міністрів. Рахунок іде на тижні, можливо, навіть на дні: час «Ч» наближається з кожною хвилиною. Коли це стало очевидним, я взяв відрядження і полетів до голови Бундесбанку Ганса Тітмаєра. У той час він був однією з найбільших зірок на банківському небосхилі, а з німецьким центробанком у нас була найтісніша співпраця, тому завжди було про що порадитися.

Я сподівався, якщо три-чотири дні мене не будуть бачити очі президента, то знайдеться якесь інше рішення. Я не хотів йти з банківської сфери.

У мене було відчуття, що проект розбудови Національного банку вдається. Рейтинг довіри до голови Нацбанку, нескромно скажу, був одним з найвищих у суспільстві. Моя друга чотирирічна каденція на чолі цієї установи тільки-но перетнула екватор, і було ще півтора-два роки, щоб завершити нереалізовані до цього задуми. Вочевидь, і своє майбутнє я бачив у фахових речах, у банківській справі. У той час утворилося багато нових вітчизняних банків, обережно почали заходити на український ринок іноземні банки — тобто поле діяльності було цікавим. Саме тому настрій і сподівання були такі, що ситуація із призначенням нового прем'єра якось перекипить без мене.

Минає пару днів, і до мене приїжджає посол та передає прохання президента якнайшвидше зв'язатися з ним телефоном. Була дуже пізня година, близько опівночі. Я сказав послу, що, враховуючи різницю у часі, то не найкраща ідея телефонувати просто зараз. Врешті-решт, це буде не дуже тактовно: президентів у такий час не турбують. Я сказав послу, що не можу цього зробити з етичних міркувань. Хоча, звичайно, це був просто гарний привід відмовитися.

Наступного дня посол приходить знову і знову повторює прохання зателефонувати до президента. Нас зв'язують, але щойно після дванадцятої години ночі — розмова попри всі мої намагання вийшла дуже пізньою.

Розмова відбувалася в тому ключі, що, мовляв, ситуація в країні тобі відома, я її переповідати не буду, зараз стоїть питання щодо прем'єр-міністра, і я прошу, щоб ти пішов на цю посаду.

Я, безумовно, розумію, що цього разу не віджартуєшся — питання надто серйозно звучить, і відповідати цього разу треба серйозно, тому кажу:

— Леоніде Даниловичу, у Парламенті зараз, здається, фракцій як місяців — дванадцять. Як я можу йти на цю посаду, якщо розраховувати на політичну підтримку не приходиться?! На кого, на яку політичну силу я можу покластися у Парламенті? У мене нема політичної партії, у мене нема газет і телеканалів... і взагалі

я — чистий банкір: як мені йти на політичну посаду, розуміючи, що крім позиції президента далі — сама порожнеча?!

Безумовно, я розумів, що більшість тих партій знаходиться під кураторством президента. Проте кураторство президента — то одна позиція, а політична підтримка політичних сил — то щось інше і вагоміше. На що сподіватися, коли цієї підтримки нема і взятися їй нема звідки? Над Парламентом весь час висить ризик кон'юнктури, сіюхвилинних інтересів і тимчасових альянсів — суцільні маніпуляції над політичною рівновагою. А якщо в Парламенті у прем'єра нема організованої, ідейної політичної платформи — він дуже швидко на власному драматичному досвіді переконається, наскільки хиткою є його позиція. І тому кажу:

— Леоніде Даниловичу, я не можу погодитися на цю пропозицію, бо ця ситуація не подобається мені, і вона не сприяє урядовій гармонії!

Президент повторює свою позицію:

— Вікторе Андрійовичу, я буду тобі допомагати з Парламентом, разом знайдемо якісь ключі, будемо шукати порозуміння, підтримки і щодо економічної програми, і щодо бюджетної позиції.

— Леоніде Даниловичу, ця ситуація насправді не такий вигляд має: нема в Парламенті такої політичної сили, яка б взяла на себе відповідальність і за політику, і за прем'єра, який буде її впроваджувати. Усе надто розмите, надто диверсифіковане.

Я розумів, що більшість, яка існувала у тому Парламенті — це більшість маріонеткова, більшість, яка керується Банковою. Проте були іще і треті сили та інтереси, які впливали на більшість, і це могло бути ще одним ризиком. Розмова тривала довго. Хоча мені доводилося бачити президента в різних емоційних станах, це був рідкісної коректності діалог, коли Леонід Данилович був дуже спокійним і виваженим. Я гадаю, що деякі мої аргументи здавалися йому надто особистими, суб'єктивними з мого боку. Але насправді я виходив з прагматичних міркувань: якщо писати, презентувати і реалізовувати ефективну програ-

му подолання кризи — потрібна мобілізація і консолідація сил у Парламенті, має бути потужний ідейний гурт навколо тих реформ. А у такі речі тоді було важко повірити. Я намагався знаходити нові аргументи для своєї позиції.

Мені видається, що ми вже проговорили більш ніж півгодини, коли з вуст Леоніда Даниловича прозвучала репліка, яка спрацювала сильніше, ніж він сам надавав їй значення:

— Вікторе Андрійовичу, зрозумій: у мене нема кого ставити!

Мене ці слова обеззброїли.

Не можна виключати, що президент вкладав якийсь інший смисл у цю репліку, але я прочитав ці слова у цілком визначений спосіб: твоя країна у тій складній ситуації, коли нема сенсу згадувати про те, як складається твоє життя, твоя кар'єра, твої уявлення про власне майбутнє — просто невчасно всі ці твої плани, бо країна потребує твоїх рук. Безумовно, це жертовна місія: ти маєш відмовитися від власних амбіцій і планів заради інтересів нації. Саме так я прочитав цю репліку. Якби Кучма сказав щось інше, я б і далі шукав контраргументи. Але у той момент я подумав, що у мого президента склалася така ситуація, що наступний на лаві запасних — це я.

Звичайно, тепер я не так би цю ситуацію сприймав — в інших смислових відтінках. Але тоді ці слова мене зачепили: я був чутливо вихований до таких національних моментів, а також справили враження на мене як на патріота: є головні речі, а решта — деталі, як вода в пісок іде — так швидко ці деталі зникали на тлі найважливішого.

Телефонну розмову ми закінчили тим, що я сказав «так». Але це було «так», після якого три крапки стояли, а не крапка і не знак оклику. Але психологічно ті п'ять слів — «у мене нема кого ставити!» — мене переломили.

* * *

Чи була насправді аж такою короткою лава запасних президента Кучми?

Мені здається, Леонід Данилович потребував «другого дихання»: у новій каденції він зробив ставку на прем'єр-міністра європейського типу, європейської орієнтації, людину, яка працювала на найвищому щаблі одного з центральних органів державної влади. Ішлося про те, що ця людина бачила усю кухню державної роботи: економіка, фінанси, бюджет, ціни, гроші — знала і сам предмет, і потрібні у цій справі інструменти.

Я в жодному разі не хочу сказати щось погане на адресу будь-кого з прем'єрів, які працювали переді мною: кожний з них мав свої, відмінні вимоги. Кожний час диктував свій порядок денний, у кожного — своє ярмо. У когось вийшло краще, у когось — гірше. Але я готовий кожному з них потиснути руку: врешті-решт, прем'єрське крісло — то не те місце, де мед ложкою дають. Кожний пройшов свою дистанцію, і в жодного з прем'єрів вона не була простою — тільки іншою. У нас могли бути різні уявлення про національно-економічний курс чи соціальну політику, але це не докір — за кожним курсом стояв певний рівень підтримки. Проте Кучмі був потрібний прем'єр, який би створив новий, відмінний від попереднього курс.

Не менш важливо для нього було, щоб уряд рухався із ним синхронно: не наступав президенту на п'яти, але і щоб підштовхувати новий кабінет не треба було. Врешті-решт, новий уряд мав діяти в рамках нової політичної й економічної ідеології.

Також я думаю, що у своїй другій каденції президент прагнув посилити європейський вектор, адже стосунки з Росією були серйозно вихолощені. Тоді нікого не влаштовував рівень стосунків у цьому напрямку: це як черпати з порожнього відра. Росія зробила помилку у 1993—1994 роках, коли не запропонувала лібералізацію митних, торгово-економічних відносин. Варто було створити спільний для колишнього СРСР відкритий ринок, зону вільної торгівлі. Бізнесу треба дати можливість спілкуватися в координатах чотирьох свобод: свобода обміну товаром, послугами, капіталом, робочою силою. Це — пункт № 1 будь-якого плану: треба запровадити повноцінний вільний

ринок. Ми починали з того, що одна з базових угод — це саме угода про зону вільної торгівлі. Місія Росії могла бути подібною до місії Великої Британії стосовно країн Співдружності: вона багато років після проголошення незалежності колишніми колоніями усіляко сприяла демократизації цих країн, формуванню відкритого ринку, конкурентних умов. Тому Співдружність є для всіх цікавою, ніхто з неї не тікає. Британія — це локомотив, який рухався у зчіпці з іншими вагонами Співдружності не тому, що вони були до того змушені, а тому, що тут була спільність інтересів, спільний вектор руху. Росія пішла іншим шляхом: вона поверталася до XVIII століття, намагаючись відбудовувати самодержавство і прагнучи повернення «втрачених земель». Вона зробила ці два параграфи ключовими пріоритетами, замість того щоб поставити на місце локомотива спільний інтерес, економічну раціональність. Це сталося дещо пізніше, але вже тоді стало зрозуміло, що українсько-російські стосунки вичерпуються у такому форматі і треба шукати компенсаторів у іншому, європейському напрямку. Так виникла ідея урівноважити східний вектор західним.

Отже, президенту було необхідне не тільки нове обличчя на чолі Кабінету, але й новий урядовий курс. Зрозуміло, що цей курс мав зупинити економічний спад. Треба було знайти спосіб «розігріти» економіку.

* * *

Нашу розмову із президентом ми закінчили моїм «так», але з трьома крапками. Треба було під час безпосередньої зустрічі остаточно розставити розділові знаки у цій ситуації.

Я сідаю на літак, повертаюся в Україну. В аеропорту мене зустрічає Олександр Волков. Цю людину, незалежно від того, які державні і громадські посади вона займала, у той час позаочі називали виключно в один і той самий спосіб — «директор Парламенту». Вочевидь у цих двох словах було досить іронії,

щоб охарактеризувати стиль спілкування президента Кучми з Парламентом.

Наша зустріч відбувалася пізно ввечері на дачі у Леоніда Даниловича. Розмова тривала до четвертої години ранку. Окрім нас з Кучмою і Волковим був присутній новопризначений голова Адміністрації Президента Володимир Литвин. Іншими словами, президент «підтягнув усі фронти»: й у такий спосіб намагався продемонструвати: мовляв, у тебе є підтримка і Парламенту, і Банкової. З іншого боку, це був потрійний натиск: кожний з них насів на мене зі своїми аргументами. Власне, саме Волков діяв найбільш активно і динамічно: мовляв, час прийшов, ми повинні сформувати новий курс, нову відповідь на ситуацію. Основне повідомлення було таке: країна у складній ситуації, й у президента є проблема, як сформулювати адекватну відповідь.

Чим закінчувалися нічні посиденьки у Кучми, багато хто в Україні добре знає. Я погано переношу міцний алкоголь і навіть вино вживаю у надзвичайно обмежених обсягах. Але у Леоніда Даниловича пили всі: «и трезвенники, и язвенники». І як на мене, випили ми багато. Щоправда, це вже було потім, коли основна частина розмови завершилася — на той момент моя ствердна відповідь у Кучми вже була.

21 грудня відбулася неформальна зустріч президента з депутатами потенційної парламентської більшості. Наступного дня у парламентській дискусії ліві назвали цю нараду «кровопусканням» і тиском. Вочевидь, це було перебільшенням, але у декого з присутніх стиль цього зібрання народжував стійкі асоціації з директорською нарадою на великому промисловому комбінаті.

На тому засіданні було багато різноманітних питань. Наприклад, про механізми і характер реформ (потім Олександр Мороз на парламентському засіданні буде скаржитися, що я збиратимуся проводити ліберальну політику). Або: чи будуть представлені в уряді представники кланових угруповань — ішлося про представників олігархії, яка саме в той час активно формувалася і набувала впливу в Україні.

Дехто з присутніх парламентаріїв мав у ті дні досить багато оптимізму. Газети наводили коментарі представників різних парламентських фракцій. Сергій Терьохін: «Постать Ющенка є найкориснішою для країни з усіх претендентів». Степан Гавриш: «Відмова Віктора Ющенка очолити уряд була б надто жорстким ударом для всіх, хто прагне реформ». Я спокійно ставлюся до компліментів і наводжу тут ці слова тільки для того, щоб продемонструвати: наступного дня мені, в принципі, не було чого хвилюватися — різні представники парламентського спектра уже напередодні висловлювалися на підтримку. Потім і в Парламенті 10 з 12 фракцій публічно задекларували підтримку перед голосуванням. Тільки украй ліво налаштовані були проти. Інтриги, як такої, не було.

Утім, навіть офіційна парламентська газета «Голос України» того дня вийшла із похмурим передбаченням на своїх шпальтах:

> ***«Віктор Ющенко, по суті, обрав для себе і для свого майбуття Голгофу. Однак невідомо, чи зможе він після того, як його розіпнуть на хресті за все, що відбуватиметься в економіці, воскреснути як публічний політик».***

У той час усі, хто мав стосунок до політичного життя, добре розуміли чинник нетривкого фундаменту більшості. На тому неформальному засіданні ми шукали способу зцементувати коаліцію певною письмовою угодою, про що я наступного дня говорив під час парламентської дискусії:

> *Тому, коли ми говоримо про політичний альянс, про політичне об'єднання, то розуміємо, що йдеться про формалізований тактичний документ, який би дав змогу приблизно на два роки гармонізувати інтереси уряду та Парламенту. Учора представники десяти фракцій, які були запрошені Леонідом Даниловичем у палац, провели відповідні консультації, і ця позиція отримала підтримку. Тому мені тільки залишається додати, що уряд у цьому процесі буде активним і найближчими днями готовий внести свої пропозиції, які б могли скріпити цей перший в історії України публічний політичний документ щодо формування політичної парламентської більшості.*

Ішлося про ідею політичної угоди, яка б встановила взаємні зобов'язання між урядом і парламентською більшістю, яка у свою чергу мала стати запорукою реалізації програми економічних реформ «1000 днів». На жаль, ані першій, ані другій ідеї не судилося реалізуватися у повній мірі.

Небезпеку того, що реформи не матимуть підтримки у Парламенті, тоді висловлювали багато хто з представників фракцій. Сьогодні, коли гортаю сторінки стенограми того засідання, це звучить навіть дивно, народжує певний дисонанс: ніби всі говорять про перспективу і позитивно характеризують майбутнього голову Кабінету, але настрій панує такий, ніби відбувається не народження нового уряду, а відразу його похорон. Дозволю собі ще кілька цитат стенограми.

Депутат Іван Полюхович: «У мене немає сумнівів у тому, що ви вийдете з цієї зали новим прем'єр-міністром України. Але повірте мені, по-людськи я вам не заздрю, а просто співчуваю. Я знаю так само, як і ви, на що ви йдете. Тому велику шану і повагу до вас викликає вже те, що ви розумієте, на що ви йдете, і розумієте, що вас чекає».

Його колега Іван Кірімов: «Шановний Вікторе Андрійовичу! По-перше, у мене геть сумні передчуття, але я сподіваюсь, що сьогодні вам допоможе і Бог, і весь Парламент».

Найбільш повно ці сумніви і ризики пояснив у своєму виступі мій хороший товариш Віктор Михайлович Пинзеник. Вочевидь, у цьому випадку не йшлося про те, підтримувати чи не підтримувати претендента, набагато більше його фракцію турбувало інше питання: що станеться після призначення Віктора Ющенка:

> *Це не просто питання, коли і як спалять Ющенка, як, можливо, дехто тільки й очікує.*
>
> *Ми маємо унікальний і, можливо, останній шанс дати українському народові надію на краще життя. Шанс, який диктує надзвичайна критичність нинішньої ситуації. І якщо не усвідомити цю критичність, то нагадаємо: у разі нествореня нормальних умов для ефективної роботи уряду переможців і переможених не буде. Всі будуть переможеними.*

Судячи з учорашньої зустрічі одинадцяти фракцій у Президента України та сьогоднішнього духу, Ющенко отримає нині згоду на призначення прем'єр-міністром. Але мусимо поставити запитання: наскільки вистачить нашої сьогоднішньої підтримки?

Фракція «Реформи-Конгрес» вважає за необхідне наголосити на створенні умов для нормальної роботи уряду. Ці умови можуть і повинні забезпечити три сторони: Президент України, Верховна Рада України, уряд. І вони мають бути зафіксовані в політичному договорі між сторонами з такими принциповими питаннями: формування парламентської більшості (а одинадцяти депутатських фракцій вже достатньо для цього), зобов'язання щодо підтримки реформаторських дій уряду, гарантія роботи уряду протягом двох років, кадри та повноваження уряду.

Фракція готова навіть розглядати питання саморозпуску Парламенту у разі невиконання політичної угоди з боку Парламенту. Без такої угоди нинішнє формування уряду можна розглядати як дуже ймовірний провал з моменту призначення.

Проектів такої угоди було кілька. Але це були суто політичні домовленості, які дуже мало коштували у порівнянні з конституційними рамками. А в рамках Конституції відповіді на цей політичний виклик не було. Власне, проблема відсутності формалізованої парламентської більшості проявилася дуже помітно, вона турбувала тоді усіх, і вже за декілька тижнів, у січні, президент пропонує ідею конституційних змін. Друге питання конституційного референдуму стосувалося саме формування парламентської більшості і права президента розпускати Парламент, якщо така більшість не сформована.

22 грудня 1999 року президент Кучма був присутній у Парламенті й також озвучив цю проблему у своєму виступі: без політичної підтримки уряду з боку Парламенту майбутній уряд чекає така сама доля, як і попередні. Таким був підсумок парламентської дискусії перед голосуванням щодо моєї кандидатури на посаду голови уряду.

Отже, головуючий — Олександр Миколайович Ткаченко, той самий, якому не подобався Мазепа на гривнях, — ставить питання на голосування. Табло висвітило результати. «Проголосували 296 народних депутатів «за». Поздоровляємо Віктора Андрійовича!» — ці слова спікера завдяки радіотрансляції розлетілися по всій Україні. У той момент за три сотні кілометрів від сесійної зали парламенту, у Хоружівці, мама сплеснула у долоні біля приймача: «Ну для чого нам оця напасть!» Так мама відреагувала на моє прем'єрство.

* * *

Перший грім ударив навесні. Ця історія була настільки неприємною, що я вже тоді думав, чи не подати у відставку.

19 квітня 2000 року на засідання Кабінету Міністрів прийшов президент. Це було підсумкове засідання за результатами діяльності уряду у першому кварталі. Кучма дав міцного прочухана. Преса не була присутня на цьому засіданні, до газет не потрапило нічого, окрім тієї інформації, яку розповсюдила прес-служба Кабінету Міністрів, а тому вся ця історія не стала надбанням гласності. Юрій Іванович Єхануров, перший віце-прем'єр і права рука в моєму уряді, коротко занотував слова Кучми. Їх сенс був такий: «Публічність роботи уряду стає настирною. Уряд демонструє надмірний оптимізм, але реально — це інерційний ефект минулого року. Перестали займатися інноваційною діяльністю. Вкрай незадовільна робота Паливно-енергетичного комплексу. Низька робота по пенсійній реформі. Нема послідовних дій в адміністративній реформі».

Слова Кучми — то було як килимове бомбометання! То були несправедливі слова: Україна увійшла у 2000 рік без національного бюджету, без економічної і соціальної програми року, врешті-решт без програм стимулювання галузевого розвитку. Усім цим проблемам треба було дати лад. За три перші місяці ми сформували перший в історії незалежної України бездефіцитний бюджет, провели урядову реформу, сформували графіки пога-

шення боргів по заробітних платах і пенсіях, сформулювали урядову програму дій на 100 та 1000 днів. І це була тільки частина тих рішень, які дозволяли серйозно реформувати країну.

Врешті-решт, минали тільки перші 100 днів, як я був призначений на прем'єрську посаду. Мені видавалося, що робота уряду в першому кварталі заслуговує на дуже високу оцінку. Я сподівався, що уряд почує слова підтримки.

Кучма виступав дуже довго. Але я не пригадую жодного доброго слова на адресу уряду! Пам'ятаю, я затулив обличчя рукою і жодного разу не подивився на президента, жодного разу не подивився в зал на своїх міністрів. Мені соромно було слухати таку неправедну, недержавницьку критику президента. То було приниження і образа. Ніби твої крила хтось ножицями попідрізав. Це був жах! Я був розтоптаний повністю.

Я ледь добрів додому того дня: в голові по колу десятки разів прокручувалася одна і та сама фраза: «таке урядування мені не потрібне». Не для того я погоджувався на прем'єрство, щоб мене потім тицяли обличчям у якісь речі, які не були неправильними, тільки — недооціненими. Як на мене, президент просто не зрозумів нашу логіку, інструменти, які ми запроваджували, а тому не приймав їх.

Юрій Іванович вважав, що ця критика взагалі не мала нічого спільного зі змістом урядової діяльності. Ішлося про директорські повадки, про стиль іншої виробничої культури: це у банку сідають за стіл і радяться, уважно дослухаються до змісту слів одне одного, а тут Кучма просто демонстрував, хто в домі хазяїн. Єхануров поставився до президентського прочухана глибоко філософськи. Я ж думав про відставку.

Мене заспокоює дорога. Я поїхав у Хоружівку. Приїжджаю додому, мама з порога зустрічає: «Я йому подзвоню! Дай мені телефон Кучми, я хочу як мати поговорити з ним! Як він смів так себе повести?! Він просив тебе 100 днів тому, щоб ти зайняв цю посаду! Ти йому допоміг, це твій вибір!» У результаті така ситуація склалася, що вже мені маму заспокоювати треба! Кажу: «Мамо, не варто так...» — «Ні, я хочу поговорити із ним по

телефону! Так не роблять». Мама ніколи не вирізнялася схильністю до дипломатичної мови. Вона не дипломат, вона коротко і ясно висловлює свої думки. Думаю, якби вона тоді Кучмі зателефонувала — Леонід Данилович цю розмову запам'ятав би назавжди. Врешті-решт, я маму заспокоїв, ми домовилися, що нікому вона телефонувати не буде. «Але написати, — каже, — я йому обов'язково напишу, щоб він так не робив!»

Після цього засідання уряду ми з президентом не розмовляли десь тиждень. А потім знову — як нічого не було: жартує, посміхається до мене!

Я стверджую, що наш уряд сформулював один з кращих економічних курсів, які були розроблені і реалізовані за всі роки Незалежної України. Він найбільше відповідав тим завданням, які ставив президент, це була найліпша відповідь викликам часу. Реакція президента була проявом якоїсь слабкості, не по-чоловічому він тоді повівся.

Чому Кучма так реагував? Я багато разів спостерігав, коли ми були разом з президентом на різних публічних заходах: однакові реакції. Йому була неприємна увага громадськості до прем'єра. Він не вміє радіти чужим успіхам. Це були ревнощі до чужих успіхів.

Пам'ятаю, на Великдень ми разом були на службі у відбудованому Михайлівському Золотоверхому монастирі. Ми йдемо, а з юрми радісно починають моє прізвище вигукувати. Публіка тими емоціями насправді ведмежу послугу мені робила: я бачив, наскільки президенту це було неприємно. Він аж посинів від незадоволення. Я намагався якось ретушувати цю ситуацію, бути тактовним, усіляко демонструвати свою лояльність. Але таких епізодів було багато, і це, безумовно, руйнувало його довіру до мене і впливало на рівень його підтримки уряду.

Отже, у квітні 2000 року над урядом вперше прокотився грім президентського невдоволення. Грім, нечутний для суспільства, але дуже неприємний і несподіваний для мене: він прозвучав просто серед ясного неба. Той грім був передвісником більшої і значно більш потужної бурі.

* * *

Будь-які складні речі і значні величини мудрі люди радять пояснювати простими словами і наочними образами. Якщо йдеться про великі числа, то складно пояснити, наприклад, збільшення збору зернових на стільки-то десятків мільйонів тонн — це настільки багато, що людина не здатна охопити цей масштаб своєю уявою. Інша справа, якщо поміряти це звичайними залізничними вагонами. Отже, один мільйон тонн — це приблизно 15 000 вагонів. Утім, і 15 000 вагонів складно уявити. Але якщо поставити ці умовні вагони один до одного, то довжина цього поїзда буде як від Києва до Лубен і навіть трохи далі! У 2000 році уряд прийняв програму «Зерно України». Одним з її результатів стало те, що у 2001 році в Україні зібрали майже 40 мільйонів тонн зерна. У 2000-му було неповних 25 млн тонн. Тобто зростання було у 15 мільйонів тонн. Якби це все завантажити у товарний поїзд, його довжина була б як від Києва до іспано-французького кордону.

У цьому сенс: відчувати, що економіка — це живе тіло, що економіка — це процес, якому властиве моделювання. Економіка дуже швидко реагує на кроки та інструменти, які ти вживаєш. Це було видно у Національному банку, такі інструменти ми запроваджували і в уряді. Ми приймали певні мікро- і макрорішення, минали 10—20 днів, місяць, квартал, рік — і ти вже бачиш зміни у динаміці чи об'ємах. То було таке гарне відчуття, ніби щось велике управляється маленьким джойстиком.

Із програмою «Зерно України 2001» було саме так.

Ми зробили виїзне засідання уряду на Тарасовій горі в Каневі. Тоді ми обговорили і заходи щодо вшанування пам'яті Тараса Григоровича Шевченка, і цю програму підтримки аграрного сектора. Тоді ми збирали 24,5 мільйона тонн зерна. Але такі показники нікого не задовольняли. Прийшов час вийти з болота невіри в те, що більше виробляти ми не можемо. Україна знову мала стати житницею Європи. І на тому засіданні ми говоримо про те, що розроблена програма, за якою ми досягаємо з наступного року врожаю у 40 мільйонів тонн.

Це була математична задача. Вочевидь, землю не обдуриш: спочатку в землю треба вкласти ресурс — гроші. Техніка, добрива та насіннєвий матеріал — усе це вимагає вкладення ресурсів. Результат буде, якщо ти віддав землі належне. А як не маєш відповіді на ці питання, то нема сенсу говорити про якесь майбутнє зростання, очікувати, що земля сторицею відплатить. Ми все порахували і зробили відповідну аграрну програму. Вийшли на Канівську гору, обмінялися з аграріями думками і почали її реалізацію. Очевидно, що базове питання — це грошові ресурси, зокрема державні кредити, бюджетна підтримка. Ми вводимо в програму майже 2 мільярди гривень — казкові гроші для того часу, з яких компенсуємо аграріям процентні ставки по кредитах. У результаті посівні площі зростають, врожай стає 40 мільйонів замість 24,5. Майже вдвічі більше, ніж було 365 днів тому! А це — частка у зростанні ВВП. Скажіть, хіба це не радість — бачити результати нової урядової політики?! Інтелектуально — це як обдурити чорта!

У цьому був сенс наших реформ: треба було знайти гроші, які можна було б влити в економіку в такий спосіб, щоб їх не проїли, а вони створили нові гроші, нову вартість, розігріли економіку.

Ми намагалися дати відповідь на запитання: чому протягом багатьох років по здобутті української Незалежності економіка переживала спад? Відповідь була дещо несподівана для багатьох: треба вивести державу як інститут споживання з ринку, щоб вона не забирала гроші, які призначені для розвитку економіки на покриття свого бюджету.

Суть проблеми полягала у тому, що треба було навчити владу жити за ті гроші, які країна заробила, — за свої гроші. Держава має жити на податки. Вона не має ходити з простягнутою рукою: їй не треба ходити торгувати облігаціями, або запускати емісію, або шукати інший спосіб покриття бюджетного дефіциту. Дефіцит призводить до запозичень і зростання державних боргів. Державні борги треба обслуговувати, платити відсотки. Це все гроші, які можна було більш корисно використати. А борги забирали їх з економіки.

Для тих, хто любить цифри, наведу фрагмент з мого виступу у Парламенті у день призначення прем'єр-міністром:

Економічне джерело боргів — це надто високий бюджетний дефіцит, що склався в перші роки Незалежності. Наприклад, у 1992 році він становив 13,8 відсотка, у 1994 році — майже 9 відсотків, у 1995-му — 7 відсотків, у 1997-му — 7 відсотків. Розрахунки показують, що накопичений протягом 1992—1998 років бюджетний дефіцит становить 33,4 відсотка обсягу внутрішнього валового продукту нації у 1998 році, або 34,7 мільярда гривень, чи 14,2 мільярда доларів США. Це практично дорівнює сумі нинішнього зовнішнього боргу держави Україна. Ми повинні сьогодні визнати, що держава надто довго жила не відповідно до своїх достатків.

Отже, для того щоб спрямувати гроші в економіку, треба було скласти бездефіцитний бюджет. Не припускатися нових боргів і запозичень, по можливості зменшити обсяг старих, простіше кажучи — віддати борги.

Перше, що ми зробили в уряді, — прийняли новий бездефіцитний бюджет. І це дало нам 4,6 мільярда ресурсів, які держава просто «проїдала». Досить ці гроші спрямувати для стимулювання певної галузі (як це було із програмою «Зерно України») — економіка відразу віддячить.

Тоді, у 2000 році, я часто це повторював для журналістів і взагалі — для всіх, хто хотів це чути: ми мали усвідомити — не стихія править економікою, економіка — дуже слухняна пані, якщо ми будемо поводитися із нею коректно — вона відповідатиме люб'язністю.

З 1991 року українська економіка весь час падала: питання було тільки в тому, чи падіння буде 25 %, чи 15 %, чи тільки 3 %. Саме тому ми взялися писати програму, в основу якої мали бути покладені зростання економіки і бездефіцитний бюджет.

Але для цього треба було зробити серйозне реформування бюджетної політики: треба, щоб внутрішній фінансовий ресурс був спрямований не на покриття дефіциту бюджету, а на розви-

ток економіки, суб'єкти господарювання. Ці ресурси трансформують економіку, стимулюють її, вона формує приріст, а з цього приросту суб'єкт господарювання заплатить більше податків у бюджет, і бюджет ліпше виконуватиметься. Відповідно люди отримають більші зарплати, пенсії, стипендії. Іншими словами, треба було змінити тактику у дискусії між бюджетною й економічною політикою: чи відразу стригти купони і покривати бюджетний дефіцит, чи сказати — ні, бюджет має бути бездефіцитним і уряд не буде забирати гроші, які належать економіці. Чим менше уряд позичає на ринку — тим більше грошей іде в економіку. Адже гроші обмежені, ринок один. Чим більший дефіцит бюджету — тим більше він обезкровлює економіку. Це треба було розуміти в першу чергу політично.

Цих речей багато хто тоді не розумів: незалежно, чи комуністи, чи соціалісти, чи навіть демократи — кожний, хто встає у Парламенті за трибуну, починає говорити про зарплату, пенсію, не розуміючи, що коли не обмежити бюджетне споживання — то не буде приросту економіки. По суті це означало, що ми різали б тоді курку, яка несе золоті яйця. Треба було дати тій курці підрости. Тобто і вони хотіли, щоб бюджет був більший, і я хотів щоб бюджет був більший — тільки у нас підходи різні. Спочатку я хочу зробити, щоб виросла курка (тобто економіка), і тоді зростуть відрахування до бюджету. Чим більше буде рости економіка — тим більшими будуть відрахування, і тим вищими пенсії і зарплати, і все, що забажаєте! Головне, що тоді я ці витрати покрию не фальшивими емісійними джерелами і не запозиченнями, а правдивими — податками, які сплатять. Така ось виходила економічна алхімія!

Первинними були пріоритети економіки, вторинними — питання бюджету. Усе це можна було зробити в межах одного фінансового року. Головне — не вимагати від мене в січні того, чого треба дочекатися в грудні.

Отже, ми формулюємо урядову програму «Реформи заради добробуту», формуємо новий бездефіцитний бюджет. Окрім того, ми реалізовували адміністративну реформу, у мене на порядку

денному були поїздки до міжнародних фінансових інституцій Лондона, по газових питаннях я літав у Москву. Кожний крок приносив в Україну гроші.

Заходи зі стимулювання економіки та бездефіцитний бюджет дали у 2000 році зростання майже у 6 % ВВП. Наступного, 2001 року ця крива вивезла економіку на позицію у 9 % приросту!

Співпраця із міжнародними фінансовими інститутами означала реструктуризацію боргів, ми могли на цьому зекономити. Звірка газових боргів у Москві дала в результаті те, що наші борги складали не 2 мільярди доларів і не 3,5, як нам було казали, а менше ніж 1,5 мільярда доларів. Як кажуть — там копійка, там копійка, а всі ці зусилля давали певні результати для бюджету.

Тобто мені видавалося, що ми уже в квітні виходимо на хороші результати і на розуміння перспективи. Уже тоді ми прогнозували зростання ВВП на 5,6 %, а промислового виробництва — майже на 10 %! Це був перший в історії України бездефіцитний бюджет і перший від 1991 року факт зростання валового внутрішнього продукту!

Отже, ми проводимо історичне засідання уряду в умовах, коли економіка уже запрацювала, пенсії і зарплати бюджетникам виплачуються вчасно, а в результаті — жодного доброго слова від президента і тільки критика, критика, критика... Це було несправедливо.

Був іще один великий плюс: ми досить добре попрацювали над дисципліною виконання бюджету. Перший квартал ми прожили без жодного боргу: виконали бюджет кварталу, виплатили зарплату. Буквально з лютого місяця я встановив порядок, щоб до мене ніхто із голів обласних адміністрацій не приходив з питаннями бюджетного розподілу коштів: ми прийняли річний бюджет країни, і аналогічні бюджетні розписи були створені по кожній області — по статтях, по параграфах, по пунктах. Якось на початку міністр фінансів Ігор Мітюков прийшов було до мене, просить дати вказівки. Я кажу: «Ігоре, я не буду у ручному режимі розписувати, що на Суми чи на Херсон давати сьогодні.

Ми затвердили бюджет, ти відповідаєш, щоб кожний день ми сплачували усе відповідно до бюджетного розпису».

У результаті одного разу в моїй приймальні трапилася майже анекдотична ситуація. Заходить хтось з голів обласних державних адміністрацій і звертається до Віри Ульянченко, яка тоді працювала на посаді помічника прем'єр-міністра: «Віро Іванівно, це щось незрозуміле! Що це за організація роботи така?!» Віра нічого не розуміє, внутрішньо вже напружилася, питає з пересторогою: «А що ви маєте на увазі?» — «Бачте, три місяці у 2000 році прожив — і нема чого робити губернатору: не треба валізу брати, ковбаси не треба везти, до прем'єр-міністра нема за чим їхати: я отримую бюджетний розпис, усі проплати приходять день у день. Мені нема чого в Києві робить! Коли так було?!»

Питання заборгованостей з виплат пенсій я сприймав не тільки в бюджетних і економічних координатах. Для мене і для моїх друзів в уряді це було насамперед питання моралі, великої несправедливості щодо старших людей: бо це було покоління наших батьків, які пройшли через тяжкі випробування Голоду і Великої війни. Це було питання стосунків із нашими батьками: як так не віддати гроші поколінню батьків?! Так це сприймалося. Десь у червні стало зрозуміло, що економіка зростає. І це зростання створює ресурс, який можна було використати для виконання зобов'язань перед поколінням наших батьків. Це питання курирував Юрій Іванович Єхануров, він влаштував капіталістичне змагання між областями, хто швидше погасить заборгованості. Цей спосіб досить добре спрацював. Отже, 25 липня я виходжу до преси і роблю звернення до народу: до 1 жовтня 2000 року ми зможемо погасити всі заборгованості по пенсіях за всі минулі роки — економіка запрацювала.

Як це не дивно, були голоси, які говорили, що це невчасно. І не йшлося про якесь незадоволення лівих, з рук яких уряд у цей спосіб вибив великі козирі. Йшлося про критику з боку представників цілком ліберальної думки. Здається, навіть з боку представників МВФ були якісь косі погляди на це питання. Річ

у тім, що там остерігалися тих кількох додаткових мільярдів, які з'являлися на фінансовому ринку. Були експертні побоювання, що ці гроші створять в економіці інфляційний навіс. Показники інфляції у 2000 році дійсно були дещо вищими за торічні — 25,8 % проти 19,2 % у 1999-му. Проте природа цієї інфляції вже була не емісійна, це був результат лібералізації цін. Насправді від пенсійних грошей був іще один малопомітний для загалу ефект. Бабусі-пенсіонерки не розкошують і машини не купують. Ці свої гривні вони понесли на базар і в магазин. Що купують там бабусі? Найдешевші товари. А чиї товари у той час були найдешевшими? Українські! І так вийшло, що вони пішли купувати українську гречку, кетчуп «Чумак» і вітчизняні курячі стегенця. Тобто тут ми отримали стимулювання споживчого попиту. Споживчий попит стимулював економіку до виробництва нових товарів. Тобто пенсійні гроші, якщо прослідкувати їх шлях, перетворилися на інвестицію у вітчизняну переробну промисловість і в аграрний сектор. Вони почали виробляти ще більшу кількість кетчупу і курячих стегенець, платити ще більше податків до бюджету, і — коло замкнулося — у нас з'явилися нові гроші на нові пенсії. А інфляція вже наступного року знизилася до 6 % — найнижчого показника на той момент в історії Незалежної України.

Тобто загальна логіка реформ була така: вивести економіку із депресії, зробити підйом, і той підйом принесе нові бюджетні надходження.

* * *

Ще на початку діяльності уряду ми розуміли, що головною формою криміналізації державних фінансів були взаємозаліки і бартер.

Тоді в нашому колі був дуже популярний анекдот про корову за мільйон.

Прийшов якийсь дід на ярмарок корову продавати. Його питають:

— Скільки ваша корова коштує?

— Мільйон! — відповідає.

— Діду, та хто ж вам стільки дасть?!

— Три-чотири години постою — такий покупець знайдеться, — каже старий.

Справді, за деякий час бачать: дід продав корову, замість неї на мотузці тримає дві кози.

— То скільки ж вам заплатили? — питають.

— Мільйон! Тільки не грішми. Мені заплатили двома козами по 500 тисяч.

Це була викривлена економіка. Бюджет намагалися наповнювати сівалками, віялками, молотарками, валянками, козами та телевізорами. Але козами пенсію не заплатиш. А для кредитування виробництва кози взагалі погано надаються. Економіці для зростання потрібні гроші. Бартерні схеми були дуже криміналізованими, та навіть і без криміналізації — це був суцільний економічний програш для інтересів держави. Наприклад, завод заплатив податки автобусами по 300 000. Чому по 300 000? Чому не по 100 000? Хто встановлює ціну? Безумовно, не ринок. Це була сфера, небезпечна найрізноманітнішими зловживаннями. Бартер і взаємозаліки треба було скасувати.

Безумовно, на нерівноцінному, нееквівалентному обміні, на тому бартері робилися величезні статки. Для дуже багатьох, хто мав виходи на Парламент і Банкову, це була розкішна годівниця. Окрім того, навколо президента було велике коло червоних директорів, яких дратувало все, що не вкладалося в їх уявлення щодо того, як держава мала поводитися щодо їх продукції. Була одна думка їхня, а інша — невірна. Тоді були досить поширеними взаємозаліки: вантажівки мінялися на електроенергію, наприклад. І для них це був цілком нормальний механізм. Для них, але не для держави.

Ми тоді практично в один день скасували близько 1000 рішень попередніх урядів, які унормовували різні види бартерних операцій та різноманітних митних, бюджетних, фіскальних пільг, пов'язаних із бартером. Це була практика адресних,

іменних рішень, коли для окремого підприємства виписувалися його власні спеціальні правила на ринку. Хтось приходив до прем'єр-міністра чи до віце-прем'єра, домовлялися, і з'являлося 951-ше пільгове рішення, потім — іще одне. А потім хтось інший думає: а чим я гірший, і теж їде до Києва домовлятися, і кінець кінцем з'являється тисяча перша постанова уряду щодо бартеру чи так званих «виключень». Звичайно, така практика суперечила принципу загальних правил для всіх. До того ж це страшенно ускладнювало урядову роботу, коли замість однієї постанови уряду щодо цілком конкретного питання треба заглядати одночасно у сотні різних документів!

Я публічно задекларував прагнення вирішити проблему бартерних розрахунків та пільг іще під час свого першого виступу в Парламенті як претендент на посаду прем'єр-міністра. І Парламент політично благословив було це своїм рішенням щодо мого призначення на посаду голови уряду. Так само вголос ми говорили про це протягом усього 2000 року, аж до того дня, як уряд одним рішенням скасував тьму «бартерних» постанов попередніх урядів.

Я розумів: як тільки ми подолаємо бартер — ми відразу отримаємо додатковий ресурс для економіки. У те, що ми розв'яжемо бартерні вузлики, тоді мало хто вірив. Тому великої таємниці відносно намірів скасувати бартерні операції ми не робили. Натомість щодо конкретних заходів, які готував уряд, я попросив членів кабінету поводитися, як на відомому радянському плакаті: «Не патякай!» Тому, коли ми почали роботу з інвентаризації рішень попередніх урядів у цій сфері, це робилося, як таємна військова операція.

Безумовно, коли ми скасували дію відразу тисячі бартерних і пільгових постанов, у багатьох, хто жив з бартерних операцій, дії уряду викликали шокову реакцію. У приймальню прем'єр-міністра хлинув шквал дзвінків. Відміна бартеру для багатьох була подібною до вибуху потужної бомби. Тоді я мусив дати Вірі Іванівні команду, чиї дзвінки я приймаю, а кого прошу не турбувати. І якийсь час ми тримали таку телефонну облогу.

Безумовно, були такі хлопці, які думали, що це рішення вони відіграють назад. Бо «серце не камінь»: президент поговорить з прем'єром, Голова Верховної Ради зателефонує, кум, сват, брат — і все потоне. Але не так сталося, як їм гадалося.

Ці рішення — скасування взаємозаліків і обмеження бартерних операцій — відразу дали добрий результат: наприкінці року ми вийшли на те, що бюджет на 98,8 % наповнювався грошима, а не автобусами і телевізорами. Я добре пам'ятаю, що особливо від взаємозаліків і бартерних операцій страждав енергетичний ринок: у деяких областях лише 3 % оплат здійснювалися грошима, а решта — у якийсь середньовічний спосіб товарного обміну. Восени у тій самій області ми вже мали 68 % оплати «живими» грошима.

Кучма відреагував на це рішення публічним роздратуванням.

Пригадую, це був один із його візитів до Туреччини, він повертався із Анкари. Леонід Данилович досить часто виходив до журналістів саме за результатами закордонних візитів — така була в нього практика. Не маю стовідсоткової впевненості, звичайно, але мені здавалося, що питання було свідомо сформульоване у досить провокаційному ключі. Здається, воно звучало приблизно так: мовляв, наскільки є продуманою ця практика повернення до фінансових розрахунків замість бартеру. І Леонід Данилович видає гнівну тираду, яку розгорнуто цитували вітчизняні інформаційні агенції:

«Я вважаю, що більшої помилки, ніж всі уряди зробили за минулі роки, вигадати було неможливо. Якщо хтось хотів зробити Україні ведмежу послугу, то він це зробив. Коли ми добре знаємо, що у нас немає грошових коштів для розрахунків з Росією за поставлені енергоресурси, то ухвалювати такі рішення — діяти проти національних інтересів».

З переходом на грошову форму розрахунків за енергоресурси Україна «втрачає ринки для своїх товарів» у Росії, вважає Кучма. Зокрема він зазначив, що Росія відмовилася брати українські КрАЗи за «живі» гроші, які раніше постачалися у рахунок оплати газу. Це означає, що нікому наші КрАЗи не потрібні,

і Кучма в цьому випадку нарікає на особливості ринкових відносин».

Так про це повідомив український «Інтерфакс». Після цього у мене з президентом була досить складна телефонна розмова. Вже наступала зима, світ став знову білим: був дуже тихий і спокійний вихідний день, коли я почув сигнал урядового зв'язку.

Чомусь так співпало, що ця розмова стосувалася двох львівських заводів. Кучма хотів, щоб ми прийняли телевізори «Електрон» і автобуси ЛАЗи по бартеру, в залік бюджетних боргів. Я відмовився приймати в бюджет автобуси і телевізори:

— Леоніде Даниловичу, ну навіщо державі, уряду телевізори? От кому зараз потрібні ці декілька тисяч тих телевізорів?!

Він пропонує, щоб їх прийняло у бюджетний залік Міністерство оборони. Я кажу:

— Леоніде Даниловичу, Міністерству оборони потрібні гроші на м'ясо! У нас прикордонники шість місяців м'яса не бачили — одні макарони їдять! Які можуть бути телевізори?!

Так само він про ті автобуси починає говорити для Міністерства оборони. Чому Міністерство оборони? Бо його бюджет солідніше виглядав, ніж бюджет Міністерства освіти чи Міністерства культури. Кажу президенту, що не можу зараз прийняти ані телевізори, ані автобуси:

— Зараз уряду потрібно, щоб вони заплатили борги до бюджету гривнями. Леоніде Даниловичу, уряд декілька днів тому прийняв постанову, якою зобов'язав усі суб'єкти господарювання сплачувати податки тільки у грошовій формі. Леоніде Даниловичу, я готовий подати у відставку, просто я цього рішення відмінити не можу, нам треба монетизувати бюджет. Нам треба вистояти декілька місяців, і гривня буде працювати, іще потужніше працювати, ніж зараз. Інакше ми не зможемо розрахуватися ані з пенсіонером, ані з учителем, ані з медиком, ані з солдатом!

— Вікторе, ти до краху економіку ведеш!

Кучма кинув слухавку.

Повторюся: 2000 рік ми закінчили із зростанням у 6 %, у 2001 році наші дії привели до росту на 9 %. Від 2000-го і до початку 2008 року ми мали виключно зростання української економіки.

* * *

У 2000 році був іще один момент, завдяки якому я міг назвати цей рік, попри все, одним із найщасливіших у моєму житті.

У той час ми мешкали на Малій Житомирській. 14 листопада вранці Катя каже, що скоріш за все цього дня буде народжувати — усі ознаки передвіщали цю щасливу подію. Вона зібрала потрібні у пологовому будинку речі. За її задумом, я також мав бути присутнім на пологах. Поки одне та інше, я кажу, що зайду до уряду, проведу заплановану нараду, а далі будемо діяти за обставинами. Через певний час телефонує Катя і каже, що виїхала до лікарні. Відповідаю, що я тоді теж ось-ось виїжджаю. Але розумію, що скоріш за все часу трохи є і ми ще встигнемо завершити нараду. Завершую справи і їду в лікарню. Авжеж, жодних «мигалок» на машині у мене не було, жодних машин супроводження я теж не мав звичку з собою брати. Навіть не дуже пам'ятаю, чи вони тоді у нас були. І прямо перед лікарнею я потрапляю у пробку!

Стою п'ять хвилин, трохи вже нервуюся. Минає чверть години, поки ми зрушили з місця. І повідомити — нікому нічого не повідомиш — мобільного зв'язку у мене теж не було тоді. І чого повідомляти?! Якщо у лікарні вже щось відбувається, то тими дзвінками ти нічим не зарадиш.

Від машини до лікарняної палати я, здається, летів щодуху. Забігаю до палати: Катя ще лежить на столі, а дитинка Христинка вже десь у другій кімнаті попискує.

Катя дуже хотіла, щоб я був присутній. Це така американська звичка. Я їй не казав, але я не дуже хотів бачити, як вона народжуватиме. Мушу признатися, що я думав, що від того видовища

я просто впаду на місці. Я не був готовий до того. Але поспішав, як тільки міг.

Катя лежить, чує моє дихання, повертається до мене й одразу говорить: «Вітю, як же ти?!» Кажу з удаваною впевненістю в голосі: «Катю, я все бачив!» І почав було підбріхувати, щоб якось її підтримати. Маю сумніви, що вона у це повірила. Але коли ти щасливий — ці дрібниці не мали вже більшого значення: отак ми піймали Христинку.

* * *

Наші стосунки із президентом поступово псувалися. Це відбувалося на тлі найглибшої на той момент політичної кризи.

17 вересня 2000 року за підозрілих обставин зник журналіст Георгій Гонгадзе. Іще влітку він звертався до Генеральної Прокуратури із заявами про стеження. Гію я добре пам'ятав і знав. Знав як талановитого, дотепного, досить відкритого журналіста. Це знайомство почалося іще на прес-конференціях у НБУ, які я проводив щотижня. Своєю активністю він демонстрував якусь особливу відданість своїй справі. Це була дійсно цікава і дорога моєму серцю людина. І ось ця людина зникла... 16 листопада у лісі неподалік Таращі знайшли його обезголовлене тіло.

Тут я маю порушити хронологію і зробити невеличкий відступ. Саме у цей час я приймаю рішення подати у відставку: я не мав підтримки ані у Парламенті, ані на Банковій. Я написав заяву і поклав її в стіл. Минуло іще 2-3 дні, коли я про це розповів декільком найближчим людям. Про невідворотність відставки у ті дні писали усі, хто вмів тримати перо, тоді з Банкової весь час долинали чергові розкати грому незадоволення тими чи іншими діями уряду.

Іще через пару днів пізнього вечора, коли я засидівся на роботі, задзвонив один із апаратів урядового зв'язку — «100» чи «200». На іншому кінці телефонного дроту відомий і дуже авторитетний політик мені говорить приблизно такі слова: «Вікторе Андрійовичу, за день-два у Парламенті будуть оприлюднені дуже

важливі документи, які проливають світло на справу Георгія Гонгадзе. Прошу утриматися від поспішних заяв про відставку». Мене цей телефонний дзвінок дуже здивував: тоді вже було досить мало людей, які засвідчували свою підтримку діям уряду. Але разом з тим у цій розмові прозвучало щось, що звертало увагу і навіть дещо бентежило, — якась інтрига. Після цієї розмови я вирішив поки не відкривати шухляду із заявою про відставку.

А в останні дні листопада у Парламенті були оприлюднені так звані «плівки Мельниченка». Це були записи, які один із офіцерів президентської охорони — майор Микола Мельниченко — робив таємно і зміст яких кинув тінь підозри на президента. Для багатьох в Україні їх зміст вказував на причетність Кучми до цієї трагічної історії.

Наближався час серйозної розмови між президентом і прем'єр-міністром України про те, що відбувається в країні, що відбувається між президентом, урядом та Парламентом, що відбувається між нами. Не можу сказати, що це я ініціював цю зустріч і важку розмову, — це вийшло якось само собою і відразу торкнулося найбільш чутливого на той момент питання.

Ми були вдвох у його горезвісному кабінеті. Леонід Данилович був у важкому настрої, і було видно, що він за останній час багато чого сам-на-сам передумав. На мить встановилася тиша, і Леонід Данилович досить емоційно вимовив: «Я тобі на Біблії готовий поклястися, що я такого розпорядження не давав!» Мені здавалося, що він дійшов до тієї точки щирості, яку досить складно зіграти. Врешті-решт, він знав, що я до такої клятви поставлюся дуже серйозно: це мало вигляд як посилання до того найвищого, що є, а такими словами не розкидаються просто так.

Не знаю, чи цей епізод може додати щось у відповіді на питання, хто замовив убивство Гії Гонгадзе, чи ні. Але такий епізод у моєму житті був.

Політично й емоційно ця криза сильно вдарила по президенту. Преса весь час публікувала рейтинги довіри до політиків, і в цих рейтингах його позиція ставала усе менш впевненою.

Суспільство все більше не довіряло йому. З іншого боку, він усе більше не довіряв мені. Довіра до уряду і прем'єр-міністра, навпаки, залишалась дуже високою. Проте такі часи є найліпшими, найкращими для різних політичних авантюристів, так званих «кризових менеджерів», яких тоді багато розплодилося як у Парламенті, так і на Банковій.

Його думкою намагалися маніпулювати, у пресі з'являлися конспірологічні теорії, що усі ці протестні акції спеціально організовані, щоб усунути з президентської посади Кучму і зробити Ющенка виконуючим обов'язки Президента України.

Мене тоді це дуже дивувало: я не давав підстав для недовіри, але з його боку навпаки — була виразно помітна якась дивна суміш застережень і підозр щодо мене. Думаю, ним маніпулювали, вкладали у свідомість уявлення, що я якось намагаюся його «підсидіти».

На вулицях бурно проходить акція «Україна без Кучми», на Банковій уже палять опудала — ситуація доходить до крайніх проявів політичної гостроти. І на цьому тлі між нами спалахує черговий конфлікт, який я тоді не став робити надбанням публічності.

У країні вирував броунівський рух, вуличні виступи були тільки частиною кризи, справа Гонгадзе й арешт Тимошенко — усе це переплелося у той час і вимагало якоїсь спільної реакції перших осіб країни. День минає за днем, тиждень за тижнем, рахунок іде на місяці — президент мовчить, прем'єр мовчить, Голова Парламенту — усі мовчать. Безумовно, ми мали висловитися щодо цієї ситуації.

Отже, ми збираємося втрьох на Банковій. Іван Степанович Плющ рік тому знову повернувся у крісло спікера. Можна було сказати, що ми знову зібралися, як у «старі добрі часи» на початку української Незалежності, от тільки часи були недобрі. У нас відбувається довга розмова — не одна година минула від її початку. Потім президент покликав Литвина, голову Адміністрації, щоб той зачитав проект спільної заяви президента, голів уряду і Парламенту. Ми його вислухали і почали вносити редакційні правки.

У тій ситуації не було такого, щоб від нас із Іваном Степановичем вимагали підписати щось, що купи не тримається. Ми і збиралися врешті-решт, щоб розібратися, що відбувається, і пробували не так оцінити, як проаналізувати ситуацію.

Розмова була складна, і найскладнішою вона була саме для президента. Ми намагалися знайти якийсь конструктив, сформулювати, який може бути вихід із цієї ситуації. Йшлося про те, щоб знайти якісь зрозумілі законні процедури, здається, через засідання слідчої комісії. Десь так, якщо я не дуже помиляюся щодо змісту цієї відповіді.

Там точно не було жодних оцінок, а тим більше оцінок громадських і політичних рухів! Кучма тоді Литвину сказав приблизно так: «З того, що почув, — внеси корективи!» Я добре пам'ятаю, як Іван Степанович навздогін просив, щоб той врахував кілька нюансів: ніяких «фашистів», ніяких націонал-соціалістів у листі не повинно бути.

І ось з'являється текст, який увійшов в історію як «Лист трьох». І я бачу в тому тексті саме те, від чого ми застерігали, чого у ньому бути не могло: «Перед нами український різновид націонал-соціалізму!» Саме із такими формулюваннями цей лист виходить. Це було настільки дико, що ми з Плющем просто не знали, як на такі речі реагувати у той момент. Безумовно, справедлива реакція суспільства на цей лист не примусила себе чекати.

Перше бажання, яке виникло у цій ситуації, — це бажання розібратися, як так сталося, що цей лист вийшов саме із такими формулюваннями, яких ми з головою Парламенту не просто не підтримали, а проти яких, навпаки, гаряче застерігали. На це один з нас отримав приблизно таку відповідь: «Від Литвина Володимира Михайловича. Якщо ви думаєте, що це я зробив, — то це ваше право». Це був один із тих випадків, коли не знаєш, як вчинити публічно, щоб не зробити ще гірше.

Преса, звичайно, затаврувала у колабораціонізмі «із злочинним режимом», а ситуація розвивалася далі, і то не в конструктивному напрямку. У ті самі дні заарештували Юлію Тимо-

шенко, яку перед тим Кучма звільнив з посади віце-прем'єра, в компетенції якого був паливно-енергетичний комплекс. Він публічно критикував діяльність уряду у цій сфері, ще літо не відшуміло:

«Я не розумію Віктора Андрійовича, його ставлення до ПЕК і ситуації, яка склалася. (...) Що це — бажання вирішувати проблеми, або зробити так, щоб Україна залишилася у пітьмі, а потім, гримнувши дверми, піти?»

Саме так Президент України коментував це для засобів масової інформації. Я тоді не розділяв позиції президента щодо Тимошенко. Я добре пам'ятаю одну із наших розмов щодо Юлії Володимирівни.

У Леоніда Даниловича була звичка крутити в руках зв'язку ключів. Це було часом небезпечно, бо коли він в емоційному стані переставав контролювати рухи, ключі часом зривалися з пальця і летіли у геть непередбачуваному напрямку! На щастя і для загальної безпеки, хтось із друзів-президентів потім подарував йому чотки. Але тоді він тих чоток ще не мав. Ми були в кабінеті вдвох, і він мене вичитував за те, що я захищав Тимошенко: «Вікторе, ти що не розумієш, що вона аферистка?!» У цей момент ключі відірвалися, пролетіли через півкімнати і з брязкотом упали на підлогу.

Після того як її заарештували, я публічно сказав журналістам, що я вірю в її чесність. Те, що ми робили у ПЕК, зачепило інтереси олігархів, і ситуацію з Тимошенко я розглядав саме в координатах протистояння із незадоволеними боротьбою із сірими схемами у цій сфері.

Не минуло і двох тижнів після публікації «Листа трьох», як Віктор Медведчук, на той момент віце-спікер Парламенту і представник певного лобі, проводить прес-конференцію, на якій погрожує мені відставкою вже у квітні, щойно закінчиться імунітет, забезпечений програмою дій уряду. Він говорить про те, що коаліційний уряд так і не створений. Тоді «Українська правда», яку заснував Гія Гонгадзе, прокоментувала його слова так:

«Всі карти відкриті. Українським олігархам потрібні свої люди в уряді. І вони підуть до кінця, бо сьогодні ситуація не така, як рік тому. Минулої весни за Ющенка вступився президент і не дав його «звалити» олігархам. Сьогодні президенту самому потрібна підтримка олігархів».

Я тоді був з візитом у Росії і відповів Медведчуку звідти через пресу. Відповів у тому сенсі, що Верховна Рада має створити законодавчий фундамент для формування коаліції, закріпити стосунки між Парламентом і урядом. Цього за рік розмов і погроз ніхто не робив. Наступного дня виступив Олександр Волков. Він заявив тоді в ефірі одного з телеканалів, що або уряд та Парламент знайдуть спільну мову, або у квітні буде працювати новий уряд з новим прем'єром. Така от підтримка.

У принципі від серпня не минало й місяця, щоб журналісти не відправляли мене у відставку: будь-яка критика з боку президента сприймалася як сигнал, як передвісник майбутніх урядових ротацій. Просто не було місяця, щоб яка-небудь газета не написала, що Ющенка знімуть протягом двох-трьох тижнів.

Погрози Медведчука спричинили досить несподівану реакцію серед киян: одна із соціологічних фірм провела у столиці опитування і з'ясувала, що 64 % її мешканців проти відставки прем'єра. Популярність уряду й особисто прем'єра зростала. Натомість президент у шаленому темпі втрачав довіру і підтримку, що відбувалося в контексті політичної кризи, особливо — після розгону наметового містечка і бійок та провокацій на Банковій 9 березня 2001 року. Кучма виграв президентські вибори з результатом у 57 %. Через півтора року після виборів, за опитуваннями громадської думки, він мав лише 6 % підтримки. У цьому контексті журналісти були праві: він сам починав потребувати підтримки олігархів. Реформи відійшли на задній план.

Іще трохи політичної хронології: 11 квітня я зустрічався із головами фракцій Парламенту, ми обговорили процедуру і зміст звіту щодо виконання урядової програми. 12 квітня у Парламенті збирають 222 підписи за проект постанов про від-

повідальність уряду. 13 квітня один із лідерів СДПУ(о) Олександр Зінченко говорить про перспективи урядового звіту: 100 % буде відставка.

Я почувався абсолютно спокійно у цій ситуації: я розумів, що я свою роботу зробив добре. За 10 днів до голосування у Парламенті журналісти підловили мене із запитаннями: мовляв, які ваші дії, коли станете виконуючим обов'язки. Я вважав, що уряд свої завдання виконав достойно. У тому інтерв'ю я прямо сказав: якщо хтось вважає, що ці завдання не виконані, я готовий своїм місцем поступитися більш достойному. Іще рік тому черги на місце прем'єр-міністра не було. Ті, чиї прізвища почали проявлятися у квітні 2001-го, рік тому — у грудні 1999 року — ховалися по кутках і виглядали з-за гардин.

Парламентські процедури тривали кілька днів.

Врешті-решт, наближалося 26 квітня — день, на який було призначене голосування щодо недовіри уряду і відзначення річниці аварії на Чорнобильській атомній електростанції.

Власне, якби не було такого брутального завершення прем'єрської історії, не було б потім ані парламентської, ані президентської моїх кампаній: я б тихо повернувся до банківської справи.

Але того дня президент просто вчинив щодо уряду негідно і несправедливо, а люди навпаки — підтримали. Обидва ці чинники потім зіграють свою роль.

26 квітня розпочалося із покладання квітів на Чорнобильському меморіалі: Леонід Данилович, Іван Степанович і я — усі перші особи країни. Я підходжу до президента і питаю:

— Леоніде Даниловичу, ви зараз на сесію їдете?

— Та ні, не їду.

Свою відсутність того дня у Парламенті він пояснив якоюсь терміновою нарадою у Чорнобильській зоні. У цей момент до мене приходить Плющ і сумним та роздратованим голосом повідомляє: «Читай — то він тебе здав!»

Я не хочу сказати, що я не знав змісту залаштункових інтриг, які велися в той час. Багато голосів закликали тоді просто

добровільно написати заяву про відставку і не принижуватися у сесійній залі, очікуючи, коли на табло висвітяться результати голосування. Але я тоді чітко сказав: я хочу звіту!

Подібними показниками не міг похвалитися жодний інший прем'єр у новітній історії України. Навіть якщо дивитися на ті самі соціальні виплати: середня пенсія зросла з 58 до 97 гривень, при тому, що національна валюта весь час залишалася стабільною. Зростання економіки, розв'язання вузла енергетичних проблем, подолання проблеми віялових відключень, відмова від бартерних розрахунків. Я знав про свою відставку, але мені було важливо донести ці факти до громади, до нації!

Мені легко було говорити під час звіту. Мені легко було говорити у день відставки — бо я бачив, яка несправедливість чиниться. Я виступав із відчуттям повного спокою і переваги:

Шановні народні депутати!

Я, як громадянин, переконаний у тому, що демократія в Україні зазнала серйозної поразки. Ми виявилися неспроможними зробити свій вибір. Політична еліта, представлена більшістю тих, хто проголосував сьогодні проти українського уряду, виявилася неготовою визнати легальну економіку і публічну політику єдиним можливим способом суспільного розвитку.

Я дякую всім — і це головне. Дякую всім, хто підтримував уряд і мене у ці півтора року. Я переконаний, що наші з вами зусилля не були даремними.

Я буду продовжувати ту політику, яку запропонував, усіма доступними інструментами та методами, які дозволяє демократія та принципи публічної політики.

Я не йду із політики.

Я йду, щоб повернутися!

Коли це закінчилося, я вийшов із Парламенту з нестерпним, просто фізіологічним бажанням негайно відмитися від усього цього політичного бруду та нещирості. Було відчуття огиди від усіх тих залаштункових розборок.

Я вийшов на вулицю: Парламент оточило море людей. Не знаю, чи були тисячі, чи десятки тисяч — уся площа навколо

Парламенту і вся вулиця від готелю «Київ» і майже до самого Кабінету Міністрів була заповнена людом! Сила-силенна людей! І це мене зобов'язало: жодного іншого прем'єра люди біля Парламенту не захищали.

Чесно кажучи, з Парламенту я виходив з думкою про лазню: я думав про те, що зараз треба зайти у свій кабінет, зібрати речі і піти в лазню. Більше мені нічого не потрібно: так хотілося відмитися!

Виходжу на вулицю, хочу пройти — мене не пускають, просто стіна перед тобою встає, вимагають сказати що-небудь! Беру мікрофон — навколо шалені оплески, скандування «Слава!» Я не був готовий до такої реакції, моя промова була дуже короткою, я вдруге повторив те, що сказав у Парламенті: «Я буду продовжувати боротися! Я йду, щоб повернутися!»

Виходжу з натовпу, обертаюся назад — весь уряд іде за мною, як пінгвіни вервечкою рухаються! Мене це вдруге вразило. Причому ідуть мої міністри з таким настроєм, як на Великдень у церкву ходять: світлий настрій у всіх, нема відчуття вини, нема відчуття сорому — ми зробили усе, що могли.

Ідемо пішки. Машиною проїхати не можна, наші машини десь у людському морі застрягли, як «Челюскін» у торосах. Хтось там пропонує: давайте збоку обійдемо! Я кажу: «Ні, хлопці, ні! Я йду через парадний вхід!»

Підіймаємося по сходинках — усі міністри в один голос волають: «Давайте сфотографуємося!» Настрій випускного вечора у школі. Міністр юстиції Сюзанна Станік якось особливо натхненно переймалася тим фотографуванням.

Кажу: «Добре, якщо така нагода — поїхали до мене у Безрадичі, іще й відсвяткуємо!» Весь уряд сідає за одним столом, і так години три минає, аж раптом телефонує президент.

Леонід Данилович телефонує, голос винуватий:

— Андрейович, де ти є?

Чую: Кучма — помітно напідпитку. Я йому відповідаю рівним голосом де.

— То я приїду.

— Та ми вже закінчуємо.

А він з натиском:

— Я приїду!

— Ну, приїжджайте!

Скажу чесно: я не хотів би бути на місці президента у цей момент! Виступають міністри і говорять якісь дуже високі речі. Олександр Іванович Кузьмук, міністр оборони — а це креатура президента, — каже, мовляв, я не один уряд знав, але це — найкращий уряд сьогодні пішов у відставку! Ми пишалися своєю роботою, вона була зроблена професійно, і наше сумління було чистим. Якби Леонід Данилович міг чути усе, що говорилося в той час, коли він їхав у Безрадичі, я б йому не позаздрив, але, можливо, для нього то був би якийсь урок.

Кучма приїхав у якомусь межовому стані. Я пам'ятаю похвилинно той вечір, було очевидно: президент якось намагався втамувати відчуття провини, але не знав, як то гідно зробити.

Вони з Іваном Степановичем на покутті сиділи. Але час був уже досить пізній, вечеря потихеньку точилася до завершення. Я провів до воріт своїх міністрів, президента і мав відчуття, що того дня було знищено багато шансів для України. Я мав відчуття, що це не гості зникають у темряві, а моя країна занурюється у морок.

Розділ 15
МОРОК

Донецьк. — Парнокопитне голосування та інші експерименти над Конституцією. — Третій термін Кучми. — Коротко про Мукачеве. — Співоче поле. — Темник № 1.

Наш літак кружляв над аеропортом Донецька. Проходимо одне коло. Заходимо на друге. Нам не дають посадки. Здавалося, це триває вічність. Пальне закінчується. І цей факт кінець кінцем стає вирішальним у переговорах із диспетчерами: долетіти до будь-якого іншого аеропорту в нас не було шансів, а на борту — близько двох десятків народних депутатів і лідер парламентської опозиції.

Літак врешті-решт сідає. Виходимо по трапу, в аеропорту — ані душі: будівля аеропорту зачинена, виїзні ворота ланцюгом перев'язані, і на тому ланцюгу висить великий амбарний замок. Неподалік з'являється декілька десятків чоловіків у чорній уніформі в касках та з автоматами — спецзагони міліції шикуються. Це був якийсь сюрреалізм. Я й досі прокручую ці образи в пам'яті і не можу збагнути: звідки це середньовіччя у наші дні, як треба психологічно зґвалтувати людей, щоб вони чинили у такий спосіб?! Яку загрозу міг нести для Донецька колишній прем'єр-міністр і голова Національного банку? Чому його зустрічають із автоматами? Це все мало дуже дивний вигляд. Мушу визнати, що після цієї поїздки у Донецьк я став гірше думати про людей.

Повідомляють, що підігнали машини. Тільки їх підігнали з іншого боку зачинених воріт. А ми стоїмо по цей бік. Ворота високі, більше двох метрів заввишки, пофарбовані у мишастий колір безнадії. Починається дискусія: що робити? Бо з території аеропорту ми вийти не можемо: іще раз наголошую — будівля аеровокзалу зачинена. Виникає пара сотень версій, і одна з них — чи, може,

розбити ці ворота вантажівкою. Я кажу, що ми так робити не будемо — це зовсім не моя манера, це зовсім неправильно. З цього боку підігнали якусь вантажівку — навіть не знаю, звідки вона взялася, і тоді я просто заліз на вантажівку, а з неї перестрибнув на ворота і за ворота. За мною починають стрибати решта народних депутатів. Так ми опинились у Донецьку.

На останній день жовтня 2003 року був запланований з'їзд політичного блоку «Наша Україна». Це політичне об'єднання ми започаткували на базі кількох партій правого і ліберального спрямування в липні 2001 року, через декілька місяців після того, як Верховна Рада проголосувала за відставку мого уряду. Ми сформували парламентську опозицію з фракцій тих партій, які оголосили про недовіру до президентського курсу. Згодом на цій основі сформувався передвиборний блок, а після парламентських виборів 2002 року «Наша Україна» змогла створити найбільшу фракцію у Парламенті. Це був успіх: якщо я не помиляюся, в усіх парламентах до цього найбільшу фракцію завжди формували комуністи. З іншого боку, вибори відбувалися по змішаній системі, половина депутатів обиралася за списками політичних партій і блоків, половина — по мажоритарних округах; по завершенні виборів більшість «мажоритарників» приєдналася до коаліції провладних партій «За єдину Україну». Тому успіху «Нашої України» було недостатньо, щоб змінити політичний ландшафт України: ми мали чверть місць у Парламенті. Цього було досить для того, щоб намагатися контролювати владу, але замало для того, щоб продовжити реформи. Наближалися президентські вибори, і вся логіка політичного процесу вибудовувалася в контексті питання зміни влади, а графік політичних подій підганявся до календаря президентських виборів. В усьому, що відбувалося навколо нас, ми могли бачити на власні очі, як система влади, символом якої став президент Кучма, з кожним своїм кроком сповзає в морок диктатури. Складно сказати, коли система пройшла точку неповернення, але те, що відбулося в Донецьку, стало ще одним підтвердженням цього: Україну все складніше було назвати демократією.

Я зістрибнув із сірих, місцями заіржавілих воріт Донецького аеропорту й опинився посеред кількатисячного натовпу. Навколо мене стояли півтори-дві тисячі дуже злих людей. Я бачив злість в очах. Це були досить молоді люди — левова частка мала по 18—20 років, але ці молоді люди супроводжували мене дуже недобрими поглядами. Я мав пройти скрізь цей натовп кілька десятків метрів, та не зміг просто поїхати і не відреагувати. Питаю: «Чого ви такі злі? Ви мене перший раз бачите! Що я такого зробив поганого у вашому житті, чим я заслужив стільки вашої злості?! Я щось не так зробив у цьому житті?!»

Іду по дорозі. Вони стоять на тротуарі. Підходиш до них — вони відступають від тебе на метр-півтора. Питаю — мовчать. Тільки нахилені до тебе лоби, насуплені брови, очі злі... У мене в житті перший раз такий контакт був. Знову питаю — у відповідь гул чи поодинокий вигук «фашист!» із сьомого-восьмого ряду, із-за спин роздається, коли не дивишся в той бік. Не видно, хто кричить.

Мене ця ситуація вразила, емоційно вбила, знищила: я намагався зрозуміти їх і не міг — так далеко це було від людських стосунків. Це була якась патологія, якась безпричинна ненависть. Вони самі не могли ані мені, ані собі її пояснити. Мені було жаль цих людей. Мені було жаль цю націю: скалічену, зламану, націю, що втратила природну людяність. Так я думав у ту хвилину.

Потім, кінець кінцем, дістався до автомобілів, які нас зустрічали. Не проїжджаємо і півтори хвилини — при дорозі величезний рекламний щит, а на тому плакаті — я у формі СС! Сказати, що у мене від того руки опустилися, я не можу, але коли ти — син в'язня Освенцима, коли твоя родина стільки пережила, на собі відчула зло нацизму, а тебе малюють у нацистській формі, називають фашистом — це все створювало гнітючий настрій. Це було відчуття абсурду, іншої, якоїсь викривленої реальності.

Згодом це відчуття ще раз повторилося, коли під час президентської кампанії знайшли цілий склад із провокаційними

плакатами: карта, де Україна розділена на три сорти, і все це — у помаранчевих кольорах, з прямим натяком на те, що Ющенко ділить Україну на сорти. І таких плакатів — десятки тонн, сотні тисяч примірників. Я розумів, що політика — це місце, де багато брехні, але ніколи не міг уявити, що буде така підлість. Я не міг собі уявити, що тебе мазатимуть тим, проти чого ти завжди боровся.

Поки їдемо — повідомляють, що зал «Юність» заповнений якимись бритоголовими людьми у шкірянках, а над входом висить той самий плакат: «Ющенко за чиССтоту нації». І я знову занурююся емоціями у це відчуття сюрреалізму: я розумію, що є політична боротьба, але наскільки ж треба дихати хамством, щоб не давати поговорити з тими людьми, з якими ти хочеш поговорити, донести свої думки і погляди. Це було щось з іншого часу — не знаю, чи то якийсь феодалізм, чи вже щось зовсім доісторичне — повадки неандертальців.

Зал був оплачений передовою групою заздалегідь, але з навалою тих бритоголовців нічого не можна було вдіяти. Міліція сором'язливо усунулася від виконання своїх обов'язків. Я розумію, що все це відбувається централізовано, що ноги ростуть з обласного управління МВС, з обласної адміністрації. Розвертаємося, їдемо до обласного керівництва, а перед офісом адміністрації — ще один мітинг! Позбирали молодиків, петеушників — свист, ґвалт, прокльони! Я розумів, у чому причина: людьми маніпулювали за якісь копійки, за копійки купували їх людську гідність. Це було найнижче гріхопадіння: українці розділилися на тих, хто попри найжахливіші злидні ніколи не піде продавати свої життєві вартості за гроші, і на тих, кому ці срібляки руки не печуть. І тих других мені щиро жаль: вони нестійкі, вони не мають стрижня. Було особливо сумно бачити саме молодих людей у такій принизливій ролі, адже наступне покоління має бути сильнішим за попереднє, воно має опору на нашому досвіді, воно стоїть на наших плечах, а тому має далі бачити, більше знати, їм більше дано, ніж моєму поколінню. Вони мають бути кращими, мудрішими за нас. Натомість у Донецьку

я побачив зовсім іншу картину — натовп молодиків, керованих дорослими і підступними ляльководами.

Підіймаємося до керівництва області. Голова обласної адміністрації Близнюк ховається у кабінеті. Знаходимо. Ситуація дуже напружена: лайка і галас до небес; я звертаюся до обласного керівництва: чому ми не можемо провести заздалегідь узгоджене зібрання, чому вони не здатні забезпечити доступ до залу, чому у тому залі знаходяться люди, які геть не мають відношення до наших ініціатив?! Відповіді нема, і я розумію, що це не те місце, де варто шукати відповідь: ініціатори провокації не в цьому кабінеті сидять. Але розмова була дуже емоційна. На жаль, емоції вирували, і це не красило ані мене, ані іншу сторону. Я сказав усе, що я думаю про ситуацію і про них. Це було надто емоційно, а тому недобре. Але епізод у Донецьку був потрібний для розуміння ситуації. Вона продемонструвала, де ми є: країну охопив морок.

* * *

Наприкінці 2003 року глашатаї Банкової символічно надували щоки: «Влада сильна як ніколи». В грудні соціологічні дослідження визначали лідера симпатій виборців: я мав 23 % підтримки, комуніст Симоненко — 13 %, на третьому місці — потенційний висуванець влади, прем'єр Янукович із 9 % симпатій. Але майбутні президентські вибори суспільство очікувало із упередженням, що Ющенко вибори виграє, але програє підрахунок. Суспільство жило із безпорадною впевненістю, що ніхто не дасть Ющенку стати президентом.

Суспільна думка не помилялася в тому, що ані у 2003 році, ні потім влада не мала наміру у законний спосіб передавати владу демократичним силам. Але який з варіантів вона обере — можна було тільки здогадуватися. Перший сценарій — це маніпуляція конституційним законодавством. Другий — маніпуляція результатами виборів і самими виборами. Третій — виведення

з гри основних супротивників. Згодом виявилося, що будуть застосовані усі три.

Влада нав'язувала опозиції політику взаємного відчуження та неприпустимості діалогу. Не йшлося про комунікацію між першими кабінетами — навіть спілкування поверхом нижче було неможливим: для губернатора поспілкуватися із лідером опозиції означало купити квиток на Колиму, це був патологічний страх прогнівити демонів Банкової. Врешті-решт, сама ідея діалогу перезріла, у влади з'явився новий сценарій: маніпуляції з Конституцією.

Історично ідея змін до Конституції виросла із шляхетних намірів імплементації інструментів політичної відповідальності парламентської більшості за долю уряду. Цю проблему я відчув на собі у повній мірі, це було причиною відставки мого уряду, а також багатьох інших системних проблем. Але з плином часу ідея демократизації державного управління переродилася у свою протилежність.

Відверто можна говорити, що Президент України шукав можливості продовження своїх повноважень через внесення змін до Конституції.

Спочатку була ідея легітимності третього терміну для Кучми. Цей сценарій проявлявся, наприклад, у рішенні Конституційного Суду, яке було виголошено у передостанній день року. Сенс його полягав у тому, що Кучма мав право балотуватися на чергових виборах, оскільки Конституція, як і будь-який інший закон, зворотної сили не має, а вперше він обирався президентом, коли ця Конституція ще не була написана. Це народжувало сюрреалістичну картинку із підрахунком президентських каденцій: перший термін фактично ніби був, але юридично його ніби не було. Конституційний Суд тоді давав підстави збиткуватися зі своїх математичних здібностей, адже виходило, що 1+1=1. Тільки лінивий не жартував тоді на цю тему. Але одночасно із судовим був запущений інший сценарій: запровадження змін до Конституції. Я не є тією людиною, яка могла б внести ясність у мотиви влади запустити два відмінних і,

можливо, взаємовиключних сценарії. Адже зміни до Конституції передбачали обрання президента Парламентом, найсильнішою посадою в країні ставала позиція прем'єр-міністра. У будь-якому разі в умовах кризи довіри до влади хворобливо сприймалися будь-які ініціативи: як щодо зміни конструкції влади взагалі, так і персональних варіацій на цю тему.

Сценарій третього терміну через всенародні вибори був на 100 % ризикованим для діючого президента і його команди. Провести вибори президента у Парламенті — означало девальвувати місію президента. Це було небезпечно не з персональних міркувань, а з точки зору перспектив країни у перехідний період: у такі періоди концентрація повноважень приносить динамізм, можливість оперативно й активно реагувати на виклики. Іншими словами, та модель президентської республіки, у якій ми жили, найкраще відповідала економічним і політичним вимогам періоду трансформації. Але ця модель, на думку моїх опонентів, не могла забезпечити успадкування ними влади.

З іншого боку, ніхто не мав упевненості в результативності жодного з цих сценаріїв, можливо, тому вони запускалися паралельно: як не спрацює один — спрацює другий.

Я мав відчуття до самого кінця 2004 року, що Леонід Данилович нікуди не йде, що він залишається гравцем № 1 в українській політиці. Не можна було сказати, що він облишив ідею в той чи інший спосіб продовжити політичне життя на найвищих посадах. У мене було відчуття, що він залишався першим політиком, формував порядок денний і сам найбільше впливав на його корективи. Він аж ніяк не був людиною, яка самоусунулася від процесів, закрилася у себе в Кончі-Заспі і ніяк не впливає на політичний процес. Чому він не хотів іти у відповідності до Конституції і демократичних принципів? Для себе маю тільки одну відповідь: то були мотиви, зумовлені небажанням зійти з політичного олімпу. Простіше кажучи — то був гріх владолюбства. Він пішов дорогою інтриганів, які підсовували йому відповіді, більшість яких базувалася на маніпуляціях із законом. Саме з цих комплексів, страхів й інтриг

народилася та гра навколо змін до Конституції, яка актуалізувалася наприкінці 2003 року.

Вочевидь, ми — опозиція — розуміли, що Конституція могла потребувати змін та доповнень. До сьогоднішнього дня на багато викликів вона не дає відповідей: наприклад, як демонтувати успадковану від часів СРСР модель надсильного центру і надслабкої громади. Україна і сьогодні по суті в радянській конституційній моделі, яка сконцентрувала усі фінансові, організаційні, управлінські, політичні важелі в центрі. Реформа самоуправління вже на той момент була більш ніж актуальна. Це базова реформа, яка диверсифікує сили і можливості нації. Над Конституцією треба було працювати. Але у даному випадку реформа зачепила не ті розділи, які треба було змінювати у першу чергу.

Реформа Конституції використовувалася тільки як інструмент маніпуляції, щоб залишити владу в тих самих руках, в яких вона була. Влада зі своєю більшістю у Парламенті кулуарно розробляла свої маневри, але ці маневри не були навіть просто хитрі — вони були достатньо примітивні: по змінах у Конституції уся тактика була пласкою, без жодної вишуканості — кого не залякаємо, того купимо. По суті, це був сценарій прихованого державного перевороту. А контраверсія полягала саме в тому, що влада не мала довіри суспільства, щоб взагалі реалізовувати якісь зміни до Конституції.

Влада розуміла, що для того, щоб розіграти свій сценарій, їм потрібні дві сесії, щоб зберегти видимість легітимних змін. І тому грудень 2003 року — це був час «Ч» для реформи. Адже якщо перенести це голосування на весну, то в запасі лишається тільки осіння сесія, коли Кучма формально перетворюється на «кульгаву качку», а частина більшості займає очікувальну позицію, що народжувало ризики не набрати у Парламенті конституційної більшості в 300 голосів. Для голосування в першому читанні було достатньо простої більшості у 226 голосів. І ми розуміли, що у влади ці голоси є. Наше завдання було продемонструвати суспільству, що такі зміни до Конституції — це зло-

чин, маніпуляція, державний переворот. Саме тому майже вся опозиція переїхала жити у сесійну залу Парламенту, ночувала у Парламенті. Це був наш бій під Крутами. Це був той день, коли можна або все проґавити, або загострити увагу нації на тому, що відбувається м'який державний переворот. Іншими словами, ми мали загострити суспільну увагу і зробити небайдужими до цього процесу мільйони людей — тих, кому цікава Конституція, і тих, хто до цих високих питань є байдужим. Для нас було важливим, щоб усі зрозуміли, що ця Конституційна реформа — це шлях маніпуляцій, що ці маніпуляції і чесні вибори є поняттями несумісними.

Саме тому 23 грудня 2003 року вся опозиція ночувала в Парламенті. Тактика влади полягала в тому, щоб у будь-який момент (хоч би й опівночі) провести формальне рішення без обговорення в залі. Їм не було важливо, чи будуть там якісь процедурні порушення, чи ні. Час не жде, тому влада прагнула провести ці зміни без обговорення поправок, без внесення змін і доповнень — тільки б внести ці зміни до нового року. Ми розуміли, що для нас, навпаки, було важливим не допустити порушення процедур або зробити їх настільки публічними і скандальними, наскільки це було можливим в умовах цензурованих ЗМІ та інформаційної блокади владою усіх дій опозиції. Ми мали сотні поправок, змін і доповнень до цього тексту і вимагали йти чітко за процедурою.

Керівництво Парламенту — тоді головою вже став колишній голова Адміністрації Президента Володимир Литвин — пішло шляхом ігнорування процедур. Як тільки це питання було поставлене у порядок денний — ми залишилися у сесійній залі.

Влада тоді не була здатна до діалогу з опозицією. Якби на початку Конституційної реформи Кучма пішов на діалог із опозицією — він би втратив основні мотиви, заради яких була затіяна ця веремія. Вочевидь, ми прийшли би до більш раціональної за змістом Конституційної реформи. Я впевнений, що ми цілих розділів не торкнулися б, які мали дійсно конструктивний характер. Але опозиція не могла погодитися, наприклад,

на скасування всенародних президентських виборів, суттєвого скорочення його повноважень і запровадження виборів президента у Парламенті. Тут нема логіки: президент, який іде з арени, не може вносити пропозиції щодо змін до Конституції в частині інституту президентства. Морально спроба таких змін звучала фальшиво.

23 грудня зала була блокована опозицією: ми оточили президію та трибуну, на столі з'явилася ялинка, а стіл президії був завалений стосами паперу, над столом президії з'явився транспарант «Руки геть від Конституції!». Того дня провести конституційні зміни більшості так і не вдалося.

Наступного дня, 24 грудня відбулося те, що досить складно описати словами: повне враження можна було скласти, тільки перебуваючи в залі, навіть відеозаписи не здатні відтворити повноти картини. Литвин зачитує постанову, стоячи в якомусь кутку. Що конкретно він каже — зрозуміти не можна через шум і галас. Євген Червоненко заліз на стіл і дудів в якусь дудку. Гудів добре — нічого чути не було. Хтось увімкнув сирену. У цьому гармидері депутати голосують руками. Тетяна Засуха — відразу двома. Завдяки її історичному жесту журналісти, які спостерігали усе це з балкона, назвали все, що відбувалося того дня, — «парнокопитне голосування». Більшість стверджувала, що за законопроект № 4105 проголосувало 276 депутатів. Потім з'ясувалося, що декілька депутатів, голоси яких порахувала лічильна комісія, фізично були відсутні в залі. Заступник Голови Парламенту Олександр Зінченко того дня заявив про вихід із більшості. Так почався його дрейф у інший бік.

Формально влада тоді виграла. Але вплив на громадську думку влада тоді програла: майже 90 % українців вважали, що президента треба обирати всенародно, будь-які відхилення від цього суспільством не сприймалися.

До «внутрішніх голосів», тобто суспільної думки українців, долучилися голоси міжнародної спільноти: наприкінці січня 2004 року Парламентська асамблея Ради Європи схвалює резолюцію, яка стосується ситуації в Україні: Україна може втратити

членство у ПАРЄ, якщо і далі порушуватиме процедури ухвалення рішень у Верховній Раді. ПАРЄ вимагала забезпечити легітимність конституційній реформі, беручи до уваги, що «голосування руками» не передбачене законодавством. Вже наступного дня після публікації цієї резолюції, 1 лютого Кучма у телевізійному інтерв'ю запевнив, що не буде балотуватися у президенти, не має наміру називати «преємника», а результат виборів для Януковича залежить виключно від результатів роботи його уряду. Тоді ж президент заявив про необхідність круглого столу з опозицією щодо політреформи і критикував за небажання «європеїзувати» державний устрій. Того самого дня з'являються повідомлення про те, що більшість відмовляється від ідеї обирати президента в Парламенті, як це було передбачено законопроектом № 4105. На позачерговій сесії у вівторок, 3 лютого Парламент проголосував за всенародні вибори президента, вилучивши відповідну норму з проекту № 4105.

Без цієї норми зміни до Конституції втрачали для влади і тактичне, і стратегічне значення. Коли 8 квітня дійшло до другого читання, я навіть не хвилювався:

> *Шановні друзі! Безумовно, те, що сьогодні буде відбуватися в сесійному залі, — це не є політична реформа. Ми всі це добре розуміємо. Мова йде про державний переворот. І тут абсолютна більшість людей цю термінологію розуміє. Саме головне, щоб ми розуміли, що ініціаторами цього перевороту у цій країні є поки що три чоловіки — це Кучма, Медведчук і Симоненко. Мотив і мета цих авторів, шановні друзі, є одна: як не допустити демократизації політичного життя, як зберегти нинішню владу. Це єдина мета. Як владі, яку ніхто не поважає, яку ніхто не цінує, яка має 6 відсотків довіри людей, зберегтися? Тільки одним способом, шановні друзі, треба затіяти ревізію Конституції. Але треба напарників для цього, щоб було 300 голосів. І тому ми сьогодні є свідками так званої Конституційної реформи і партнерів. (...)*
>
> *Друзі, хіба ви не розумієте, що мова йде про те, як режим з одної адреси перенести в іншу, в іншу?! (...) Друзі, я хочу вас до одного призвати. Конституцію і реформу треба робити*

чесними руками. Робити це публічно, робити це чесно. А не бути холуями у цієї влади.

Того дня Конституційна реформа провалилася — за неї проголосувало 294 депутати Парламенту. Владі не вистачило 6 голосів. Кілька депутатів більшості демонстративно не явилися у Парламент. Там були якісь свої «розклади»: колишній «директор Парламенту» Олександр Волков, наприклад, мав якісь свої образи на Кучму і самоусунувся від цих процесів.

Того дня не треба було вже інших свідчень, що ця влада «іде з базару», що ліміти її міцності почали вичерпуватися, а між її «стовпами» неозброєним оком стають помітними тертя і протиріччя.

З цього моменту, як Кучма публічно відмовився від ідеї третього терміну, здавалося, що влада втратила до конституційної реформи такий глибокий інтерес, який вона демонструвала весь час до цього. Водночас, на відміну від інтересу до термінових конституційних змін, їх страхи побачити нового іншого президента з такими самими повноваженнями, як були у Кучми, тільки посилювалися. Новий президент із повноваженнями старого — така перспектива виглядала фатальною.

Тому згодом сценарій використання конституційних реформ перетворився на сценарій нейтралізації політичного супротивника. Ішлося про те, щоб передати повноваження президента голові виконавчої влади — прем'єр-міністру. Тобто у Кучми лишався третій варіант: новий президент отримує повноваження британської королеви і стає нешкідливим для старої влади. Більшість обирає прем'єром Кучму із президентськими повноваженнями. Тобто президентом може бути і Ющенко, але з такими правами, що не він є основним фігурантом політичного процесу.

Але водночас через власні страхи провладні кола почали формувати найгірший сценарій, який тільки можна було вигадати: вони почали демонструвати готовність до найжорсткішого протистояння. Влада була готова підігрівати розкол країни аж

до найбрутальніших форм громадянського протистояння. Вони самі пішли на конфронтацію і підштовхували опозицію до симетричних відповідей.

Насправді, на самому початку каденції нового Парламенту була можливість налагодження діалогу між владою і парламентською опозицією. Навесні 2002 року, після того як усі ми повернулися із передвиборної кампанії, Віктор Федорович і його група з одного боку та опозиція — з іншого спробували домовитися про правила політичної гри в умовах нового форматування Парламенту. Ми говорили про те, як структурно організувати Парламент по лінії влада—опозиція, які права має опозиція, її лідер, які права щодо формування порядку денного, тобто йшлося про інституційну формалізацію стосунків між владою і опозицією у Парламенті в контексті панукраїнських інтересів. В українському порядку денному досить багато питань, які, попри все, об'єднували і владу, і опозицію. Ми почали діалог щодо національного політичного курсу. Наші спроби скоро припинилися: ця інформація дуже швидко дійшла до Кучми, він влаштував Януковичу прочухана, і нам пояснили, що продовження діалогу не буде. Кучма керувався тим, що у нього був свій план і йому конструктивної роботи Парламенту не потрібно. Він умів розігрувати такі партитури, коли всі розділені, усі гризуться між собою, і єдине місце, де «добрі справи» робляться, — це Банкова.

Влада нарощувала конфронтацію у суспільстві. Рівно через 10 днів після провалу конституційної реформи у Парламенті нас очікували нові емоції: на виборах мера містечка Мукачеве відбулося те, що потім відбулося в масштабах цілої країни на президентських виборах.

* * *

У Мукачевому емоції вирували на кожному кроці. Коли вже основні події відбулися і ми намагалися якось розібратися із ситуацією, у приміщенні суду трапився один із таких інцидентів.

Медведчук прислав свого представника, щоб контролювати роботу суду. Тоді серйозну юридичну роботу у тому протистоянні робив Юрій Оробець, він готував величезну кількість клопотань до суду. І того разу ми зайшли до суду, щоб доповнити якісь папери. До нашого величезного здивування, ми знаходимо у кімнаті представника якоїсь громадської організації, їй виділений кабінет, і вона в поті лиця працює. Це обурювало: чому у державній установі «допомагає» суду писати рішення якась стороння особа. Це була немолода пані, я вже не пригадую її прізвища. З нею у нас вийшла досить гостра розмова. Я хотів цю лайку зупинити і розійтися, аж тут вона почала розвертати розмову в той бік, мовляв, ви мене так образили і довели до такого стану, що я зараз з вікна вистрибну! Її кабінет знаходився на другому поверсі. Юра, ані секунди не думаючи, підходить до вікна, відкриває його навстіж і каже: «Стрибай!» Вона, звичайно, і не думала стрибати, злякалася. І це була така крапка у суперечці. Розійшлися. Цей випадок був одним із найменш емоційних у ті дні.

Коротко нагадаю хронологію подій. 18 квітня 2004 року відбуваються вибори міського голови у Мукачевому. То була досить довга історія місцевих позиційних боїв. Врешті-решт, ввечері того дня ми отримуємо дані екзит-полу, згідно з яким представник «Нашої України» Віктор Балога виграє вибори у представника СДПУ(о) Ернеста Нусера з подвійною перевагою: 62 % за Балогу проти 30 % за Нусера. Вночі у місті починається погром: дільниця № 1 за лічені хвилини після оголошення результатів перевернута молодиками у чорних шкірянках. Тоді ж побили і Юрія Оробця. На іншій дільниці голова порвав бюлетені. Іще на одній — голова відмовився підписувати протокол, згідно з яким переміг Балога: «Якщо я сьогодні підпишу, то мою родину завтра ж розстріляють!» Вночі у понеділок тервиборчком оголошує перемогу Нусера над Балогою. Бійці спецзагону МВС «Беркут» б'ють народних депутатів Романа Безсмертного, Тараса Стецьківа, Юрія Павленка, Петра Олійника. «Беркут» просто спустив їх сходами. Це був

найбрутальніший момент протистояння: там було справжнє побоїще. З нами було багато людей, а перед нами — знову, як і в Донецьку, зачинені ворота тервиборчкому. Це була картинка, немов з фільму про революційний штурм Зимового палацу. І ця зачинена брама у моїй уяві перетворилася на лінію, яка ділить людей на тих, що роблять погану справу, і тих, хто відстоює чистоту вибору. Тобто усі ці злочинні дії відбувалися під прикриттям з боку міліції та місцевої обласної влади! Наші дії тоді мало допомогли: Нусер отримує посвідчення міського голови, складає присягу міського голови у присутності 14 з 43 депутатів міської ради. А наступного дня у Мукачевому були викрадені усі бюлетені, на підставі яких була оголошена перемога Нусера.

Те, що відбулося на виборах у Мукачевому, було суцільною, концентрованою наругою над законом і сприймалося як випробування «виборчих технологій» на майбутніх виборах Президента України. Це сприймалося як доказ, що майбутні президентські вибори у жодному разі не обійдуться без найбрутальніших фальсифікацій. Саме тоді прийшло усвідомлення, що бандити і влада — це тотожні поняття.

21 квітня відбувається звіт комісії Зінченка у Верховній Раді. Тоді був запрошений голова МВС, генерал Білоконь. Того дня у сесійній залі я не стримував емоцій на його адресу:

> *Шановні колеги, я призиваю Парламент зробити оцінку й уроки із подій, які відбулися в Мукачево. На мій погляд, урок номер один. Урок номер один може заключатися в тому, що події, які відбулися 18 квітня, засвідчують, що в Україні МВД, СБУ, місцева влада злилися з бандитами. Для Закарпаття тотожні поняття «місцева влада» і «бандитські формування». Це — теза номер один.*
>
> *В Україні стався кримінальний заколот, в Мукачево владу силою захопили представники СДПУ(о) за допомогою криміналітету.*
>
> *Я звертаюся до генерала міліції Білоконя: пане генерале, ви не забезпечили охорону урн, ви не забезпечили охорону дільниць,*

ви не забезпечили охорону бюлетенів і виборчих документів. Все, що вам доручалося, ви не забезпечили. Тому, в моєму розумінні, ви не є міліціонер. Ви навіть не є сторож. І тому я до вас звертаюся як капітан запасу української армії до генерала: ви зрадили закон, ви зрадили виборця, ви стали на сторону криміналітету, ваше місце, дійсно, сьогодні біля параші, бо ви діяли як злодій!

Міцні слова відображали емоції. Я б зараз, можливо, не вжив би того слова. Але тоді це сприймалося як належне, відповідне ситуації слово: коли твоїх б'ють, коли закон ґвалтують, а міліція прикриває беззаконня — хіба тут до слів?!

Того дня ми вимагали відставки Білоконя. Ми просто рвали його! Він зробив велику помилку, коли зійшов з трибуни і пішов по нашому ряду. Якби це не був Парламент, його б на шматки розірвали. Я пам'ятаю, як ми його зупинили між стільцями і було видно, що він боягуз. Оченята бігають, пробує пройти в один бік, в інший, назад йому соромно йти, а вперед — нас чоловік 10—12 стоять у проході й не пускають. Він справді був невдалий міністр, грав роль фіґляра, лакея влади. І в самій міліції такі люди погано сприймалися. Для нас то був бій моралі з не мораллю.

Натхненником і організатором всіх тих злодіянь у Мукачевому сприймалася Соціал-демократична партія України (об'єднана). І тоді я в Парламенті казав, що по всіх ознаках СДПУ(о) перетворилася на партію фашистської спрямованості, яка працює з бандитами.

Мукачеве сприймалося як проекція майбутнього. Це сприймалося як симптоматика майбутніх хвороб. І найголовнішим висновком з цієї ситуації було усвідомлення, що ця влада нездатна демократично передати владу в Україні. Мукачевські фальсифікації стали останнім доказом цього.

Тоді Олександр Зінченко — людина, яка сама мала довгу історію із СДПУ(о), — виступив із майже сенсаційною доповіддю, яку нема сенсу переповідати, а ліпше прямо зацитувати:

Мукачевські події виявили новітні технології фальсифікації. Звичайно, не можна сказати, що це вітчизняне ноу-хау. Про це ще Йосиф Віссаріонович говорив, а ще пізніше іще один великий демократ Самоса цинічно заявляв: ви виграли вибори, а я — підрахунок голосів!

Разом з мукачевською ситуацією перед нами на повний зріст постало питання, в якому напрямку рухається Україна, і я не міг позбутися відчуття, що це дорога до авторитарної диктатури. І, боюся, так думав не я один.

* * *

Співоче поле почалося для мене з маминого благословення. Напередодні ми приїхали з братом і досить великою групою супроводжуючих. Аж до останнього моменту ми з Петром не говорили мамі про мої політичні плани. Сіли в хаті: «Мамо, я йду в президенти!» Мама розхвилювалася, плаче. Вона ніколи не мала марнославства в душі, для неї не було так вже важливо, щоб її діти у владі реалізувалися. Вийшли з хати, вона виносить ікону, я її поцілував. Так почався мій шлях у президенти — від батьківського порога. В усіх розуміннях цих слів.

Ранок 4 липня був фантастичний. Я пам'ятаю кожний крок, кожне рукостискання і поцілунок: чаша амфітеатру Співочого поля була вщерть заповнена людьми з усієї України. У цьому був подвійний сенс: ішлося не тільки про красиву позитивну атмосферу — ми мали суттєву проблему із цензурою телеканалів і газет. Адміністрація Президента блокувала усі інформаційні потоки, а про опозицію поширювалася тільки негативна інформація. Тому запросити на церемонію висунення кандидата в президенти людей з усієї країни — то був іще й засіб альтернативного інформування українців. Якщо з кожного села і міста України приїхало 1—2 особи, то з їх поверненням спрацьовувала «сарафанна пошта». Кожний повертався додому і розповідав про ключове повідомлення того дня:

Я приймаю рішення: я іду в президенти! Я виграю вибори, і це буде перемога усіх нас! Вже через рік Україна стане іншою: влада працюватиме для людей, усі будуть рівними перед законом, бандити будуть сидіти у тюрмах!

З-під Лаврських стін, з Дніпрової кручі ми пішли пішою ходою до площі Лесі Українки, де розташовувалася Центральна виборча комісія. Помаранчева колона розтягнулася на декілька кілометрів. Коли ми з родиною, друзями і політичними соратниками дійшли до ЦВК — останні учасники ходи тільки проходили повз Троїцьку церкву і Лаврські мури.

Час від часу маніфестація починала скандувати «Ющенко!», машини сигналили в такт, а будівельники зупиняли роботу і махали демонстрантам помаранчевими касками. У цей момент я думав про батька, якому не дано було надихатися українською Незалежністю. Я думав про долю моїх і Катиних батьків, про наших дідів і прадідів, в яких колись забрали Україну. І в той момент я відчував, що ми йдемо повертати її українцям.

Того вечора я не дивився новини. Про механізми цензури на українському телебаченні я дізнався значно пізніше. Думаю, якби я тоді сів дивитися новини — я б дуже здивувався: усі новини на всіх центральних каналах виглядали так, ніби вони були написані під копірку. Жодний з каналів не помітив ані щасливої атмосфери Співочого поля, ані радісної багатотисячної помаранчевої ходи. Ось як побачили цю подію новини центральних каналів телебачення:

«Вісті тижня», Перший національний: *«[...] В очікуванні свого лідера [Ющенка] певна частина його прибічників зібралася біля наметів, які просто поряд з місцем проведення акції торгували міцною лікеро-горілчаною продукцією та пивом. Сьогодні ж висунення Ющенка підтримали делегати з'їзду радикальних націоналістів від виборчого об'єднання «Свобода», яка донедавна була відома як Соціал-національна партія України. Вони провели свій захід під гаслом "Україна для українців"».*

*«**Епіцентр», «1+1»**: «Прихильники Ющенка відзначали його самовисування. Якихось значних інцидентів зафіксовано не було. Перед акцією рекламували безкоштовний алкоголь. Цей безкоштовний алкоголь служба безпеки Ющенка, у тих, хто прийшов відзначити його самовисування, — відібрала. Що далі сталося з алкоголем, невідомо. [...]*

«Україна для українців» — гасло українських націоналістів із Всеукраїнського об'єднання «Свобода», колишньої Соціал-національної партії. Вони вирішили не висувати свого кандидата у президенти, а підтримати Віктора Ющенка. Націоналісти вважають його найбільш прийнятною кандидатурою для себе».

*«**Подробности недели», канал «Інтер»**: «[...] Сьогодні ж головною проблемою «нашоукраїнців» було утримати прихильників від відпочинку в не відведених для цього місцях, виловити та нейтралізувати провокаторів і тих, хто просто прийшов за обіцяною дешевою горілкою. Схоже, що служба безпеки «нашоукраїнців» не знайшла нічого ліпшого, як відібрати «оковиту» в тих, хто встиг скористатися нагодою. І, звичайно, знищити. Проте святковий горілчаний запах стояв біля Центрвиборчкому до самого вечора.*

І все ж була одна партія, яка вже сьогодні висловилася на підтримку Віктора Ющенка — Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Як пояснив його голова Олег Тягнибок, націоналісти хочуть грати у вищій лізі української політики і домагатися серйозних успіхів».

Так тоді працювала цензура: на кожний канал приходили циркуляри, які чітко вказували, про що не треба говорити взагалі, про що треба і як саме треба:

5. Лідер блоку «Наша Україна» В. Ющенко вирішив іти на вибори самовисуванцем.

6. У ході висунення В. Ющенка на Співочому полі у Києві зафіксовані численні випадки пияцтва та торгівлі горілкою. (При висвітленні не подавати загальних планів акції, виду натовпу, показувати виключно групи нетверезих людей з асоціальною, девіантною поведінкою.) (...)

9. Того ж дня висунення В. Ющенка підтримав з'їзд радикальних націоналістів — ВО «Свобода» (донедавна — Соціал-національна партія України).

Коментар до акції на Співочому полі, походу прихильників В. Ющенка до ЦВК та мітингу там, абсолютно всіх заяв, виступів, коментарів, поїздок В. Ющенка, до будь-якого відео і згадувань, крім викладеного в п. 5, 6, — суворо відсутній.

Ці циркуляри, які надходили від політтехнологів Банкової, журналісти називали «темники». Так працювала цензура. Прийшов час темних сил. Багато хто навколо мене відчував, що країну охоплює морок.

Розділ 16
ОТРУЄННЯ

Мітинг у Чернігові. — Жванія дивує нав'язливістю. — Для чого треба зустрічатися з керівництвом СБУ. — Вантажівки-убивці, мітинг у звіринці, виставка сільгосптехніки та інші «подарунки долі». — Таємна вечеря. — Біль прогресує. — Відень. — За межею. — Мітинг на Європейській площі. — Чарівна валізка. — Роль Жванії. — Замовники і виконавці. — Зійти з дистанції? — Зустріч із мамою.

Я не планував і не хотів вечеряти з керівництвом Служби безпеки того дня. 5 вересня 2004 року була неділя. Але для мене це був повноцінний робочий день. Тривав передвиборний тур. І він забирав усі сили.

Того дня Червона площа у Чернігові була наповнена по самі вінця. Преса потім писала про 15 000, але з трибуни видавалося, що перед тобою — ціле людське море. Питали про підвищення зарплат і пенсій, про які влітку заявив уряд. Тоді я мав відчуття, що можливості для зростання соціальних виплат були значно більшими. Адже, якщо я не помиляюся, за прогнозом до кінця року економіка зростала десь на 12—13 %, а у бюджеті було заплановано тільки 4 % — отже, були резерви, які проходили повз нього. Саме про економічні складники і майбутні зміни до бюджету йшлося на тому мітингу: Чернігів цікавився цілком земними речами.

Того дня газетярі помітили мою схвильованість, яка, на їхню думку, дещо контрастувала із впевненими інтонаціями промови. Хвилювання дійсно було і мало підстави: мама потрапила в лікарню з інфарктом, і я подумки час від часу повертався до неї. Вочевидь, це було помітно неозброєним оком.

Важкий день добігав кінця. Осінь іще не вступила в свої права. Природа перебувала на межі між сезонами, вагалася, чию сторону вибрати. Поки перемагало літо. Після мітингу я по-

просив завернути до однієї із добре знайомих мені чернігівських околиць. У тому районі збереглося багато старовинних цегляних — про такі часом кажуть «купецькі» — будинків із розкішними різними дерев'яними карнизами під дахом. Це цілий музей: весь той масив дерев'яного ажуру золотився у вечірньому сонячному промінні. Такі миті спокою у спогляданні якихось чарівних дрібничок дозволяли відволіктися від рваного ритму виборчої кампанії.

По дорозі заїхали до одного дідуся, з яким ми були давно знайомі. Він підійшов до мене, сказав, що у нього померла дружина, і запросив до себе пом'янути. Ми пробули у нього в хаті хвилин десять, пом'янули: він пригостив коньяком у малесеньких рюмочках. Там було рівно на один ковток — ритуал, не більше. Врешті-решт, я знав, що за кермом мені того дня не сидіти: я втомився і пересів на пасажирське сидіння.

Було вже по восьмій, коли ми заїхали ще до знайомого — Олега Головіна, засновника одної з великих торговельних фірм. Він тоді «холостякував», нікого з жінок не було вдома, і хлопці самі накрили щось магазинне вечеряти...

Жванія того вечора був нестерпний. Його просто трясло. Дехто потім розповідав, що він на капот лягав, тільки б ми нікуди не завертали з дороги на Київ, але це радше гіпербола, художнє перебільшення. Правдою було те, що Давид був того вечора дуже настирливий, він просто щохвилини повторював: нам треба їхати до Сацюка.

Мене ця нав'язливість почала трохи дратувати. Вечір, неділя, вихідний день — це було просто безбожно: проїхати пів-України у передвиборному турі, відпрацювати повноцінний робочий день у Чернігові і тепер на ніч їхати на якусь зустріч! Давид сідає поруч і крутить свою пластинку. Я довго пручався цьому рішенню. Але потім усе-таки зламали мене аргументами: треба поїхати, бо це Служба безпеки, треба підтримувати якийсь діалог з ними.

Я не можу сказати, щоб у той вечір були нагальні, термінові питання для обговорення. Проте тоді керівництво СБУ грало роль «поштової скриньки»: президент Кучма з опозицією спілку-

вався через спецслужби. Якщо треба було донести якусь позицію президента, щоб потім не було жодних посилань чи згадок, що він спілкується з опозицією, тоді це послання транслювали або через голову СБУ Ігоря Смешка, або через котрогось з його заступників. Отже, це був один з голосів Кучми, й ігнорувати його взагалі-то було не бажано. Потрібно вислухати: може, почуєш щось важливе.

Влітку кілька керівників мого штабу отримали попередження про те, що на кандидата в президенти Ющенка варто чекати замаху. Попереджень була маса. Нібито була зустріч з якимсь колишнім представником спецслужб, мовляв, будуть пробувати труїти, буде підрив вибухівкою, буде снайпер. Треба згадати атмосферу того часу: було постійне відчуття, що бал править беззаконня. Якісь попередження звучали через кожну другу розмову. До таких розмов я ставився серйозно, але це не було чимсь блокуючим волю: врешті-решт, частина подібних месиджів могла бути саме спробою залякати. З іншого боку, один дивний інцидент я вже пережив влітку. І це був очевидний замах на життя.

* * *

Херсонські степи пласкі як стіл, і дорога на Новоолексіївку була прямою, з хорошим покриттям та гарною перспективою огляду. У машині ми розсілися як зазвичай: я за кермом, а решта троє, з яких один охоронець, — на пасажирських сидіннях. За нашою машиною їхало ще декілька. Бачу: перед нашою колоною іде КамАЗ із довгим причепом.

КамАЗ рухався зі звичайною швидкістю 70—80 кілометрів на годину. Я приймаю ліворуч і починаю його обганяти далеко за осьовою по протилежній смузі.

Наближаюся десь до його кабіни по лінії обгону, між нами десь півтора метра, і він раптом бере ліворуч зі своєї полоси і притискає мене просто до обочини протилежної полоси, де асфальтове полотно закінчується і травичка починається. І це

не був якийсь повільний рух — він зробив дуже різкий маневр. Я теж взяв різко ліворуч. Гальмую. Він мене випереджає.

Я виїжджаю з тієї трави, під'їжджаю до осьової, знову роблю уже другу спробу обгону. Він знову повторює свій маневр. Я знову притискаюся до обочини і розумію, що це вже не випадковість — це вже очевидна й очікувана агресія!

У мене тоді була Volvo-940, а це дуже маневрена машина. І ось на останній спробі він наблизився втретє. Проте у мене був запас місця і потужності для маневру, корпуси машин зрівнялися, і мені вдалося його обігнати.

У такій ситуації охорона вимагає найшвидшої евакуації з місця події. Я мусив якнайшвидше поїхати. Про усі подальші розбори польотів, коли охорона, яка їхала у хвості колони, примусила той КамАЗ зупинитися, я знаю вже виключно з розповідей. На власні очі мені того не довелося бачити. Мені розповідали, що водій КамАЗа виявився дуже підкованим юридично і почав цитувати Конституцію, щойно хлопці з охорони відкрили двері кабіни. Наскільки я пам'ятаю, у тій ситуації досить дивно повелася міліція, яку викликали на місце пригоди. У водія КамАЗа не взяли жодних показів, тестів на алкоголь, а майже відразу відпустили.

У тодішніх обставинах історія з КамАЗом набувала геть іншого, аж ніяк не безневинного звучання. Я добре пам'ятав аварію, у якій загинув В'ячеслав Чорновіл: його автомобіль зіткнувся на нічній дорозі з вантажівкою саме цієї марки. Преса писала про ще кілька подібних випадків. Але влаштовувати щось подібне серед білого дня?!

Вочевидь, що це був якийсь дуже дивний спосіб замаху. Але влада тоді тільки таке і робила: самі дивні речі. До Кіровограда заїжджаєш — там просто на твоїх очах плити знімають на площі, де має бути мітинг. Їдеш у бік Волині — хтось розсипає на дорозі шипи біля залізничного переїзду. Весь час доходило до якогось абсурду: кілька разів у різних містах на майдани, де ми мали виступати, хтось запопадливий привозив пересувний звіринець. Мені здається, що я бачив його кілька разів. Якщо

це був один і той самий, виходить — його возили за мною?! Потім, уже восени у Харкові, на площі, де я мав зустрічатися із харків'янами, розгорнули виставку сільськогосподарської техніки: комбайни, плуги-борони і бозна-які сівалки-віялки. Знавці місцевої старовини кажуть, що це була перша й остання в історії Харкова подібна виставка на цьому місці. Отже, передвиборні дороги довгі. Та куди б ти не приїхав — весь час зустрічаєшся з абсурдом, організованим владою.

3—4 серпня — Одещина: Ізмаїл та околиці.

6—7 серпня — Запоріжжя: Михайлівка, Василівка, Бердянськ, Луначарськ, Мелітополь, Кирилівка та інші менші та більші містечка.

8—9 та 17—18 серпня — Крим: Керч, Щолкіне, Феодосія, Гвардійське, Роздольне, Міжводне, Чорноморськ та Євпаторія.

11 та 12 серпня я був на Херсонщині. Саме 12 серпня і трапився епізод із КамАЗом. Поза тим інцидентом відбулися мітинги у Скадовську, Цюрупинську, Чорнобаївці та інших містечках.

14—15 серпня — поїздка по Миколаївській області: Первомайськ, Вознесенськ, Баштанівка, Новий Буг, Нова Одеса, Мигія...

21 серпня — Сорочинський ярмарок на Полтавщині.

22 серпня я сів у поїзд і приїхав до Дніпропетровська. Після Дніпропетровська були Верхньодніпровськ, Вільногорськ, Жовті Води.

Після Дня Незалежності був тур до Рівненської та Київської областей. Переяслав-Хмельницький, Бровари, Вишгород, Ірпінь, села навколо столиці — здавалося, що з Києва до них рукою дістати, а у деяких місцях казали, що я був першим кандидатом, який доїхав до них у село чи містечко.

Потім — Донеччина і Луганщина, Поділля та Полісся. У Хмельницькій області наша команда мала передвиборні мітинги у Кам'янці-Подільському, Теофіополі, Волочиську, Городку, Красилові, Шепетівці, Ізяславі, Славуті та Нетешині.

За місяць я проїхав пів-України. Бувало і так, що протягом дня ми проводили п'ять передвиборних мітингів і зустрічей.

Атмосфера навколо туру надто часто була хуліганською: то на приміщенні, яке ми орендували для прес-конференції, — амбарний замок, а директор розповідає про погрози з Києва, то на площі — той самий пересувний зоопарк і сцену забороняють поставити. Уся кампанія відбувалася у хвилях брехні, які линули з усіх телеканалів. Це все насправді виснажувало. І ввечері 5 вересня, повертаючись з Чернігова до Києва, я цілком відчував цю втому.

* * *

Втома була абсолютною. А до втоми Катя весь час телефонує та питає, чи скоро буду? Тобто якби не Жванія, якби його настирливість була на одну десяту долю меншою, я б не поїхав на ту зустріч.

На дачу Сацюка ми доїхали вже по одинадцятій вечора. Зустріч почалася несподівано: голова СБУ дає мені якийсь пакет. Я відкриваю його, а в пакеті — Катин американський паспорт.

За кілька тижнів до нашого із нею знайомства у 1993 році Катя зі своєю приятелькою, адвокатом Валентиною Теличенко, пішла повечеряти, або, як вона каже, — «на чай». І під час того чаювання у неї вкрали сумку, в якій знаходилися якісь документи та паспорт. Папку, яка лежала у сумці, за кілька днів знайшли порожньою, без жодного документа. Міліція, принаймні, стверджувала саме так.

Отже, зустрічаємося, і Смешко із багатозначною загадковістю повертає цей паспорт. Це читалося, як певний жест: ось, дивіться, вона загубила, а ми знайшли... Чи якась спецоперація була у 1993 році? Чи спецслужби мали намір колись тим паспортом скористатися у своїх цілях, для якоїсь компрометації, якщо він лежав у СБУ аж 11 років? Цей контекст залишився незрозумілим, врешті-решт, робота у них така була — інтриги плести. Проте у той момент це читалося, як жест примирення, жест доброї волі: повертаємо і для якихось компрометуючих спецоперацій використовувати вже не збираємося. Так почалася наша зустріч.

Я не був прихильником політики взаємної ізоляції у відповідь на те, як влада поводилася по відношенню до опозиції. Влада не вважала за потрібне спілкуватися із опонентами. Манери влади віддавали зверхністю барона до своїх холопів. Жодного діалогу такий формат не передбачав. Але якщо дві частини суспільства не здатні до діалогу — то це біда. І ця біда означає: якщо не спрацьовує політичний механізм, то одного дня ми побачимо країну на дні диктатури. Це — перший варіант. Другий — країна вибухає бунтом, анархією. Обидва сценарії є наслідком відсутності діалогу у суспільстві. В обох випадках ми втрачаємо те святе, чим є для нас наша Незалежність та суверенітет. Країна влітку 2004 року балансувала на межі диктатури. Можливо, перейшла цю межу. Мене це категорично не влаштовувало.

Зміни у бік диктатури відчувалися у тому, як відбувалася виборча кампанія. Зустрічі з виборцями відбувалися не у заявлених, орендованих заздалегідь приміщеннях, а деінде, бо ці зустрічі зривала влада. Опозицію блокували в інформаційному просторі: телебачення у своїх програмах згадувало опозиційного кандидата у 10 разів рідше, ніж провладного, і майже завжди — у негативному контексті. Це все починалося від рівня обласного каналу та закінчуючи столичним телебаченням. І всі ниточки вели високо вгору. Усі ці провокації з КамАЗами, шипами на дорозі — неможливо було повірити, що подібні операції хтось міг здійснити без відома міліції та місцевої влади. І тим більше неможливо повірити, що СБУ нічого не знала про це.

Тому для мене та зустріч була можливістю отримати якийсь зворотний зв'язок. А окрім цього — спробувати через Смешка передати сигнал президенту Кучмі: я був украй незадоволений тим, що відбувалося в країні, в її інформаційному просторі, та багатьма іншими проблемами, які витікають із поняття диктатури.

Вочевидь, голова СБУ у системі взаємин із президентом не був тією людиною, що самостійно могла приймати рішення. Смешко мав функцію ретранслятора, передавача у наших комунікаціях із Кучмою. Щоправда, згодом, під час Помаранчевої революції він розпочав подвійну гру. Але тоді я сприймав його

саме у ролі комунікатора із президентом. І тому висловлював йому свої претензії щодо політичної ситуації, що склалася на початок вересня 2004 року.

Що ще можна сказати про цю зустріч?

Пізніше з'явилася інформація, що заступник Ігоря Смешка — Володимир Сацюк пожертвував на передвиборну кампанію велику суму грошей. Вочевидь, це звучить дивно, особливо зважаючи на те, що джерелом цієї інформації виступає сам Жванія. Я не знав і не знаю до цього дня 98 % усього того, що стосується фінансування тієї виборчої кампанії. Якби я хоча б один раз переключив на себе хоч якусь грошову операцію — у тих умовах це було б відомо у ту саму хвилину і використано проти мене як компромат. Не минуло б і місяця, максимум — двох, щоб таким «компроматом» влада не скористалася для дискредитації опозиції.

Ми з Романом Безсмертним, головою передвиборного штабу, домовилися, що усі компетенції і відповідальність у фінансових питаннях лягають на штабну структуру. Я не мав торкатися передвиборних фондів. І можливість дискредитації була тільки однією причиною. Друга причина полягала в тому, що такого роду стосунки зі мною могли бути небезпечні для донорів кампанії. Якщо десь спливає, що той чи інший бізнесмен є донором кампанії Ющенка, ніхто не міг гарантувати, що він у найближчий час не стане об'єктом владних провокацій: чи то з боку міліції, чи то з боку податкової. Третя причина — такого роду стосунки народжують певні специфічні зобов'язання, і після виборів претензій і скандалів не оберешся, якщо будеш брати участь у подібних взаєминах.

Тому через мій кабінет фінансові операції не проводилися, образно кажучи — валізи з грошима ніхто мені не носив. Усі фінанси проходили виключно через уповноважених осіб у штабі. Можна називати будь-які прізвища донорів — справжніх чи уявних, — мені реагувати на ці закиди дуже просто: фінансову складову кампанії можна аналізувати тільки до порога мого кабінету. У моєму кабінеті нічого цікавого ніхто не зможе знайти.

Врешті-решт, навколо усіх партійних і політичних рухів існують бізнесові кола, які фінансово підтримують партійні структури, яким вони симпатизують. Подібне середовище також існувало і навколо нашої коаліції. Але я не входив у ці питання. Якщо хтось із фінансистів кампанії стверджує, що використовував гроші від Сацюка, то моєї санкції щодо цього ніхто не питав.

Розмова зі Смешком та Сацюком була досить довгою: йшлося про виборчу кампанію, про моменти, які дискредитували поняття рівних можливостей для усіх кандидатів, а це дискредитувало виборчу кампанію як таку.

Господарі пригощали. На столі стояли якісь салати. Столик був невеликий, усе було заставлене полумисками та тарілками. Потім подали гаряче і той злополучний плов. Це була, здається, єдина страва, яку подавали порціями. Можливо, отрута була саме у плові. Слідство розробляє цю версію. Проте жодного специфічного чи просто незвичного присмаку я за тією вечерею не відчув.

Ми сиділи в альтанці на вулиці. Осінь нагадала про себе нічним холодом. Спочатку з дому винесли якісь курточки, а тоді вже Сацюк запросив у будинок. Там на маленькому столику подали кавун і диню... Саме у цей момент у мене почала боліти голова.

* * *

Сказати, що до цього у мене часто боліла голова, я не можу — вона до цього майже взагалі ніколи не боліла. Я не терплю пігулки, у мене нема ставлення до них, як до чогось рятівного, лікарські засоби завжди знаходилися від мене на далекій дистанції. Десь хвилин двадцять я терпів. Потім сказав господарям зустрічі, що вже мушу їхати...

Тоді у хаті вони попросили сфотографуватися. Я добре пам'ятаю цей момент: золочений диван якоїсь строкатої рожево-червоної кольорової гами, столик із наїдками перед ним, Володимир поклав мені руку на плече, а Ігор сидів далі, з іншого

боку дивана. Сфотографувалися. Ця фотографія потім багато разів з'являлася у пресі.

Було близько другої ночі. Сіли у машину, їдемо... Біль посилюється, голова уже просто розколюється. В машині була аптечка, але я вирішив доїхати додому. У Каті є такі пігулки, такі блакитні капсули «Ібупрофену», які я раз чи два до цього вживав, і вони за чверть години у таких ситуаціях зазвичай спрацьовують дуже ефективно.

Але біль був неймовірний! Нічого подібного у мене ніколи не було: гострий, колючий, пульсуючий біль стискає голову, не відпускає... Я виходжу з машини, підіймаюся додому.

Відкриває Катя. Ми швиденько цілуємося. У цей момент вона каже, мовляв, у тебе якийсь металевий присмак. Я якось віджартувався, не сприйняв це як загрозу, на яку варто зреагувати. Тоді я віддаю їй той старий паспорт. На Катю ця «знахідка» справила величезне враження. Потім вона переосмислила цей «дарунок», як прозорий натяк.

Минає час — Катині «чарівні» пігулки не діють. Спочатку Катя дала одну. Лягли. Година минула, потім іще одна — наближається четверта ранку. Біль тільки посилюється. Катя дає другу — це вже коняча доза. Жодного ефекту пігулки не дають, мене починає нудити, а біль починає від голови поширюватися уздовж хребта. І відчуття такі, що від хребців в усі сторони по спині немов ножами тебе ріжуть: спалахи болю уздовж хребта... Спалахи... Ніби чимсь гострим, якимись кинджалами чи багнетами хтось тебе в спину б'є.

Я став на коліна і на лікті. У такій позі простогнав, допоки не приїхала «швидка». Спочатку приїхала з обласної лікарні. Лікарі їхали більше години. Ніхто не міг зрозуміти, що це за симптоми. Потім приїхали лікарі із Феофанії. Я не пам'ятаю, чи пробували робити якесь обезболювання: чи робили, чи ні — біль залишався нестерпним!

Так минає 6 вересня: біль, консиліуми лікарів, які не можуть знайти якогось системного рішення. Ніхто не міг чітко сказати, що далі робити.

Наступного дня усі приїжджають навідати: бо по штабу чутки пішли, що Ющенко захворів і діагноз не можуть встановити. Кожний намагається бути якось потрібним, висловитися, якісь пропозиції лікування запропонувати... У мене чомусь з'явилася думка, що це якесь зміщення у хребті, за декілька років до цих подій мені робили операцію міжхребцевої грижі. Я вирішив, що цей біль — наслідок тих старих втручань. А біль мігрував у бік лівої лопатки, там утворився больовий центр. Я попросив знайти хорошого мануального терапевта. Здається, Жванія його привіз. Мануальник провів цю процедуру дуже «спортивно». Катя вилаяла його за те, що він аж так жорстко це робив. Усе одно біль не минає. Я не сплю. Сили залишають.

Ввечері у мене були журналісти Financial Times: Христя Фріланд і ще кілька її колег. Про це інтерв'ю було домовлено заздалегідь. Я розумів, що це важливе інтерв'ю, що іде виборча кампанія, що треба давати сигнали для міжнародної спільноти. Відмовитися було категорично неможливо. Сказати посеред кампанії, що Ющенко захворів, та ще й серйозно — то було б політичне самогубство! Але я не міг ані сидіти, ані стояти, ані лежати. Це створювало фантасмагоричну картинку: була єдина поза, у якій біль міг видаватися легшим, — я стояв на колінах. Переді мною був низький журнальний столик, на який я міг спиратися руками. Так я давав інтерв'ю.

Один із присутніх журналістів потім згадував про свої враження від тієї зустрічі: втома від болю і відсутності сну була помітна неозброєним оком, обличчя неприродно розчервонілося, дикція була нерозбірлива. Уже в той момент відчувалося, що щось відбувається не те: симптоматика була геть нехарактерною для жодного відомого захворювання.

Врешті-решт, приходить Плющ. Дивиться на все це. А він якось завжди відчував медичні питання, знався на медицині. Чую голос Івана Степановича: «Катерино! Що ти собі думаєш?! Його треба терміново везти лікуватися за кордон!»

Рома Безсмертний був категорично проти. І я сам розумів: якщо захворів — лікуйся тут, бо як дізнаються, що політик за

кілька тижнів до завершення кампанії полетів за кордон лікуватися, — він політичний труп. Бо перша емоція від подібної новини читається дуже просто: «А! То йому мало звичайної районної лікарні?!» Це з будь-якого боку сприймалося як щось таке «панське», вередливе. Тому я чув це і від Безсмертного, і від інших: треба мобілізувати усе, що у нас є, але не їхати. Бо інакше — політичне самогубство.

З іншого боку, якщо замість політичного самогубства буде цілком реальний труп кандидата, то про які виборчі перегони може йти мова?! Іван Степанович подивився на ці муки ясною головою: шанси вижити наближаються до нуля. Каже: «Катю, про яку ти політику, про які вибори ти говориш?! Давай вези його, тут він — не жилець!»

Трапився ще один інцидент, який я не дуже пам'ятаю, а Каті моїй він запам'ятався дуже яскраво. Перед самим відльотом з'явився Жванія і просто встав у дверях, щоб не випускати з дому: «Що ви надумали?! Кидати кампанію?» Катя була шокована і не могла зрозуміти, що відбувається.

Ми полетіли до Відню. Чому в Австрію? Іван Степанович, здається, був знайомий із Миколою Корпаном з Рудольфінерхауса. Це стара приватна клініка, яка існує ще з кінця позаминулого століття.

Біль постійно поширювався: спочатку боліла голова, потім почала боліти спина, ноги. Особливо боліли суглоби стопи. З кожною годиною я почувався гірше й гірше.

Микола Корпан зустрів нас в аеропорту Відня. Коли він мене побачив, то спокійно і тихо сказав, що поведе машину дуже швидко. Я його весь час питав, чого він так швидко їде. Але він мовчав. Потім стало відомо, що якби не інтенсивна терапія, уже за пару діб ніхто не міг би обіцяти якогось іншого фіналу цієї історії, ніж найсумніший з усіх можливих. Песимісти казали, що ввечері 9 вересня мені залишалося 5—7 годин.

Вночі я отримав найбільшу можливу дозу знеболювальних. Власне, усю допустиму дозу для людини. Але мені здавалося, що навіть ці морфіни не діють. Біль уже неможливо було тер-

піти. Кажуть, що я навіть крізь сон просив англійською: «Help me, please! Help me!» — «Допоможіть, прошу! Допоможіть!» Але санітарочки нічого не могли зробити, я чув тільки розгублене: «Excuse me...» — «Вибачте!» Що вони могли зробити?!

Посеред ночі, можливо, була друга чи третя година, викликали старшого лікаря, щоб він прийняв рішення і виписав понаднормову ін'єкцію знеболювального. Біль дійшов до якогось порога. Від головного болю можна було з'їхати з глузду. Мабуть, наступний рівень — це больовий шок.

Десь 5:30 ранку. Просинаюся, відчуваю, що у мене щось з обличчям не характерне. Міміки нема. М'язи половини обличчя не працюють. Параліч.

Телефонують Миколі Миколайовичу. Доктор Корпан перепитує, яка сторона обличчя паралізована, мерщій їде у лікарню, а ще з дороги розпоряджається щодо обстеження. Десь хвилин сорок триває те обстеження. Після нього Микола Миколайович казав, що дуже зрадів, коли дізнався, що паралізувало тільки обличчя: він побоювався, що ці процеси можуть піти далі. Та якось вночі я відчуваю: у мене німіють ноги. Кожний день відмовляло щось іще. Один день шукають інсульт. Інший — лікують панкреатит. Симптоми множаться. Ніхто нічого не міг зрозуміти. Ніхто не міг сказати, чим усе це закінчиться. Доктор Міхаель Цимфер тоді прямо сказав Євгену Червоненку: «Ми не знаємо, що це таке!»

Було сім чи вісім днів у вересні 2004 року, коли я думав, що не побачу ані дружину, ані дітей.

* * *

Ін'єкцій було недостатньо. Тоді прямо у хребет вводили голки, через які прокачували знеболювальне. Це була регулярна процедура, завдячуючи якій я жив.

Потім мені ввели під лопаткою катетер, через нього під сорочкою вводилася маленька трубочка, що була під'єднана до інфузора. Це була маленька валізка, яку я потім іще досить довго мусив весь час носити в руці.

Мене врятувала інтенсивна терапія: лікарі посадили на крапельницю та голодний пайок. Тиждень я пив тільки воду. Мені нічого не давали їсти. Це і зіграло визначальну роль: діоксин «любить» жири і «не любить» воду.

Потім, коли цей реагент був визначений, з'ясувалося, що доза була у тисячі разів більшою за смертельну. Таку дозу кінь не витримує. Навіть через рік, коли Генеральна Прокуратура здійснила спеціальні дослідження у трьох лабораторіях світу, концентрацію отрути спеціалісти класифікували як надтоксичну. Як так сталося, що отрута мене не вбила? Цього ніхто не може пояснити. Була кимсь озвучена навіть така гіпотеза, що тут зіграла якусь роль адаптація до бджолиної отрути. У мене було найбільше 40 укусів бджіл за раз. Цей зв'язок може видаватися незрозумілим, але казали, що це могло привчити організм до отрути. Але це все здогади — насправді ніхто не знає, що було визначальним чинником порятунку. На мою думку, порятунок був абсолютним випадком. На 99 % це була Божа поміч і ще 1 % — недосліджені можливості людського організму.

Мабуть, тут варто додати іще одне уточнення. Потім було досить багато маніпуляцій щодо процесуальної чистоти аналізів на вміст діоксину у моєму організмі. Усі необхідні процедури прокуратура здійснила іще наприкінці 2005 року — були присутні поняті, був здійснений випадковий відбір пробірок для аналізів і багато інших необхідних для нейтралізації підозр у будь-яких маніпуляціях із забраною кров'ю. Але потім було багато нових вимог зробити «повторний аналіз». Вочевидь, такі вимоги складно сприймати серйозно: за роки концентрація діоксину в організмі не могла не змінитися, а тому через п'ять чи вісім років після отруєння «повторним» цей аналіз не може бути — тільки новим, який не здатний повторити результати 2004-го або 2005 року. Часом Генеральна Прокуратура переходила від маніпуляцій до відвертої брехні. Бог їм суддя!

Так чи інакше, я нічого не їв — взагалі, і не знав, що це може стати одним з чинників порятунку. Тоді мені видавалося: усе, не викарабкаюся. За півтора тижня я втратив близько 12 кілогра-

мів ваги. І коли мені вперше за тиждень дали яблучне пюре, я подумав: «Принаймні, медики повірили, що я ще жилець на цьому світі». До цього були такі відчуття, що я у такому стані нікому не потрібний.

Щодо діоксину здогад прийшов на кілька днів пізніше, ніж лікарі розпочали інтенсивну терапію. Катя знайшла американських експертів-токсикологів, які звернули увагу на те, що симптоматика подібна до отруєнь діоксином. У певному сенсі скористатися цією отрутою було геніальною ідеєю. Це могло бути ідеальним вбивством: діоксин вражає організм у такий спосіб, що загострювалися усі мислимі хронічні хвороби. Сама ж отрута «тікала» до жирових тканин. Саме тому спочатку підозрювали усе що завгодно: панкреатит, інсульт і казна-що іще! Розрахунок був на те, що людина помирає не від отруєння, а від того, що органи її організму починають відмовляти один за одним. Сам реагент ніхто б не знайшов: просто ніхто не почав би його шукати. Діоксином зазвичай не годують, його просто не існує в природі у такій формі, щоб його можна було випадково з'їсти й у такий спосіб отруїтися. Тотожних моїй історії хвороб у світі медицини не пам'ятають. Жодна лабораторія не здогадалася б зробити аналіз на діоксин. Характерні прояви діоксинової хвороби — так звані хлоракне — проявилися тоді, коли за гіршого розвитку хвороби мене уже тиждень як не було б. А тому спочатку робили б 99 інших тестів, і вже потім — сотий — на діоксин.

Саме тоді на моєму горизонті з'явився професор Жан-Хілер Сора. Він єдиний у Європі досліджував у себе в женевській лабораторії вплив діоксину, який вживали, говорячи медичною мовою, орально — тобто через систему травлення. Професор Сора — унікальних знань і практики людина, але ця людина вступила у боротьбу вже тоді, коли діагностика відбулася і стала зрозуміла причина отруєння. На порядку денному лишалося одне питання: як це лікувати? Адже практики лікування наслідків отрути діоксином не було. Був якийсь інший випадок з іншими характеристиками, здається, йшлося про двох жінок в

Австрії, але там і дози були значно менші, і спосіб потрапляння отрути до організму був інший.

Мене часом дивує, чому хтось ставить під сумнів компетенцію професора чи результати його досліджень. Їх результати були оприлюднені на наукових конференціях в Японії і Шотландії, вони абсолютно відкриті для науковців, сам професор завжди легко і приязно відповідав на запитання журналістів. Можливо, тут варто нагадати те, що він казав у своєму інтерв'ю ВВС.

Якщо коротко викласти висновки професора Сора, картина має такий вигляд.

По-перше, про жодне харчове отруєння — суші чи чимсь там іще подібним, просто не могло йтися. Коли наслідки отруєння діоксином проявилися на шкірі у вигляді характерних утворень, усі дерматологи світу ставили цей діагноз просто по телевізору, спостерігаючи крупні плани трансляції з Помаранчевого Майдану. Виявляється, хлоракне — це дуже характерний симптом отруєння діоксином незалежно від того, як він потрапив до організму — через систему травлення (як у моєму випадку) чи через дихальну, як це траплялося неодноразово в історії.

По-друге, попри те, що діоксин був дуже концентрованим, організм виявився здатним протистояти і навіть розщеплювати отруту. Ось що розповів в інтерв'ю Світлані Пиркало професор Сора під час медичного конгресу в Шотландії влітку 2008 року:

> *Догма твердить, що людина не може перетравлювати діоксин. А він це зробив, і ми також представили цей випадок на іншому медичному конгресі в Японії. Ми знайшли в його організмі перетравлені залишки діоксину. (...) Це нове відкриття.*

До досліджень професора можу додати, розповівши, як це відбувалося. Професор Сора в процесі лікування робив сотні аналізів і різноманітних експериментів. Окрім звичних аналізів, які роблять за умови будь-яких токсикологічних проявів, я добре пам'ятаю, як він то якийсь пластиковий костюм на мене вдягав, то якісь спеціальні рукавиці, то якимись розчинами ядучого зе-

леного кольору мазав. Професор вивчав, як діоксин з організму виводиться і куди з нього дівається. Він весь час досліджував динаміку змін концентрації отрути і зіткнувся із загадкою. Сора розповідав, через які канали діоксин виходив з організму. Але ця арифметика у нього не сходилася: концентрація отрути в організмі зменшувалася на більші значення, ніж він міг очікувати, вивчаючи результати аналізів. Вочевидь, був іще якийсь неочевидний канал виведення діоксину з організму. Природу цього явища професор не міг збагнути кілька місяців, бо виходило так, що отрута в організмі кудись зникає без сліду.

Врешті-решт, якось приходить радісний, сідає і каже: «Пане президенте, вас врятувало саме те, що найбільше спотворило!» Після того, як минули кілька тижнів після отруєння, у мене по всьому тілу на шкірі почали утворюватися гнійні кісти. Діоксин потрапив у підшкірний жир і спричинив цей процес. На обличчі його могли спостерігати всі оточуючі. Подібні процеси відбувалися по всьому тілу. Кісти накопичували гній — рідину консистенції і вигляду згущеного молока з ледь зеленкуватим відтінком. І з тим гноєм виходив діоксин. Саме про це йшлося, коли професор говорив про своє відкриття.

Ці кісти треба було весь час чистити. Кожну кісту треба було розрізати, видалити гній, зупинити кров. Операції мені робили спочатку майже щотижня.

Я ніколи не казав про це публічно. Тоді ми прийняли рішення не інформувати про ці подробиці громадськість. Протягом кількох років я пережив, здається, 26 операцій під повним наркозом. Спеціалісти порахували приблизний обсяг тих виділень за весь цей час. У них вийшло десь 2,5 відра.

Часом організм поводився, як йому заманеться, і рани відкривалися у найбільш незручний момент. Навіть через тривалий час не можна було виключати подібну ситуацію. Якось я мусив опертися на Путіна, просто щоб не впасти від знесилення. Ця ситуація трапилася в той момент, коли ми обговорювали перспективи співпраці України та НАТО. Ми тільки-но закінчили спільну прес-конференцію, причому Путін тоді якусь абсурдну

річ сказав: мовляв, ми не дозволимо, щоб наші ракети були націлені на Україну! Отже, ми закінчуємо прес-конференцію, виходимо, а я відчуваю, що стан на межі втрати свідомості. Кажу: «Володимире Володимировичу, мені треба опертися». І так він довів мене до дверей, а там охорона мене забрала.

Були випадки, коли раптово відкривалася потужна кровотеча на ногах. Часом кровило тіло, і я мусив змінювати по кілька сорочок протягом дня. Мене весь час нудило. Ця нудота була реакцією на отруту і тривала майже без кінця два роки.

Тільки в грудні 2004 року лікарі змогли повідомити, що небезпека трохи відступила і ризику для життя вже немає. Мушу визнати, що я дуже боявся, щоб хтось дізнався, що хвороба триває. І для цього були певні причини.

* * *

Проте усі ті події трапилися потім — поки я знаходився у лікарні Рудольфінерхаус.

Події тих днів злилися і переплуталися між собою у моїй пам'яті: я повернувся було в Україну, але за кілька днів уже знову мусив повертатися до Австрії, знову була реанімація, біль...

Я почувався зле: я лежу в лікарні, обличчя на восьмий день у мене набрякає, очі перетворюються на міліметрові шпаринки, кісти починають з'являтися. А з України телефонують люди, що бачили мене тиждень тому, і дуже люб'язно, по-дружньому питаються, коли я повертаюся. Бо післязавтра — великий мітинг у Києві. І з того мітингу на Європейській площі запланована трансляція на 5-му каналі і спеціальних машинах-ретрансляторах по великих містах, бо іншого способу дотягнутися до людей нема: провладні канали мене не показують.

Мені телефонують — я відповідаю: «Хлопці, у мене не те обличчя, щоб на вулицю виходити. Якщо я туди приїду, я не знаю, що люди подумають. Прошу, перенесіть днів на десять мітинг! Я не знаю, що тоді буде, але зараз я не можу виступати точно». Господи, що я тоді чув у відповідь! Ніхто нічого не розумів, сло-

ва були гострі. У мене перед очима був передвиборний графік. І я чудово розумів, що до виборів лишається півтора місяця. Не час було шукати причин для бездіяльності: нема підстав, щоб не виступати на мітингу і зупиняти кампанію. Але й не поясниш, що ти у лікарні на знеболювальному живеш, а лікарі не знають, що лікувати! Ніхто не може второпати, що у мене півобличчя паралізувало, а саме воно у півтора раза більше, ніж зазвичай. І — повторюю — жоден лікар не має зеленого поняття, як тому дати раду. Самотність. Безсилля. Усвідомлення, що команді ти не можеш допомогти.

Телефонує Петро Порошенко, один з керівників кампанії, і починає дуже педагогічно пояснювати, що це буде «завал», якщо не приїдеш:

— Вікторе Андрійовичу, коли ти будеш?

— Петре, я не можу!

— Ні, ти схаменися: у нас два мітинги — один у Києві, другий — у Львові. Тут вже все обклеєне оголошеннями, машини-ретранслятори по містах роз'їхалися, нічого вже не переграєш!

Усе це важко згадувати. Кажу лікарям, що маю їхати у Київ. А лікарі сполохано охають в один голос: «Куди їхати?!» І далі йде дискусія про те, що вони не можуть ручатися за результати лікування і взагалі за моє життя поза стінами лікарняної палати: я весь цей час у руці із «чарівною» валізкою ходжу, яка мене знеболювальним накачує. Який мітинг з такою штукою в руках?!

Пишу заяву про те, що я відмовляюся від лікування. Доктор Цимфер каже: «У такому разі я лечу з вами, я буду вас супроводжувати». У такі моменти відкриваються якісь інші обрії людської теплоти. Ця картинка стоїть у мене перед очима: інтер'єр маленького літачка, лікар сидить напроти мене, і я дивлюся на його долоні. Я скажу так: це мої герої — Цимфер, Корпан, Сора. Без них мої шанси були просто нульові.

17 вересня штаб оголосив, що Ющенка отруїли. 18 вересня, у суботу, почався мітинг на Європейській площі Києва:

Останні два тижні були, мабуть, найбільш трагічні у моєму житті. Я міг би не стояти тут сьогодні або навіть не сидіти в інвалідному візку. Але дякуючи українським, і не тільки, лікарям, дякуючи своїй родині і дякуючи мільйонам вас я стою на цій сцені, поруч з вами.

Хотів би сказати окремі «компліменти» до влади: ви нас не отруїте! У вас не вистачить куль та КамАЗів! Нас вам не зламати! Будуть знаходитись не один і не тисячі, а десятки тисяч нових Вадимів Гетьманів, В'ячеславів Чорноволів, Гій Гонгадзе і багатьох-багатьох добрих людей України!

(...)

Народ хоче змінити злочинну владу, яка насаджує на нашій землі цинізм і беззаконня. Бандитській владі потрібно лише одне: за будь-яку ціну продовжити своє панування. Нічого нового зробити вона не може. Влада намагається посіяти розбрат на українській землі. Нас ділять на «східняків» і «західняків», ділять за національністю і мовою, ділять історією і вірою.

Не вийде!

Ми — єдиний український народ. На Заході і на Сході, на Півночі і на Півдні усім однаково болять бідність і безправ'я. Наш дім не розділиться...

У перших рядах за 10—15 метрів від трибуни стояло багато жінок. Коли я виступав, вони плакали. Плакали не від змісту промови. Вони дивились на мене. І в такі хвилини народжується відчуття, що ти програєш. Бо ти викликаєш жаль, співчуття. А це не лідерське: виступ має мобілізувати, підбадьорювати, виступ має розправляти плечі і підіймати похилені голови! А тут усі бачать, як лідер перетворюється на пісок, що витікає крізь пальці, на сухий пісок, який береш у долоню і чим сильніше стискаєш — тим більше він витікає...

Сам виступ був наповнений незвичними для мене незручностями: я не звик відчувати себе інвалідом. А тут треба контролювати кожний свій крок, свою рівновагу. Це дві великі різниці: здорова людина іде вільно, не замислюючись, а тут кожний звичний рух перетворюється на зусилля. Треба тобі відхилитися

убік на півкроку, бо не можеш стояти, як пластиковий манекен, — то навіть і це ти маєш тримати під контролем, думати про нього.

Так, я був вдячний співчуттю людей. Але це були не ті почуття, які я прагнув викликати. Не такі почуття я прагнув донести до людей. І я відчував, що під силою цієї емоції я танув, стікав як віск.

Іще одна проблема: дикція. Обличчя було паралізоване. Губи не хотіли слухатися, і всі ці «б», «п», «в», «ф» не вимовлялися. Я заздалегідь позначив фломастером у промові найбільш незручні місця, і коли доходив до них, мусив злегка притискати ліву губу пальцями. Інакше звук «п» перетворювався на щось інше. Перші два роки в цьому сенсі були найскладніші: це перетворювалося на комплекс — ти маєш вести засідання Ради безпеки та оборони, хочеш не хочеш, перші хвилини є обов'язково публічними, ти маєш викласти суть питання, а губи тебе не слухаються. Але це була не найбільша проблема.

Валізка. Ти ж не будеш виходити в одній руці — з промовою, а в другій — з інфузором? Я кажу лікарю:

— Я не можу з тією валізкою виступати. Мені треба її відключити.

— Добре, я її відключу. Але май на увазі — у тебе тільки 25 хвилин!

— А якщо буде 29?

— Упадеш на місці біля мікрофона, і ми тебе на ношах заберемо.

Я не носив тоді годинника. Просто давно вже не маю такої звички. І тому треба було, щоб хтось підходив і забирав мене від мікрофона. Так було у Києві, так було потім і у Львові. Я виходив за лаштунки і відчував черговий приплив нудоти.

Саме на Європейському майдані мене вперше після отруєння побачили старші діти. До виступу ми не зустрілися. Вони стояли за трибуною. І коли я вийшов, я відчував, що Андрій і Ліна остерігаються до мене підійти. Для них це був шок. Вони просто не впізнали батька.

* * *

З Києва я поїхав на мітинг до Житомира. Отруєння мало широкий розголос і коментарі. Різні коментарі. Багато коментарів.

Олександр Олександрович Мороз, голова Соціалістичної партії, «дружньо» порекомендував їсти картоплю і сало. Координатор парламентської більшості у Парламенті і представник Януковича у ЦВК Степан Богданович Гавриш наговорив якісь дурниці про отруєння суші. Один із заступників Медведчука видав дослівно таку перлину красномовства: «Хай Зінченко першим пробує їжу, а потім Ющенко... Так робили правителі у Середні віки». Це були дуже дивні коментарі: адже ж є святі речі, починаючи від бажання, щоб Бог не забирав здоров'я і життя. Навіть якщо ворога до тебе привели — ти не маєш бажати йому смерті, рахунки треба у якийсь інший спосіб зводити. Коли я згадую виступ Мороза, який картоплю і сало мені їсти радив, — що це, як не політиканство? Це була така бездушність, яка тільки твоїм стражданням перекривається. Ти ж не можеш звернутися до когось: «Слухай, скажи мені, як реагувати на твої слова, щоб не було так боляче?!» — ти сам маєш знайти відповідь, налаштувати себе, пояснити, чому люди себе поводять у такий спосіб...

21 вересня на деякі питання я зміг відповісти. Було засідання Парламенту:

Шановна президія, шановні народні депутати!

Я щасливий бути сьогодні у залі, і дозвольте — я не заберу багато часу, — але хотів би висловитися по ряду речей, які відносяться до кожної вашої долі.

Два останні тижні ряд українських політиків, журналістів ведуть дебати, що треба їсти, що треба пити, щоб у цій країні вижити і не вмерти.

Оскільки в ряді випадків мова йде про мою честь, про мою мораль, бо я у ряді цих історій задіяний, я просив би вашої уваги на декілька хвилин.

Ряд речей мені буде говорити некоректно, тому що вони стосуються мене, але я їх буду вживати виключно для того, щоб апелювати до фактів.

Подивіться на моє обличчя, прислухайтесь до моєї дикції, це одна сота доля тієї проблеми, яка в мене була. Подивіться добре, щоб з вами цього не сталося! Бо це не проблема кулінарії, це не проблема їжі, як це пробує хтось трактувати.

Не спішіть, шановні друзі, судити! Я хочу запитати кожного з 450 депутатів у цьому залі. За останні 10 чи 20 років ви мене п'яним коли-небудь бачили? Підніміть руки!

Я звертаюсь до журналістів «Інтера», так званого Національного каналу УТ-1, «1+1», дударикiв інших каналів: ви у моєму житті бачили ситуації, коли я не контролював себе? Якщо у вас є факти, сьогодні по телебаченню їх пустіть. Але таких фактів немає.

І тому я вам хочу заперечити всім: я не є гурман! Східної кухні, західної кухні... Я їм той самий борщ, картоплю з салом, що і ви, що і 47 мільйонів людей! І те, що зі мною сталося, — це не проблема їжі і не проблема режиму харчування, це проблема політичного режиму в цій країні!

Жаль, що немає Олександра Олександровича в цьому залі. Я хотів йому сказати, що, Олександре Олександровичу, ви можете їсти сало з картоплею, які ви полюбляєте, але запам'ятайте, як тільки ви станете реальним опонентом цього режиму, я підкреслюю — реальним, якщо вас тільки заберуть з підтанцьовки Медведчука, картопляна дієта вам не допоможе! Заспокойтеся! Я говорю це з болем.

Друзі! Я звертаюся далі. Шановний Степане Богдановичу Гавриш, ви переживаєте зараз складні політичні часи. Бо лопається те, заради чого було поставлене ваше ім'я, лопається так звана президентська більшість.

Я хочу сказати, як тільки ви станете неугодні владі і станете маленькою загрозою, вас викинуть, як папірець непотрібний. І ваша рибна дієта вам не допоможе!

Я звертаюся до хлопців з Адміністрації Президента, які радять кожен кусочок сала запивати 100 грамами горілки. Хлопці, не дивлячись на те, що ви в тому таборі, але той табір живе за такими принципами і по такій моралі, що вас можуть викинути так, як викинули Хорошковського, Волкова

й десятки інших. І в тому числі 100 грамів не допоможе за кожним кусочком сала.

Друзі, сьогодні не йдеться про кухню буквальну, мова про українську політичну кухню, де замовляються вбивства! Тільки стоїть питання, яким чином.

Говорячи про вбивства, я хотів би сказати з великим задоволенням, хто є вбивцею в цій країні! Але перед цим маленька історія.

Пригадайте, як у цьому залі у 1998 році ходив Вадим Петрович Гетьман живий. Хто його вбив? Президент Кучма заявляв, що це питання його честі, що Генпрокурор дасть відповідь, хто вбив. Проходить час, відповіді немає.

У 1999 році тут ходив В'ячеслав Чорновіл, хто його вбив КамАЗом, ми начебто не знаємо.

У 2000 році на тому балконі сидів Георгій Гонгадзе і вів політичний репортаж. Хто йому відрізав голову? Та начебто не знаємо, хоча один прокурор казав, що вбивця уже знайдений, інший сказав, що його прізвище починається на К. Тільки не вистачило сміливості сказати ще кілька букв.

Два з половиною роки в цьому залі ходив Олег Олексенко, хто його отруїв? Чотири тижні назад серед нас ще був Алік Асланов, який за останні 7,5 гривні, останню позичку в своєму житті, купив літр бензину і спалив себе. Хто його вбив? П'яниця голова районної адміністрації, який представляє СДПУ(о)? Чи пихатий голова колгоспу? Хто його вбив?

Не питайте, хто слідуючий. Слідуючий буде кожен із нас! І коли стоїть питання, як доля обійшла мене: не та доза, не в той час і мої янголи, які не спали. Оце мені допомогло вийти на цей світ!

Давайте зробимо два уроки! Урок номер один. Я дуже хотів би, щоб ми отримали відповідь, хто це зробив і хто цей вбивця. Але ви добре знаєте, хто цей убивця. Убивця — це влада! І ніколи Генеральний Прокурор нинішній не дасть відповідь на те, хто вбив Гонгадзе, хто вбив Гетьмана, хто зробив замах на всіх і на багатьох.

І тому я дуже здивувався, коли президент Кучма розпорядився відкрити кримінальну справу щодо мого отруєння. Я не вірю цьому дорученню! Я не вірю цьому Генеральному Прокурору. Для чого, Леоніде Даниловичу, ви ставите питання, на яке

не збираєтеся відповідати? Нам краще зробити політичний урок!

А політичний урок, шановні друзі, полягає в тому, що Леонід Макарович Кравчук пропонує стати на коліна перед українським народом. Кому ж треба стати, Леоніде Макаровичу? І довго треба стояти! Щоб кожен з 47 мільйонів вибачив.

Але я пропоную інше. Звертаюсь до вас, мої дорогі, шановні народні депутати. Зробіть маленький подвиг, сьогодні, зараз, із цієї секунди.

Хоча б на один сантиметр вставайте з колін, як Аграрна партія, як частина хлопців з НДП, як «Центр». Зробіть цей маленький подвиг заради України, і ви побачите демократичну Україну з вільною й заможною людиною! Не забудьте цей урок — щоб він вас не догнав!

Мороз на тому засіданні повівся якось дивно, намагаючись виправдатися. Реакцію Гавриша кожний може оцінити самостійно за фрагментом стенограми його виступу, який я наводжу:

Шановні колеги!

Сказане на цій трибуні зобов'язує мене принести особисті вибачення Віктору Андрійовичу Ющенку.

Моя особиста позиція була пов'язана з обставинами, які були мені невідомі. Я глибоко співчуваю його стану здоров'я. І вважаю, що маніпулювання ним є неморальним — з усіх боків, від кого б воно не виходило.

Але, Вікторе Андрійовичу! Бійтесь данаїв, дари підносящих. Бійтеся тих, хто сьогодні, підійшовши до цієї трибуни, не має українського слова, використовуючи татарський сленг, щоб образити ближніх людей, які будують цю державу.

Бійтеся тих, хто використовує слова, які недоречні такому високому й чесному політику, яким ви є.

Це був дуже несподіваний жест.

Не всі у владі були здатні на подібні прояви людськості.

На телебаченні й у газетах вирувала інформаційна війна. Головні телевізійні канали країни перебували під тиском жорсткої цензури. З Адміністрації Президента на канали розсила-

ли щоденні циркуляри «темники», які регламентували, у який спосіб висвітлювати ті чи інші теми. Мушу зауважити, що тоді, у вересні та жовтні 2004 року, я був не дуже обізнаний з інструментами маніпуляцій. Я просто бачив цензуру, неправду і маніпуляції у мас-медіа, але не знав, як це працювало «зсередини». Усвідомлення механізмів цензури прийшло згодом. Але тут для контексту я хотів би навести ще один витяг з одного такого циркуляра. Обурені журналісти опублікували його просто наступного дня після того, як він прийшов на один з каналів з Адміністрації Президента. З таких публікацій починалась журналістська революція:

Увага
30.09.2004
13.00

29 вересня оприлюднено заяву Генеральної Прокуратури України.

Як повідомлялося раніше, Генеральною Прокуратурою України порушена та розслідується кримінальна справа, пов'язана з хворобою кандидата в президенти України Віктора Ющенка.

Встановлено, що ознаки недуги з'явилися у Віктора Ющенка 6 вересня поточного року, тобто наступного дня після відвідання ним Чернігівської області. Як проводив час і що вживав кандидат в президенти Віктор Ющенко під час цього візиту, вже досить повно відомо завдяки публікаціям засобів масової інформації.

Лише 9 вересня Віктор Ющенко почав отримувати стаціонарну медичну допомогу в широко відомій нині віденській клініці, а 18 вересня, повернувшись в Україну, зробив категоричну заяву про його навмисне отруєння.

Безумовно, головним завданням слідства є повне, об'єктивне та всебічне встановлення обставин, які можуть мати значення для справи. Але сам кандидат у президенти України Віктор Ющенко та окремі народні депутати з його оточення ухиляються від слідства.

У ході розслідування слідчі Генеральної Прокуратури України звернулися з приводу надання наявних матеріалів та участі у виконанні необхідних слідчих дій до самого Віктора Ющенка, до керівника його виборчого штабу Олександра Зінченка та окремих народних депутатів України з їх оточення, але жодної реакції на наші звернення не було. Більше того, Віктор Ющенко ухиляється від проведення судово-медичної експертизи, достеменно знаючи, що лише вона може встановити обставини та причини хвороби.

Прокуратура висловлює готовність провести повне, об'єктивне та всебічне розслідування справи, з'ясувати усі обставини події, у тому числі із залученням іноземних фахівців, а будь-яке ігнорування законних вимог слідчих розцінює як протидію цьому.

29 вересня також оприлюднено заяву для ЗМІ Центрального виборчого штабу кандидата на пост президента України В. Януковича.

З повідомлень зарубіжної преси стало відомо, що інформація про навмисне отруєння, яку поширює оточення Віктора Ющенка та сам кандидат на пост президента України стосовно причин стану його здоров'я, виявилася необґрунтованою.

Здоров'я кандидата на пост президента України дуже серйозно хвилює виборців. Тому бажано б, щоб про стан здоров'я Віктора Ющенка була надана правдива інформація. Виборці повинні свідомо розуміти свій вибір.

Назвемо речі своїми іменами — кандидат на пост президента України Віктор Ющенко увів в оману український народ і повинен принести свої публічні вибачення. Ця поведінка стосується не лише його самого — вона дискредитує український політикум та дає привід для принизливих висновків, у першу чергу для міжнародної спільноти, щодо практики політичного суперництва в Україні.

Спекуляція здоров'ям Віктора Ющенка з боку його оточення викликала неоднозначне ставлення до української політики та до нашої країни. Він повинен чесно визнати це перед усім українським народом.

Що стосується реального стану його здоров'я, то ми бажаємо Віктору Ющенку якнайшвидшого одужання та відновлення політичного діалогу, гідного принципів сучасної демократії.

Коментар. *Подія важлива й актуальна. Аналітики вважають, що ЗМІ широко подадуть вищенаведену інформацію у розгорнутих сюжетах про інформаційний резонанс навколо хвороби В. Ющенка разом з оцінками народних депутатів. Основна ідеологема сюжетів — В. Ющенко та його оточення свідомо ввели в оману громадськість, інсценували отруєння, прагнуть виграти вибори з використанням відвертої брехні, голослівно звинувачуючи своїх політичних опонентів.*

Ось так: я свідомо вводив в оману громадськість. Коли вийшов цей «темник», я знову був в Австрії і знову відходив після ще одного загострення хвороби в реанімації.

* * *

Через кілька років до цієї інформаційної війни підключився Давид Жванія. У липні 2008 року, уже після публікації на міжнародних наукових конференціях результатів досліджень професора Сора та після його інтерв'ю для ВВС, «Українська правда» публікує розгорнуте інтерв'ю із Давидом. Він категорично поставив під сумнів факт отруєння діоксином, доведений тоді українськими, австрійськими і швейцарськими лікарями.

Журналіст Сергій Лещенко запитав Жванію про те, коли виникла версія із діоксином, і той відповідає, що саме у той час, коли я вдруге мусив летіти до віденських лікарів і знову опинився в реанімації:

— Тому що поперли віруси. Оперізуючий герпес — це страшна річ! Плюс почав накладатися панкреатит. Це все є в описах лікарів, це ж не я вигадав!

Це нечесні слова. Це така собі спроба показати себе інформованим у деяких питаннях і політично, і навіть теоретично. Ці заяви є безвідповідальними. Наприкінці 2005 року відбулися додаткові дослідження крові, здійснені трьома незалежними лабораторіями у Бельгії, Британії та Німеччині. Дослідження були проведені у відповідності до процедурних вимог українського

законодавства в рамках слідства, яке провадила Генеральна Прокуратура. Усі три лабораторії зафіксували надвисокий вміст діоксину у досліджених зразках крові. Тому слова Жванії — це приклад цинічної маніпуляції. Я думаю, насправді Давид переконаний у протилежному тому, що він говорив.

Чому Жванія так поводився у 2008 році і яка природа його нав'язливого прагнення затягнути мене на ту зустріч вночі після поїздки до Чернігова — пояснити усе це є питанням слідства.

Це людина, яка видає брехню за святу правду. Спочатку він стверджував, що сам теж був отруєний. В одному інтерв'ю він розповідав, що його теж там нудило і що потім він кудись там літав на другий чи третій день. Намагався показати, що він теж є потерпілою стороною.

Маю визнати, що спочатку ця ситуація аж ніяк не вплинула на мою довіру до нього. Я теж вважав, що він міг бути однією з жертв отруєння, так само, як і я. Врешті-решт, могли його самого ввести в оману? Могли. Могли використати як людину, яка не знала нічого про злочинні плани. Він тоді страшенно пишався, що може бути якось мені корисний, що він є ланцюжком якихось важливих контактів комунікації між владою й опозицією, що він щось може зробити для виборчої кампанії. На цьому дуже легко зіграти.

Але коли з'являються подібні до тієї брехливі заяви — ти маєш забути цю людину, повинний викреслити її, бо порядна людина так не зробить. Це випадкові люди в твоєму житті, а випадкові люди в житті не потрібні. У житті треба триматися далі від таких попутників. Проте ніколи не знаєш заздалегідь, хто і коли тебе зрадить: на чолі таке не написано. Жаль, що розуміння цього приходить із досвідом.

У політику часто прагнуть люди, які не несуть у політику щось важливе. Вони не народжують рух, не створюють порядок денний, не формулюють відповіді на виклики часу. Але вони можуть іти поряд, бути союзником, попутником чи навіть політичним партнером. Часто до того часу, поки не знаходять іншого союзника.

Авжеж, в ідеальній ситуації підбір однодумців і політичних союзників є сферою відповідальності політичного лідера. Але це у тому разі, коли ми говоримо про ідеальну ситуацію. Період, про який ми говоримо, таким не був. Весь бізнес тоді знаходився під каблуком у Кучми, і коли невелике гроно бізнесменів наважується піти з тобою в опозицію до диктатури — це щось значить. Чи багато людей були тоді готові зі мною йти проти системи? Коли ти таких людей знаходиш — виникає шана до тих людей?! Ми вже трохи забуваємо, як ми жили у часи пізнього Кучми. Може, з десяток представників бізнес-кіл — як більш, так і менш відомих — не боялися критикувати владу, симпатизували опозиційному руху. Я мав чи не мав довіряти їм?! Такі речі я не міг не цінувати. Наші стосунки вибудовувалися в контексті формування руху, який був опозиційним Кучмі. Я провів кількох з них у Парламент у 2002-му і вважав їх однодумцями і після 2004 року. Я не можу сказати, що тоді вони робили якісь вчинки, від яких я мав би дистанціюватися.

На все треба дивитися в контексті часу. Те, що ці люди роблять зараз, я часом не можу зрозуміти. Але не буває так: якщо сьогодні щось чорне — то воно народилося чорним. Ні, деяких рис люди набувають згодом. Жванія взірця 2003 року і Жванія-2008 — то дві різні людини. Я думаю, що просто з'явилися мотиви, які змусили йти дорогою низьких почуттів. Ця мімікрія зумовлена доцільністю, а не принципами. І це той випадок, коли ти до якоїсь миті поважаєш і шануєш людину, а після — не бажаєш навіть згадувати про неї. Такі люди — це пустоцвіти, що трапляються при дорозі кожному з нас.

* * *

Сьогодні імена підозрюваних в отруєнні відомі слідству. Але це виконавці. І всі вони зараз знаходяться поза українською юрисдикцією. Саме слідство відбувається в контексті змін політичного клімату. Я розумію, що ця справа і сьогодні має політичну складову. Проте для пошуку правди високі політичні

інтереси є найгіршим кліматом. Тим більше, що ці інтереси не закінчуються хутором Михайлівським. Саме тому слідство набуває певної пікантності. Слідству важко пробиватися крізь політичну доцільність.

Мене вже кілька разів питали журналісти, чи знаю я, хто мене отруїв. Так, я знаю.

І він знає, що я знаю.

Але важливо не так моє знання, як відповідь, яка буде сформульована у правовому контексті, як рішення відповідного суду. Одноходового рішення тут не може бути. Тому процес слідства і суду є дуже важливим: треба виходити до народу не з чутками і версіями, а із судовими постановами. А у цій справі це не так просто: тут задіяні політичні гравці найбільшого калібру. Треба, щоб зірки у якийсь особливий спосіб розташувались на небі — можливо, тоді щось у тій справі зміниться.

Який мотив замаху? Чесні вибори я вигравав без будь-яких застережень. І тому хтось вирішив, що Ющенко не мав бути політичним гравцем. Бо внутрішній і зовнішній політичний курс, який я декларував, був нічним кошмаром для багатьох і в Україні, і поза Україною. Адже я бачив свою країну в традиційному європейському вимірі. І для Росії це було неприйнятно. Це основне. Проте були і другорядні обставини, збіг інтересів інших сил, які накладалися на основний мотив.

Ідеться про внутрішні страхи, які панували в певних колах. Були побоювання, що новий президент, опозиційний до курсу свого попередника, проведе масштабну ревізію зловживань із приватизацією державної власності у 1990-х. Хоча ці страхи були дещо перебільшеними, і я не один раз висловлювався з цього приводу. Чи могло це стати ще одним мотивом для фізичної ліквідації носія такої небезпеки? Хто знає?! Чи міг бути якийсь збіг контекстів, мотивів та інтересів? Мабуть, тут відповідь може бути більш визначеною. Могли підіграти одному гравцю, щоб нейтралізувати іншого у своїх приватних інтересах. Тут вмикається надто багато невідомих, щоб про це говорити хоч із якоюсь більшою долею конкретики.

Так чи інакше, у цілком конкретних людей був мотив Ющенка убити. І ці люди відомі.

* * *

Мушу визнати, що моя команда не наважилася ані тоді, ані потім сказати усієї правди про стан мого здоров'я. І у вересні, і в жовтні, і потім — аж до грудня включно — ніхто не міг дати на 100 % позитивну відповідь на запитання, виживе Ющенко чи ні. Дехто навіть намагався з тієї непевності скористатися.

Чи думав я, щоб зійти з дистанції? Так, я думав над цим питанням. Але бажання піти не було. Спрацював один запобіжник — усвідомлення: якщо я не витримаю, здам позицію, усе повернеться, як було. Не буде демократії. Не буде свободи. Просто аргументів для себе самого не вистачить, щоб пояснити таку зраду, — саме у таких категоріях я сприймав цю ситуацію.

А біль? По-перше, твій біль невідомий нікому. Його відчуваєш лише ти сам. По-друге, твій біль — то твоя проблема і більше нічия.

Уявімо, якби я зійшов з дистанції у вересні 2004 року: чи відбулася б Помаранчева революція, чи було б потім 5 років щеплення демократії?! Ми зараз кажемо, що нам дуже важко, що навколо у стосунках із державою багато несправедливості; а що було б, якби після Кучми не наступила демократія, продовжував би розвиватися його політичний спадок?

Інше питання, що хвороба сама по собі перетворилася на політичний чинник і причину майбутньої кризи. Ми старанно приховували хворобу. 80 % моїх найближчих соратників не знали про те, що чи не кожної п'ятниці вночі я роблю операцію. А вранці у понеділок я знову іду на роботу. І в такому режимі я працював весь 2005-й і весь 2006 рік. Більшість тих операцій я робив за кордоном, бо у нас не було необхідного обладнання. Я розумію, що це усе дуже деморалізовувало команду. Вона втратила стрижень і почала розпадатися. На шаховій дошці влади почалися маніпуляції і рокіровки, пішаки рвалися у королеви.

За моєю спиною відбувалися певні контакти осіб, втаємничених у перебіг хвороби. Суть тих контактів зводилася до одного простого твердження: він не сьогодні-завтра помре, давайте домовлятися! Із таким багажем ми вступали у фінальну частину виборчої кампанії.

* * *

Мабуть, варто повернутися до того, що мене турбувало на мітингу в Чернігові 5 вересня 2004 року: здоров'я мами.

Хвилювання останніх років підірвало її життєві сили. Влітку стався інфаркт, а в лікарні згодом діагностували рак.

Ми намагалися регулярно її навідувати, не було такого дня, щоб хтось не приїжджав до мами у Феофанію: брат, онуки, Катя. І тут я зникаю! Мамі про отруєння, звичайно, не говорили. Казали, що йде виборча кампанія, що просто нема можливості, нема часу. Але минали тижні, і мама почала усе частіше питати: «А де Вітя? Чого його нема?» Треба було йти на сповідь до неї.

Ми їй нічого не говорили, але я думаю, що вона усе знала. Мама усе знала...

Я прийшов до неї. Вона подивилася на моє змінене хворобою обличчя... Мама ніколи не була дипломатом і завжди усе говорила прямо, навіть трохи різкувато це могло звучати. Вона подивилася на мене:

— Вітю, який ти страшний! Але ти сам це вибрав...

Розділ 17
ЗАЛАШТУНКИ МАЙДАНУ

Бомба під офісом. — Ніч вибору. — Перші дні Майдану. — Президент Янукович. — Обираючи між діалогом і конфронтацією. — З Кучмою в гості до Пінчука. — ПІСУАР. — Чи був можливий силовий сценарій? — Наближення розв'язки. — Моменти щастя. — Конституційна реформа. — Інавгурація: до, під час, після.

Надвечір 21 листопада, в день другого туру голосування президентських виборів, я мав приїхати до прес-центру, який ми орендували у Києво-Могилянській академії. Порядок денний був цілком очевидний: спілкування з пресою щодо перебігу виборів — з місць надходила інформація про масштабні фальсифікації. У певний момент мені телефонують: «Вікторе Андрійовичу, надзвичайна ситуація — ми виявили загрозу. Ви не повинні нікуди виїжджати! Чекайте на нову інформацію!» Я отримав від охорони відповідні директиви, вони змінили час мого приїзду до прес-центру, але жодних подробиць мені в той момент не повідомили.

Коли я приїхав до прес-центру, мені доповіли, що біля нашого офісу на Боричевому Току була знайдена машина із вибухівкою. Там було близько трьох кілограмів пластиду. Спеціалісти стверджували, що цього було достатньо, щоб знищити і зруйнувати все у радіусі 20 метрів, але і на відстані 120 метрів наслідки вибуху були б фатальними.

Виконавці були випадково затримані того самого дня. Згодом відбулося слідство. Більшість обставин підготовки цього теракту вже не є таємницею, хіба за винятком кінцевого замовника. Я думаю, що у цієї історії ще може бути досить несподіване продовження. Але не тут, не зараз і не я маю про це розповідати. В контексті подій того дня це був лише один із епізодів, який створював емоційне напруження. Проте подій було так

багато, і емоційно вони сприймалися так гостро, що часу і сил на осмислення чергового можливого замаху просто не залишалося. Того дня були інші епізоди, які сприймалися навіть більш чутливо: наприклад, 5-й канал показував колони автобусів із «відкріпниками» та молодих хлопців, які лягали під колеса цих автобусів, щоб вони не могли виїхати з Києва. Масштаби маніпуляцій викликали огиду.

У той самий час надходили десятки і сотні повідомлень з усієї України про недопуск спостерігачів на дільниці, про маніпуляції із відкріпними посвідченнями, із голосуванням на дому, із зростанням явки виборців уже після закінчення голосування на дільницях. Усе це не залишало ілюзій щодо того, яким буде результат.

Відразу після закриття дільниць соціологи оголосили результати екзит-полу. За його даними за Ющенка проголосували 54 % виборців, за Януковича — 43 %. Потім ці дані були уточнені. Але ці нюанси мали значення тільки з академічної точки зору — кінцева різниця між кількістю голосів була близькою до 2 мільйонів 700 тисяч. І ця різниця була не на користь діючого прем'єра. Натомість Центральна виборча комісія показувала зовсім інші цифри. Результати ЦВК були протилежними тим, які ми отримали завдяки екзит-полу і нашому власному паралельному підрахунку голосів.

Отже, надворі глуха ніч, ейфорія від результатів екзит-полу минула, і в цей момент ми отримуємо інформацію від ЦВК і бачимо, що відбуваються якісь дуже підозрілі маніпуляції із даними.

Перше, що впадало у вічі, — це стрибок явки виборців у кількох регіонах на сході. Станом на 19-ту годину явка у Донецькій області була 74 %. А після закриття дільниць лише за годину явка нібито «стрибнула» на 22 %! Тобто протягом усього дня голосування йшло з середніми показниками близько 7 % на годину, і раптом в останній момент на дільниці «прибігла» відразу купа народу. Так не могло бути в природі, ніхто не міг повірити, що явка у Донецькій області могла бути 96 %! Потім, коли ми отримали протоколи по окремих дільницях, ми побачили і 100 % явки, і 103 %, і навіть більше.

У мене не було сподівань, що із тим складом ЦВК можна шукати правди. Але разом з тим мене дивувало, наскільки примітивним був спосіб фальсифікації, який обрали влада і ЦВК. Процес підрахунку голосів є максимально простим. Це арифметика. І усі маніпуляції стають помітні на будь-якому з етапів, питання тільки в точності оцінки їх масштабів. Тому коли після 20-ї години вибори закінчилися — кількість людей, які взяли участь у голосуванні, не повинна зростати, а вона зросла! Ми це бачили, і ми оцінювали різницю у кілька мільйонів «домальованих» голосів. Це примітивні речі, і це — злочин. Я не міг повірити, що так відкрито можна ігнорувати закон. Зрозуміло, Ківалов — це «шістка», заєць, якого посадили, і він б'є в барабан — він як у цирку виконував ті завдання, які йому наказували. І все одно це дивувало!

Ми перед виборами багато разів зустрічалися із Ківаловим. Голова ЦВК не відмовлявся від зустрічей зі мною, хоч і розумів, що я є опонентом тієї влади, союзником якої він був. І тому, коли в ніч на 22 листопада він уникав зустрічі зі мною, я сприйняв це як прояв цинізму. Ми отримали масу інформації з місць про сотні, а на той момент, може, навіть про тисячі порушень виборчих прав, ми бачили маніпуляції із підрахунком голосів у ту ніч, і я хотів почути якісь пояснення безпосередньо від голови ЦВК: що, до біса, відбувається в країні?!

Проблеми почалися від самого порога Центральної виборчої комісії: мене не пускають всередину! Це було, безумовно, принизливо: я кандидат у президенти із посвідченням у руках, я маю повне право бути в ЦВК. Я піднімаюся сходами, далі — скляні двері, я бачу, як з того боку бігають депутати, міністри, представник Януковича в ЦВК Гавриш туди-сюди бігає... А з цього боку — я, кілька наших депутатів, і перед нами — бійці ОМОНу. Гавриша пропустили, а мене — не пропустили: як мені прочитати це послання від влади? Чи може бути якась двозначність?! У тих умовах це значило, що цей інститут відмовився працювати законно.

Усе це і призвело до того, що ближче до другої години я звернувся до народу, до нації прийти зранку на Майдан. Це був крик у ніч. Але тоді ніхто не спав.

У нас не лишилося інших засобів, щоб захистити результати голосування. Вочевидь, влада була дуже сильною за лаштунками, в мороку, вночі і найбільше боялася публічного, відкритого контакту з людьми.

Тієї ночі я не міг спати. З ранку дня виборів і до наступної ночі було не до відпочинку. По-перше, ми намагалися моніторити ситуацію у ЦВК. Ми проводили паралельний підрахунок голосів. Ми отримували інформацію по первинних протоколах з дільниць. Це дозволяло зрозуміти, скільки в територіальних виборчих комісіях домалювали вночі, після закриття дільниць. Дуже важливо було зібрати якнайбільше фактів фальсифікацій. Масштаб фальсифікацій було встановити не дуже складно, значно важче було збагнути, в якому регіоні якими методами досягли злочинного результату: де за допомогою голосування на дому, де з відкріпними талонами попрацювали, де просто «перемалювали» протоколи. Коли я дістався кабінету Ківалова, я запитав, чи будемо ми мати остаточну цифру виборців, які взяли участь у голосуванні. Ківалов відповів — ні.

Я очікував, що буде серйозний бій, але не очікував такого формату і такого масштабу.

Існує міф, нібито зранку у понеділок я розмовляв із президентом Кучмою і про щось там домовлявся. Насправді на той момент нам було невимовно складно спілкуватися з владою, вона настільки глибоко ізолювалася, що нам було простіше говорити з міжнародними організаціями, ніж із власним президентом. З Кучмою тоді і ще кілька днів не було жодних контактів. Перша моя зустріч із Кучмою відбулася тільки в п'ятницю, під час першого раунду круглого столу.

Вже з самого ранку на Майдані стояло понад 10 тисяч людей. Ближче до 11-ї години я був на головній трибуні мітингу:

Дорогі брати і сестри!

Я прошу вибачення у кожного із вас, що сьогодні замість величавого національного свята ми ще чіпляємося на цих горбах для того, щоб продемонструвати одне — воля народу незлам-

на, вибір виборця святий, і ніхто його не може сплюндрувати. Я хочу сказати, що у кожної нації є зламні часи. Можливо, ми сьогодні займаємося тим, чим повинні були займатися в 1991 році. Але на нас випала місія, шановні друзі, зробити свою роботу.

Я знаю, що моя країна сьогодні переживає надзвичайно складні часи. Можливо, драматичні часи. Я знаю, що сьогодні твориться велике зло у моїй країні для того, щоб продовжити панування злочинців. Те панування, яке 14 років день відо дня було на цій землі.

Ми сподівалися, що чесно проведені демократичні вибори поставлять демократичну крапку між вибором минулого й майбутнього, ми сподівалися, що влада знайде той аргумент до свого народу, який дасть можливість мирно, з порозумінням, в єдності дати відповідь на ключовий момент — як минуле відділити від майбутнього, як зло відділити від добра. Але цього не вийшло.

З одної сторони, мої дорогі українці, я хочу вам твердо заявити — ми з вами перемогли, переміг український народ. Я не буду говорити про різні екзит-поли, ми говоримо на базі реального волевиявлення людей. Ми перемогли. І крапка.

Сьогодні ще йде дискусія в ЦВК, іде сценарій, по якому 10 днів тому мордували українську націю. Коли з кожним днем під килимом формувалася брехня, 10 днів обдурювався український народ відносно переможців першого туру, бо вони будуть працювати виключно по заданій манері — любою ціною зробити в певну годину фальсифікацію. Якщо ця фальсифікація не допоможе — іти силовим варіантом, аж до відміни виборів.

Шановні друзі! Сьогодні є той момент, коли ми повинні продемонструвати, що ми єдині, що ми укупі. Я хотів би всіх вас закликати, незалежно від того, де ви родилися — чи в Києві, чи на Донеччині, чи на Полтавщині, чи на Вінниччині.

Друзі, можна захистити народний вибір. І тому я хотів би перед вами ще і ще раз сказати те, що в цю ніч було найбільш ґвалтівливим по відношенню до виборця, до українського народу. Звичайно, ми чекали фальсифікацій, звичайно, ми чекали, що цей народ буде ця влада дурити, що декілька днів тому прем'єр-міністр казав: «Виктор Андреевич! Вы помните, новая власть уже есть. Нас никто оттуда уже не выдавит».

Знайте — вас звідти видавлять, видавлять мільйони, десятки мільйонів чесних виборців України. Але коли сьогодні, отримавши повідомлення аналітиків, штабів, політологів, я вчитувався в рядки тих порушень, тотальних порушень, які відбулися в Луганській, Донецькій, Харківській, Полтавській областях, — ви знаєте, голова не хоче сприймати, розум відмовляється сприймати той рівень злочинності, фальсифікації, який допущений на цій території.

Перше питання — це стосується явки виборців. На Донеччині на кожній третій дільниці явка була більше 100 %. У Луганську у Перевальському районі, 109 округ, 135 дільниця, проголосувало 101,25 %. У 114 окрузі на 148 дільниці проголосувало ще більше — 102,98 %. 89 дільниця — ситуація подібна, але ще краща — там проголосувало 104,74 %.

Шановні друзі! У Біловольському районі із 20 893 виборців проголосувало 20 790 осіб, що становить 99,79 %, і з них за Януковича — 98,70 %.

Станом на 20.00 21 листопада на Луганщині проголосувало 81 % виборців. За даними, які знаходяться в ЦВК, — 88 %. 7 % фальсифікації по явці, очевидна, конкретна система вбивання, яка відбулася тільки по одній позиції — позиції явки.

Такі махінації відбувалися після того, як збільшилась кількість дільниць в області. При особистій участі міліції були вигнані всі спостерігачі з дільниць, представники преси, у бій пішли всілякі методи — залякування, викрадення, побиття, незаконні затримування на міліцейських дільницях, окрім того, у більшості активістів Ющенка були відібрані диктофони, касети, матеріали, розбиті відеокамери, фотоапарати, знищені плівки із зафіксованими на них порушеннями, забрані особисті речі, гроші тощо.

На Донеччині після того, як закінчились вибори, зафіксована була явка 78 %. Я хочу підкреслити — після завершення виборів явка була 78 %. Чотири години після цього були оприлюднені інші результати, де явка підскочила до 96 %. Коли я пізно ввечері пішов учора до голови ЦВК і задав одне запитання: «Сергію Васильовичу, доки після закінчення виборів явка буде рости в Луганську, Донецьку, Харкові, Полтаві?»

Голова ЦВК сказав, що ще декілька годин, очевидно, будуть такі факти. Мені цієї відповіді було достатньо для того, щоб

зрозуміти, що сьогодні ЦВК пішла дорогою маніпуляції. Друга проблема, яку ми чітко ставили на виборах — це відкріпні скрині.

Всі розуміють, що на кожній дільниці є один, можливо, два відсотки людей, які здали заяви для того, щоб з відкріпними скринями до них прийшли члени дільничних комісій.

Але скажіть мені, друзі, будь ласка, як трапилося, що по Миколаївській області 35 % усіх виборців, які прийняли участь, голосували вдома? Це не фальсифікація? Практично в кожному випадку не були допущені спостерігачі від блоку наших політичних сил. У більшості випадків, як ви розумієте, ніхто ні до якого дому не їздив. Все відбувалося в приміщеннях влади — всі маніпуляції здійснювалися за відкріпними талонами.

Ми стали свідками фальсифікацій за відкріпними талонами, яких було видруковано більше в десятки разів, аніж у першому турі. Коли десятки поїздів, сформовані Кірпою, ганяють по всій Україні, щоб кожний із так званих виборців по відкріпних талонах у тій чи іншій області міг проголосувати по 5—6 дільницях. Хіба це не ганьба цій владі, друзі?

А відношення Президента України до того Закону, який напередодні прийняв Парламент України? Парламент ставив за мету мінімізувати фальсифікацію за відкріпними талонами. Цей закон був підтриманий більшістю, але президент його не підписав. Він, як Понтій Пілат, умив руки.

Ми не можемо мовчати про фальсифікації, які трапилися в Донецькій, Луганській, Сумській, Кіровоградській, Полтавській, Миколаївській областях. Декілька днів тому, виступаючи у засобах масової інформації, Олександр Олександрович давав свідчення, як за оперативними даними у Донецьку вже розроблялася ситуація, при якій після 20.00 на ДВК не повинно бути жодного спостерігача — ні національного, ні міжнародного.

Із членів комісії повинні бути виключені представники опозиційних сил — бо ми їм заважаємо, як у 1936 році учив робити «подсчёт голосов» Йосиф Віссаріонович Сталін.

Не важливо було у Донецьку, як проголосує народ, було важливо, при яких обставинах будуть рахувати голоси і фальшувати результати виборів.

Я знаю, як на моїй рідній Сумщині, у Конотопі, фізично творилося насилля над дітьми, де люди втрачали здоров'я, де люди

мають побої, де люди, які за обов'язками своїми повинні були бути на засіданні комісії ДВК, туди просто не були допущені. У Донецькій області члени моєї команди, спостерігачі, показуючи посвідчення, що вони є члени ДВК, не могли потрапити на засідання комісії. Їм бритоголові пацани кажуть: «Там уже все есть. Больше мест нет».

Але, шановні друзі, я кажу це не для того, щоб у нас опустилися руки, щоб ми подумали, що вони нас можуть перемогти. Цього не буде. Тому, не дивлячись на все це, я хочу заявити, і щоб про це почула вся Україна, — ми здатні захистити право виборця!

І тому сьогодні ми вимагаємо скасування результатів виборів по Луганській і Донецькій областях, зокрема там, де були не допущені до роботи комісій представники опозиційних блоків і партій.

Скасування результатів дільничних виборчих комісій там, де були вигнані спостерігачі — як національні, так і міжнародні. Ми вимагаємо скасування виборів по тих виборчих дільницях, де «на дому» проголосувало більше 10 % виборців. Ми вимагаємо скасування виборів там, де за відкріпними талонами проголосувало більше 4 %. Це за межею здорового глузду, це явна фальсифікація, це заперечення прав людей на чесні вибори.

Ми сьогодні вимагаємо відкриття позачергового засідання Верховної Ради, на якому розглянути питання виборів 21 листопада, і висловлюємо недовіру ЦВК. Ми заявляємо, що ЦВК стала пасивним, а в деяких випадках активним учасником маніпуляцій чи фальшування результатів виборів. Ми не віримо Центральній виборчій комісії.

Ми звертаємося до представників світової громадськості — зараз тут присутній не один десяток телекамер з різних засобів масової інформації різних країн.

Шановні колеги журналісти! Ми звертаємося до вас, зокрема, до західних засобів масової інформації. Донести правду відносно того, що твориться на виборах Президента України, що твориться в роботі ЦВК, що коїться на виборчих дільницях у містах. Це йде масове тотальне фальшування. Ми звертаємося до правоохоронців.

Ми звертаємось до громадян України. Підтримайте, шановні друзі, всенародний рух опору! Ми повинні своєю моноліт-

ністю, своєю присутністю попередити — ми сюди прийшли серйозно і надовго!

Я звертаюся до активістів опозиційних сил — прийшов час, друзі, розбивати по всьому Хрещатику наметові містечка, готуватися до акцій протесту. Я просив би сьогодні тих людей, які задіяні та дають технічні консультації по розміщенню наметів, тих, кому вони належать, розпочати цю роботу.

Ми повинні підготуватись, шановні друзі, що з нашою столицею в унісон заспівають всі області України. У кожному обласному центрі повинно розбитись наметове містечко під гаслами опозиційних сил. Ми приступаємо, шановні друзі, до організованого громадського руху опору «За чесні вибори в Україні».

І тому у виборчому штабі опозиційних сил щойно був створений постійно діючий комітет по захисту волі народу.

Шановні друзі, я переконаний, що ми, як чесний народ, переживемо цей складний іспит, доб'ємося перемоги, яку визнає влада. Тому я хочу звернутися до кожного із вас і сказати: мої дорогі друзі, не розходьтесь! Будьте на Майдані. До нас з усієї України на поїздах, автомобілях, літаках їдуть та ідуть десятки тисяч людей.

Тому, шановні друзі, ми перш за все повинні зуміти — залишитись на Хрещатику, розбити намети та бути готовими до роботи у цих складних умовах. Тому збережіть цей дух, який у вас зараз є, бо вашими вустами зараз говорить ваша Віра, а це — головне, що дає сили.

Слава Україні!

Це був досить емоційний виступ, але надто складно було говорити спокійно після безсонної ночі, коли мільйони людей почувалися обманутими й ображеними. Через декілька годин після початку мітингу на Майдані було більше 100 тисяч осіб.

* * *

Наступного дня Верховна Рада України зібралася на позачергове засідання. У тій ситуації Парламент не міг не зібратися:

Україні був конче потрібний майданчик для діалогу. Те, що відбулося в останні дні, вимагало оцінок, і серед головних питань було питання політичної відповідальності. Кучма тоді не виконав функції гаранта Конституції — він не захистив права українців на вибір. Янукович, як голова виконавчої влади, не виконав своїх обов'язків по десятках позицій, починаючи від списку виборців. Три мільйони українців не знайшли себе в списках виборців і по суті були обмежені у праві обирати. Хто мав відповідати за це, як не голова виконавчої влади?! Хто був винний в адміністративному тиску на бюджетників, податкової — на бізнес?! Кожного разу відповідь на ці питання була та сама — влада! Саме про це я говорив з трибуни Парламенту. Ми вимагали засудження фальсифікацій. Конструктивним виходом із ситуації, що склалася на той момент, видавалося скасування Верховним Судом виборів на тих дільницях у Донецькій, Луганській, Одеській, Сумській областях. Тільки у цих регіонах сумнівними видавалися близько 1,5 мільйона голосів.

Після мого виступу було ще кілька. Але треба визнати, що зал був напівпорожній, і все, що я говорив, — то більше стосувалося тих 100 тисяч, які стояли навколо Парламенту, далі — на Майдані, і тих, хто дивився телетрансляцію по всій Україні.

Коли з трибуни говорили вже Пустовойтенко та Мартинюк, до мене підійшов Ігор Рафаїлович Юхновський. У руках він тримав старовинну Острозьку Біблію. Тривають дебати, балкони кричать, зал вирує... Він підходить і каже, що це той самий момент, коли ви, Вікторе Андрійовичу, повинні встати і скласти присягу. Я щиро не хотів цього робити. І собі, і йому я пояснював, що йде політичний процес і легітимність повинна бути основним його елементом. Це неприпустимо! Ігор Рафаїлович дуже довго стояв наді мною. В останні 15 хвилин він сідає біля мене і з притаманною йому педантичністю починає монотонно говорити, мовляв, Вікторе Андрійовичу, ви повинні зараз вийти на трибуну, скласти присягу, вибори відбулися, ви перемогли — це вже факт, а ми повинні йти далі! Він все для себе вже вирішив. Я пояснюю йому, що тут є питання щодо самої

процедури, яка встановлена Конституцією України, традицією, яку ми маємо шанувати і виконувати: я не можу вийти за трибуну і сказати, що я — президент. Це звучить некоректно і це може бути сприйнято надто по-різному і не завжди позитивно. Натомість навколо мене зібралося з півтора десятка колег, і вони почали підтримувати Юхновського: «Ігор Рафаїлович розумну річ каже! Присяга засвідчує наше переконання, це те, у що ми беззаперечно віримо і не маємо наміру від цього відступатися!» І вони мене переконали.

Ігор Рафаїлович піднявся на трибуну і за пару хвилин спричинив паніку в президії:

Шановний Володимир Михайлович, шановні депутати!

Я, Юхновський Ігор Рафаїлович, старійшина Верховної Ради України, перед смертельною загрозою, що нависла над Україною, урочисто перед Богом Всевишнім і перед народом України проголошую, що на основі істинного волевиявлення народу Віктор Андрійович Ющенко обраний Президентом України.

Великий народе України від Сходу до Заходу! Будь разом з новим Президентом. Прошу вас, Вікторе Андрійовичу, на цій старовинній...

ГОЛОВА. Виключіть мікрофон! Виключіть мікрофон!
Я ще раз хочу... не влаштовуйте комедії!
Виключіть мікрофон!
(...)

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. Я прошу вас, Вікторе Андрійовичу, на цій п'ятсотлітній Біблії Острозькій прийняти присягу по Конституції на вірність народові України!

ГОЛОВА. Шановні народні депутати, обговорення питання: «Ситуація, що склалася у зв'язку з виборами» — у Верховній Раді України завершено.

Додаткове засідання Верховної Ради України оголошую закритим.

Так цю частину історії зафіксувала стенограма того засідання. Коли я вийшов за трибуну і почав зачитувати текст присяги,

Литвин закрив засідання і втік із зали. Натомість наша фракція і балкон влаштували овацію.

* * *

Процес набував небезпечної некерованості для влади. Міністерство закордонних справ збунтувалося й оголосило, що вважатиме новообраним президентом Ющенка. Десь так, вочевидь, ситуацію розглядала і більшість тих, хто стояв на Майдані. Ввечері після мітингу Тимошенко закликала людей іти до Адміністрації Президента України. І це був ні з ким не узгоджений експромт. Тим не менш ми рушили від Майдану Незалежності вгору по Інститутській до Банкової.

Чи був у цей момент ризик зіткнень з ОМОНом, ризик пролиття крові? Вочевидь, такий ризик був. Це була абсолютно непідготовлена імпровізація, по суті авантюра. Тоді я сказав, що я не буду брати участі у блокуванні Адміністрації Президента. Я був переконаний, що це не могло читатися як правильний вчинок, але зупинити Юлію Володимирівну було вже неможливо. Коли вирішили йти на Банкову, я сказав, що я дійду до Національного банку, але стояти під Адміністрацією Президента як лакей і чекати, коли сторож винесе мені ключі, я не буду! Це мало б дуже дивний вигляд.

Вважаю, що це був один із найгостріших моментів історії Майдану: саме під час цього походу на Банкову у міліції могли не витримати нерви, досить було найменшої провокації — і почалися б неконтрольовані процеси. Зрозуміло, що всі пориви Майдану треба було спрямовувати, але робити це коректно, тактовно: не переходити закон, не давати підстав для провокацій. Моя присутність на чолі колони могла бути сприйнята як спроба захоплення органів державної влади, а це є підставою для оголошення надзвичайного стану в Україні, застосування сили, арештів.

Я пройшов кілька сотень метрів по Інститутській під мокрим снігом, а потім відійшов від колони.

Тимошенко та ще 10—15 депутатів від опозиції пішли на Банкову. Вулиця була перекрита кількома кордонами спецпідрозділів міліції в шоломах та із залізними щитами. Ситуація дійшла до тієї сили напруження, що будь-який жест, вигук, підкинута провокаторами петарда могла бути трактована міліцією як загроза. Можливість силового сценарію ставала з кожною хвилиною усе більш вірогідною. У цей момент люди принесли квіти — жовтогарячі гвоздики — і почали встромляти їх у щити міліції. Тимошенко пізніше розповідала, як вона приєдналася до цієї квіткової акції, почала говорити із хлопцями з ОМОНу. Напруга у якийсь момент спала. Люди кричали «Міліція з народом!», співали «Червону руту» і Гімн України.

Взагалі в історії Майдану було кілька моментів, коли ситуація могла піти за зовсім іншим, значно менш миролюбним сценарієм. У нашому штабі були свої яструби, які вважали, що треба брати штурмом Адміністрацію Президента і Кабінет Міністрів. Я питав їх: навіщо це вам?! Зачекайте трохи: ви зайдете туди легітимною владою! Подібні плани тоді множилися із якоюсь неймовірною силою.

Одна із ініціатив передбачала захоплення будинку Уряду. Там була ідея закупити драбини і через вікна високого цокольного поверху входити до установи. Я категорично не міг зрозуміти, навіщо це робити?! Це була б дискредитація помаранчевого руху. Я запитував себе й інших: що б було, якби ми захопили усі ті поверхи, підвали, ліфти — а далі що?! Для чого це потрібно? Я намагався пояснити, що такими діями ви посилаєте негативний сигнал тому люду, який стоїть на майдані, бо акції втрачають ненасильницький характер. Я казав: у вас є тільки один варіант туди прийти — легітимно!

Був план захоплення Адміністрації. Планувалося, що 24 депутати несуть народну петицію Майдану. Їх мають пропустити через кордони. Хоча це ще під великим знаком питання — чи пустять, але версія така була. І друга біда в тому, що президент на роботу не ходить, а отже, нема кому передавати там петиції. Але добре: уявімо, що вони заходять, незалежно від того, є в

У дні перемоги Майдану. Грудень 2004 року.

У день інавгурації 23 січня 2005 року на Майдані Незалежності у Києві.

Серед гостей — президенти Польщі Олександр Квасневський та Чехії Вацлав Гавел. Разом з ними — Колін Павелл, державний секретар США.

Юлія Тимошенко
і Петро Порошенко —
кандидати на посаду
прем'єр-міністра України.

Призначення першого помаранчевого уряду. 2 лютого 2005 року.

Нарада у Секретаріаті Президента щодо внесення змін до бюджету 2005 року. Доповідає міністр фінансів Віктор Пинзеник.
18 березня 2005 року.

Прес-конференція, на якій була оголошена відставка уряду Юлії Тимошенко. 8 вересня 2005 року.

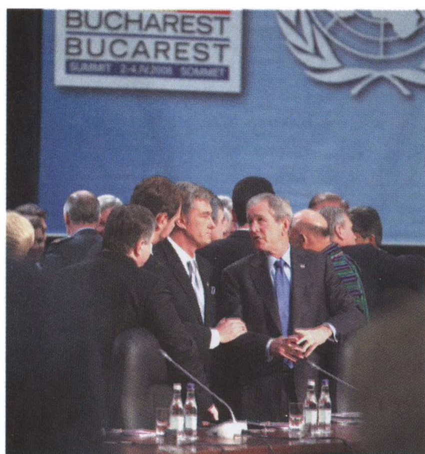
Прес-конференція у Верховній Раді України після призначення прем'єр-міністром Юрія Єханурова. 22 вересня 2005 року.

Триває Коаліціада. З прем'єр-міністром Юрієм Єхануровим, головою Парламенту Олександром Морозом та головою Секретаріату Президента Олегом Рибачуком. Липень 2006 року.

З прем'єр-міністром Віктором Януковичем під час політичної кризи у травні 2007 року.

З Джорджем Бушем, президентом США, на саміті НАТО у Бухаресті. Квітень 2008 року.

З Марією та Лехом Качинськими, президентським подружжям, під час візиту до Польщі. Травень 2006 року.

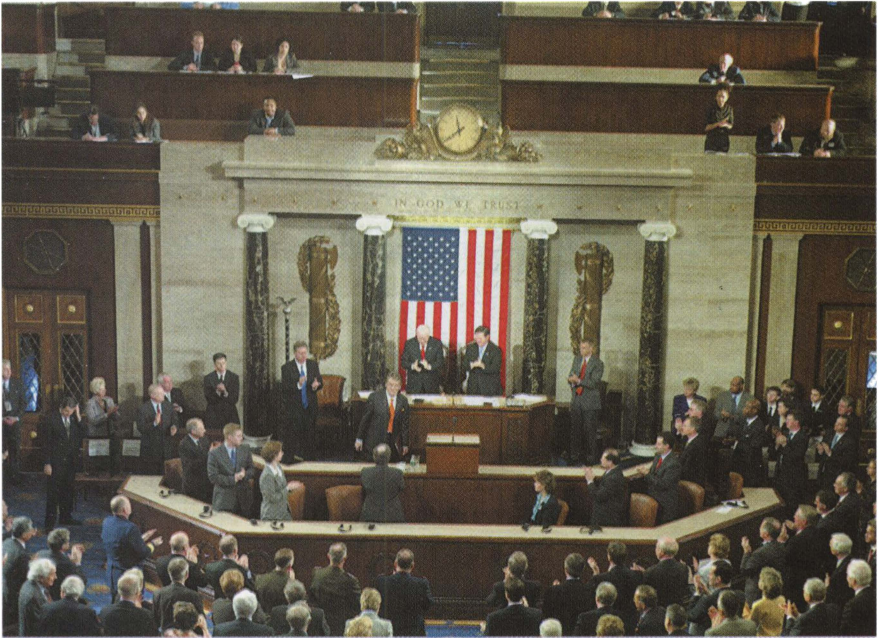
З президентом РФ Володимиром Путіним.

Під час саміту Україна — ЄС у Парижі. З Хав'єром Соланою, Жозе Мануелем Баррозу та Ніколя Саркозі. Лютий 2008 року.

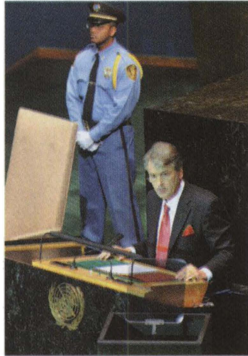
З королем Швеції Карлом XVI Густавом та королевою Сільвією. Вересень 2008 року.

Виступ перед Конгресом Сполучених Штатів Америки. Квітень 2005 року.

З Гордоном Брауном, прем'єр-міністром Великої Британії, в офіційній резиденції на Даунінг-стрит, 10. Травень 2008 року.

Виступ в ООН. Вересень 2009 року.

З Ангелою Меркель, канцлером Німеччини, під час її візиту в Київ. Липень 2008 року.

За лаштунками протоколу.
1. З Джорджем і Лорою Буш у Софії Київській. Квітень 2008 року.
2. Із прем'єром Латвії Іварсом Годманісом та президентом Литви Валдасом Адамкусом у Тбілісі під час російсько-грузинської війни.
3. Із міністром закордонних справ України Володимиром Огризком під час Форуму у Давосі, Швейцарія. Січень 2008 року.
4. Під час вручення мантії почесного професора Університету Кореї. Сеул, грудень 2006 року.

У соборі Святого Петра у Римі та зустріч із папою Бенедиктом XVI. Червень 2009 року.

З держсекретарем США Кондолізою Райс на ґанку української резиденції під час Форуму у Давосі, Швейцарія. Січень 2008 року.

З найвищою людиною планети Леонідом Стадником. Березень 2008 року.

З Ангелою Меркель на майдані перед Секретаріатом Президента України. Липень 2008 року.

З головою Секретаріату Вірою Ульянченко у день її призначення 21 травня 2009 року.

Мішель Платіні, голова УЄФА — у справах. Перед нарадою щодо організації Євро-2012. Липень 2007 року.

Робочий кабінет президента. Тарасик прийшов у гості на роботу.

З президентом Грузії Михайлом Саакашвілі. Листопад 2009 року.

Нарада із лідерами політичних партій перед підписанням Універсалу національної єдності та його підписання. Серпень 2006 року.

Під час «газових війн».

У головній диспетчерській Укртрансгаза 31 грудня 2005 року.

Нарада у Секретаріаті Президента у грудні 2005 року.

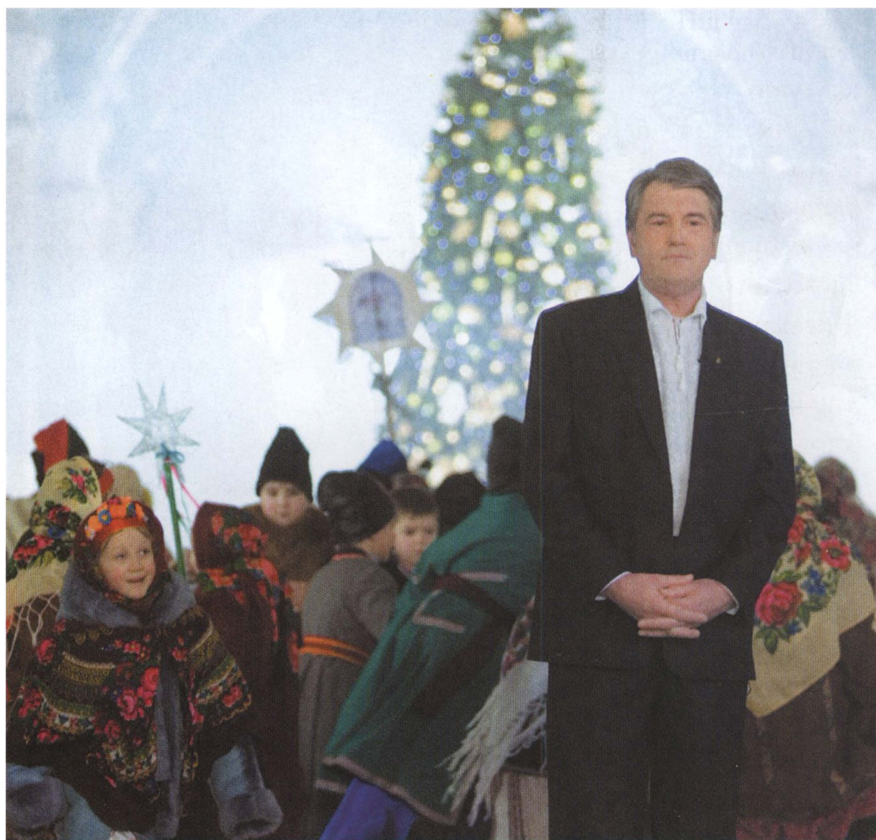
Під час переговорів із прем'єр-міністром Чехії Мірекoм Тополанеком щодо розв'язання європейської газової кризи. 9 січня 2009 року.

Повінь у Прикарпатті.
Липень 2008 року.

Запис Різдвяного телезвернення. Грудень 2009 року.

АП президент чи нема, передають в секретаріат петицію, розпочинають голодування, вимагають зустрічі з президентом. А наступного вечора починається друга частина: ми всі прямуємо до Адміністрації і беремо її. Це був іще один із варіантів, навколо якого у нас були гарячі дебати: я не міг зрозуміти, навіщо це робити.

Я був противником захоплення урядових будинків на Грушевського та Банковій. Це видавалося мені дуже небезпечним. Насамперед це давало владі підстави застосувати силу проти маніфестантів, пролити людську кров. Ніхто не міг гарантувати, що під час зіткнень не буде жертв. За тією інформацією, якою ми володіли з різних джерел, Адміністрацію охороняло 700—800 бійців спецпідрозділів, озброєних бойовою амуніцією. У силовому сценарії влада мала перевагу і значно більше простору для маневру, ніж протестувальники. Найважливішою, найсильнішою стороною мирного протесту була і завжди є його легітимність. І тому першою жертвою ескалації та насильства була б втрата легітимності. Насильство знищує моральну перевагу мирного протесту.

Доходило до сварок, були такі моменти, коли я рекомендував деяким друзям збирати речі і йти додому. Були образи, були у відповідь сказані слова, мовляв, я на Майдан завтра не прийду. Це були досить гострі дискусії. Але завдяки їм вдалося утримати мирний дух Майдану.

Так, для того, щоб зігріти людей, ми зайняли Український дім, Жовтневий палац, Будинок профспілок, були домовленості із Київською адміністрацією. Але там була практична необхідність, попри те, що деякі «захвати» відбувалися дещо експромтом, якщо вірити розповідям окремих «польових командирів» Майдану. Але у випадку із будинком Кабінету Міністрів і Адміністрації Президента було складно зрозуміти необхідність подібних акцій.

Часом перебіг подій був настільки динамічним і щільним, що зараз уже складно виокремити із загального концентрату окремі факти. Найбільш важливі, найбільш яскраві події, найгарячіші

мітинги зазвичай відбувалися на Майдані у вечірній час. Усі мої виступи, як правило, були саме ввечері: день був заповнений нарадами, якимись сценаріями у Парламенті, переговорами, врешті-решт, лікуванням, але найактивніший діалог із Майданом розпочинався саме під кінець робочого дня, коли всім треба було виговорити все, що побачили і що зробили за день.

У тому, що відбувалося на Майдані у ті дні, відчувалася якась містика: я від багатьох чув і тоді, і багато років потому про відчуття якогось особливого стану урочистого піднесення і впевненості у своїх силах. Так буває, коли людина живе і діє у Дусі. І так весь Майдан у ті дні жив і діяв у Дусі. У тому дійсно була якась містика, і я добре пам'ятаю ті вечори, коли ти стоїш на трибуні, коли сипле дрібний сніжок чи періщить мжичка, а перед тобою хитається живе море схвильованих людей. Море плакатів: з твого села, з сусіднього села, з міста, де ти вчився в університеті, з Чикаго, з Тбілісі, з Кракова, з Півдня і з Півночі, з України і не з України — не було такого місця на карті, яке б не з'явилося на плакатах і прапорах Майдану. На Майдан зійшовся весь світ! Я не можу передати, наскільки був важливим для мене той момент, коли я бачив і відчував увагу цього моря до моїх слів.

Я часто брав із собою дітей, мені здавалося, що і старші, і менші сприйматимуть Майдан як дуже важливий урок у своєму житті, як урок людської гідності. Майдан зібрав людей в погонах і цивільних, митців, інтелігенцію, студентську молодь, яка найближче сприйняла і найпотужніше підтримала помаранчевий рух. Але найбільше мене тішили ті прості люди, які приїхали з найбільш віддалених сіл і які сприймали Майдан як свою місію. Я дякував їм кожного дня. Сотні і тисячі разів я сказав слово «дякую», поки стояв на Майдані. Я знав, що вони кожний вечір чекають на ці слова.

Треба розуміти, що ці дні були також днями, коли моя хвороба сягала свого апогею. Дні до кінця грудня були насправді найтяжчими. Це був той стан, коли я продовжував жити на потужних знеболювальних. Вони давали мені можливість виходити

ввечері з родиною на мітинг. Уся Помаранчева революція, і не тільки революція, пройшла на ліках: окрім знеболювального було ще багато препаратів, які стосувалися функціонування різних органів організму. І в цьому було ще одне диво Майдану: виходиш на мітинг у стані абсолютно хворої людини, знесиленої важким днем, переговорами і нарадами, а тільки-но вдихнеш дух Майдану — з'являється таке натхнення, яке дозволяло відчути друге і третє дихання. Майдан лікував ліпше за будь-якого професора медицини.

Той день завершився не так дивами Майдану, як телефонними переговорами. Влада нібито продовжувала ігнорувати опозицію, утім зі списку тих, хто телефонував того вечора, та змісту їх запитань можна було б припустити, що деякі з тих дзвінків були інспіровані з найближчого оточення Леоніда Даниловича. Вже тоді досить нав'язливо намагалися з'ясувати, навіщо було блокувати органи державної влади. Насправді деякі процеси, які мали характер народної самодіяльності, було досить складно регулювати штабними директивами. Тим більше, що в самому штабі досить часто були різні уявлення щодо того, яка тактика найбільше відповідає ситуації. Мені в той момент видавалося, що, наприклад, будинок уряду не варто було брати у таку щільну облогу. Мені видавалося «педагогічно» більш правильним влаштувати «коридор сорому» — нехай члени уряду тим коридором до будинку Кабінету Міністрів походять — в очі людям позаглядають, послухають, що люди про них собі думають. Я думаю, якби прем'єр-міністр кілька разів пройшовся через такий коридор, це було б для нього важливим досвідом.

З іншого боку, було досить багато дзвінків, які декларували підтримку і просто намагання якось допомогти.

Голосів солідарності з Майданом ставало щодень більше. Вже наступного дня — 24 листопада — преса почала публікувати перші такі свідчення міжнародної підтримки.

Колишній державний секретар США Мадлен Олбрайт у той день опублікувала свою заяву: «Україна була, Україна є і Україна буде демократичною!»

Канцлер Німеччини Герхард Шрьодер засудив масові фальсифікації і приєднався до позиції Організації з безпеки і співробітництва в Європі: «Мені нема в чому сумніватися з приводу того, про що говорять спостерігачі ОБСЄ, тобто про те, що в Україні мала місце масова фальсифікація виборів».

Несподівано підтримав Михайло Горбачов, порівнюючи Київ із Берліном у 1989 році: «Те, що відбувається в Україні, — це свідчення того, що впала друга стіна».

Папа Римський Іван Павло II вітав тоді наших прочан українською: «Дорогі, запевняю вас і весь український народ, що в ці дні я особливо молюся за вашу улюблену батьківщину».

Вочевидь, це була тільки частина добрих слів і привітань, які звучали на підтримку українського Майдану. Одночасно це означало, що після заяв спостерігачів пішла друга хвиля, яка засвідчила, що міжнародна дипломатія почала працювати. Дуже важливою була низка заяв з боку США та інших найбільших світових гравців, які не визнавали вибори в Україні.

На цьому фоні з'являються перші варіанти врегулювання кризової ситуації. Того дня я висловився про можливість переголосування як один з пунктів антикризового плану. Я вже зараз не можу пригадати, хто саме з посередників запропонував цю ідею, але з контексту моїх тодішніх публічних висловлювань відчувалося, що це була саме відповідь на одну із заочних пропозицій діалогу. Тоді я казав: якщо влада хоче провести повторне голосування по другому туру — ми не заперечуємо і готові, але перед цим ми маємо підписати закон про заборону голосування за відкріпними талонами, а окрім цього, нам треба було змінити склад ЦВК. Також я заявив, що готовий до врегулювання ситуації, що аж ніяк не означало визнати фальсифіковані вибори. Я ще і ще раз публічно наполягав на тому, що першим кроком врегулювання конфлікту має стати перегляд результатів вибору по тих областях, де відбувалися грубі цинічні порушення закону. Того дня на денному мітингу на Майдані я повідомив, що до Києва із посередницькою місією має прилетіти Президент Польщі Олександр Квасневський. Він мав певні повноваження

від Європейської комісії, щоб знайти спосіб політичного врегулювання, та був одним з тих, з ким я розмовляв телефоном напередодні ввечері.

Ситуація розвивалася нелінійно: одночасно запрацювала така кількість сил і різних векторів, що спрогнозувати зранку, якою вона буде вже ввечері того самого дня, не міг ніхто. Майдан перетворився на чинник не тільки внутрішньої, але і зовнішньої політики. І це мало для президента Кучми несподівані наслідки: раптово він перетворився на центр уваги світових лідерів. Перед тим Леонід Данилович досить довгий час знаходився в «холодній ванні»: це ще не була міжнародна ізоляція, але сказати, що за західним кордоном до нього ставилися тепло, — це було б великим перебільшенням. Достатньо згадати Саміт НАТО в Празі у листопаді 2002 року, коли після скандалів із плівками Мельниченка, зникненням Георгія Гонгадзе та сумнівною історією з «Кольчугами» Президента України «відсадили» подалі від лідерів Сполучених Штатів і Британії, поруч з якими зазвичай керівництво України засідає на міжнародних зустрічах. Того разу Президент України отримав дипломатичного щигля (навіть не ляпаса), коли вперше за багато років для розсаджування використали французьку мову, і українська делегація опинилася поруч з Туреччиною і якнайдалі від Штатів та Британії. І ось раптом Кучмі починають телефонувати: протягом одного дня йому зателефонували Верховний представник ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Хав'єр Солана, держсекретар США Колін Пауел, а зранку була розмова із Президентом Польщі Олександром Квасневським. Можливо, іще хтось телефонував — того я точно не можу знати, користуючись тільки публічною інформацією. Того самого дня Колін Пауел іще раз наголосив, що США не визнають вибори легітимними, і, вочевидь, до персональних санкцій щодо співучасників і організаторів фальсифікацій лишалося півкроку. Кучмі було про що подумати цієї днини.

Але ввечері 24 листопада ЦВК на основі фальшивих даних проголошує Януковича президентом, а Петро Порошенко, Юрій

Артеменко, Роман Зварич та ще кілька наших депутатів зупинять друк «Урядового кур'єра», на підставі якого можна вважати, що рішення ЦВК офіційно оприлюднено, а значить — вступило в силу.

Водночас того самого дня службісти «зливають» Олегу Рибачуку записи прослуховування, де, як тоді казали, «голос схожий» на голос Медведчука та ще кількох достойних мешканців Банкової. Голоси на цих записах обговорюють такі речі, що у слухачів не могла не сформуватися думка, що йдеться саме про фальсифікацію виборів і функціонування так званого «транзитного серверу». Це спричиняє грандіозний скандал у пресі. В той-таки час Кучма проводить кілька нарад, в одній з яких бере участь голова СБУ Ігор Смешко. Після цієї наради з Кучмою керівництво СБУ домовляється зі мною про зустріч, і я їду на якусь квартиру на Лютеранській.

* * *

Це був такий маленький гадючник, якась явочна квартира, дуже тісна, здається, двокімнатна. Якщо я не помиляюся, насамперед ми обговорювали питання безпеки. Тоді на повний голос заговорили про можливість силового варіанта подій. Тому на першому місці стояла мета не допустити, щоб влада пішла на застосування сили проти Майдану. По-друге, треба було шукати формат переговорного процесу: ми не могли далі говорити з Кучмою через пресу, через ультиматуми у засобах масової інформації. Така форма комунікації не наближала нас до вирішення проблеми. Тому головне питання було: як сісти за стіл переговорів, яких не бажає влада.

Ігор Смешко не справляв на мене враження людини, яка здатна використовувати систему служби безпеки для серйозних провокацій чи розправи над Майданом. Це не його почерк. Більш того, видавалося, що він буде намагатися дотримуватися якогось балансу і грати роль елемента, який буде пробувати злагоджувати, а не загострювати ситуацію. На якомусь етапі

ми вже перейшли на досить приятельський тон, почали говорити не про політику. Саме тоді я подарував йому свій пейзаж. Я дуже повільно пишу свої картини, тому кожна з них для мене безмірно дорога. Мені здалося, що в той важкий час позиція і поведінка керівника спецслужб були продуманими, адекватними і дуже правильними. Це був як орден «За заслуги».

Вочевидь, я використовував тоді будь-яку можливість, щоб донести до Кучми ті два параграфи: безпека мітингувальників і можливості для діалогу та переговорів. Я телефонував усім, хто не боявся взяти слухавку, і просив Кучмі переказувати ці два повідомлення. Але у Кучми спочатку переважав комплекс своїх аргументів: я — президент, я не буду кланятися нікому, заблокували Банкову — ну, то хай тримають! Насправді президент опинився в ізоляції. Він не міг дістатися свого робочого місця, проводив наради у лісі. Квасневський у ті дні сказав Кучмі: «Якщо ти сидиш у цьому селі — влади у тебе нема».

Отже, я стукав в усі двері, щоб посадити Кучму за стіл переговорів. У п'ятницю, 26 листопада, міжнародна місія запрацювала, у Маріїнському палаці розпочав роботу Круглий стіл.

У той день Кучма заявив пресі, що «незважаючи на численні запрошення й обіцянки Ющенка зустрітися особисто зі мною, такі зустрічі до цього часу не відбувалися». Я не зовсім розумію, що мав на увазі Президент України: це була перша зустріч за кілька місяців, і я не пам'ятаю якихось ініціатив щодо зустрічі протягом всього цього часу.

Так чи інакше, найголовніше в нашій першій зустрічі було те, що вона відбулася. Кожна сторона виходила зі своєю позицією. І в цьому був сенс цієї зустрічі — озвучити позиції. Жодних сценаріїв виходу із цієї ситуації на спільній зустрічі в цей день іще не обговорювали.

У ті дні 100—150 тисяч маніфестантів на Майдані Незалежності було звичною справою. У той самий час зі Сходу на київські вокзали почали приходити спеціальні поїзди із тисячами людей. У кількох місцях у Києві вишикувались колони автобусів. За інформацією правоохоронних органів до столиці приїхало

близька 27 000 чоловік. Було видно, що за цим стоїть добре організований, але штучний процес. Я бачив, що провладні ЗМІ намагаються нагнітати ситуацію. Було тривожно від уявлень, що може статися, коли ці люди перетнуться із помаранчевою юрмою на Грушевського та на Майдані Незалежності. І ось це сталося! Дві стихії перетнулися біля стадіону «Динамо» і... почали спілкуватися. Вони там досить жваво балакали, і дійшло до того, що мешканці біло-блакитного табору почали показувати свої намети. Наших здивувало те, що у них по суті не було чого їсти. І тоді виникає ідея: давайте будемо і їх годувати! Тобто можливий конфлікт переріс у свою протилежність.

Уся ця ситуація перетворилася на ще одну з тем обговорення. Квасневський побоювався, що два майдани спровокують зіткнення між собою і це зірве Круглий стіл. Він телефонував начальнику штабу Януковича Сергію Тігіпку і просив його прибрати з центру столиці можливу загрозу. Натомість Янукович вимагав «розпустити Майдан» і пропонував як компроміс «відвести своїх людей з привокзального майдану» — мовляв, давайте дочекаємося, коли суди приймуть рішення, і тоді ставимо крапку! Це була безглузда вимога з будь-якої точки зору. По-перше, хто б зміг тоді розпустити Майдан — сили такої в природі не існувало! А по-друге, ми б на це не пішли з міркувань тактики переговорів: якщо у нас нема плану врегулювання, розпускати Майдан просто як передумову для переговорів — не мало жодного сенсу! В принципі, якби не Майдан — не було б жодних переговорів із владою, вона б на них просто не пішла, ігноруючи опозицію.

Для наших опонентів видавалося, що вони мають кілька міцних аргументів. Вони провели вибори, мають переможні показники і рішення ЦВК, яке, на їхню думку, прийняте згідно із законом і Конституцією. Питання чистоти рук, якими це все робилося, для влади було несуттєвим.

Я бачив, що перші 6—7 днів вони були готові на будь-які дії, щоб затвердити цю перемогу. Для затвердження результатів виборів була тільки одна завада. І цією завадою був не Ющенко, а

Майдан. Ющенка можна ігнорувати, і перші дні це цілком успішно робилося. Але тисячі людей, які стояли на Майдані, були більш складним чинником, щоб ним знехтувати, обійти його. Я добре розумів, що Майдан — це голос правди, це той третейський суддя, тільки за наявності якого можна було розв'язати цю кризу.

У мене викликало захват, як це явище працювало одночасно у двох напрямках: з одного боку, збирало з усього світу президентів і дипломатів для посередництва у Київ, з іншого — Майдан працював на національне примирення. Коли між двома майданами почалися людські контакти, люди з мітингів Партії регіонів почали приходити на наш Майдан. І так два майдани поступово ставали одним Майданом. Можливо, тих людей було не так вже й багато, як для масштабів цілої країни, але мені видавалося це проявом якогось майбутнього гуртування, тяжіння до об'єднання, до злагоди в тих умовах, коли багато хто просто взявся б за зброю.

Саме Майдан в усіх його проявах зробив можливим початок переговорів між владою та опозицією за участі міжнародних посередників.

Перший раунд Круглого столу був дуже важким. Іще раз повторюся: кожний виходив із артикуляцією своєї позиції. Було кілька моментів суто технічних, які впливали на хід переговорів: Солані було складно зрозуміти певні нюанси, тому що переклад не встигав. Адамкусу теж треба було тлумачити певні положення, бо він час від часу бракував переклад. Найбільш активним під час переговорів був президент Квасневський. Ми проводили багато часу разом за редакцією пунктів переговорних положень. На першому етапі він працював у стилі «човникової дипломатії»: спочатку він обговорював певні моменти зі мною, потім — з іншою стороною. Складність і для нього, і для мене полягала в тому, що з того боку єдиним фронтом чи, радше, близькими позиціями виступали Кучма, Литвин і Янукович. На відміну від Квасневського, Гризлов провокував непорозуміння і конфлікти. Його точку зору було складно назвати конструктивною: він кілька разів виступав з такою позицією, мовляв, він взагалі не розуміє,

навіщо весь цей процес — є Конституція, якої треба дотримуватися, треба залишити усе, як є, і визнати рішення ЦВК.

У принципі весь процес відбувався досить публічно, не було нічого важливого, що я міг би назвати залаштунками переговорів, що не знайшло би відображення у моїй промові на Майдані в той день та у кінцевому повідомленні, яке перед цим зачитав у Маріїнському палаці Леонід Данилович:

Сторони виступають проти застосування сили, що може призвести до ескалації конфлікту та кровопролиття.

Друге: сторони заявляють про початок політичних переговорів про пошуки шляхів мирного врегулювання політичної кризи в Україні за участю Леоніда Кучми, Володимира Литвина, Віктора Ющенка та Віктора Януковича.

Для забезпечення переговорного процесу сторони створюють робочу групу з метою досягнення спільного рішення для врегулювання політичної кризи, яка починає роботу від сьогодні.

Сторони очікують від Верховного Суду України гласності та відкритості при розгляді скарг, поданих у зв'язку з виборами Президента України.

Увечері 26 листопада, як вже склалася традиція, я про все, що відбулося вдень, розповідав на Майдані.

Моя позиція тоді була за повторне голосування другого туру, яке мало би сенс, якби підписали закон про заборону відкріпних талонів, розпустили Центрвиборчком і сформували новий ЦВК. Іще однією умовою, на мою думку, мав би бути рівний доступ кандидатів до ЗМІ. Далі — треба було відмовитися від використання адмінресурсу. Врешті-решт, мав бути повний і жорсткий контроль за виборами з боку ОБСЄ.

Тоді на мітингу я згадував пропозиції Януковича «розпустити Майдан»:

Ця умова неприйнятна! Прем'єр до цього часу не може почути людей і їх громадянську позицію щодо виборів. Він пропонує речі, які віддаляють нас від врегулювання кризи.

Ніякі домовленості про формування уряду, розподіл портфелів, політичну реформу не вирішують питання політичної кризи.

Предметом переговорів може бути тільки проведення повторного голосування по виборах Президента України. Це суть нашої відповіді на будь-які пропозиції, які будуть виходити від Кабінету Міністрів і штабу Януковича.

Сприйміть це як наказ, прохання, молитву: без перемоги ніхто з цього майдану не повинен іти додому!

Доки ми не отримаємо відповіді, я вас прошу, стою на колінах — ніхто нікуди не розходиться! Наші ряди мають стати ще більше! Ми стаємо свідками, як за три дні ліпиться нова нація. Така нагода трапляється один раз на століття!

Буквально напередодні я став свідком іще одного доказу непереможності нації. Близько опівночі я прийшов додому і побачив, що двоє моїх молодших доньок і онучка ходять по колу і скандують гасла Майдану: «Нас багато — і нас не подолати!» Для мене це, безумовно, значило: якщо малі вивчили наше гасло, то у нас ростуть діти з іншою мораллю і силою.

* * *

Увечері 28 листопада ми вперше за багато місяців зустрілися із Кучмою вузьким колом. Кучма сидів у лісі, на робоче місце в місті його не пускали демонстранти. Я на його приватну дачу їхати не хотів. Тому зустріч була вдома у Віктора Пінчука, зятя президента і відомого бізнесмена.

Кучма досить коректно розпочав цю зустріч, хоч, думаю, до опозиції у нього була алергія. Довгий час опозиції для нього не існувало, він мислив категоріями влади і провладної більшості. Але нам треба було говорити про компромісний план. А по-друге, практично щодня з п'ятниці 26 листопада Майданом кружляли чутки щодо можливого силового сценарію. Для нас тема незастосування сили була на одному з перших місць. Також нам треба було підтримувати той діалог, який ми розпочали у п'ятницю у Маріїнці.

Зустріч тривала близько двох годин. Тема складна, у Кучми багато запитань до опозиції, у опозиції — багато недовіри до влади і президента.

На той момент ситуація психологічно уже дещо змінилася. Напередодні нашої з Кучмою зустрічі Парламент визнав результати повторного голосування 21 листопада такими, що відбулися з порушеннями і не відображають волевиявлення громадян. По суті, це рішення було екватором, переломним моментом в історії Майдану. Суботнє голосування в Парламенті — то був гарний політичний знак того, що питання сфальсифікованих результатів виборів має вирішуватися через переголосування або перевибори. Мені стало легше вести у переговорах лінію переголосування після того, як Верховна Рада прийняла ту свою постанову. Кучма зробив кілька коментарів у такому ключі, що рішення Парламенту 27 листопада є прийнятними, але не мають правової основи. Але для продовження політичних переговорів навіть це вже було дуже важливим.

Кучма до цього був незламний у переговорних позиціях. Але після цієї розмови він почав, принаймні, припускати публічно можливість переголосування чи нових виборів. Щоправда, спочатку він було говорив про нові вибори з новими учасниками. Але ця позиція була неприйнятна ні для кого.

Ту зустріч Кучма намагався ще вести з позицій сили. Але з того не могло нічого вийти, «яструби» вже не керували парадом.

Коли зустріч закінчувалася, ми проходили через вітальню, де працював телевізор. Не пам'ятаю, чи то була пряма трансляція, чи просто випуск новин, але там показували з'їзд у Сєвєродонецьку. Ще напередодні на Сході з'являється кілька ініціатив зі створення Південно-Східної автономної республіки, яку майже відразу вуличні дотепники через граничну співзвучність абревіатури перейменували на «ПІСУАР».

Ми всі — Кучма, Литвин, Плющ і я — на якийсь час зупинилися перед телевізором. Виступ присутнього на з'їзді Юрія Лужкова, якого усі звикли бачити у новинах у фірмовому кашкеті,

закінчувався словами: «Я, як мер Москви, готовий зняти свою улюблену кепку, щоб бути схожим на Януковича». Потім говорив голова Донецької облради Борис Колесников, пропонуючи створити федеративну південно-східну республіку із столицею у Харкові. А харківський губернатор Євген Кушнарьов заявив, що «впродовж тижня в Україні здійснювався ретельно підготовлений конституційний переворот за найсучаснішими технологіями, мета якого — звести на трон самозваного президента. Влада в Україні не впала, є діючий президент, повноправний прем'єр, половина України — з нашою владою, світ ні за яких умов не визнає самозваного президента». Кушнарьов досить голосно вимагав не випробовувати його терпіння і додав іще одну дивну фразу з тих, що запам'яталися з того вечора: «Я хочу нагадати, що до Києва 400 км, а до Росії — 40 км!»

Я це сприймав у той момент, як спробу розколу країни. З'їзд у Сєвєродонецьку — це був жахливий антиконституційний крок на межі зради. Мені це видавалося неприпустимим — це був шантаж розколом, це були абсолютно незаконні речі. У тих реаліях, коли Путін Януковича вітає з президентством, тисячі людей завозять до Києва, Схід клекоче і вимагає злоякісних новоутворень — у тих реаліях все це разом видавалося провокацією конфлікту до його найбільш крайніх форм.

Кучма стояв поруч і мовчки на все це дивився, але так нічого і не прокоментував, лише похитав головою і досить роздратовано махнув рукою у бік телевізора. Я так зрозумів, що він сприйняв це як спробу дрібної маніпуляції, а з іншого боку — це вже їх відповідальність.

Так чи інакше, після цієї зустрічі точка зору президента змінилася по багатьох позиціях: тут зіграв свою роль і тиск міжнародної спільноти, і люди на вулицях, і політичні оцінки, які вилилися у суботні рішення Парламенту, і спроби Януковича шантажувати його розколом — чинників було дуже багато, щоб виділити якийсь один з них.

Мені треба було реагувати на нові виклики, і реагувати гостро, тому Комітет національного порятунку сформулював свої

вимоги до Кучми як до гаранта в ультимативній формі, які потрібно виконати протягом 24 годин:

1. Звільнити Януковича з посади прем'єр-міністра за сприяння фальсифікації виборів, участь у сепаратистських акціях.

2. На вимогу постанови Верховної Ради від 27 листопада негайно внести на розгляд Парламенту кандидатури нового складу Центрвиборчкому.

3. Звільнити з посад керівників Донецької, Луганської та Харківської обласних адміністрацій — ініціаторів розколу України.

4. Дати термінове доручення Генпрокурору і СБУ відкрити кримінальну справу проти сепаратистів — розкольників України.

І саме в той момент, коли інформаційні агенції поширювали цей документ, Майданом почали ширитися чутки про силовий сценарій: нібито командувач внутрішніх військ МВС Сергій Попков вивів підлеглих з казарм і ця колона вирушила на Майдан.

Я не виключаю, що спроба якоїсь передислокації, перегрупування внутрішніх військ могла бути, але не розгін Майдану.

Вже після другого туру ситуація в Міністерстві оборони України і в армії в цілому була далеко не такою, як хотіла б того влада. У мене були і залишаються непогані стосунки із тодішнім міністром Кузьмуком. Він багато зробив, щоб ситуація тоді не почала розвиватися за силовим сценарієм. Зранку в неділю відбулося засідання Ради національної безпеки та оборони, і її рішення було — не застосовувати силу проти учасників акцій протесту. У цьому рішенні був і голос міністра оборони. За тією інформацією, що була в мене, його голос був одним із визначальних.

Ми дещо більше хвилювалися щодо можливості використання для розгону Майдану спецпідрозділів Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ. Але щодо Служби безпеки України, то після розмови з Ігорем Смешком 24 листопада

мені видавалося, що по окремих напрямках ми можемо досить серйозно на них покладатися.

Тоді склалася така думка, що більшість офіцерів Служби безпеки і Міністерства оборони почали відчувати, що Майдан — це серйозний національний рух, а не те, чим можна нехтувати. Тому найбільшу тривогу спричиняли очікування, як поводитиметься Міністерство внутрішніх справ.

На штабних нарадах і під час різноманітних консультацій ми розуміли патологічну боязливість Білоконя та рабське прислужництво, міліція була втягнена у політичний процес. Тому, дійсно, МВС та внутрішні війська сприймалися як потенційно найслабша ланка в можливому силовому сценарії.

Але тут виникає питання: хто міг би дати наказ реалізувати той сценарій? Ані прем'єр Янукович, ані голова АП Медведчук, ані міністр МВС Білоконь цього не могли зробити. Буде великою ілюзією думати, що без президента Кучми Медведчук міг видати розпорядження внутрішнім військам до якогось маневру. Це просто не його компетенція, при Кучмі таких випадковостей не могло бути, зважаючи на авторитарний стиль його правління. Янукович так само не міг дати цю команду Білоконю без погодження із президентом, бо силовики — це президентська компетенція. А Білоконь — це пішак, який буде завжди виконувати рішення Кучми. Кучма був батьком того організованого хаосу, який склався у системі влади протягом кількох останніх років. Джерелом найважливіших рішень і верховним суддею у тій системі координат міг бути тільки Кучма. Тому в цих умовах ані Медведчуку, ані Януковичу не могло навіть у голову прийти діяти на власний розсуд і давати якісь команди міністру. Міністр просто не прийме до виконання такого роду розпорядження, тому що це є рішення, яке може прийняти тільки сам президент. Дати вказівку на використання сили для розгону демонстрантів — я переконаний — міг тільки один фігурант. А у Кучми у цій ситуації не було вагомих мотивів вводити війська без колективного рішення, підкріпленого РНБО, — це занадто небезпечно відповідно до закону. Я вважаю, що поміж згаданих

у контексті цієї ситуації осіб усі були при пам'яті і психічному здоров'ї, щоб хоч хтось переступив свої компетенції і видав незаконне рішення щодо силового варіанта. Власне, тому РНБО і прийняла зранку в неділю рішення не застосовувати силу проти Майдану — звичайно, не для того, щоб хтось із членів Ради вже ввечері спробував його порушити.

Я не виключаю, що Кучмі на стіл клалися розробки різних варіантів силового сценарію, не виключаю того, що біля Віктора Федоровича також було немало прихильників, які були готові запропонувати йому гарячий проект і забризкати Майдан людською кров'ю. Але жоден рух без акцепту, без рішення Кучми був неможливий: ані в казарму увійти, ані з казарми вийти! До неділі Кучма вже психологічно зрозумів неможливість і небезпечність силового сценарію.

Для Кучми за декілька днів до своєї відставки поза Конституцією прийняти рішення про застосування зброї — це було б самогубство. А заради чого? Якби сказали, що Кучма і Янукович — це брати, що Кучма бачив Януковича своїм наступником, то навіть ці слова треба ділити навпіл. Насправді вони не були і не є такими «рідними», так — досить близькі, ніж будь-хто інший з тих, хто брав участь у політичному процесі. Янукович був його прем'єром і, наскільки мені відомо, у цих стосунках було дуже багато всякого: образ, сварок, розходжень і зближень — тобто це були робочі стосунки. Але це не ті стосунки, щоб заради майбутнього Януковича Кучма ризикував своїм майбутнім.

Окрім цих обставин, думаю, Кучма не міг не знати, що в силових структурах іде розклад і далеко не всі виконали б усний наказ, а я маю великі сумніви, що хтось за тих обставин був здатний видавати якісь письмові накази. Чомусь мені видається, що Кучма не міг не знати ще деяких важливих обставин: на бік Майдану у випадку силового сценарію була готова перейти танкова дивізія «Десна».

Коли почали поширюватися чутки щодо можливого надзвичайного стану чи якихось інших силових сценаріїв, мені передали, що «Десна» готова вийти маршем до Києва і блокувати,

принаймні кількома танками, перебазування будь-яких інших озброєних формувань. Вони були готові встати на бік повстанців. Такою була позиція командира дивізії.

Я був дуже вдячний військовим за їх прагнення зупинити силовий сценарій, але я попросив, щоб кожний робив свою справу, не треба нагнітати ситуацію, бо те, що голова може зробити, — танк ніколи не зробить.

Поки був шанс сподіватися на діалог — ним треба було скористатися. Врешті-решт, політик — це професія, через яку відбувається демонтаж конфліктів у суспільстві. За допомогою солдата це виходить з усякого погляду дорожче. Тому всі розвинені суспільства пішли дорогою діалогу: створили делеговану демократію, політичну систему, партії і саме в такий спосіб вирішують конфлікти. Функція політика — домовлятися. У солдата інша функція.

* * *

Завершення першого тижня для Майдану стало психологічно переломним моментом в його історії. Багато хто з нас тоді це ще не відчув: для цього було не досить ані початку діалогу за Круглим столом, ані суботніх рішень Парламенту, ані поступового дрейфу президента Кучми від своїх початкових позицій. Треба було ще кілька днів, щоб суспільство пересвідчилося у тому, що перелом уже відбувся.

У середу, 1 грудня, наприклад, керівник штабу Януковича Сергій Тігіпко подав у відставку і заявив, що готовий взяти участь у повторних виборах президента. Це був цікавий знак того, хто і в який спосіб тікав з того корабля. З самого початку то було дуже дивне рішення: я не пам'ятаю в історії випадку, щоб голова Національного банку одночасно був і партійним діячем, і головою передвиборного штабу: це великий клопіт — мати політизований центробанк. То була не найліпша ідея настільки нехтувати довірою до цієї інституції: надто дорога ціна за кар'єрні перспективи окремої людини. Але й те, що він пішов із

штабу Януковича і підтримав ідею Кучми про повторні вибори з новими учасниками, — це було дуже показово. Хоча в тому була невелика хитрість, і навряд чи Сергій зробив цей крок без певних узгоджень. Того самого дня Верховна Рада висловила недовіру уряду Януковича, наслідком чого мала бути його відставка. Система посипалася.

Проте я думаю, що найбільш показовим був день 3 грудня, коли Верховний Суд прийняв своє історичне рішення:

> *З огляду на неможливість установити результати реального волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі шляхом установлення підсумків повторного голосування і з огляду на те, що проведене 21 листопада повторне голосування не змінило статус кандидатів, Суд вважає за необхідне відновити права суб'єкта виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування, за правилами, визначеними Законом про вибори президента. (...) Рішення остаточне й оскарженню не підлягає.*

У той момент, коли у Верховному Суді головуючий зачитував своє рішення, я саме їхав на Майдан. І коли я знову повторив слова судового рішення — Майдан знову вибухнув емоціями! Це було фантастично! Рішення Суду формально демонтувало усі барикади, які влада збудувала на дорозі народного волевиявлення і демократії.

> *Віднині Україна є демократичною державою, я хочу вітати вільних громадян цієї держави! Я пригадую, як ми казали 21 листопада, ми бачитимемо іншу країну з іншими людьми, ми довели, що ми нація, нація, яка хоче робити вибір, робить вибір і головне — може його захистити. Ви є істинні герої!*
>
> *Ми за ці 12 днів пройшли великі іспити. Ми могли пізнати краще своїх друзів, ми могли побачити тих людей, з якими не йдуть у розвідку, побачити тих, які здають, здають інтереси нації, інтереси народу.*
>
> *Вся громада, чи стоїть вона на Майдані, чи в Києві, чи в Сумах, сьогодні по праву може сказати, що в Україну повер-*

тається справедливість, і вона повертається завдяки вам! (...) Подивіться, що ви зробили за 12 днів: пішов у відставку голова Нацбанку — туди йому й дорога, у Парламенті розпадається як колос на глиняних ногах парламентська більшість, окремими загонами з пропрезидентської більшості ідуть депутати, і скоро ми станемо свідками демократичного Парламенту. (...)

Під тиском української громади 27 листопада Парламент прийняв своєчасне рішення про переголосування. Проходить декілька днів, і Верховний Суд поставив велику крапку. Ми перемогли!.. І це робота цього Майдану.

У наступний момент усі на сцені Майдану взялися за руки чи поклали їх одне одному на плечі, співали... Це був момент щастя! Потім знову були драми, драми, драми...

Вже незабаром відбувся один з таких драматичних моментів: на останньому раунді Круглого столу однією з умов компромісу було голосування Конституційної реформи. Це засідання тривало більше 5 годин: я цілком усвідомлював, що ми боролися за одну конституційну концепцію, а працювати доведеться абсолютно в інших правових реаліях і конструкція влади буде радикально перебудована. Але... Тут варто докладніше пояснити позицію щодо змін до Конституції. Базовим моїм переконанням було те, що політичний лад еволюціонує від монархії, царату — тобто від абсолютної влади — до монархії конституційної, потім до президентської республіки, а далі — від парламентської демократії до самоврядності. На кожній зі сходинок демократії стає усе більше — такою є хрестоматія політичного прогресу. Саме тому перехід від президентської до парламентської моделі державного управління видавався мені цілком логічним. Авторитарний режим, що склався в Україні у середині 1990-х і проіснував до 2004 року, самим своїм фактом існування, здавалося, був достатнім аргументом щодо хибності цієї моделі. Президентська модель принесла в українське життя забагато ризиків для демократії і свободи, цілісності держави та єдності нації. Думаю, мало хто хотів тоді, щоб його життя залежало і надалі так само сильно від персони президента, як це було протягом того деся-

тиліття. Президент з 1 січня 2006 року суттєво втрачав у своїх можливостях, прем'єр-міністр значно розширював свої повноваження, включався інститут більшості як конституційна зв'язка між урядом і Парламентом. Я всіляко підтримував ці зміни, бо був упевнений, що прем'єр-міністр буде моїм партнером, що у нас буде один курс і це суттєво не змінює наш потенціал. Це був ключовий внутрішній аргумент. З іншої сторони, країна стоїть перед загрозою автономізації Сходу, у Парламенті — неконтрольовані ніким процеси, попередній президент іде у відставку, хаос... Як вчинити у такій ситуації? Конституційна реформа була ціною компромісу. Повторюся: я був переконаний, що через відданого прем'єра зможу реалізувати усі президентські ініціативи. Я також очікував, що через півтора року наша політична коаліція на нових виборах сформує нову більшість і реалізує курс усіх потрібних нації реформ.

Можливо, ще кілька слів щодо змісту переговорів під час третього раунду Круглого столу. У ті дні «Таймс» написала, що Кучма веде переговори щодо гарантій недоторканності у зв'язку із справою Гонгадзе, хоче залишити за собою дачу та яхту. Ця інформація не перетинається зі змістом переговорів: такі питання не обговорювалися.

У ніч на 8 грудня переговори закінчилися, того самого дня Парламент проголосував проект Конституційної реформи. Табло висвітило 402 голоси «за».

* * *

Мама потрапила до лікарні з інфарктом ще під час передвиборної кампанії. Там уже виявили другий діагноз — рак. До вересня у нас були досить тісні контакти, як тільки передвиборна кампанія дозволяє мені заїхати до мами — я відразу у неї. Брат, онуки, Катя, подружки з села її не забували, не було жодного дня, щоб у неї в лікарні не було гостей. Ми не давали їй сумувати. Потім, коли я опинився в Австрії на лікуванні, ми довго не бачилися, і тільки в жовтні я вперше її побачив — минув більш

ніж місяць розлуки. Тоді ми вигадали для неї версію про якесь запалення, щоб вона так глибоко не переживала...

То був напружений час виборчої кампанії та найскладніших моментів лікування моєї діоксинової хвороби. Але заїхати до мами — то було свято! Два рази на тиждень, 15—20 хвилин, іноді — півгодини побув, потримав за руку і все — мусиш їхати далі. Іще до вересня у неї був город, кабан Васька на умі, кози її. Восени рак пішов гуляти вільно метастазами, їй давали дуже багато знеболювальних. Десь у першій декаді грудня вона почала згасати: я бачив це по руках, по кісточках... Мама згасала на очах. А я повинен вести нову кампанію, знову їздити на зустрічі з виборцями...

23 січня мамі у палаті поставили телевізор, щоб вона могла бачити інавгурацію.

Я не буду приховувати гордості від того, що я бачив стільки людей перед собою, скільки ніколи не бачив жодний політик у світі. Це не ті відчуття, від яких відбувається запаморочення, — я бачив у мільйонній святковій юрмі тільки велику відповідальність: це велике щастя, що тебе стільки людей підтримують, розуміють, дослухаються до твоїх слів і на тебе покладають надію. Я чув їхні слова. Це був найкрасивіший портрет гордої і могутньої нації — нації, якій іще треба було багато працювати над своєю цілісністю, соборністю, пройти велику школу внутрішньої інтеграції і порозуміння. Але як було встановити ідею солідарності нації вищеуспадкованих вікових проблем — метастазів старих імперських розділів за мовою, церквою, пам'яттю, героями... врешті-решт розділів на Захід і Схід. Це хвилювало у той момент, турбує і зараз. Але той момент на Майдані — то був час могутнього патріотичного злету. Втім, ще раз повторюся: від тих моментів не було запаморочення. Мене турбував мій фізичний стан.

Тоді хвороба прогресувала. З кожним тижнем, з кожним днем мені гіршало. Я не говорю вже про тіло, але моє обличчя виходило з-під контролю. З обличчям було складно працювати, воно не піддавалося елементарній гігієні і косметології. Я знав, що для багатьох на нього було навіть дивитися неприємно. Це пригнічувало

мене психологічно: політик має приваблювати, третина успіху твоїх переговорів залежить від того, як ти руку подав, як посміхнувся, яким тоном заговорив... Я не міг посміхнутися: очі-шпаринки відразу закривалися під набряками, і я просто нічого не бачив.

Кожний випадковий дотик відзивався болем. Коли надівали знак Президента України, зачепили: боліло, а показати не можна.

Перед інавгурацією багато людей з високого політичного оточення почали приїжджати до мене фотографуватися. Я знав, що вони їдуть зробити фото, бо наступної можливості зробити це із живим президентом не буде. Такі настрої панували в певних колах. До мене приїжджали прощатися. Таких ознак було багато до, під час та після інавгурації — я відчував, що у суспільстві живе впевненість, що я не жилець. Питання було тільки в часі: коли?

* * *

За сценарієм церемонії інавгурації хтось з дітей мав відпускати голуба. Той пролетів з пару метрів і сів. Хай Бог мені пробачить, але в той момент я згадав, як Іван Павло II відпускав голуба, той пролетів пару метрів і знову повернувся до нього. І чогось мені захотілося того голуба якось підтримати, допомогти йому... Голуб вчасно отямився і полетів. Це був милий, зворушливий випадок. Ніхто і не мислив про ту білу голубку як про якийсь знак... Той день закінчувався з почуттям радості, але й з муками і відчуттям неминучих утрат.

Мама дивилася інавгурацію по телебаченню. В останні дні вона дуже ослабла і все більше спала. Кожний її день починався зі жмені пігулок і знеболювального. Вранці сестричка принесла їй ліки, покликала її... Мама відкрила очі, подивилася на сестричку, на ліки... Відсунула зовнішньою стороною долоні ті пігулки: «Не треба мені цього вже. Усе, що треба зробити на цьому світі, — я зробила!»

Рано-вранці рівно через тиждень після інавгурації мама тихо пішла у засвіти.

Розділ 18

КРИЗА ДОВІРИ

Перший дзвіночок. — Віце-прем'єр Медведчук. — Президент Кучма як об'єднавчий чинник. — Перші півроку. — П'ять причин розпаду помаранчевої команди. — Хвороба як роз'єднуючий чинник. — М'ясо, цукор та бензин. — Реприватизація чи націоналізація? — Наслідки популізму. — НФЗ розбрату. — Зінченко після наркозу. — Розмова із Порошенком. — Жорсткий та м'який варіанти. — Ніч зради. — Відставка Тимошенко. — Таємний візит до Путіна.

Я не мав наміру відправляти у відставку Тимошенко. Напередодні — ввечері 7 вересня 2005 року — мені видавалося, що ми прийшли до певного порозуміння: були узгоджені усі спільні ходи щодо подолання кризи, яка вибухнула всередині помаранчевої команди. Ми узгодили кадрові рішення і навіть формулу спільної участі у парламентських виборах 2006 року, в рамках коаліції «Сила народу». Ми про все домовилися. Пізно увечері, десь по десятій я поїхав додому.

Відразу опівночі мені зателефонували «служиві»: у прем'єр-міністра на дачі збираються гості. Гості були не зовсім ординарні: із силовиків не було тільки міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. Мені доповіли, що до прем'єра прибув Генеральний Прокурор Святослав Піскун, міністр оборони Анатолій Гриценко та голова Служби безпеки Олександр Турчинов. Розумію, що це трохи дивно звучить, але СБУ того вечора «настучало» на свого шефа: вочевидь, така самодіяльність підлеглих Турчинова була результатом суперечок всередині спецслужб. Турчинова там за свого не прийняли, шукали можливостей позбутися і, по суті, вели подвійну гру. Я попросив тримати мене в курсі, якщо буде відбуватися щось важливе.

Коли вранці я прокинувся, новини уже чекали. І це був той випадок, коли складно підібрати слова для визначень: зрада,

заколот, спроба перевороту, міні-ГКЧП — це занадто сильно чи занадто слабко для тієї ситуації?

* * *

З самого початку 2005 року всередині помаранчевої команди поступово накопичувалися протиріччя. Перші розчарування трапилися вже зовсім скоро після призначення Юлії Тимошенко головою Кабінету Міністрів України. Але ця історія, хоча й ілюструє, у якому керунку рухалася ситуація у помаранчевій команді, належить до значно пізніших подій 2007 року.

Можливо, минув лише тиждень після того, як Верховна Рада мінімально можливою кількістю голосів удруге проголосувала за кандидатуру Юлії Тимошенко на посаду прем'єр-міністра, коли вона прийшла до мене:

— Вікторе Андрійовичу, у мене є до вас прохання. Було б дуже добре, якби ви поставили Віктора Володимировича Медведчука першим віце-прем'єром!

Мене ці слова шокували. Преса таврувала колишнього голову Адміністрації Президента Кучми як одного з організаторів фальсифікацій президентських виборів, Інтернет-сайти були переповнені аудіозаписами його розмов з організаторами маніпуляцій підрахунком голосів. Тільки лінивий не писав тоді, що до Медведчука тягнулися ниточки, за які Адміністрація Президента смикала українські телеканали, газети та радіо, за допомогою «темників» створювала той простір несвободи, проти якого повстала Україна. І через кілька років люди добре пам'ятали всі ці факти, а тут такі кадрові пропозиції! Вона бачить мою реакцію, каже:

— Вікторе Андрійовичу, якщо це неможливо, тоді поставте його Надзвичайним і Повноважним Послом у Москві!

— Юлю, що ти кажеш?! Ти думаєш, що ти зараз кажеш?

Це була одна з тих ситуацій, коли від емоцій переходиш на «ти». А вона витягає кілька фотографій і розкладає переді мною. На фото — Медведчук—Путін—Медведєв, Медведчук—Путін, Медведчук—Медведєв, Путін і Оксана, телезірка наша, дру-

жина Медведчука, — в усіх можливих комбінаціях і ситуаціях: хрестини, сватання, ювілеї, облизини і Бог знає ще які родинні урочистості! Вона це розкладає, розкладає, розкладає — цілий сімейний альбом переді мною вже лежить, і я чую нові й нові аргументи, що це дуже потрібні люди.

— Вікторе Андрійовичу, ці люди нам ларчики по всій Москві повідкривають!

— Юлю, що ти мені знову кажеш?!

Для мене це було абсолютно неетично: я навіть не хочу говорити про тонкощі конфлікту національних інтересів. Мій прем'єр-міністр пропонує призначити в Уряд України людину, яка є уособленням усього антиукраїнського! З кожним подібним випадком — а їх було багато — до наших стосунків із Тимошенко вплутувалися нові й нові обставини, які не могли не ускладнювати механізмів державної роботи. Моя довіра до неї танула, як рафінад у теплій воді.

* * *

Мені видається, щоб не утонути в деталях, спочатку треба пояснити загальну філософію того часу.

Коли ми говоримо про помаранчеву команду, ми не маємо забувати, що до цієї виборчої кампанії багатьох з них ніщо не об'єднувало, окрім антикучмізму. Для більшості провідним мотивом була тільки одна річ: треба змістити президента Кучму. Для однієї частини ключовими були ідейні мотиви, національні інтереси: демократичний розвиток України був несумісний із диктатурою. Іншу частину виштовхнули на антикучмівські орбіти приватні та корпоративні конфлікти з режимом.

Помаранчева команда склалася із живих людей, які мали різний світогляд, ідеологію, бачення власної політичної перспективи, різні візії майбутнього країни. У моєму таборі зібрався гурт, який важко аналізувати з точки зору ідейної монолітності. Політично це була найширша з усіх коаліцій, яку тільки можна собі уявити. Там зібралися усі: від лівого краю — до самого

правого, від соціалістів — до націоналістів. І єдиним, що всіх їх об'єднувало, було питання: чи ти з владою, чи проти влади. Антикучмізм став найширшою основою для консолідації. Це був головний політичний фільтр того часу. Союзники формувалися за цією ознакою, але не я їх формував: їх формував час.

Я добре пам'ятаю дотепний музичний експромт Володимира Філенка на відомий для нашого покоління мотив:

Ти проснёшься утром — здрасьте!
Кучмы больше нет у власти —
Как прекрасен этот мир!

Проте відсутність Кучми у владі не була достатньою умовою, щоб світ відразу став аж таким чарівним. Питання диктатури, питання боротьби із владою для багатьох із нас було найважливішим починаючи з кінця 1990-х і закінчуючи першими «нульовими». Але чи є ненависть тим фундаментом, на якому можна збудувати програму успішних реформ на наступні п'ять років?! Ненависть до «злочинної влади» була хорошою основою для об'єднання незадоволених, але як ідеологія реформ це не працює. Спільної ідеології реформ не було, і це зумовлювало один із стартових дефектів, з яким ми розпочинали роботу в період з 2005-го по 2010 рік.

Безумовно, відсутність спільного бачення майбутнього, спільного уявлення про ідеологію реформ досить швидко відобразилася на внутрішній атмосфері у помаранчевій команді. Це народжувало групівщину за ідеологічними швами та кон'юнктурними політичними інтересами.

Інший чинник — реалізація положень конституційного компромісу. Для того щоб вийти з політичної кризи 2004 року, ми прийшли до рішення про передачу більшої частини повноважень президента — прем'єр-міністру. Це створювало нову політичну реальність, нові політичні мотиви. Посада президента опинилася у позиції «кульгавої качки» вже за півроку від моменту моєї інавгурації: від 1 січня 2006 року посада прем'єра мала більше значення, ніж посада президента. І для багатьох учасників помаранчевої

команди нова політична реальність стала спонукальним мотивом для амбіцій. Протягом 2005 року почалися процеси перегрупування під сильного прем'єра і нові парламентські вибори.

Я не мав сумнівів, що конституційний компроміс у грудні 2004 року був правильним рішенням, як мирний вихід з найглибшої політичної кризи в нашій новітній історії. Але я мав сумніви, чи ті люди, які зможуть отримати нові повноваження, витримають спокуси влади. Було зрозуміло, що для таких людей є ризик недотримання принципу і стану єдності, з яким ми вийшли з Майдану. Був ризик замість дотримання єдності — розпочати боротьбу за владу з новим розподілом повноважень, статусів і утворенням різних груп.

Я був переконаний, що Майдан став тим високим рубежем, який забезпечить відданість українській ідеї. Я був впевнений, що Майдан консолідував команду для виконання нового політичного курсу нашої країни. Але також було зрозуміло, що багато фігур у помаранчевій команді елементарно «не клеяться» одне до одного, попри всі мої сподівання, що світоглядні та ідеологічні відмінності, а також народжені новою політичною реальністю амбіції можуть бути подолані через інструменти відповідальності перед виборцями, перед Майданом. Проте чим ближчою була дата нових парламентських виборів — тим меншою була довіра одне до одного, тим більшими були амбіції і брутальнішою боротьба між групами.

Відсутність спільного бачення реформ, ідеологічні та світоглядні відмінності членів помаранчевої коаліції, ота нова політична реальність, що була народжена Конституційною реформою, — цих трьох чинників було цілком досить, щоб зруйнувати єдність будь-якої команди. А у нашій ситуації були ще четвертий і п'ятий чинники.

Четвертий чинник полягав у тому, що влада є випробуванням. І не про корупційні спокуси тут ідеться. Вірніше, не тільки про корупційні. Я дуже остерігався мітинговості у діяльності урядових інституцій. Передвиборний популізм не мав заходити до урядових кабінетів. Я боявся, що багато з тих, хто був чудовим

оратором на Майдані, не зможуть красиві слова матеріалізувати у відповідних урядових діях, документах, щоденній бюрократичній рутині. Я остерігався того, щоб міністри та урядовці, які уже мають високий службовий статус, за почерком і суттю своєї активності залишаться на Майдані, бо риторика перетворилася на основний продукт їх діяльності. Популізм мені видавався руйнівним чинником для нового політичного курсу та для єдності команди.

П'ятий чинник був геть особистісний. Мушу говорити про це з особливою гіркотою: іще в перші тижні нового, 2005 року усе частіше до мене долітали спочатку непевні вістки, а потім і докладні описи того, як люди, яким я довіряв, мовчки малювали своїм співбесідникам на папірцях кількість тижнів, скільки мені залишилося жити.

Дійсно, мій фізичний стан був важкий. Я не можу сказати, що я тоді був здоровий. Хвороби, що були спричинені отруєнням, прогресували, лікування вимагало багато часу і мінімум публічності. Безумовно, я не встигав зробити багато того, що міг би зробити в іншому фізичному стані. То була не моя провина: хвороба була певною непереборною обставиною. Я мусив тоді як міг прикривати пост президента, бо якби я відмовився на початку 2005 року від посади президента за станом здоров'я, ми просто отримали б шалений політичний відкат від демократії. Я не міг цього дозволити.

Для багатьох це був непевний час із невизначеною перспективою щодо мого одужання. Трохи далі, ніж просто за моєю спиною, шурхотіли відголоски перешіптувань: не жилець! Мушу визнати: деякі мої партнери скинули мене з рахунку.

Ці п'ять чинників заклали фундамент майбутньої кризи всередині помаранчевої команди.

* * *

Серйозним випробуванням для помаранчевої команди стала низка криз, що вибухнули у квітні та травні 2005 року. Вони

увійшли до тодішнього політичного словника як м'ясна, бензинова та цукрова кризи.

На мою думку, значна частина тих людей, які уже знаходилися в урядових кабінетах, психологічно залишилися на мітингах, у риториці самореклами та популізму. З іншого боку, причиною економічних колапсів у різних сегментах ринку була відсутність заздалегідь продуманого плану, саме тому у нас то цукру не вистачає, як вишня відцвіте, то починаються перебої із виробництвом бензину на українських нафтопереробних підприємствах, то ціла епопея із м'ясом розпочинається. Заходи, які вживав на противагу цим кризам уряд, були далеко не ринковими і зовсім не адекватними. Як економіста це не могло мене не турбувати.

М'ясна криза була кризою пропозиції. Дисбаланси, які її спричинили, почали формуватися раніше. Поставало багато питань до заходів, які запропонував як противагу кризі уряд, але головним питанням було: як насичувати ринок дефіцитним продуктом, включаючи його імпорт, але при цьому не наробити шкоди вітчизняним виробникам м'яса?

Що сталося у ті дні? Коли на ринку утворився дефіцит м'яса, уряд приймає рішення завезти в Україну додаткові обсяги з інших країн, провести товарну інтервенцію. Наскільки я пам'ятаю, тоді було завезено близька 500 тисяч тонн аргентинського м'яса — це найбільші обсяги м'ясного імпорту за всю історію України. Практично імпортним м'ясом був заміщений кожний четвертий кілограм у країні. Це м'ясо уряд ввіз за спеціальним регламентом без митних зборів, по суті — без податків. Звичайно, його ціна стала нижчою, ніж ціна на м'ясо українського виробника, який заплатив податки. І виходить, що ця товарна інтервенція опустила, демпінгувала внутрішню ринкову ціну нижче собівартості виробництва в Україні. Що почалося далі? Національні виробники побачили, що вони не можуть бути конкурентними, не можуть заробити на м'ясному виробництві, і з переляку пустили під ніж поголів'я. У результаті власне виробництво у 2005 році впало і почало відновлюватися тільки у другій половині 2007 року!

Вийшло так, що роздрібна ціна знизилася, уряд дійсно міг сказати бабусям у місті: дивіться, які ми розумні — ми зробили таку ціну на курятину чи яловичину, яка вам і не снилася! Але ця ціна вбила національне виробництво. І бабусям у селі уряду не було чого сказати.

Коли ми регулюємо ринок попиту, ми маємо завжди пам'ятати, що ми не повинні через експерименти з імпортом вбивати національного виробника. Зовнішній виробник — імпортер — може залучатися, проте на конкурентних засадах. Для національного виробника треба було утримати цінову мотивацію вирощувати худобу, і тоді через 8—9 місяців ми мали б і більше поголів'я, і ціни нижчі, врешті-решт, відбулося б плавне заміщення імпортних поставок власним виробництвом. Мало того, неоподатковане митами аргентинське м'ясо заміщувало попит, і ми з такою політикою виходили на проблему наповнення бюджету, а значить, виникає загроза невиплат зарплат і пенсій!

Як треба було зробити? Треба було ввозити дещо у менших обсягах, а цей імпорт — оподатковувати на рівні з національним виробником. Падіння цін було б меншим, але нова ціна не вбивала б національного виробника.

Уряд Тимошенко усе частіше вдавався до неправильних, неринкових кроків. До будинку уряду поверталася практика ручного управління цілими секторами економіки. Адміністрування економічних процесів стає улюбленою справою профільного блоку уряду. Це не відповідало ані духу, ані змісту економічної політики президента. Мій робочий стіл весь час був завалений сотнями листів і звернень від різних асоціацій виробників. Зміст цих послань був однаковий: зупинити практику ручного управління економікою. Утім, і президентські доручення часто залишалися без реакції. Політична доцільність узяла гору над реальною економікою. Ринкова мотивація для виробника була знищена. Разом із тією худобою ця урядова політика відправила під ніж національного виробника. Такою була ціна політичного популізму.

Іншим разом відмінність у підходах всередині команди вилилася у публічну дискусію щодо податку на додану вартість. Тоді прем'єр публічно пообіцяла відмінити ПДВ як найбільш корумпований податок. Я зупинив її і сказав: ні, Юліє Володимирівно, зараз ми ПДВ відміняти не будемо! Проблема ПДВ полягала не в тому, що він сам по собі був поганий — проблема полягала у тому, що у попередні роки його адміністрували зі зловживаннями, були проблеми із його поверненням.

Більшість країн Європи і світу користуються базовим податком у фіскальній моделі — ПДВ. Вважається, що цей податок є ефективним і досить легким у контролі. Це податок не на виробника, а на споживача. Він працює на одному принципі: сума нарахувань чітко відповідала сумам компенсацій ПДВ. Цей податок працює добре доти, доки уряд не встановлює пільги щодо його сплати. Як тільки з'являється фіскальна вибірковість щодо ПДВ — відразу в бюджеті виникає дефіцит ресурсів для компенсації сплаченого податку. Це податок високої фіскальної філософії, і якщо хтось був не здатний її усвідомити — це не означає якоїсь неефективності цього податку і цілої фіскальної моделі, яка на ньому базується.

Час від часу у нас виникали довгі урядові дискусії: замінити податок на додану вартість іншим податком чи ні. Але у цих дискусіях у мене був постійний союзник — Віктор Михайлович Пинзеник. Так само мені видається, що й ключові міністри економічного блоку розділяли думку про завчасність таких ідей. Адже що таке заміна податку? Це заміна цілої фіскальної політики. У більшості європейських країн, які наважилися замінити базові форми оподаткування, цей процес тривав від 3 до 5 років. Насамперед треба виховати нову фіскальну культуру, треба запровадити нову звітність, бухгалтерський облік, встановити новий моніторинг, провести тисячі нарад, щоб навчити платника нових форм звітності, обліку, нових практик нарахування... Це питання я добре вивчив, коли перебував на стажуванні в Австрії, іще коли працював у банку «Україна»: зміна податків, зміна фіскальної політики спочатку, як правило, призводить до падіння

зборів, потім іде період адаптації декілька років, і врешті-решт країна приходить до нової податкової політики. Проте ніхто не здатний спрогнозувати за 5 років, якою вона буде, яким буде її результат — у плюс чи у мінус зіграє ця нова політика. Безумовно, з часом сформується нова фіскальна культура, і тоді нова податкова політика починає працювати з позитивним результатом. Але для таких перетворень треба багато-багато часу і суспільний консенсус. Так не буває, що у травні вирішили змінити податкову систему, а з січня буде новий податок! Це — фіскальний стрес! Ринок просто не прийме такі «реформи»: це ж не тільки змінити рядок у статистиці, для цього треба змінити усю ідеологію та механіку оподаткування. А це — час! Податкова модель виробляється роками.

І тут можна наводити ще багато інших більш чи менш складних пояснень, але основне було таким: заміна ПДВ на інший податок вимагала грошей і не менше трьох-п'яти років часу для повної адаптації. Це так не робиться, що сьогодні у нас один податок, а з нового року — новий. Так економіка не працює: десять років у нас одна податкова система, а потім в один момент перестрибуємо в іншу. Треба бути послідовним з точки зору запровадження нової філософії. Може і податок на додану вартість працювати ефективно, якщо ви зрозумієте, які причини впливають на вади його адміністрування. Теоретично можна піти й на зміни, але зважте, що ця перебудова на нову філософію вимагатиме податкових канікул для усієї країни, інкасація податку знизиться і зміниться. Такий волюнтаризм і захоплення ручним управлінням економікою ускладнювало діалог між владою та бізнесом. То чи варто саме зараз без дискусій і загального обговорення в суспільстві, у бізнесових колах у цю історію входити? Це було питання до уряду. Отже, ПДВ вирішили не відміняти, тільки працювати над ефективністю його адміністрування.

І тільки-но ніби домовилися з одного питання — виникає якесь нове, наприклад, реприватизація.

У лютому, коли ми переглядали бюджет року, заговорили про компенсацію вкладів колишнього Ощадбанку СРСР.

Коротенька передісторія. Бюджет 2005 року був прийнятий попередньою владою наприкінці 2004-го. Звичайно, до нього необхідно було внести низку доповнень і змін. Тоді я звернувся до уряду із дорученням з 10—12 пунктів щодо актуальних економічних і соціальних заходів. Одним із таких завдань було виплата з державного бюджету компенсацій заощаджень колишнього Ощадбанку СРСР. Ми обговорювали суму десь у 6—8 мільярдів гривень. Це була проблема, яку українська влада успадкувала іще від перших років нашої Незалежності, і нам було важливо продемонструвати, що влада прагне вирішити цю складну соціальну проблему. Сума компенсацій, нарахованих у відповідності до Постанови Верховної Ради, складала, якщо я не помиляюся, 126 мільярдів гривень. У короткій перспективі такі кошти були непідйомними для бюджету: до кінця 1990-х середня сума бюджетних видатків складала в кращому випадку трохи більше чверті від суми нарахованих компенсацій. Іншими словами, кошти, що були необхідні для компенсації заощаджень, дорівнювалися сумі видатків бюджетів 1996, 1997, 1998 та 1999 років, разом узятих.

Найбільш реальним механізмом вирішення цієї задачі, на мою думку, могла бути окрема державна програма: уряд міг би випустити довготермінові облігації займу, наприклад, терміном на 20 років. Відповідно до графіку погашення ці гроші можна було б повернути вкладникам.

Такий спосіб обслуговування державних зобов'язень і тепер видається єдиним можливим: це розв'язання не перевантажувало державний бюджет, не формувало інфляційних навісів і не збільшувало ризиків девальвації національних грошей. Тимошенко бачила вирішення цієї проблеми геть інакше.

Якщо не помиляюся, це була одна з наших перших великих економічних дискусій. Пригадую, прем'єр-міністр зробила заяву, суть якої полягала у тому, що влада розрахується із колишніми вкладниками СРСР за найближчі два роки. Сказати, що ця заява мене здивувала, — то нічого не сказати. Для мене це звучало як якась дезінформація. На черговій нараді, яка була присвячена

бюджету, я питаю прем'єр-міністра, як уряд збирається виконувати цю обіцянку.

— Відповідь є, пане Президенте! — каже Тимошенко.

І показує мені стос паперу стандартного формату, можливо, сторінок шістдесят, віддрукованих на принтері, — список 3500 підприємств по всій Україні.

— Що це таке?

— Це — реприватизація!

— Юліє Володимирівно, одне питання! Тільки одне питання: яка різниця між націоналізацією і реприватизацією? Бо реприватизація — це коли держава викуповує назад свої об'єкти за гроші. В уряду є гроші викупити ці об'єкти? Так, може, йдеться про націоналізацію?

Якщо взяти до уваги, що бюджет не передбачав ресурси для викупу з приватної власності цих підприємств, то мова йшла саме про націоналізацію, експропріацію цих підприємств. Продаж цих підприємств державою планували вже на потім.

Мені і сьогодні важко згадувати цей епізод спокійно і без емоцій. Усім, хто мав тоді стосунок до економіки або формував економічну політику, набридла практика вибірковості і ручного управління. Ревізія права власності, по суті, рейдерство на користь «власть імущих» та їх родичів і близьких відбувалося перед тим довгі роки, це формувало недовіру до влади, руйнувало право власності як таке. Часом у такий спосіб відбувався перерозподіл активів, пов'язаних із цілими секторами економіки. Такі ідеї уряду Тимошенко звучали відлунням саме такої практики з попередніх років. Українські демократи, помаранчева команда прийшла до влади із декларацією нового економічного курсу країни. Ми говорили про нову культуру відносин між владою і бізнесом. Це означало прозору державну економічну політику, єдині для всіх принципи, засади і правила її формування. Ми були противниками бюджетних та фіскальних пільг і привілеїв. А тут пропонувалося рішення у дусі революційної доцільності! Неприйнятність таких дій уряду в тому контексті видавалася очевидною.

З іншого боку, перспектива «реприватизації»-націоналізації серйозно налякала б іноземних інвесторів, бо для них це дивно було чути. Право власності має бути непорушним. Це вкрай сумнівне рішення: ми залишилися би без інвестицій.

Я пригадую, скільки було цікавих і важливих ініціатив, коли ми — прем'єр-міністр, кілька міністрів, представники політичних команд у Парламенті, працівники Секретаріату — збиралися у мене в кабінеті і пробували обговорювати спільний план дій для країни. Я пропонував: давайте разом планувати наступні кроки, ключові дії цього тижня, місяця! Давайте спробуємо спланувати порядок денний, на який ми виходимо через місяць, через квартал, спробуємо розписати стратегію! Але як правило з цього нічого не виходило. Прем'єр-міністр тяжіла до театральних жестів навіть у економіці, що легко вкладалося в арсенал популістської політики. Нічого спільного ці дії із реформуванням не мали.

Потім, уже під час другого прем'єрства Тимошенко, економічну тематику у Секретаріаті вів Олександр Шлапак, він же був представником президента в уряді. Шлапак був дуже аналітичним, уникав політизованості та кон'юнктурщини, це дуже добрий спеціаліст. Отже, він приходить, приносить якісь пропозиції, напрацювання для того, щоб президент і прем'єр акцептували їх. Наприклад, ми обговорювали питання лібералізації ціни на газ, реформи газового сектора. Я питаю прем'єра та присутніх профільних міністрів: «Чому ви платите пільгову ціну за газ, який споживають ваші родини? Чому державний бюджет вам, заможним, багатим людям, навіть мільйонерам має компенсувати ціну за газ?! Це несправедливо! З такою політикою ми не скоро вирішимо проблеми бідної людини. Але у цьому питанні нічого не змінювалося і не змінилося аж до тепер. Популізм і демагогія перегравали перед виборами усі інші аргументи. Олександр урешті-решт того не витримав: «Вікторе Андрійовичу, я не можу більше ходити на ці зібрання! Це просто безглуздя! Нічого не рухається». Спроби написати стратегію реформ перетворювалися на словесні дуелі і в 2005 році, і потім. На тій дуелі загинула ідея спільної для усієї команди стратегії реформ.

Так поступово формувалися мої розбіжності з прем'єр-міністром щодо досить широкого кола нагальних політичних та економічних питань. Безумовно, мені видавалося недоречним робити наші непорозуміння здобутком гласності. Я вважав, що зможу знайти чіткі аргументи для прем'єр-міністра у спірних моментах, переконати її без апеляцій до публічності.

Одночасно з цим процесом я із великим жалем спостерігав розгортання боротьби між різними групами в помаранчевій команді. Спочатку серед учорашніх соратників сформувалися різні групи, а потім між ними почалася боротьба, насамперед — через пресу. Інформаційну війну вони вели через окремі статті, через заяви, через коментарі телебаченню, і все це щоденно руйнувало командний дух, розхитувало помаранчевий човен. Це стосувалося як найвищих ешелонів влади, так і нижчих ланок. Але одним із перших публічним став конфлікт між групами, які гуртувалися навколо Тимошенко і Порошенка.

Вочевидь, протистояння між ними почалося навіть не в 2005 році, а ще раніше: це надто різні люди і з різними особистими цілями, цінностями і світоглядом. У мене з ними обома був показовий випадок: на початку 2005 року я запропонував їм обом однаковий тест: якщо ти (Тимошенко, Порошенко) — прем'єр, де місце твого візаві? Цей тест вони провалили абсолютно ідентично! Я ще повернуся до цієї історії далі.

Тут важливо пояснити тільки, що всередині команди почали формуватися групи, які розпочали між собою інформаційні війни і врешті-решт спричинили анігіляцію одне одного, взаємне політичне знищення. Я добре пам'ятаю деталі, але мені неприємно згадувати, які атаки були на Порошенка. Звинувачення, компрометуючі заяви і просто плітки про корупцію і зловживання службовим становищем розліталися по всій країні, як гарячі пиріжки. Іще не минуло і трьох, може, чотирьох місяців від Майдану, як розпочався цей жах, ця інформаційна війна. І до цих звинувачень ніякого стосунку ані комуністи, ані Партія регіонів не мали! Усі добре розуміли, чий це почерк, звідки стріляють.

У мене було багато моментів, коли я закликав обидві сторони конфлікту припинити у публічний спосіб з'ясовувати стосунки. Я просив їх знайти порозуміння у діалозі. А у відповідь до мене долітали відголоски нових боїв, маніпуляцій у Парламенті, комбінації відносно свого місця у владі. Я збирав частину людей з одної сторони, з іншої сторони конфлікту. А згодом знову чув інформаційні вибухи. Це все принижувало команду. Це формувало у суспільства враження, що ці люди зайняті боротьбою за владу і більш нічим. І якщо чесно, насправді у значній мірі так і було, коли говорити про декого з учасників конфлікту.

Безумовно, мені не подобалося, що через ті чвари у 2005 році ми не почали реформ. Реформування потрібно було робити практично у кожній сфері. Я розумів, що ми прийшли у той час, коли Парламент не наш, коли дві третини того, що ти бажаєш провести через Парламент, провести неможливо. Але за перші півтора року до наступних парламентських виборів можна було багато хороших реформ розробити. Треба було як слід підготуватися до виборів, виграти їх, сформувати у Парламенті більшість і пакет реформ запровадити. Проте сварки почали забирати енергію. І врешті-решт, приходить момент, коли ми не тільки планувати стратегію реформ не встигаємо — ми уже і поточні питання не можемо вирішити. У нас починаються проблеми із соціальними виплатами, бо йде падіння в економіці. До вересня країна приходить у таке становище, коли бюджетні надходження падають, економічні темпи уже стали негативними, і як наслідок цього негативу — у нас нема грошей у бюджеті. Якби нічого не змінилося — у жовтень ми би увійшли з новими невиплатами бюджетникам.

Для тих, хто любить цифри, наведу кілька речень з мого парламентського виступу у вересні того року.

За 8 місяців 2005 року темпи зростання валового продукту уповільнилися в 2,32 раза. Якщо на початку року вони були 6,5, сьогодні вони складають —1,6 %. Ми маємо динаміку нижче попереднього року. Або в цілому скоротилися темпи приросту

валового продукту більше ніж у п'ять разів. Це база формування бюджету, соціальних програм і таке інше. (...) Темпи зростання промислового виробництва уповільнилися в 2,4 раза, а сільського господарства — в 1,7 раза. Якщо ми говоримо про інші бази та показники — торгівлі, експорту, імпорту за 7 місяців цього року, торгівельне сальдо, яке було на січень—липень попереднього року і складало 2,6 млрд гривень, сьогодні впало практично до нуля. Ми залишилися з двотижневим запасом позитивного сальдо. Це складає 118 млн доларів. Переконаний, що величезну послугу в цьому зробила і та бездарна політика ревізії митних ставок, яка була проведена декілька місяців тому.

Отже, сварки всередині команди коштували економічного зростання на момент вересня 2005-го і системних стратегічних реформ після виборів 2006 року.

Здавалося б, у перший рік команді було чим зайнятися. Насамперед нам треба було розв'язати бюджетну проблему наступного року. Я декілька разів попереджав уряд, який бюджет я можу підписати. Моя мета була максимально вплинути на уряд щодо формування жорсткого національного бюджету. З того мало що вдалося. Я чув: у нас немає часу для того, щоб сьогодні змінити фінансову культуру, фіскальну культуру — от давайте ми цей рік змоделюємо так, як лягає сніг, як карта ляже, а потім протягом року змінимо законодавство і вже на наступний рік будемо щось робити.

Нам треба було переглянути державні витрати і зробити їх більш раціональними. Як тільки ми зменшимо державні апетити — ми більше ресурсу заощадимо для економіки. Чим більший ресурс буде звільнений для економіки — тим більший приріст він створить наступного року: він створює робочі місця, він створює нові податки, він створює новий бюджет. Але починати треба було з перерозподілу державних фінансів.

І там було роботи якраз на повний бюджетний цикл. Наприклад, чисельність армії і витрати, що були пов'язані із її утриманням. Там головним було запитання: а для чого нам армія чисельністю у 310 000?! Це питання відразу постало, я

сказав: ми повинні скоротити українську армію і дати офіцеру достойне грошове утримання. Ми повинні вивести своїх хлопців з Іраку, ми повинні зробити службу тривалістю 9 місяців, максимум рік, ми маємо розпочати перехід до професійної армії. Це ті зміни, які впроваджувала кожна нація! У Європі в будь-які двері постукайте — скажуть: це та модель, яка найліпше працює. З одного боку, професійна армія — кваліфікована армія. З іншого — немає мільярдів нераціональних витрат, які нічого спільного не мають з обороноздатністю країни, а просто розмазуються тонким шаром як дрібка масла по великому кусню паляниці.

Але уряд справляв на мене враження такого, що не був налаштований на проведення ефективної національної політики. Президентських ініціатив було дуже багато: питання розвитку мови, освітня тематика, реформування медицини, реформування дитячих інтернатів, політика стимулювання української родини... Але усі ці ініціативи розбивалися, як сніжка об стіну: економічних підвалин для реалізації цих ініціатив уряд не закладав. А коли треба було формувати національний план, уряд почав з кожним днем усе більше грати у популізм і все менше думати про реформування країни.

У День Незалежності, 24 серпня 2005 року я ще мав надії, що вдасться зберегти єдність команди і спрямувати її у конструктивне русло. Стоячи на Софійському майдані, я говорив про нові рубежі для суспільства. Попри все я вірив, що суперечності будуть подолані:

> *Попереду масштабні структурні зміни в економіці й соціальній сфері: від судової до житлово-комунальної реформи. Вони мають спиратися на розуміння і широку підтримку громадян. Моя вимога до уряду — ведіть діалог, переконуйте людей, демонструйте виграш кожної зацікавленої сторони в цих процесах. (...)*
>
> *Ще одна наша турбота — стан економіки. Стан економіки, від якого залежить добробут нації. Ми з вами знаємо — шлях до процвітання не вистелений квітами.*

Молодий, енергійний, впевнений у собі уряд продемонстрував і макроекономічну культуру, і зростання соціальних стандартів. У вдалому поєднанні цих двох пріоритетів — формула сучасної економіки, яка заохочує сильних і підтримує слабких. Щоб підтримувати такий баланс, потрібна чітка логіка дій, чіткі і довготривалі орієнтири.

Вочевидь, у свято говорити про проблеми і непорозуміння не хотілося. Але навіть цю святкову промову вже незабаром обернули проти мене. До дня, коли вибухнула криза, що знесла єдність і довіру у помаранчевій команді, лишалося 12 днів. Іще через кілька днів по тому мені з докорами повернули компліменти, що були виголошені під куполами Софії Київської.

* * *

На межі серпня і вересня розпочалися події, які зіграли роль спускового механізму для кризи всередині владної команди. У ті дні починається конфлікт навколо Нікопольського феросплавного заводу. Навколо нього перетнулися інтереси двох фінансово-промислових груп, що сформувалися ще за минулої влади. Йшлося про конфлікт інтересів зятя президента Кучми Віктора Пінчука і фінансово-промислової групи «Приват» Ігоря Коломойського.

У 2004 році НФЗ приватизували за участі корпорації *Interpipe*, що була пов'язана з Пінчуком. У 2005-му обставини приватизації були оскаржені в суді. Після цього у пресі починається обговорення законності нових зборів акціонерів, звучать заяви голови Фонду державного майна Валентини Семенюк про те, що внаслідок маніпуляцій із державною долею пакета акцій НФЗ підприємство потрапляє під контроль групи «Приват». Одночасно із заявами голови ФДМ на заводі починається бунт. Телевізійні канали Пінчука показують цей страйк цілодобово. На мітингу виступають усі, кому не ліньки, і звинувачують уряд у підігравванні одному олігарху у війні проти іншого. Спочатку

звучать натяки — щось про «жінку з косою», а потім — голова Фонду держмайна Валентина Семенюк прямо звинувачує голову уряду у тому, що саме на прем'єр-міністрі лежить відповідальність за все, що відбувається навколо НФЗ.

Те, що трапилося на НФЗ, по суті стало першою серйозною рейдерською атакою людей від нової влади на людей зі старої влади. Це трохи нагадувало, як Муравйов зайшов у Київ і три дні дав своїм солдатам на розграбування міста. Ті, хто прийшов, вочевидь, були впевнені, що перерозподіляти активи — це їхнє право переможців. Якби історія з НФЗ закінчувалася тим, що держава через чесне судове рішення відсудила і відновила свою присутність на вкраденому в попередні роки активі, — тоді оцінка тих подій була б зовсім іншою. Тоді у колективу не було б причин виходити з протестами, не було б причин оголошувати постійно діючий страйк, а у Партії регіонів не було б причин політично очолювати цей процес, починаючи з регулярних виступів «полум'яного трибуна» нікопольського майдану Інни Богословської, — цього всього просто не відбулося б в історії!

Валентина Семенюк зайняла досить активну позицію. У цьому випадку вона відображала державний інтерес, і тому голова ФДМ у такій своїй позиції об'єктивно викликала симпатії. Тоді відкрилися всі таємниці, як прем'єр виписував доручення і статус представника уряду на акціонерних зборах. Саме тоді з'ясувалося, що за усіма тими маніпуляціями стояла узгоджена з одним приватним бізнесом атака на інший приватний бізнес, який на цьому об'єкті укріпився раніше. Тільки один бізнес підтримував одне політичне угруповання, а другий — інше. Вочевидь, це мало вигляд міжпартійних розборок, адже це стало розборками між владою й опозицією. Я сказав би, це стало першим випадком публічної дискредитації чистоти дій і намірів нової влади у сегменті прав власності. І ця дискредитація сталася через неоковирність дій уряду країни.

Зранку 1 вересня я провів нараду з прем'єр-міністром, під час якої пояснив, чому я незадоволений ситуацією навколо

НФЗ. Того дня ми обговорили ситуацію з прем'єром, головою Фонду держмайна, міністром промполітики, міністром юстиції і Генпрокурором. Я наголосив на тому, що уряд не зміг захистити інтереси держави у ситуації навколо Нікопольського феросплавного заводу, і просив Генпрокуратуру про безстороннє розслідування обставин цієї сумнівної історії.

Того самого вечора на телебаченні з'явився Михайло Бродський із посланням до мене: «Я стверджую, що навколо Ющенка — одна корупція. Петя Ющенко, ваш брат, на жаль. Повідомляю далі: Миша Дорошенко, Петя Порошенко, Саша Третьяков — вони всі займаються перерозподілом на користь себе. Червоненко — це взагалі окрема розмова». Не згадати цей спіч у хронологічному контексті було б неправильно — він досить «яскраво» доповнює картину того дня. Проте тоді я не міг чути і бачити того виступу, бо у цей вечір мене уже готували до чергової операції у Феофанії.

Я вже розповідав, що майже кожні вихідні зникав у лікарняній палаті, щоб у понеділок знову бути на роботі. То був сумний час: біль, операції, наркоз, постійні припливи нудоти, спричинені впливом отрути, скривавлені простирадла кожну ніч — бо рани відкриваються і кровоточать, — і сором, бо не знаєш, що ж там у пральні думають, коли дивляться на ті простирадла... Загалом у 2005—2006 роках тих операцій було 26.

У суботу, 3 вересня була одна з них. Тільки-но я відходжу від наркозу — лікар подає мені слухавку: на зв'язку чую голос Олександра Зінченка, держсекретаря, голови мого Секретаріату: «Склалася така ситуація, що я мушу подати у відставку». Мені здається, це було десь близько 17-ї години. Я вислухав його і говорю: «Олександре, давай ми завтра переговоримо! Якщо зараз можна накласти мораторій на ці всі кроки — не роби цього!» Він каже: «Вікторе Андрійовичу, я там уже...» Виявляється, у новинах повідомлення про відставку Зінченка з'явилося о 14-й годині, за три години до нашої з ним розмови.

Я кажу йому: «Сашо, давай ми перенесемо на завтра, давай день почнемо з цього питання, обговоримо, як можна в цій

ситуації вчинити». Він говорить, що є певні кроки, які, на його думку, він має зробити. Я кажу: «Дивись, якщо вже ти надумав це робити — то роби».

У понеділок вранці я ще раз із ним спілкуюсь до прес-конференції. Я виходив з логіки, що така розмова може бути потрібна: можливо, за добу змінилося бачення ситуації і щось можна ще зробити. Нічого не змінилося, і він нічого мені не розповів про те, що мав намір сказати перед телекамерами.

Зінченко вийшов на прес-конференцію, виступив:

Результат зусиль сотень патріотів України намагається використати у власних цілях невеличка групка авантюристів від політики. Утворивши власне кланове LTD, утворивши інформаційну блокаду президента, перевівши його у віртуальний, а не реальний світ, цинічно і нахабно перекручуючи справжнє життя і справжні акценти цього життя, нехтуючи сподіваннями і віруваннями своїх співвітчизників, вони крок за кроком реалізують план максимально використати владу для власного накопичення капіталу, приватизувати й привласнити те, що тільки можливо.

Мета — монополія, перебирання владних повноважень до своїх рук. Пригадайте: «узок круг этих акционеров, страшно далеки они от народа».

Якщо не зупинити ці процеси жорстко і вчасно, в країні відбудеться контрреволюція.

Слова, що стали лунати останнім часом у критичному плані про оточення президента, потребують персоніфікації. Назву декого. ***Секретар Ради національної безпеки та оборони Порошенко, перший помічник президента Третьяков, кілька їхніх партнерів, таких як Мартиненко, цинічно і системно реалізують свій сценарій використання влади у власних цілях.***

Зміст сценарію має наступні основні елементи: власність, суди, правоохоронні органи, кадри, засоби масової інформації, влада. Саме Порошенко наполягав і врешті досяг незаконної передачі під контроль РНБО судової гілки влади, хоча вона за самим своїм змістом є незалежною. Протести представників

судової системи стали гласом волаючого у пустелі. Замість очікуваної реформи ми спостерігаємо стогін суспільства від несправедливості того, що має бути вершиною правосуддя.

Знову, як за часів Кучми, повернулося телефонне право і відвертий прямий тиск на суддів.

Земельна реформа, за версією ***Порошенка,*** *вироджується на систему підпорядкування найважливішого державного ресурсу, здійснюється неприхований і цинічний тиск на суб'єктів господарської діяльності через загрозу втрати ними частини власності. Підприємці Криму, Одеси, Донецька, Іллічівська, Дніпропетровська, Вінниці, Чернівців — добре знайомий почерк.*

Для того, щоб повністю розв'язати собі руки, здійснюється спроба підпорядкувати собі правоохоронні органи. ... Верхом цинізму і беззаконня є спроба зробити з Ради національної безпеки та оборони, а точніше її апарату, нове НКВД, всесильне і могутнє.

Перший помічник президента ***Третьяков*** *з точністю до мікрона відтворює систему свого попередника в адміністрації Кучми Льовочкіна, увійшовши до наглядових рад Ощадбанку, Укртелекому, видавничої справи, контролюючи процеси у нафтовій і газовій сферах. Саме його зусиллями поновлено на роботі заступника голови НАК «Нафтогазу» пана Воронова, який організовував газові схеми при режимі Кучми.*

Сьогодні Третьяков активно працює на ниві перерозподілу сфер впливу в засобах масової інформації. Саме він відрізав президента від адекватного потоку інформації, пропускаючи потрібних людей. Це не складно зробити, відповідно організувавши, точніше дезорганізувавши, робочий графік президента, доступ до нього. Ті, хто має власну думку і бачення, живу і нестандартну, по 3—5 місяців чекають на волю першого помічника.

Попасти до президента іншої можливості немає, навіть для тих, хто не менше за Третьякова чи Порошенка працював на загальну перемогу революції.

Порошенко, Третьяков і компанія, посилаючись на президента, призначають своїх усюди, де тільки можна, свідомо тиснуть на незалежну судову гілку влади, вільно почувають себе в приватизаційних процесах.

Ось такі заяви прозвучали у прямому ефірі.

Сказати, що це був шок, — не те слово! Це було більше, ніж шок.

Навколо мене звучать найсерйозніші звинувачення. З одного боку — звинувачують Порошенка і Третьякова у корупції, з іншого — Тимошенко в перерозподілі власності одних олігархів на користь інших.

Звинувачення надто серйозні, щоб лишати їх без реакції президента. Навіть попри те, що питання до Тимошенко мали риторичний характер, а звинувачення Порошенка прозвучали як бездоказові — у мене з цього приводу на столі не появилося жодного документа ані протягом наступних років, поки я був президентом, ані зараз — по завершенні президентського терміну. Такі саме звинувачення прозвучали щодо Миколи Мартиненка, у цьому самому ряду стояв Олександр Третьяков, у той самий ряд ставили і мого рідного брата Петра, найбільшою провиною якого було його прізвище Ющенко.

Мого брата згадували не так часто, але емоційно від того зашкалювало! Усі межі, які раніше існували в інформаційних битвах, були зламані — стріли летять не тільки в моє «оточення», вони знаходять зовсім іншу ціль.

Що могло підштовхнути Зінченка на такі дії?

31 серпня, коли уже вирували пристрасті навколо НФЗ, у Секретаріаті відбулася ще одна нарада. Я був незадоволений рівнем організації роботи Секретаріату, розмова була гострою і досить жорсткою.

Мої претензії до Зінченка полягали в тому, що я хотів бачити більш організованою роботу президентської кафедри. Потрібний був інший рівень контролю за виконанням доручень президента. Ми зробили декілька перевірок, які встановили надто слабку дисципліну у системі виконавчої влади, і в уряді у тому числі. Йшлося про те, що доручення президента виконувалися на третину, а може, й менше. Ситуація, яка виникла у команді, стала екстраординарною, вона підійшла до межі, за якою необхідно приймати нові кадрові та політичні рішення.

Я не хочу сказати, що Зінченко був поганим організатором, але рівень організації роботи, що склався в апараті президента, мене не влаштовував. Наприклад, коли ми виходили на квартальне планування діяльності президента, її координацію з урядом та Парламентом, я завжди вимагав, щоб кожного кварталу ми мали декілька початих і закінчених справ. Вочевидь, справи були і національного, і регіонального рівня. Я прагнув, щоб це були прикладні справи, щоб це були справи, які надавали зразки поведінки, стандарти, шаблони того, як і що потрібно робити. Президент мав давати приклад. Тоді я отримав багато дрібних ідей від уряду й апарату президента, але тематично вони були надто далекі від місії президента, від цілей, які ми ставили перед собою як пріоритети. На цьому фоні у нас із Олександром з кожним місяцем починали формуватися усе більш складні робочі стосунки. Безумовно, між нами були побудовані досить рівні особисті відносини, і здавалося, не було чогось такого, що могло б їх детонувати. Але говорити про високий рівень організації роботи Секретаріату ставало чимдалі важче.

Та нарада напередодні вересневого політичного «торнадо» не була єдиним моментом, коли я пояснював, що мені не подобається у роботі Секретаріату. Але того разу я зібрав увесь апарат. Мені було важливо довести своє незадоволення до усього апарату мого Секретаріату, а це — десятки департаментів і управлінь, які планують та організовують роботу президента. Мені видавалося, що думка голови Секретаріату не доходить до них, адже це великий колектив. Я хотів, щоб вони почули пряму мову, пряму мою постановку, що я хочу бачити на порядку денному в наступному кварталі. Звичайно, на тій нараді з моєї сторони було досить багато критики.

Я розумів, що Зінченка потрібно частіше повертати до первісних задач Секретаріату Президента. З іншого боку, держсекретар мав велике заангажування у непритаманних для президентського апарату сферах. Це все забирало у держсекретаря багато часу та уваги від основних питань — організації роботи президентського апарату, і дуже часто це нас втягувало у непот-

рібні дискусії. Через усе це в пресі з'явилося кілька серйозних публікацій, що звинувачували Зінченка у намаганнях урегулювати через телефонне право деякі історії, у тому числі і кілька кримінальних. Зінченко мені декілька разів розповідав, хто його обманював і як відбувалися маніпуляції його ім'ям. Зінченко намагався продемонструвати мені, що він був порядний у справах, що він відстоював чесні інтереси, але партнери виявилися нечесними. Я вірив його словам про непричетність до таких сумнівних справ.

Проте, вочевидь, мені така ситуація навколо Секретаріату не могла подобатися. Я не хотів, щоб мій апарат займався непритаманними апарату президента речами, а тим більше — займався такими речами несанкціоновано, без жодних доручень. Тим більше, що усе це у суспільній думці народжувало порівняння із досвідом Медведчука на посаді очільника президентського апарату.

Вважаю, що у той момент Олександр відчув, що він не є бюрократом по своїй природі. Він і не був особою, яка б захоплювалася організаційною роботою, — це просто не відповідало його характеру. До того ж я б сказав, що Зінченко до кінця літа відчув, як для його особистісних амбіцій на цьому місці, образно кажучи, висихала вода. Плисти не було куди, а вся країна говорить про главу кабінету президента в контексті порівнянь із його попередником, незалежно від того, що було насправді. Думаю, що на певному етапі він спокусився на новий ривок у політиці — через вибори 2006 року. Саме там він вбачав нових союзників, бо — повторюю — у цьому казані різних партій і рухів, який називався помаранчева команда, уже до вересня вирувала групівщина. Прийшов час робити ставки.

Ті сигнали, які отримав Зінченко від Тимошенко, спонукали його до відставки — для реалізації своїх нових політичних цілей. Для цього було достатньо просто написати заяву про відставку. Але для такої помітної публічно справи був потрібний мотив. Мотив треба шукати шляхетний, а тоді найбільш загостреною політичною темою, безумовно, була корупція.

Але коли прозвучали звинувачення Бродського, а потім майже ці самі слова повторив Зінченко, я був шокований.

Мене шокувало те, що я чую праведний антикорупційний гнів від людей, які мали дуже «цікаві» історії в бізнесі. Звісно, за солістами вступив хор підспівувачів. Розпочали вони здалеку, а потім коло звинувачень насувалося усе ближче, ближче і ближче: усі вже розуміли, що мова іде про Ющенка. Тільки вголос це не називається, говорять тільки про олігархічне оточення Ющенка. Але така риторика передбачає більш ніж прозорі натяки, що Ющенко акцептував серед своїх підлеглих корупційні підходи до вирішення того чи іншого питання.

Мій шлях був прозорий для суспільства — у мене не було жодного бізнесу, жодного власного матеріального інтересу в будь-якій галузі української економіки. З іншого боку, я чую, як ті люди, що половину свого життя провели у сірому бізнесі, вивезли в офшори свої капітали, забули про сплату податків, про пенсіонера, студента, вчителя та лікаря — вдягли ризи святих і починають іншим гріхи висповідувати!

У той час тема корупції трясла всю країну. Хоча тоді її було у багато разів менше, ніж, наприклад, сьогодні. Врешті-решт, це був мій клич, це був один з моїх прапорів: корупції не мало бути у владі. Але перші, хто заговорив, говорили про зловживання владою у помаранчевій команді, це були люди із такою школою, де добре вчили, що це таке — корупція. Це було підло. Це було дуже боляче. Це було несправедливо.

Я ніколи такими хворобами не хворів. І ось ці «доктори» починають роздавати такі діагнози, що просто не знаєш спочатку, як на це відповісти. От тільки ти чуєш докори від тих людей, які не один металургійний комплекс продали і на газових трубах сиділи та оборотах у десятки мільярдів доларів. Це не була робота політичних опонентів з парламентської опозиції. Це було самоїдство помаранчевої команди.

У результаті мій робочий день починався і закінчувався тим, що я мусив був вислуховувати взаємні претензії, в'язати якісь нитки комунікації, пробувати знімати взаємні звинувачення з

порядку денного. Мій бюджет часу витрачався не на національні, державні справи, а на подолання внутрішніх конфліктів. Це неприємно було: не для того я йшов на вибори. Чвари у помаранчевій команді не відповідали моїм цілям, і, власне кажучи, не такими були очікування людей. Протягом кількох місяців, доки конфлікт не мав характеру прямого публічного зіткнення, доти я намагався залагодити його у переговорах і консультаціях всередині команди. Але після того, як звинувачення у корупції рикошетили у мій бік, я не міг не реагувати публічно.

* * *

Три дні минули у консультаціях. Склад учасників дещо змінювався, але не помилюся, якщо назву «кістяк» учасників: прем'єр Тимошенко, віце-прем'єри Рибачук та Безсмертний, секретар РНБО Порошенко, міністр закордонних справ Тарасюк, голова фракції «Наша Україна» Мартиненко та перший помічник Президента України Третьяков.

Три дні ми збиралися на вечірніх нарадах. І це все — у контексті взаємних звинувачень і виправдань. Порошенко звинувачував Зінченка у брехні. Мартиненко взагалі подав на Зінченка до суду. Микола тоді говорив, що виступи Бродського і Зінченка — то маневр Тимошенко, який відвертає суспільство від ситуації навколо НФЗ та від урядового підігравання Ігорю Коломойському та інтересам «Привату». Тимошенко усе це заперечувала. Це були досить бурхливі розмови. Одним словом, одна сторона виливає помиї на другу, а друга на першу. Суцільна криза довіри в команді.

Я кажу: «Давайте знайдемо якісь варіанти відповіді! От якщо варіантів не буде — тоді всі підуть у відставку!» Мені видавалося, що можна знайти якийсь м'який варіант. Роман Безсмертний був повний скептичних очікувань щодо цієї ідеї. Олег Рибачук — навпаки, сподівався, що вдасться домовитися і погасити конфлікт.

Отже, починаємо розбирати, як подолати політичну кризу, яку створили звинувачення Зінченка. Як справитися з цією про-

блемою? Почали напирати, що Порошенка і Третьякова треба відправляти у відставку, бо як я цього не зроблю — буде відчуття того, що я причетний до цих історій, я над ними тримаю парасольку, що сприяння корупції — то політика президента! Тому я їм пояснив: хлопці, тепер це вже моя проблема, а не ваша.

І Третьяков, і Порошенко на той момент були дуже важливими політичними фігурами і досить близькими для мене людьми. У Третьякова мешкала моя родина під час Помаранчевої революції. Із Порошенком на той момент нас уже кілька років об'єднувала не тільки політична і парламентська робота, а й міцні особисті стосунки.

Я і сьогодні переконаний, що з усієї помаранчевої команди Петро Порошенко — найбільш компетентний та грамотний політик, готовий до серйозної державної посади. Свідченням цього стала його роль в українських подіях 2013—2014 рр.

Того далекого 2005 року у мене була непроста розмова з Порошенком, коли я пояснював, чому він повинен піти у відставку:

— Вікторе Андрійовичу, а що Бродський і Тимошенко — у нас тепер прокуратура? Якщо є підстави, нехай прокуратура займається моєю справою. Давайте я буду відповідати!

— Петре, подивися на ситуацію за останній місяць: що через ваші взаємні дебати відбулося у стосунках всередині команди?! Вам уже опозиції не треба: ви вороги! Ви топите весь корабель! А тому я не хочу слухати чиїсь виправдання.

Розмова із кожним з них була дуже складною. Проте, якщо керуватися високими мотивами, то такі речі легко пояснити партнеру: ти знаходишся у таких орбітах, що не може бути навіть тіні підозри — «дружина Цезаря поза підозрою» — найближче коло президента має бути поза підозрою. І у тій ситуації не було іншого способу дистанціюватися від звинувачень, ніж відставка Олександра Третьякова і Петра Порошенка.

Я вважаю, це підло було з боку тих, хто звинувачував. Вочевидь, мені було дуже непросто приймати рішення по Порошенку, і зовсім не тому, що він був моїм кумом і просто довіреною людиною. Справа була у мотивації відставки. Якби Бродський чи

Зінченко зробили подання до прокуратури чи на бланку Служби безпеки прийшла інформація — то одна справа й очевидний аргумент. А інша справа, коли ти мусиш казати людині, що вона має піти, тому що Бродський чи Зінченко по телевізору виступив! А чи це факт — те, що він розповідав?! Отже, якщо я відправляю у відставку того, кого звинувачують, то для багатьох це буде сигналом визнання його провини, бо якби нічого не було — не було б відставки! Значить, відставкою я даю підстави комусь думати, що факт зловживань мав місце, але що тоді має думати про мене людина, щодо якої прозвучали безпідставні звинувачення? І виходить, що будь-який крок у такій ситуації веде до тактичного програшу у громадській думці: і відправляти — погано, і не відправити — не можна.

За 8 років, які минули від тих часів, ані Генпрокуратура, ані СБУ не знайшли підтверджень жодним фактам, які виголосили Бродський і Зінченко. Отже, це була основа моєї політики: будь ласка, хлопці, виконуйте свої обов'язки, інформуйте, сигналізуйте — я буду реагувати на подання СБУ, прокуратури, суду. Але коли ви звинувачуєте одне одного через пресу — це призводить тільки до знищення репутації помаранчевої команди.

Це була криза довіри у команді. А водночас це був час, коли треба було реагувати на взаємні звинувачення, особливо якщо вони дійсно мали підстави. Нам треба було дати відповідь у пакеті по всіх викликах. Ми мали відреагувати на те, про що нам дорікає опозиція з Партії регіонів, чому творяться такі сумнівні справи, як на НФЗ. Ми мали відповісти на закиди опозиції щодо незаконного прослуховування, яке дозволяла собі Служба безпеки. Ми повинні знайти відповідь на те, чому у нас кожний квартал кризи відбуваються й економічні показники падають. Ми маємо відповісти, чому не працює гуманітарний блок уряду. Треба політично відповісти на звинувачення у корупції. І треба було спробувати відновити єдність команди.

Ми набираємо у той пакет усе те, що дозволяло вивести негатив і залишити те, що може працювати далі на позитив. Такою була логіка переговорів. Я зібрав людей, які з'ясовують стосунки

через пресу, для очного діалогу. Ми набрали декілька варіантів виходу із ситуації. У мене було відчуття, що ми отримаємо конструктивне рішення і на історії розбрату у помаранчевій команді буде поставлена крапка.

* * *

«Жорсткий варіант», коли у відставку ідуть усі, був запропонований Романом Безсмертним. Цей варіант дійсно обговорювався. Але від того варіанта досить швидко відійшли. Ввечері 7 вересня сторони наблизилися до пакетного рішення за «м'яким» сценарієм. Пакет мав дві складові: питання персональної відповідальності і формулу співпраці на майбутніх виборах.

По-перше, про персоналії.

У відставку мали піти Порошенко і Третьяков — нам треба було зняти усі питання у цьому комплексі звинувачень.

Решта відставок аж ніяк не була пов'язана із «корупційним скандалом» імені Бродського—Зінченка.

До міністра економіки Сергія Терьохіна були претензії щодо некерованості економічної ситуації загалом та окремо — щодо методів подолання м'ясної, цукрової та бензинової криз.

Найскладніше було із гуманітарним віце-прем'єром Миколою Томенком. Це був просто некерований сектор урядової роботи. За вісім місяців роботи урядом було реалізовано надто мало серйозних проектів у національній проблематиці. Здавалося, гуманітарна проблематика — це основа політики, найбільш резонансна складова національної справи, укріплення національної ідентичності мало б бути справжнім «силовим блоком» урядової роботи. І саме тут була найбільша бездіяльність. Томенко не встигав реагувати на дві третини документів, які надходили йому на робочий стіл, проте не вилазив з телевізора.

Голова СБУ Олександр Турчинов, як я вже сказав, потрапив у кілька не дуже хороших історій. Наприклад, очолювану ним Службу безпеки звинуватив у незаконному «прослуховуванні»

Голова Верховної Ради Володимир Литвин. Це був скандал, який загрожував репутаційними втратами і цілій нашій команді, і Президенту як інституції. Звісно, я не планував відновлення в Україні політичного розшуку! Я не давав розпоряджень провадити таку політику. Це була серйозна дискредитація Майдану! Між іншим, потім, коли в пресі почали розбирати цю відставку, мені не один раз дорікали, що у відставці Турчинова не було іншої причини, ніж прагнення ослабити вплив Тимошенко. Це дуже слабкий і нефаховий висновок. Це було дивно чути: адже саме я був тієї людиною, яка запропонувала на цю посаду Олександра Турчинова. Чи це означає, що спочатку був мотив «посилити» Тимошенко?! Те, що у команді були певні протиріччя і зачатки взаємної недовіри, я усвідомлював із самого початку. Коли я пропонував Турчинова як голову СБУ, я сподівався, що це спрацює на посилення єдності нашої команди, я хотів подати знак оточенню Тимошенко: я вам абсолютно довіряю.

Іще одна відставка не стосувалася уряду, але була сприйнята там якось болісно. Мова йде про вірогідну відставку Генпрокурора Святослава Піскуна. До Генеральної Прокуратури було дуже багато претензій щодо розслідування низки гучних справ. Принагідно тут додам, що претензії до Піскуна мали також і політичний відтінок. Багато хто тоді з певним подивом спостерігав дрейф Генпрокурора у напрямку певної політичної сили. Вочевидь, він був непевний стабільності свого прокурорського становища і намагався забезпечити собі якусь перспективу. Вочевидь, на парламентських виборах 2006-го його було складно уявити у списках «Нашої України». І для нього стало актуальним питання, хто може допомогти із допоміжним політичним аеродромом у Парламенті.

Раніше, іще у лютому 2005 року, коли уряд був сформований, ми з прем'єр-міністром зустрічалися практично кожний день: тоді була створена велика кількість робочих груп, яким належало взяти на себе розробку низки програм, необхідних для реалізації нового політичного курсу, їх робота вимагала координації на найвищому рівні. Чи не кожного разу наша зустріч закінчувалася

одним і тим самим: прем'єр-міністр просила, щоб я дав вказівку Генеральному прокурору закрити кримінальну справу, до якої вона мала стосунок. Моя відповідь тоді була приблизно такою: «Юліє Володимирівно, я б не хотів, щоб ви, або хтось з членів уряду, з таких питань починали свою роботу. Можу дати тільки одну гарантію: жодного політичного тиску на слідство не буде».

Минає кілька тижнів, до мене по одній із кримінальних справ звертається Генпрокурор. Він дещо хитріше поставив запитання, більш завуальовано, але суть його була та сама. Кажу: «Святославе Михайловичу, будь ласка, займайтеся своєю справою, не лізьте у політику!» Минуло іще кілька тижнів. Тоді я проводив нараду на Банковій за участі Голови Верховного Суду України — Василя Тимофійовича Маляренка. Ми були знайомі задовго до початку моєї президентської каденції. На мою думку, це був зразок судді: високоосвічений, інтелігентний та тактовний. Людина, яка захоплювалася поезією, хоча від початку нашого знайомства у 1990-х у мене було небагато нагод послухати його вірші. Отже, після тієї наради він просить про коротку зустріч. Початок розмови був десь такий:

— Пане Президенте, убережіть мене від вашого прем'єра! Нема проходу: після кожної наради кличе і ставить одне завдання: закрийте кримінальну справу!

Я питаю Василя Тимофійовича:

— Ви не знаєте, як діяти? Чого ви свої проблеми переносите на мене?! Ви чекаєте, що я вам дам політичне розпорядження, чи ви знаєте як діяти?

— Я знаю, як діяти за законом.

— От і дійте!

Минуло іще кілька місяців, коли на мій робочій стіл співробітники Секретаріату поклали інформаційне повідомлення: справа щодо сплати податкових заборгованостей у сумі, здається, семи чи восьми мільярдів гривень урешті-решт була закрита в одному з судів Дніпропетровської області. Як мене доповіли — закрили не без згоди прокуратури. Звичайно, що в контексті таких подій і повідомлень преси взаємна зацікавленість цих

двох фігурантів не видавалася тоді аж такою неможливою, тоді здавалося, що вони мають певні мотиви для зближення.

Отже, персональна складова домовленостей за «м'яким» варіантом вирішення конфлікту передбачала відставку Порошенка, Третьякова, Терьохіна, Томенка, Турчинова та Піскуна. Усі ці відставки були взаємопов'язані лише ситуаційно і зовсім не пов'язані із тими чи іншими корупційними звинуваченнями, як це потім намагалася пояснити Тимошенко під час телевізійного звернення. Щодо останніх чотирьох були претензії іншого ґатунку: мене не влаштовували результати їхньої роботи. Іще раз мушу наголосити: я сприймав цей конфлікт як складову більш широких процесів, які відбувалися у команді протягом усіх 8—9 місяців перед тим, а не тільки як результат так званого «корупційного скандалу».

Друга складова нашого компромісу стосувалася подальших спільних політичних дій у контексті парламентських виборів 2006 року. Ми мали політично продемонструвати єдність команди і вміння домовлятися. Тому треба було подати знак: ми домовилися формувати один блок у рамках коаліції «Сила народу». Альтернативою було йти «двома колонами», тобто формувати два блоки, але така формула посилювала розкол у команді, міжпартійну боротьбу і зумовлювала нові конфлікти. Отже, ми домовились про спільний похід на вибори і в загальних рисах розписали формулу.

Заперечень від Тимошенко не було.

Це був уже глибокий вечір, десь по десятій, і коли вже по третьому колу пішли обговорювати одне й те саме, я сказав, що закінчую цю нараду. Запропонував Тимошенко залишитися із Рибачуком у моєму кабінеті та підготувати необхідні проекти указу. Я сказав: «Уранці у мене на столі повинні лежати укази, якими ми урегульовуємо конфлікт. У такий спосіб ми робимо висновки із тих скандалів, у яких ви живете уже 4 місяці. Не реагувати на це — означатиме, що конфлікти і ворожнеча пустять метастази, стануть глибшими і серйознішими».

Що відбувалося далі у моєму кабінеті, розповідав Олег Рибачук. Укази по відставках були підготовлені якнайшвидше. Залишається

завізувати їх підписом прем'єра. І Тимошенко каже: «Олеже, та давай вже зранку о 8-й годині зустрінемося і я це завізую». У цей момент Рибачук зрозумів, що відбувається щось не те.

* * *

Вночі мені був дзвінок. Було десь пів на першу ночі. Мені повідомили, що на дачу до Тимошенко з'їжджаються гості: Генеральний прокурор Святослав Піскун, міністр оборони Анатолій Гриценко та голова Служби безпеки Олександр Турчинов. Із силовиків не було тільки міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. І така комбінація мала дещо дивний вигляд. Це був тривожний сигнал. Як потім мені стало відомо, до Тимошенко приїхав і віце-прем'єр Микола Томенко. Можливо, хтось іще був — того я не пам'ятаю.

Отже, я приймаю цю інформацію, прошу тримати мене в курсі розвитку подій.

Посеред ночі був іще один телефонний дзвінок. Телефонував посол Сполучених Штатів Америки Джон Хербст. Це не був прямий дзвінок, він ішов через службу охорони. Охорона тоді мені не повідомила про нього: я вже спав.

Рано-вранці я прокинувся у дещо іншій реальності. Усвідомлення того, що сталося вночі, прийшло дещо пізніше. Нічні посиденьки у Тимошенко в контексті наших вечірніх домовленостей мали більш ніж дивний вигляд.

Спробую відтворити події тієї ночі за доступними мені джерелами.

Тимошенко зібрала силовиків та віце-прем'єра Томенка на нараду, яка тривала орієнтовно до другої ночі.

Я чув кілька версій, про що саме говорили на цій нараді. Дехто потім оповідав, що там обговорювалася можливість імпічменту президента у Парламенті на підставі звинувачень про державну зраду через причетність до «корупційного скандалу». Дехто стверджує, що йшлося тільки про те, що робити, коли президент відправить весь уряд у відставку. Якщо правдою є пер-

ше твердження — то розмови про імпічмент президента з очільниками силових інституцій, які знаходяться у його, президента, компетенції, межують із державною зрадою. Якщо правдивим є факт, що Тимошенко повідомила присутнім, що внаслідок консультацій президент прийняв рішення про відставку цілого уряду, то вона збрехала соратникам. Якщо вона сказала тоді, що президент вагається, чи відправити у відставку весь уряд, чи тільки частину, — то це була напівправда, адже домовленості були інші і жодних вагань, виконувати ці домовленості чи ні, я не мав.

Отже, вночі Анатолій Гриценко телефонує американському послу. І, по одній з відомих мені версій, питає його про те, як міжнародне співтовариство може поставитися до початку процедури імпічменту Президента України в Парламенті, враховуючи озвучені звинувачення у корупції в його оточенні та той факт, що він, президент, має намір зранку помститися уряду відставкою. Потім у пресі звучали й інші версії щодо змісту цієї розмови між міністром оборони і послом США. Так чи інакше, пан Хербст від тієї розмови впадає у шоковий стан і починає телефонувати мені. Коли посол не зміг додзвонитися, він зв'язується із Олегом Рибачуком та просить про термінову зустріч із ним, як з людиною, що виконує обов'язки очільника президентського офісу.

Ось так, коли я вранці прокинувся, з'ясувалося, що вночі трапилося багато цікавого. Мені доповідають різні версії того, що відбулося. Врешті-решт, зателефонував навіть один із учасників міні-путчу. Те, що я почув, м'яко кажучи, контрастувало із нашими вечірніми домовленостями із Тимошенко. Незалежно від того, мав місце факт державної зради чи ні, довіра була зраджена. У цьому сенсі то була ніч зради.

Того самого ранку Рибачук зустрічається із послом Хербстом і потім інформує мене, що нічні засідателі переконали посла, що я маю намір щойно вранці відправити у відставку весь уряд. Посол просив Рибачука, щоб той спробував переконати мене, щоб я цього не робив. Але коли Олег розповів, що ніхто уряд і

не збирався звільняти, Хербст просто зблід і змінився в обличчі. Посол, вочевидь, зрозумів, що йому збрехали, намагаючись зманіпулювати його думками та діями.

* * *

Десь по восьмій годині ранку я зв'язуюся зі своїм апаратом і питаю, чи папки з указами в приймальні лежать? Відповідають, що нема: ані указів, ані прем'єра. Настрій у мене відповідає ситуації — я не можу сказати, що нічна зустріч Тимошенко із «її хлопцями» дуже посприяла відновленню довіри у команді. І от після цього всього, що трапилося вночі, у нас з нею відбувається телефонна розмова:

— Юліє Володимирівно, щоб у нас було все ясно: вчора ми домовлялися, що ви разом із головою Секретаріату Президента на базі пропозицій сторін сформулюєте проект указу Президента про врегулювання кризи. Я б хотів знати, де домовлені укази?

— Вікторе Андрійовичу, я хочу до вас приїхати.

— Я вас прийму, але я хочу вам сказати: якщо до мого приїзду на мій робочий стіл не буде поданий узгоджений вчора пакет щодо врегулювання кризи, я вже буду приймати інше рішення!

Я приїжджаю. Прем'єр уже в приймальні. Указів нема. Я запрошую її на нараду:

— Пані прем'єр-міністр, де проект указу?

— Він ще не готовий. Вікторе Андрійовичу, нічого не треба робити!

Вона у сльозах, зовсім деморалізована, прикро на неї було дивитися.

— Юлю, вчора у нас була домовленість: ми прийшли до узгодженого політичного рішення по кадровому блоку. Я в цьому бачу єдиний спосіб, як найменш болісно розв'язати цю ситуацію.

Прем'єр сидить на дивані, повторює одні й ті самі слова, багато зривається... Я ходжу по кабінету, думаю, що варто нагадати про нічний «путч».

— Юліє Володимирівно, ми вчора провели нараду на найвищому рівні. Ми все узгодили. Ви пообіцяли сформулювати проект указу. Замість цього серед ночі в лісі, на дачі ви скликаєте нараду з керівниками Генеральної прокуратури і силових органів, керівництво якими не входить до компетенції прем'єр-міністра. У нас криза політична, тому треба консультуватися не з міністром оборони, головою СБУ і Генпрокурором, а з політиками!

— Вікторе Андрійовичу, ми хотіли порадитися...

— Юліє Володимирівно, так у вас нема документа?! Ви зробили свою роботу?

Раптом до кабінету заходить, а скоріше навіть вбігає Петро Порошенко. Я сиджу за робочим столом навпроти дверей і бачу вираз його обличчя: він страшенно роздратований, щоб не сказати злий. Порошенко входить із тотальним відчуттям зради, це десь так і прозвучало: «Пане президенте, ми стоїмо на порозі тотальної зради!»

Виявляється, поки я розмовляв із Тимошенко, Томенко зібрав прес-конференцію. Як я дізнався потім, про те, що він іде у відставку «через корупцію в ешелонах влади», Микола повідомив пресу ще о другій ночі, вочевидь, коли повертався з наради на дачі у Тимошенко. І ось тепер він збирає прес-конференцію. Наведу за повідомленнями преси кілька фрагментів його виступу:

Я переконаний, що домінування олігархічного уряду Петра Порошенка суперечить настановам Майдану. (...)

На жаль, буде реалізовано принцип, що крали одні, а у відставку ідуть інші. Запропоновано варіант, що з боку уряду Тимошенко й олігархічного уряду Порошенка піде у відставку кілька осіб. І це, за сценарієм експертів, які працюють з президентом, це має всіх помирити. (...) Ані я, ані Олександр Турчинов не займалися корупцією і не розписували на аркуші паперу, кого куди призначити.

З кожним днем повноваження уряду Порошенка збільшуються і вплив на президента цього уряду стає стовідсотковим. Президент не знає реальної ситуації в країні і не знає резуль-

татів соціологічних досліджень про ступінь довіри до влади в цілому і до людей, які від його імені керують країною.

Ось що у той день заявив Томенко. І знову це була маніпуляція темою корупції. Ніхто не звинувачував Томенка та Турчинова у корупції. Вони не впоралися із роботою — це була єдина причина їхніх відставок. Але Томенко знову запускає тему корупції. Вочевидь, після нічної наради у Тимошенко він володів інформацією, що за будь-якого розвитку подій — хоч за «м'яким варіантом», хоч за «жорстким» — він втрачає посаду віце-прем'єра. І втрачає із репутацією людини, яка не впоралася з роботою. Тому пресконференція Томенка була спробою обілити себе саме в контексті тих указів, які мали з'явитися об 11:00: завжди ліпше мати реноме поборника прозорості і чесності влади, людини, що виступає за боротьбу з корупцією, ніж невдахи.

Отже, спочатку Тимошенко з нічними нарадами в лісі, а потім Томенко зі своєю прес-конференцією ідуть на неузгоджені кроки. Томенко зранку доламав те, що вночі не вдалося доламати Тимошенко. Конфлікт розгорався із новою силою. Тому, дійсно, це була зрада вечірніх домовленостей. У цьому сенсі Порошенко був правий, коли сказав своє: «Пане президенте, ми стоїмо на порозі тотальної зради!»

У мене перед очима стоїть ця картина: Тимошенко сидить у сльозах на зеленому шкіряному дивані спиною до вхідних дверей, я поклав на стіл проекти указів. Двері відчиняються, заходить Порошенко, весь заряджений новими звинуваченнями від Томенка, сварками у Парламенті, зняттям з нього депутатства, і говорить про зраду. Між Тимошенко і Порошенком починається сварка. Вони не дискутували — вони просто лаялися.

Мені було огидно і боляче дивитися на це все: соратники нищать одне одного, свій б'є свого. І Порошенко, і Тимошенко були надто важливими для помаранчевої команди, мені багато що хотілося їм сказати про Майдан, про відданість ідеалам нації, але... лишилися тільки гіркота і біль. Я спостерігав, як у стосунках у команді зникло те, що є головним, — зникла довіра!

Як цей момент описувала Тимошенко вже наступного дня під час виступу на телебаченні: «Президент подивився, встав, повернувся до мене спиною і сказав: "Розмову закінчено" і пішов, практично зруйнувавши нашу єдність... Я просто хотіла б сказати, що я вважаю цей крок абсолютно нелогічним...» Виявляється, єдність зруйнував я!

* * *

Нічна нарада була знаком, що Тимошенко м'який варіант розв'язання кризи не підтримала. Я іду до журналістів і оприлюднюю той указ, який передбачав прийняти відставку секретаря РНБО Порошенка, відставку голови СБУ, відставку уряду, відставку очільників деяких державних інституцій, які були звинувачені під час конфлікту:

Шановні журналісти, друзі, колеги!

Коли я стояв 23 січня цього року на Майдані і проголошував свою інавгураційну промову, я говорив про те, що в Україні буде професійна влада, влада чесна, яка день і ніч працюватиме на інтереси українця і держави, влада, яка буде працювати однією командою, повторюю, чесно, відкрито і професійно.

Для цього я взяв до себе тих людей, які пройшли десятки мітингів, зустрічей із громадою, які стояли поруч зі мною на Майдані Незалежності в Києві, люди, які допомогли відкинути стару корумповану владу і дали змогу створити вільну Україну. Це були віддані люди, без яких наші успіхи, переконаний, восени минулого року були б неможливими.

Повторю, що 9 місяців тому я запропонував українському Парламенту на посаду прем'єр-міністра Юлію Володимирівну Тимошенко, призначив секретарем РНБО Петра Олексійовича Порошенка, призначив державним секретарем України Олександра Олексійовича Зінченка.

Ці люди вели мою виборчу кампанію, хтось прийшов до мене у 2002 році, хтось прийшов за декілька місяців до завершення виборчої кампанії або під час виборчої кампанії. Для мене це люди неординарні, це мої друзі, і відверто скажу, про багато речей, про які я нижче буду говорити, буде говорити важко.

Але я розумію, що ця розмова назріла, бо зачіпаються не інтереси стосунків із урядом, РНБО чи держсекретарем, а бачимо, як згортаються ті процеси, які були самоціллю, власне кажучи, для виборців.

Я знав, що між цими людьми існують певні непорозуміння. Переконаний, що це деталі, епізоди, які зустрічаються у будь-кого, тим більше у таких цікавих і неординарних людей. Переконаний, що в кожної великої людини є проблеми.

Ці проблеми я сприймав як явище тимчасове. Я надіявся на те, що якщо кожен надіне своє ярмо, не вистачатиме часу для взаємних інтриг, на формування піару чи антипіару між певними політичними силами єдиної коаліції. Це були мої надії.

Більше того, хочу сказати, я дав своїм колегам величезні повноваження, які виходять з Конституції України.

Переконаний, що ті повноваження, які сьогодні мав чи секретар РНБО, чи державний секретар, чи прем'єр-міністр, — це ті повноваження, яких не мав до цього ніхто з аналогічних посадовців; починаючи від формування структури, формування апарату, я не пригадую, щоб жодна сторона після того, як була проведена величезна робота по формуванню основ діяльності того чи іншого інституту, коли були підписані всі базові документи, я не пригадую, щоб хтось був незадоволений.

Але з кожним днем я все більше і більше ставав свідком того, як між цими інститутами ідуть спочатку протистояння, потім серйозні конфлікти. Потім взаємні закулісні інтриги, що почало передаватись уже на основу державної політики.

Я став свідком того, як, по суті, кожен день довелося втручатися у конфлікти, які виникають між РНБО і урядом, між держсекретарем і РНБО, між урядом і Верховною Радою, одним словом, ці конфлікти вже стали порядком денним роботи влади.

Переконаний, що мої друзі, які були наділені такою унікальною довірою людей і такими небаченими повноваженнями, могли унікально використовувати цей ресурс на благо своєї роботи. Переконаний я також був і в тому, що люди, які перебувають на таких високих державних посадах, розуміють тягар державної відповідальності, і тому вважав, що вони зобов'язані чути одне одного і домовлятися — це їхній обов'язок.

Президент не повинен бути нянькою між ними для того, щоб злагоджувати стосунки. Хоча, відверто скажу, я робив це

охоче, бо розумів, що це питання державної ваги. Хоча мені було шкода витрачати час на речі, які не були конструктивними. Але така дійсність.

Повторюю, ці чвари продовжувалися, позиційні війни посилювалися. Причому ці війни посилювалися за принципом «два українці — три гетьмани».

Почала відчуватися атмосфера виборчої кампанії... один захотів на Київ іти, другий захотів на Київ, третій на Львів захотів іти, четвертий зробити перестановку політичних сил, заманити в коаліцію на вибори інших партнерів, одним словом, я став свідком того, що коли я проводжу наради — довіра серед моїх партнерів нульова. Що після кожної наради потім у сторони виходили, на якісь інші рівні, домовлялися про основи іншої політики, і країна входила у скандал.

Останній скандал на НФЗ. Я пам'ятаю, чим закінчилася моя п'ятниця минулого тижня, коли ми стали свідками того, як на унікальне рішення суду, яке далося нам дуже важко, але на унікальне чесне рішення суду через закулісні інтриги, які велися, причому велися не тільки в Україні, а й, що боляче, поза Україною, справа була доведена до конфлікту, коли люди вийшли на площу.

Це при тому, що ми маємо ґрунтовне, глибоко правильне рішення суду. Але фінал історії якраз полягав не в тому, як із рук одної шайки підприємство передати державі, а вийшло як з одної шайки передати другій шайці. І тому люди отримали право на протест.

Переконаний, що прийшов момент, коли мої колеги втратили командний дух і віру. Я це кажу з гіркотою. Бо ці люди залишаються моїми друзями незалежно від обставин. Я їх буду цінувати, але я мушу це говорити.

8 місяців Президент України був миротворцем серед цих інституцій. Я про це майже не говорив публічно. Я вважав, що це моя карма, яку я повинен нести. А Україна в той час втрачала темпи, у тому числі економічні. Думаю, що члени моєї команди слухали президента, але не чули.

І сьогодні, як би це не було важко, я повинен цей гордіїв вузол розрубати в ім'я України. На Майдані, 24 серпня, в День Незалежності, я пообіцяв колегам-посадовцям при владі... Ми стали свідками того, як у владі з'явилося багато нових облич, але стався парадокс — обличчя влади не змінилося. Країну знову

звинувачують у корупції, країну знову звинувачують у тому, що немає публічних процесів в економіці, у тому числі приватизаційних.

Ми стаємо свідками того, як процеси, ті, які могли б бути значно демократизованими, входять у вчорашню колію. Подивіться на дію податкової системи, митної системи, ми стаємо свідками зростаючого популізму... З ранку до вечора ми є свідками, знаєте, таких легковажних, солодких обіцянок, які з кожним днем буде виконувати все важче і важче. Рішення, які притаманні цьому року, економічні, соціальні, їх можна робити один раз. Другий раз їх уже не повториш без економічних змін.

Але ми стали свідками того, що жоден соціальний пакет не пропонується на 2006 рік — ні у плані соціальних навантажень, ні у плані соціальної реформи, ні в плані освіти, ні в плані медицини. Ми консервуємо ще 12 місяців тої стагнації, яка була в цій галузі. Я це прийняти не можу, друзі.

Переконаний, що причиною цього стало нерозуміння значимості державних інтересів. Невміння працювати виключно на громадянина, на державу як найвища преференція для державного службовця. На перший план виконавчої системи влади став піар чи себе, чи політичної сили, чи піар політичної позиції.

Переконаний, що з цим треба покінчити. Я бачу, що деякі посадовці захопилися цим піаром настільки, що вже не вистачає часу для продуктивної розмови. Життя без камер вони вже не уявляють. Хоча я завжди виступав і буду виступати за публічну роботу влади, чи то РНБО, чи Кабінету Міністрів, але, друзі, це робиться після того, як зроблена робота. Нам не треба країну втягувати в небезпечні обіцянки, у небезпечний популізм.

Переконаний, шановні друзі, що рік тому я пішов у президенти не для того, щоб ключові державні інститути не мали порозуміння і не знаходили між собою злагоди і взаємоповаги. Не для того я вже рік ходжу не зі своїм обличчям. Переконаний, що не для цього стояли мільйони людей на майданах. І робити вигляд, що нічого не відбувається, я не можу.

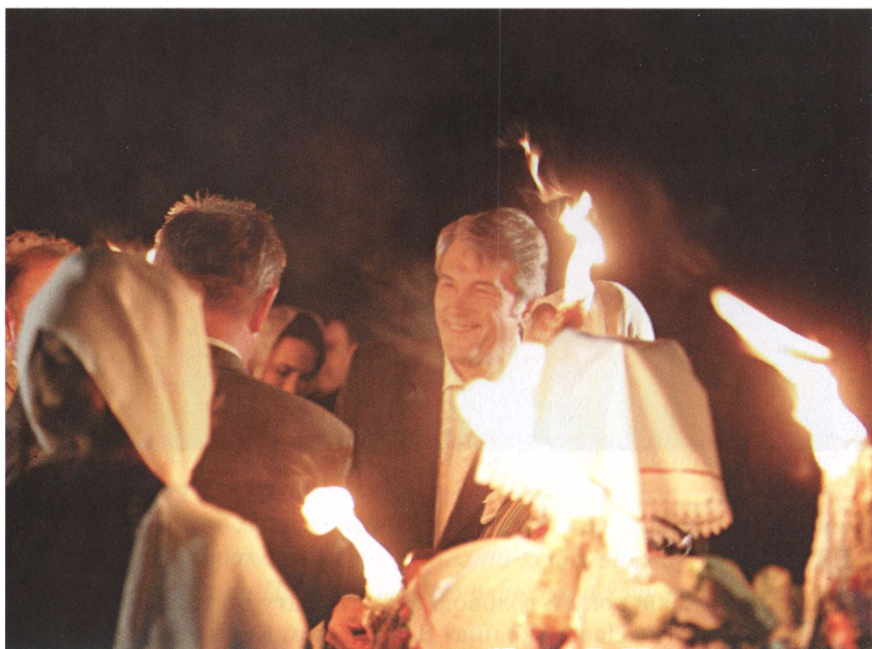
Сьогодні я мушу сказати своїм співвітчизникам, що я мушу прийняти радикальні кроки по зміні керівництва уряду, РНБО і Секретаріату Президента. Повторюю, я хочу віднині бачити

На Великдень 2008 року. З головою Секретаріату Віктором Балогою та головою партії «Наша Україна» В'ячеславом Кириленком.

З патріархом Філаретом під час Великодньої літургії. Квітень 2008 року.

З Вселенським патріархом Варфоломеєм. Липень 2008 року. Нижче: Великдень з родиною. Софія Київська. Квітень 2009 року.

Відкриття Національного меморіалу жертв Голодомору. 22 листопада 2008 року.

На меморіалі Героїв битви під Крутами під час історичної реконструкції подій 29 січня 1918 року. Лютий 2008 року.

У Залі пам'яті Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Травень 2007 року.

1. Name: Фамилия — Juschtschenko / Ющенко
2. Vornamen: Имя — Andrei / Андрей Андреевич
3. Geburtstag: День рождения — 10.4.1919.
4. Geburtsort: Место рождения — Choruschewka / Хорушевка
5. Lager: Лагерь — Kriegsgefangenenlager ... 5 Wollen ... — 27. Okt. 1943 nach Stalag XIII D Nürnberg
5a. Im Lager eingeliefert am: Доставлен в лагер (число) — 23.10.43
6. Dienstgrad: — Ст. лейтенант / Oberleutnant
7. Truppenteil: Воинская часть — Motor. Div. / Мотор. Див.
8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers: Номер ... — 117654

Grüne Karteikar
1943
Zentralarchiv des russ
Das Kriegsgefan
Juschtschenkos

Вгорі: з дітьми під час відвідин музею концтабору Фльосенберг у липні 2007 року. Нижче: особова картка Андрія Ющенка, в'язня концтабору у Фльосенберзі.

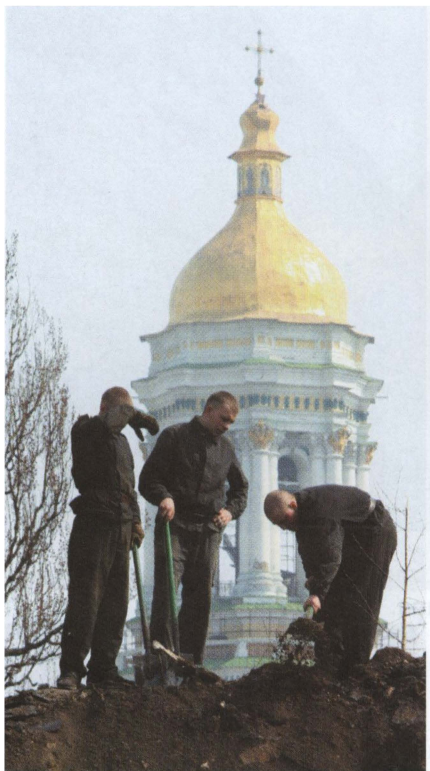

Біля стін та в музеї Соловецького монастиря. Червень 2008 року.

Разом із президентом Польщі Лехом Качинським під час жалобних урочистостей у Павлокомі, місці пам'яті польсько-українського конфлікту часів Другої світової війни. Травень 2006 року.

Повернення до джерел.

Толока у Мистецькому арсеналі.
Квітень 2008 року.

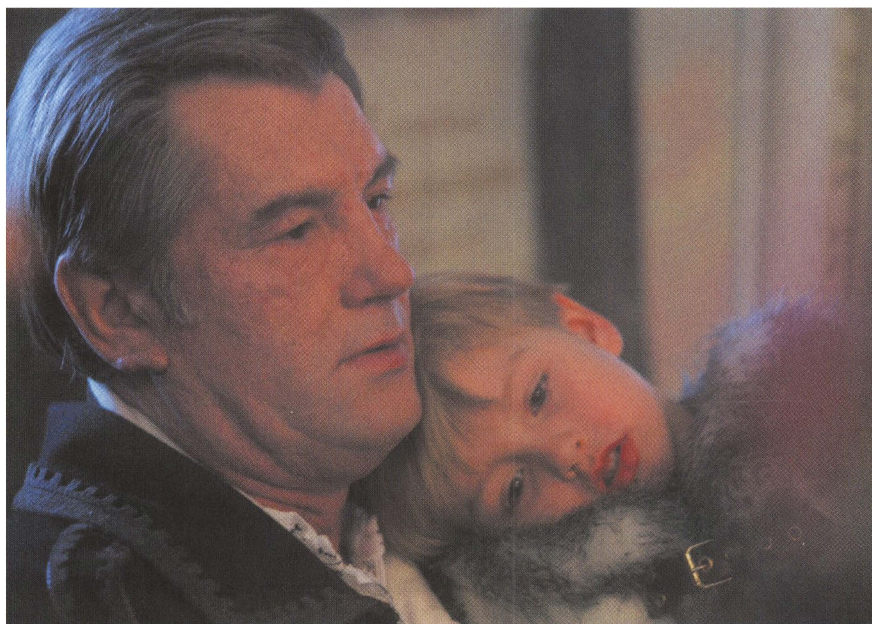

Із прес-секретарем президента Іриною Ванниковою під час запису звернення до Народу України. Квітень 2009 року.

З Катею та молодшими дітьми під час жалобних урочистостей з нагоди річниці Голодомору. 28 листопада 2009 року.

З сином Тарасиком у Манявському скиті. Різдво 2008 року.

З Катею у ніч на Івана Купала. Липень 2007 року.

З Катею. Грудень 2007 року.

Під час сходження на Говерлу. Липень 2009 року.

Лагідна українізація.
З Полом Маккартні у червні 2008 року та Жераром Депардьє вдома у Безрадичах взимку 2006 року.

Під час фестивалю бджолярів у Пирогові. Серпень 2007 року.

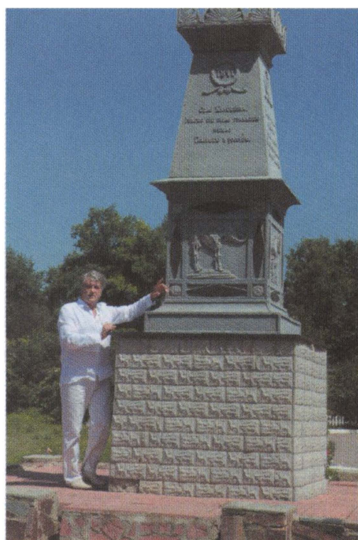
В гостях у президента Грузії. З Олександром Черевком, митрополитом Сергієм (Чекурішвілі), Михайлом та Ніко Саакашвілі. Вересень 2013 року.

Із директором Інституту Президента Ющенка Іриною Ванниковою та координатором програм Валентиною Руденко.

Тут стояла дідова хата. Саме на цьому місці я народився.

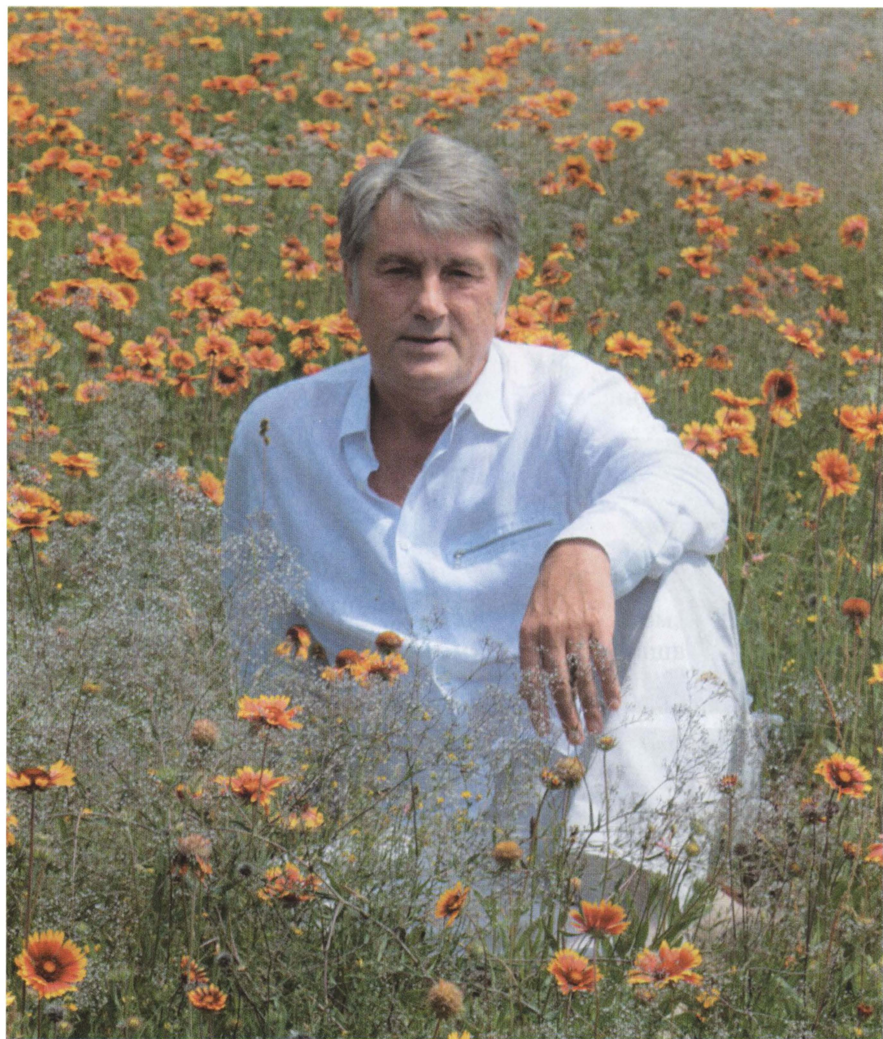

З братом Петром.

Біля пам’ятника Кулішівському мамонту. Напис засвідчує, що це місце було кордоном між Росією та Польщею. В дитинстві не міг зрозуміти: а де Україна?!

У батьківській хаті. Фото 2013 року.

Моя земля. Фото 2013 року.

Усі фото у книжці надані Віктором Ющенком зі свого домашнього архіву. Фото Миколи Лазаренка, Ігоря Гайдая, Олександра Зінченка та інших.

найвищі державні інститути в системі роботи єдиної команди, які працюють на те, щоб у людей були робочі місця, кращі зарплати, кращі школи, краща медицина, щоб люди відчували, що влада працює у злагоді й гармонії, а держава — у спокої і стабільності.

Тому я підписую указ на відставку уряду, на відставку секретаря РНБО і кілька днів тому на базі поданої Зінченком заяви про відставку я призначив державним секретарем України Олега Борисовича Рибачука.

Далі звучали запитання журналістів. Подаю перше з них у тому запису, який був зроблений журналістами «Української правди»:

Як ви вважаєте, ви отримали зараз дуже потужну опозицію в особі Тимошенко чи ні?

Останні три дні і ночі я провів для того, щоб команда, яка розійшлася, зійшлася знову. Ключове питання, яке постало, за яке я боровся весь цей час, — це питання довіри. Власне, мова йде про те, що команда почала деградувати, що з'явилися блоки, які почали грати у самостійну гру, закулісну гру, неприємну гру, з компроматами і без, з фотографуваннями і шантажами, і так далі, і так далі. Насправді, тема єдності команди, як не прикро, стала дуже гострою.

Персональні конфлікти переросли в командні, потім вийшли на державні справи. І вчора, зокрема цей день і ніч, яку ми присвятили тому, щоб все-таки, якщо є можливість зберегти командний дух, залишитись разом, це була б краща відповідь, і така домовленість була прийнята. На жаль, за ніч вона була змінена — не мною.

Переконаний, що на звинувачення, які є безпідставними, але сильними, я політично повинен реагувати. Я колегам сказав: я піду на відставку ключових осіб, бо ті звинувачення, що пролунали, піарні, вимагають від мене політичної реакції. Я мушу це робити, розуміючи витоки всього цього, розуміючи причини, тому що на поверхні ми маємо тільки наслідок.

Три дні я проводив глибоку чесну розмову між авторами цих усіх інцидентів. Моя мета була одна — побачити, що вони

подають одне одному руки і цим закріплюють більш м'який варіант урегулювання теми з відставкою осіб, які відповідають за боротьбу з корупцією у цій країні, наприклад, секретаря РНБО, можливо, одну-дві особи з уряду, які, очевидно, не справилися з речами, що стояли на порядку року. Хоча основну частину цих речей я запропонував зробити уже за підсумками дев'яти місяців. А зараз зробити виключно збалансовану політичну реакцію на події — оце був варіант.

На жаль, тоді інформацію про нічну зраду Тимошенко я не зміг пояснити у більш широкому контексті. Вочевидь, якби я того дня оголосив, що вночі Тимошенко збиралася із силовиками на сумнівні наради, то це треба було б називати спробою державного перевороту. А я сам для себе не був готовий називати те, що трапилося вночі, у таких категоріях, я сам іще не відійшов від шокуючого враження від тих нічних подій. Мені видавалося, що ці пояснення можуть тільки нашкодити, що це кине тінь на історію Майдану.

Увечері наступного дня колишній прем'єр-міністр увімкнула режим «багато брехні». У розмові з журналістами «Дзеркала тижня» вона оголосила, що жодної згоди на жодний з варіантів виходу з політичної кризи вона не давала і взяла час для роздумів до 9-ї години ранку. Це була суцільна неправда, тому є кілька свідків: домовленості були геть іншими. Тимошенко ввела в оману журналістів цієї газети, збрехала її читачам, збрехала українському суспільству. У вечірньому зверненні, яке Тимошенко зробила в ефірі телеканалу «Інтер» наступного дня після відставки, коли вона стрічечки у студії сплітала, також було забагато маніпуляцій із правдою. Я не впевнений, що було б правильно, якби я взявся розчищати ці авгієві конюшні. Повторю іще раз: ключове питання, яке постало, за яке я боровся весь цей час, — це питання довіри. А довіра завжди програє у двобої з інтригами.

Уже за кілька днів, 13 вересня 2005 року, Тимошенко заявила, що іде у президенти.

* * *

Я думаю, що владолюбство і було генеральною пружиною, яка весь час розривала стрій команди. Мотив був один: нереалізовані політичні амбіції. І трапилось так, що під асфальтовий каток цих амбіцій у 2005 році потрапили здобутки Помаранчевої революції. Стрічки докупи складати, плачі розводити, говорити про ідеали Майдану — то все пусті балачки були. Ті люди грали в іншу політику, не про Майдан їм ішлося! Коли на посаду прем'єр-міністра я запропонував Юрія Єханурова, це відразу стало помітно. Досить було подивитися, що відбулося з жовтня — як ми увійшли у 2006 рік, з яким бюджетом, з якими ініціативами по національних реформах. Зростання в економіці було помітне неозброєним оком: просто прийшла людина, яка з ранку до вечора займається урядовою роботою.

Що заважало поставити Єханурова з самого початку, з першого дня? Насамперед — суспільні очікування. Якщо взяти соціологічне опитування у січні, то у відповідях на запитання, хто має бути прем'єром, на першому місці була Юлія Тимошенко.

Я переконаний, якби я не поставив тоді Тимошенко прем'єром, суспільство цього не зрозуміло би. Це сприймалося б як слабкий, політично некоректний крок по відношенню до свого політичного партнера. Як так: ми пройшли разом усю кампанію, і в фінальній частині забути про свого партнера?! Яку мораль сюди підключити, щоб пояснити таку «забудькуватість» людям?!

Хоча були історії, які мали б зіграти роль попередження. Але тоді я не звертав уваги на передвісники майбутніх політичних буревіїв.

Минав січень 2005 року; ця історія трапилася ще до формального формування уряду. Переговори тривають, але рішення ще не прийняті. Мені доповіли, що Тимошенко проводить переговори в колі своїх соратників. І одна з тез, яку вона використовувала, була такою: якщо Ющенко не запропонує її кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, вона оголосить про перехід в опозицію Ющенку.

Це була геть неочікувана ситуація. У мене була низка неприємних розмов з колегами у Парламенті, наприклад з Юрієм Івановичем Костенком. У нас тоді відбулася дуже неприємна розмова, я був страшенно роздратований: «Юро, що це за залаштункові ігрища? На Майдані намети ще не зібрали, а ви уже оголошуєте опозицію тільки через те, що крісло під дупу не підвів вам усім?!» Він пояснив, що у тих переговорах був пасивною стороною, що ініціатива з іншого боку йшла: запропонувала зустрітися — зустрілись, попросила вислухати — я вислухав, але жодної підтримки не обіцяв. Минуло 6—7 років, допоки ми порозумілися із тим епізодом: якось Юрій Іванович підходить і говорить, що він хоче розставити усі крапки над «і» — мовляв, він не мав стосунку до організації тих ініціатив, це просто лихий поплутав.

Це був знак майбутніх проблем: чого треба чекати через рік, якщо Тимошенко була готова перейти в опозицію до Ющенка ще до того, як Ющенко формально став президентом?!

Звичайно, можна спробувати оголосити, що і в цій історії «винувате олігархічне оточення Ющенка». Бо тоді, у січні 2005 року, я розглядав Петра Порошенка як можливу альтернативу Тимошенко на посаді прем'єр-міністра.

Але враховуючи, що Тимошенко була готова перейти в опозицію до президента, якби Порошенко став прем'єром, — ми мали б ще до літа і звинувачення в корупції, і багато інших цікавих повідомлень від неї та її сателітів. Амбіції Тимошенко такого виклику не змогли б витримати. Ми і до літа не дожили б єдиною командою.

Тоді я вагався. Мені видавалося — і думаю, так воно і є, — що Порошенко був ліпше підготовлений до посади голови уряду: через особистий досвід, через освіту, через світогляд. У нього було більше фахових знань та потрібних навичок.

Тоді, у січні 2005 року, я їм обом запропонував однаковий іспит: я дав кожному з них чистий аркуш паперу. Я розумів, що саме між цими двома фігурантами буде основне протистояння у команді.

Перед тим як формувати уряд, я поговорив з Порошенком. Я дав йому чистий аркуш паперу і сказав: якщо я тобі доручаю сформувати уряд, будь ласка, дай відповідь і запропонуй місце в урядовій коаліції для Тимошенко. Таке саме завдання отримала Тимошенко.

Результат цього іспиту виявився досить сумним: і Тимошенко, і Порошенко його провалили. Ані одна, ані інша сторона не бачила можливості компромісу і не змогла його виписати. Коли Порошенко приніс свої пропозиції по формуванню персонального складу органів влади, я швидко пробіг його по діагоналі і не побачив прізвища Тимошенко:

— Петре Олексійовичу, а яким ви бачите місце Тимошенко у системі влади?

— Я його не бачу.

Десь так це прозвучало з одного боку, і майже такий самий діалог у мене відбувся із Тимошенко щодо Порошенка. Іспит на єдність команди був провалений.

Я бачив Тимошенко на позиції секретаря Ради національної безпеки та оборони, а суспільство хотіло бачити Тимошенко прем'єром. На це вказували соціологічні дослідження. Але остаточне рішення щодо її призначення головою уряду я прийняв на Майдані під час інавгурації: коли мільйон людей скандує «Юля!» — то було навіть важливіше, ніж голосування у Парламенті. Вона мала більший кредит народної довіри, ніж Порошенко. І у тих координатах це означало: якщо ти її не поставиш, ти — слабак, ти побоявся чогось, ти поступив нечесно!

За дев'ять місяців кредит народної довіри розпилили на чвари.

Як мені доповіли, вже через два тижні після відставки у вересні 2005 року Тимошенко домовляється про призупинення кримінальної справи у Росії, зустрічається з Путіним та міністром закордонних справ Ігорем Івановим. Іще через кілька днів у Тимошенко і Путіна відбувається спільний обід, про який воліли не розповідати телеканалам її піарники. Про що домовлялася Тимошенко із Путіним, стало зрозуміло із її подальших політичних кроків.

Я переконаний у тому, що після зустрічі з Путіним і Івановим та призупинення кримінальної справи в Росії вона повертається з політичним завданням, на кшталт того, що відбувалися у Грузії в протистоянні президента Саакашвілі та прем'єра Іванішвілі. Завдання було подібним: дискредитація помаранчевого руху та його лідера Ющенка. Перше, що вона робить, — вона іде в опозицію. І у мене з 2006 року в опозиції — комуністи, Партія регіонів і БЮТ. Вочевидь, ця політична гра вела до того, що помаранчевий рух мав бути розбитий до самого фундаменту. Від того моменту головний політичний опонент для Тимошенко — президент Ющенко, а не Янукович, не комуністи.

З самого початку я був переконаний, що Тимошенко — це мій партнер. Я не чув тих, хто говорив мені тихо чи вголос: «вона — аферистка». Я з недовірою ставився до нав'язливих намагань доброзичливців відкрити мені якісь темні сторінки їх спільної із Лазаренком біографії. У газових справах я просто не розбирався, яка там роль була Лазаренка та Тимошенко, і тому ставився як до чуток до слів про якісь мільярдні статки на рахунках. Я вважав, що усе це — боротьба Кучми з опонентом і не варте серйозної уваги, бо я довіряв їй як політичному партнеру і соратнику, відкидав усе це гуртом, щоб чутки і безпідставні підозри не руйнували довіру. Починаючи від моменту нашого знайомства і до 2005 року я був людиною, яка писала її політичну біографію: усі її посади у виконавчій владі були результатом моїх кадрових рішень, а коли вона йшла на парламентські вибори, я ніколи не забував просити проголосувати за її політичну силу навіть попри те, що в певному сенсі «Наша Україна» і її «Батьківщина» на парламентських виборах 2002 року були конкурентами.

Що можна ще додати? Хіба кілька слів з Пантелеймона Куліша: «Правда з Неправдою ходять поміж миром обнявшись, і найлуччі люде віку свого помиляються, котру з них як звати».

Тимошенко — це моя найбільша помилка.

Розділ 19
ПАСТКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

Головна проблема десятиліття. — Прем'єр Єхануров. — Мобільник сина як політичний чинник. — Коаліціада. — Універсал національної єдності. — Що робити, коли єдності не вийшло? — Прем'єр Тимошенко.

Історію парламентських криз 2006-го та 2007 років можна розповісти у різний спосіб. Власне, друга криза була наслідком першої, а обидві вони — результатом Конституційної реформи 2004 року: це були взаємопов'язані епізоди єдиного процесу. Але на цей великий процес накладалися десятки менших.

Отже, один спосіб розповісти їх історію — це зануритися у морок щільно сплутаних між собою сюжетних ліній. Підписання газових контрактів, питання енергетичної безпеки країни перепліталися із гучними урядовими відставками, зіткненнями амбіцій різних політиків та примітивною боротьбою за владу. Хто зараз пам'ятає, як «Цушко врятував Україну»? Хто не забув, чому спецпідрозділ міліції «Беркут» штурмував Генеральну Прокуратуру? Хто згадає, скільки генеральних прокурорів одночасно могло бути в Україні? Або як у Центральній виборчій комісії траплялися «політичні епідемії», коли ця інституція місяцями не могла прийняти жодного рішення через відсутність кворуму? Пам'ятаєте? А іще була складна ситуація навколо Конституційного Суду і багато інших подій, які так чи інакше впливали на парламентські кризи чи були із ними якось пов'язані. Коли готувалися робочі матеріали для цієї книжки, з'ясувалося, що досить побіжна хронологія коаліційних переговорів 2006 року та подій, які супроводжували парламентську кризу 2007-го, — це понад 200 сторінок дрібними літерами. Про ці події можна було б написати другу книжку такого самого обсягу. Проте — боюся — це не той випадок,

коли докладний опис усіх фактів допоможе зрозуміти, що саме сталося.

Другий спосіб оповісти цю історію — це широкими мазками намалювати схему, етюд, на якому пояснити, чому і як через неповних два роки після Помаранчевої революції прем'єр-міністром стає мій опонент на президентських виборах Віктор Янукович, та кому я мусив телефонувати, щоб через рік після цих подій прем'єром знову стала Юлія Тимошенко. Врешті-решт, у цьому розділі варто спробувати пояснити причини цієї політичної кризи.

Чи міг Президент України в умовах 2006-го чи 2007 року не призначити на посаду прем'єр-міністра Януковича чи Тимошенко, чи якусь іншу особу, яка представляє більшість, що сформувалася у Парламенті? Думаю, що кожний, хто так вважає дотепер, просто не зрозумів, що відбулося в країні наприкінці 2004 року. Як трапилося, що події пізньої осені 2004-го не пішли за Єгипетським, Лівійським чи Сирійським сценарієм? У 2004 році я вважав, що Конституційна реформа — то справедлива ціна за мирний вихід з найглибшої на той момент політичної кризи в новітній історії України. Як трапилося, що Партія регіонів визнала «третій» тур виборів? Ціною компромісу стала Конституційна реформа. Зміни до Конституції передбачали суттєвий перерозподіл влади від президента до прем'єр-міністра та Парламенту. Я пішов на це свідомо, вважаючи, що ці зміни до Конституції створювали такий баланс стримувань і противаг між гілками влади, який гармонізує протиріччя у владному трикутнику між урядом, Парламентом та президентом. І у мене ніколи, наголошую — ніколи! — не виникало бажання скасувати конституційні зміни, які були запроваджені за результатами національного Круглого столу у грудні 2004 року. Маю також сказати, що такі пропозиції весь час надходили: досить багато активних сьогодні політиків нав'язливо мені «рекомендували» переглянути і «відіграти назад» зміни до Конституції, мовляв, переможців не судять. Я це категорично не сприймав, бо це був би крах легітимності сценарію, якого вдалося досягти у груд-

ні 2004 року. У цьому питанні моя позиція за літа не тільки лишилася незмінною, але й ще більш твердою.

Від 1 січня 2006 року зміни до Конституції вступили у законну силу. За цією Конституцію уряд формувала більшість, яка утворилася у Парламенті за результатами чергових виборів. Роль президента в цій історії наближалася до ролі листоноші: президент отримував пропозиції від більшості і вносив до Парламенту на затвердження. Це була чисто процесуальна норма Конституції. Чи міг президент проігнорувати персональні пропозиції парламентської більшості? Дуже просто дати відповідь на це запитання — підійміть текст Конституції 2004 року і знайдіть підстави сказати: пане президенте, керуючись такою-то статтею, ви маєте право не брати у прем'єри чоловіків зростом понад один метр сімдесят п'ять сантиметрів, прізвище яких починається на «Я» і які люблять блакитні краватки, або жінок, які заплітають косу «бубликом»! Але нема такої статті у Конституції! Президент може не подавати кандидатуру, яку запропонувала більшість, але тоді президент перестає бути гарантом Конституції, він може так зробити, якщо він маніпулює Основним законом. Для мене, як президента країни, таке рішення було неприйнятним. Я маю подати ту кандидатуру, яку пропонує більшість. Я розумію почуття тих, хто був обурений призначенням Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра, але, можливо, саме у тому і полягає наука демократії, що навіть власне рішення тобі може не подобатися, але ти мусиш їх приймати, бо так велять демократичні процедури, і саме у їх дотриманні полягає місія гаранта Конституції. Отже, відповідь на поставлене запитання: ні, я не міг не подати на розгляд Верховної Ради України запропоновану парламентською більшістю кандидатуру на пост прем'єра. Такою кандидатурою того разу був Віктор Янукович.

Президент є гарантом Конституції. Я б порушив Конституцію, якби у 2006 році не зробив цього подання, так само було б порушенням, якби у 2007-му я б не подав кандидатуру Тимошенко. Це одна з базових норм Конституції. Крапка. Тут нема що обговорювати. Той, хто ігнорував тоді вимоги Конституції чи

ігнорує їх сьогодні, — той не тільки авантюрист, він стає автором для України найнебезпечніших сценаріїв, за взірцями Єгипту, Сирії або Лівії. Порушення Конституції — найкоротша дорога до дестабілізації. Ясно, що за тих умов не в реально можливому імпічменті була справа і не загроза імпічменту була мотивом моїх дій, просто в усіх подібних ситуаціях правильна відповідь одна: завжди дій за Конституцією.

Інше питання, що мати конституційний текст — цього замало: треба до нього мати стійкі традиції дотримання Конституції, неписані правила демократії і політичну відповідальність діяти згідно зі спільними благами усієї нації, а не під впливом швидкоплинної кон'юнктури та персональних політичних амбіцій. А серед українських політиків був дефіцит політичної відповідальності. І це проявилося уже в перші тижні дії нового конституційного тексту. Парламент не став чекати навіть Різдва, щоб поставити питання про недовіру уряду.

* * *

Тут слід повернутися до тих настроїв, які царювали у суспільстві наприкінці 2005 року. У той час моя голова боліла не через опозицію в складі комуністів, регіоналів та представників СДПУ(о), а через колишніх соратників по коаліції «Сила народу». Уже влітку 2005 року з'явилося відчуття дисгармонії у стосунках помаранчевої команди, у вересні ці протиріччя стали публічними. Варто іще раз наголосити: погоджуючись на зміни до Конституції у 2004 році, я був упевнений у монолітності команди протягом усієї каденції. Так само я був упевнений у спільному політичному проекті на виборах 2006 року. Врешті-решт, дехто обіцяв пресі 10 років прати білизну в президентській команді. Тож коли ці конституційні зміни приймалися, я не бачив проблеми у тому, що від 1 січня 2006 року більшість президентських повноважень переходить до прем'єр-міністра. Я був упевнений у тому, що мене оточують однодумці, які здатні забезпечити реалізацію того політичного курсу, який народився на Помаранчевому Майдані.

Наприкінці 2004 року було складно собі уявити, що за рік опозиція до президента складатиметься з комуністів, Партії регіонів, СДПУ(о) та Блоку Тимошенко.

Я говорив про це в попередньому розділі і повторю іще раз дуже важливу річ: розпад помаранчевої команди відбувся не тільки внаслідок особистих амбіцій її членів, але й під тиском нових політичних чинників. Конституційна реформа створила нову конфігурацію влади, народила нові розломи і вектори політичної дійсності. Для багатьох посада прем'єра стала великою спокусою, а вибори 2006 року — випробуванням вірності Майдану.

Це проявилося вже 10 січня 2006 року, коли Верховна Рада приймає постанову такого змісту:

> *1. Відповідно до частини 12 статті 85 Конституції України відправити у відставку прем'єр-міністра, членів Кабінету Міністрів.*
>
> *2. Доручити Кабінету Міністрів, відправленому Верховною Радою України у відставку, відповідно до статті 115 Конституції України виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.*

За цю постанову проголосували 250 депутатів, 36 з яких дали «соратники» — Блок Юлії Тимошенко. Без голосів бютівців ця постанова не була б прийнята. *De facto* в умовах нової конституційної реальності це означало створення коаліції в складі ПР-КПУ-СДПУ(о)-БЮТ. Інше питання, що ця коаліція була ситуаційною, її не формалізували, не оголошували публічно. «Сіра» коаліція під час тієї спроби відставки кабінету Єханурова проігнорувала як Конституцію, так і парламентський регламент: я добре знаю цю процедуру, оскільки саме за нею був відправлений у відставку мій уряд у 2001 році. Це викликало сумніви у конституційності і законності цієї відставки. Безумовно, це була політична гра Тимошенко. Як і комуністи з регіоналами, вона мала свої мотиви. І ключовий з них — завдати удару по позиціях президента перед парламентськими виборами, відігратися на

урядовій політиці, адже це завжди козир для тих, хто змагається за владу. Без цих маніпуляцій БЮТу з комуністами, СДПУ(о) та Партією регіонів урядова криза у січні 2006 року була б неможлива, як неможливо було б у майбутньому призначення уряду Януковича. Не була б зруйнована єдність помаранчевих — не було б того уряду. Це правда, яку сьогодні мало хто здатний прийняти серед моїх опонентів з «демократичних сил».

Якщо взяти усі 5 років моєї президентської каденції, саме Юрій Іванович Єхануров проявив себе як найкращий прем'єр-міністр. Не тільки тому, що мені було з ним легко працювати. Прем'єр-міністр дійсно, маючи від 1 січня 2006 року більше повноважень, ніж президент, мав чітке усвідомлення єдності цілей і виконання президентського курсу. Юрій Іванович вирізнявся великою працездатністю. Він — прагматик, він має відчуття політичного балансу, хоча для нього політика була чужою тіткою, поняттям другорядним. Він прийшов у час, коли дії уряду Тимошенко призвели до суттєвого скорочення ВВП та багатьох інших важливих економічних показників. Уже до кінця першого кварталу 2006 року уряд Єханурова мав помітне зростання ВВП у своєму активі. Юрій Іванович по своїй натурі є дуже прикладною людиною. Він не схильний до демагогії і геть не знається на популізмі. Єхануров походить з плеяди «молодих реформаторів» початку 1990-х, таких як, наприклад, іще один міцний фахівець — Віктор Михайлович Пинзеник. Їхні цінності дуже близькі, цих людей складно завести на слизьку дорогу економічного авантюризму. На жаль, ми не так довго пожили у такому спокої, наближалися парламентські вибори. За новою Конституцією уряд складав повноваження не перед новим президентом, а перед новоствореною коаліцією.

Наприкінці 2004 року і потім — аж до урядової кризи у вересні 2005-го — були сподівання, що після парламентських виборів вдасться переформатувати систему влади у такий спосіб, щоб і президент, і Парламент, і уряд належали до коаліції однодумців. Це мало відкрити можливості для реалізації низки необхідних для країни реформ.

Повноваження Президента України у 2006—2010 роках були і залишаються найбільш скромними за всю історію цього державного інституту. Жоден із кандидатів на цю посаду у 2010 році не допускав навіть можливості працювати у межах того status quo і прагнули його змінити. З іншого боку, у 2005-му та в перші місяці 2006 року я сприймав як даність парламентську більшість, що сформувалася на основі КПУ, ПР, СДПУ(о) та низки інших політичних партій. Ця парламентська більшість залишалася у спадок від попереднього президента і складалася із його прихильників, попутників, соратників і союзників. Я не поділяв їх політичного курсу, а вони — мого. Це був перший подібний прецедент в українській державно-правовій практиці, коли президент працює в умовах парламентської меншості. Але я не думав тоді про розпуск Парламенту, адже це видавалося мені недемократичним і неконституційним кроком. Проте ці обставини разом із непрогнозованою на Майдані опозиційністю БЮТ стосовно мого політичного курсу значно ускладнило запровадження реформ, необхідних для національного економічного і політичного відродження, демократизації і декриміналізації, наведення порядку у роботі судів, прокуратури та міліції.

Були сподівання, що вибори 2006 року змінять цю ситуацію. Основними політичними інструментами ставали фракція і коаліція фракцій. Було відчуття, що перемога на парламентських виборах синхронізує роботу усіх деталей владного механізму. Так мало бути за умов єдності помаранчевої команди. Так мало бути, навіть якби наші партійні структури пішли на вибори кількома колонами, але уклали «пакт про ненапад». Натомість екс-прем'єрміністр збудувала кампанію на критиці президента й уряду Єханурова. Ось яку заяву розповсюдила прес-служба колишньої прем'єрки у день голосування 10 січня 2006 року:

> *Відставка Кабінету Міністрів на чолі з Єхануровим — це жорстка й адекватна реакція українського Парламенту на зраду національних інтересів уряду в газовій сфері, бездарність, непрофесіоналізм та корумпованість виконавчої влади.*

Кожне з цих слів — «зрада національних інтересів», «бездарність», «непрофесіоналізм» та «корумпованість» — це неправда, і той, хто уважно слідкував тоді за ходом подій, це мав розуміти. Я не втомлюватимуся повторювати: Кабінет Єханурова є одним з прикладів професійного, чесного і відданого національним інтересам урядування. І навпаки — голосування «демократичного» БЮТ разом із КПУ, СДПУ(о) та Партією регіонів проти цього уряду, на мою думку, — це голосування проти українських інтересів і українського національного курсу.

Вести полеміку з учорашніми соратниками у десятки разів складніше, ніж із ідеологічними опонентами. І не все скажеш про стосунки у команді, бо багато хто прочитає це як свідчення некерованості, як прояв хаосу, і це, безумовно, могли використати для критики демократії як такої опоненти з «класичної» опозиції.

Питання енергетичної безпеки та газової тематики, які згадувала у своєму коментарі колишня прем'єрка, були тільки приводом для дестабілізації політичної ситуації. Я говорив тоді і повторюю зараз, що можу підписатися під кожним пунктом тієї угоди. Сили, які приймали рішення про відставку уряду, добре розуміли, що роблять неконституційний крок, адже чинний Парламент не зможе сформувати новий уряд. Мій коментар тоді був такий: потрібно, щоб урок з цієї ситуації винесли 36 мільйонів виборців і зрозуміли, які сили відстоюють національні інтереси, а які є п'ятою колоною.

У той час був серйозно дискредитований Петро Порошенко. Перепадало на горіхи Безсмертному, Мартиненку, Третьякову. І це все були не провокації Партії регіонів чи комуністів, а «дружні вітання» колишніх найближчих соратників із помаранчевої команди. Це найбільше забирало часу і ресурсів у продуктивної праці. Звинувачення, дуже часто безпідставні, знищували довіру виборців. Мені видавалася така критика небезпечною, оскільки зменшувала шанси усіх помаранчевих сил отримати якнайбільше місць у Парламенті. По суті, Блок Юлії Тимошенко взяв курс на знищення і політичну дискредитацію партнерів з

«Нашої України». Преса весь час транслювала її звернення на кшталт «олігархічне оточення президента Ющенка», маючи на увазі в першу чергу саме Порошенка. До її передвиборного списку увійшло багато людей, чий капітал преса оцінювала значно серйозніше, ніж статки Петра Олексійовича. Більше того — саме таких людей у передвиборному списку БЮТ у 2006 році було значно більше. Багато з них до списку Тимошенко потрапило з оточення Кучми. На запитання журналістів вона сміялася і говорила, що «взяла їх на перевиховання». Мабуть, було б не дуже ввічливо нагадувати, чим закінчилося це «перевиховання» потім, у 2010 році, але з історії цих фактів не викреслити.

Ця демагогія обернулася проти неї трохи згодом. У певному сенсі — це великий талант говорити так, що навіть деструктивні, часто неправдиві слова звучать як чиста правда. Найбільш успішними на виборах 2006 року виявилися саме ті партії, які були найменш щирими перед виборцями і куталися під час виборчої кампанії у пелену неправди та демагогії. Часом інформаційні збурення торкалися безпосередньо моєї родини. Часом у пресі можна було побачити припущення, що мій брат Петро має якийсь стосунок до газового бізнесу, до поставок блакитного палива в Україну. Але одним із найемоційніших епізодів була ситуація із серією публікацій про мобільний телефон мого сина Андрія.

* * *

Ця історія відбулася іще влітку 2005 року, задовго до початку парламентської виборчої кампанії. Проблеми у команді вже почалися, але я намагався не робити їх надбанням публічності, шукаючи порозуміння між групами. Втім, взаємні інформаційні війни створювали доволі нервову атмосферу. Цю ситуацію я сприйняв саме в контексті тих сварок, які вирували між Тимошенко і Порошенком. Я бачив, що команда займається самопоїданням, використовуючи медійні ресурси для взаємних публічних звинувачень.

Того дня було засідання уряду, на якому я був присутній. У досить складних умовах ми починаємо реалізацію нового політичного курсу, і на прес-конференції після урядової наради я очікував зовсім інших запитань, ніж почув. Починаємо розмову, а половина питань присвячені твоїй родині та мають якийсь побутовий характер: мобільний телефон, машина, квартира, яку він винаймає...

У мене з Андрієм перед тим була дуже неприємна розмова. Зараз я дуже жалкую, що вона була такою різкою. Мені видається, що я був тоді несправедливим до нього, повів себе надто емоційно. Його обличчя було на кожній сторінці в пресі, це мені не подобалося, і я хвилин двадцять говорив з ним у дуже різких тонах. Зараз страшенно про це жалкую.

З точки зору відкритості інформації, преса мала рацію: публічні люди мають бути максимально відкриті для суспільства. Але при цьому не варто переходити межу приватності і гіперболізовувати масштаб проблеми.

Телефоную Андрію, питаю, що це за мобільний телефон, який такі гроші коштує?! Він посміявся, каже: «Тато, нехай то для вас буде найменша проблема! Я вам даю слово, тут вам червоніти не доведеться». Як я з'ясував, цей телефон подарував йому його товариш. Думаю, що насправді усе так і було, як пояснив Андрій, але ґвалт тоді піднявся такий, що я йому всипав.

Я ніколи не кричав на своїх дітей, щоб вони не боялися, не росли рабами. Діти не мають боятися, вони мають шанувати батька. З цього починається виховання вільної людини. Але той епізод вивів мене з рівноваги, і я порушив це правило.

Потім почали розповідати якісь казки про квартиру. В Андрія ніколи не було і нема квартири у Києві. Коли справа пішла до одруження, вони з коханою винайняли в когось з друзів квартиру. А чутки пішли, що це квартира сина президента... Зараз уже ніхто не пам'ятає, де була брехня, де правда. Проте довіру до мене такі історії руйнували, породжуючи усілякі підозри. Це був гіркий епізод.

Моя родина ніколи не пробувала скористатися з моїх посад. Мій син, брат, близькі родичі не опинилися в списку Форбс,

ані поки я був на державній службі, ані після того. Вони ні в кого не забрали ані банку, ані хімкомбінату, ані п'яді землі. Я не ставив собі за мету політику персонального збагачення чи збагачення тих людей, яких називали «командою Ющенка». Для мого сумління це завжди було особливою темою. Не було жодної відкритої кримінальної справи в усьому Національному банку, коли я керував цією установою. Навіть пліток не було, що прем'єр-міністр організовує якусь схему, щоб сину, брату чи свату якусь сумнівну можливість відкрити. Мене доля привчила бути особливо обережним, іще коли я працював у банківській системі: тоді сам час привчав до обережності... Отже, мені здавалося, що я йшов своєю дорогою, в жодну брудну справу не вліз і тим пишався. Тому, коли прискіпливо аналізують твої дачі, машини, з яким мобільним телефоном твоя доросла дитина ходить, — усе це було для мене неприємно.

Я мав серйозні проблеми із здоров'ям, і це був час, коли кожний день був для мене як бій. Сьогодні можна відволіктися, зручно вмоститися у шкіряному кріслі мого кабінету і, роздивляючись узори переяславського килима, спокійно розмірковувати про минуле. А тоді здавалося, що все на твоїх плечах, що ти один несеш відповідальність за все у країні: мало хто розбирається, де чия компетенція. У тодішній психологічній напрузі такі питання журналістів сприймалися не як спроба розв'язати якусь проблему, а штучно створити нову. Тоді я це бачив у такому ракурсі.

Історія з тим скандалом була, мабуть, найвідомішою, але не єдиною. Пресу і телебачення свідомо, чи несвідомо, використовували для знищення довіри до моєї команди. Ті скандали не могли не відбитися на результатах парламентських виборів.

* * *

26 березня Партія регіонів отримала 186 депутатських мандатів, Блок Юлії Тимошенко — 129. «Наша Україна» опинилася на третьому місці із 81 кріслом у сесійній залі Верховної Ради. Соціалісти отримали 33, а комуністи — 21 мандат.

Так чи інакше конфігурація помаранчевих сил БЮТ-НУ-СПУ нараховувала 243 місця у Парламенті, що було цілком достатньо для створення урядової коаліції.

Уже через день я зустрічався із лідерами найбільших фракцій — Віктором Януковичем та Юлією Тимошенко.

Такі зустрічі швидко обростали міфами і чутками.

У мене не було іншої думки щодо того, якою має бути коаліція. Відповідь на це запитання була одна — помаранчева. Я знаю ціну компромісам, це — правда. Але коли хтось говорить, що Ющенко від першого дня після виборів мріяв про якісь інші засади формування коаліції, — то було не так, я не мріяв про такі речі. Ті, хто глибоко займається політичною аналітикою, мають пам'ятати публічні виступи Івана Степановича Плюща постфактум, через кілька років після цих подій. Тоді він увесь час докоряв, що у мене не відбувалося зближення із Партією регіонів і що це моя головна політична помилка. А насправді навесні 2006 року мені в голову не могло прийти, що після чергових парламентських виборів лише трохи більше, ніж через рік після Помаранчевої революції, наша команда не зможе виграти чергові парламентські вибори, не зможе сформувати виконавчу владу. Тим більше було складно уявити, що доведеться підписувати якісь документи із комуністами та Партією регіонів!

У діалог між помаранчевими політичними силами я втручався мінімально і добре розумів, що між фігурантами майбутньої коаліції утворилися дуже складні стосунки, що там є вірус недовіри, що їм треба просто виговоритися в рамках взаємних політичних консультацій. Треба було розставити крапки над «і» в історії їхніх відносин, адже без цього не можна було рухатися далі. Водночас я був свідком багатьох проявів кокетства, коли Тимошенко посилала Порошенку повітряні поцілунки, а він у відповідь робив їй вітальні помахи рукою. Це був той процес, коли вимикалися застарілі антипатії та вмикалися інтереси. Морально це був дуже складний процес формування коаліції.

Я тоді отримував багато обурених запитань: чому так довго?! Насправді у європейській практиці не вважається якоюсь екс-

траординарною ситуацією, коли консультації і переговори щодо створення коаліції тривають і два, і три місяці, а коаліційна угода розписана на сотнях сторінок. Ми просто не звикли до таких речей: не було практики, не було традиції. По суті, це були перші в історії України повноцінні коаліційні переговори.

Як заведено, у нас за все критикували президента: чому минуло вже два тижні, а коаліції досі нема?! Мені лишалося робити заяви, що все потрібне від президента під час переговорного процесу я зробив. На тому функції президента закінчуються, йому, як і решті громадян, залишається тільки цим процесом цікавитися: інші повноваження — як інша ріка.

Десь на третій тиждень, як мені здається, коаліція дійшла до питання про розподіл посад. Він мало кого влаштовував, його жодна зі сторін не хотіла підписувати, і тоді цей документ приносять мені як президенту. Я не мав жодних повноважень щодо формування коаліції, і це сприймалося як спроба експлуатувати мій авторитет для того, щоб переламати спротив іншої сторони. У тому розподілі посад, вочевидь, не були враховані усі інтереси. Але Тимошенко, її політичний Блок, подає цей варіант як матричний. Але як він може бути матрицею, якщо його більше ніхто підписувати не хоче?! Я пояснив, що не маю компетенцій у будь-який спосіб впливати на ці процеси. Я теж тоді просив, щоб переговорний процес закінчився формуванням дружної команди, щоб її члени стали партнерами, друзями і не намагалися ламати одне одного через Банкову. Банкова перестала бути першим кабінетом, але ментально багато хто сприймав його саме у такій якості.

І саме тоді прозвучала фраза Романа Безсмертного: «Спочатку засади, а потім — посади!» Тоді я пояснював, що учасники коаліції зможуть об'єднатися навколо спільного політичного курсу. Важливо було, щоб це був президентський курс, з яким наша команда прийшла у владні кабінети на початку 2005 року. Кінець кінцем програма коаліції була виписана. Закінчилися дебати, хто буде прем'єром. Логіка Конституції передбачає, що коаліцію формує політична сила, яка набрала найбільшу кількість

голосів, і саме вона, вочевидь, претендує на посаду прем'єра. Тимошенко отримала другий шанс.

Звичайно, я вважав на початку 2005 року, так само як і після виборів 2006 року, що Петро Порошенко ліпше за своїми якостями підготовлений до роботи прем'єр-міністром. 2005 рік також показав, що не він був автором конфліктів, він намагався їх сторонитися, поводився достойно. Але конфлікти його наздоганяли, він намагався знову відступити, відмовчатися, зробити політичну паузу. Порошенко був зручною мішенню і в 2006 році, оскільки на ньому лежала тінь звинувачень Зінченка. Події вересня 2005 року мали характер політичної атаки, розправи над цілою політичною силою. На терезах опинилася репутація «Нашої України». Час показав, що абсолютна більшість тих звинувачень так і не знайшла підтверджень. Але у 2006 році минулорічні репутаційні втрати ще мали значення і незабаром спрацювали як міна уповільненої дії.

З великими зусиллями між коаліціантами була досягнена домовленість про те, що Порошенко обійматиме посаду спікера Парламенту. 27 червня на прес-конференцію виходить лідер соціалістів Олександр Мороз і заявляє, що загальні збори усіх трьох коаліційних фракцій затвердили внесення Тимошенко і Порошенка як прем'єра і спікера. Вочевидь, не все було просто у тих стосунках. 30 червня інформаційні агенції поширюють інформацію, що президент Ющенко має намір внести кандидатуру прем'єра після голосування по спікеру. Елемент недовіри між членами коаліції залишався досить високим. Були побоювання, якщо спочатку буде проголосована кандидатура прем'єра, то потім не буде жодних гарантій, що наступної миті проголосують за якусь неприйнятну для решти коаліціантів кандидатуру на посаду спікера. Такою була позиція робочих груп, у яку я не втручався. На такі речі у мене не вистачало часу. Зазвичай такі заяви робив мій офіс. Але ті, хто вмів читати між рядками таких повідомлень, могли відчути, наскільки складними були пошуки довіри між сторонами. Це були очікувані складнощі. Незабаром до них додалися несподіванки.

Олександр Олександрович Мороз досить чітко асоціювався із посадою голови Парламенту. Він обіймав цю посаду у 1994—1998 роках і далі тяжів до крісла спікера. На Майдані його позиція у політичному спектрі була із найлівішого краю. Треба розуміти, що у багатьох питаннях для нього було досить складно знаходити спільну мову із рештою коаліціантів. Питання власності на землю, деякі зовнішньополітичні акценти для соціалістів були болючими питаннями. Я у повній мірі розумів усю складність політичних обставин, але мусив прислухатися до кожного із політичних партнерів у 2004 році. Історично я ставився до соціалістів як до партнерів, з якими ми можемо дійти до певної точки, але у деяких нюансах наші позиції розходилися. Ці розходження треба було поважати і прийняти як частину світогляду твого партнера. Світоглядні питання уже давно не були джерелом напруження.

З таким миролюбним настроєм до коаліційної угоди прийшли усі три політичні сили після парламентських виборів 2006 року. Переговори між учасниками коаліції сформували розуміння, представник якої політичної сили мав стати спікером Парламенту. Це мав бути представник «Нашої України», а серед членів фракції сформувалася позиція, що такою людиною мав стати Порошенко. Логіка була досить проста: друга за чисельністю фракція обіймає другу за значенням посаду. Коаліційна угода була підписана із прізвищами та взаємними зобов'язаннями щодо виконання президентського курсу. Усе, про що я говорив на президентських виборах, знаходило відображення у коаліційній угоді. Таким чином були нівельовані суперечності перехідного періоду, які були зумовлені змінами у Конституції: прем'єр ставав більш самостійною фігурою, незалежною від президента, але мусив керуватися у своїй діяльності коаліційною угодою, в основі якої лежав саме президентський курс, сформульований на Помаранчевому Майдані.

Здавалося, що члени коаліції узгодили всі позиції і збалансували всі інтереси. Минає іще кілька днів, аж раптом коаліція затріщала по швах.

4 липня Мороз заявляє про неготовність голосування за кандидатуру Порошенка, оскільки він дискредитував себе в політич-

ній практиці 2005 року. Звинувачення Бродського та Зінченка спрацювали вже вдруге як міна уповільненої дії під єдністю помаранчевої команди.

Олександр Олександрович в українській політиці уже давно виступав як політичний важковаговик. У поміркованому лівому спектрі він заслужив репутацію найбільш збалансованого політика. Відверто кажучи, людей без гріха не буває, але увесь стиль життя Мороза вказував на його чесність. Він намагався бути чесним і послідовним політиком, тому до нього була повага і в суспільстві, і серед політиків.

Я не припускав можливості, що Олександр Олександрович так різко змінить вектор. Але 6 липня у Верховній Раді відбувається низка драматичних подій: Порошенко у відповідь на всі звинувачення знімає свою кандидатуру і пропонує так само вчинити Морозу. Той відмовляється. Під час голосування за кандидатуру спікера Парламенту Партія регіонів не голосує за свого представника Миколу Яновича Азарова, а натомість віддає усі свої голоси соціалісту Морозу. Це голосування змінило політичну карту України.

Я не поділяю цього кроку, але разом з тим розумію, що Мороз був тією людиною, яка доклала дуже багато зусиль для формування нового конституційного ладу. Він був одним із авторів законопроекту змін до Конституції. Він був архітектором, який будував цей новий конституційний дім для інших, але не зміг побороти спокусу самому оселитися в ньому. Посада спікера дуже логічно випливала із характеру його діяльності як конституціоналіста. Він був одним з батьків нової Конституції. Припускаю, що Олександр Олександрович приміряв на себе посаду спікера із розширеними повноваженнями. Але у нього не вистачило особистої мужності прийняти коаліційний процес таким, яким він є, і тому він не зміг побороти свої амбіції.

У результаті в пастку Конституційної реформи потрапила ціла країна. Ми не звикли до таких політичних кульбітів. Цей момент перегорнув сторінку помаранчевої коаліції. Набирав силу інший сценарій.

* * *

До подібних метаморфоз ситуації ніхто не був готовий. Ніхто не був готовий до того, що одна із сил Майдану так різко змінить вектор свого політичного руху.

Нова політична реальність сформувала два нових виклики.

Для мене насамперед це створювало проблему: під загрозою опинився той політичний курс і ті політичні зобов'язання, з якими я увійшов у президентський кабінет. Переді мною виникла проблема, коли я опинився перед близькою перспективою того, що парламентська більшість та уряд почнуть здійснювати геть інший курс, іншу політику.

І тоді, і зараз я відповідально ставився до питання національного діалогу. Робота політика — через діалог, через переговори вирішувати протиріччя, які виникають у суспільстві. Переговори — це найкращий спосіб вирішення конфліктів. Звичайно, на тлі того розчарування, яке охопило частину українського суспільства після розпаду коаліції, будь-які переговори сприймаються неоднозначно: усі пам'ятають, які гострі слова летіли на адресу Мороза у ті дні. До такого повороту подій ніхто не був готовий. Проте мені залишалося спробувати в рамках наявних конституційних механізмів забезпечити стабільність політичного курсу країни.

Я розумів, що мої повноваження за Конституцією є дуже скромними, а в Парламенті утворюється конфігурація, яка, по суті, є носієм протилежного політичного курсу.

Саме в цей час на перше місце вийшла тема національного порозуміння, консолідації суспільства, формування політики єдності та порозуміння. Слід запитати: яка може бути політика єдності та порозуміння між політичними силами, що сповідують протилежні концепції національного розвитку?! Але я мав глибоке переконання, яке не залишило мене до цього часу, що ми всі — насамперед українці, і цей факт створює найширшу платформу для переговорів. Я був впевнений, що ми маємо

знайти перелік тих питань, який буде спільним знаменником дій як для новоствореної коаліції, так і для опозиції.

З іншого боку, серед частини депутатів «Нашої України» була поширена позиція, що із Партією регіонів нам треба вести діалог. Вочевидь, говорити про якісь політичні явища на зразок «великої коаліції» було складно. Такі політичні конфігурації мають природний вигляд у країнах стабільної демократії, наприклад, у Німеччині. В Україні в наших дискусіях таку ідею було емоційно дуже складно сприйняти, бо у нас тоді працював абсолютно інший набір кліше: усе вирішувалося в координатах понять «свої-чужі», соратники чи вороги.

Можливо, колись настане час, коли ми дійдемо до конструктивного діалогу між політичними силами, які представляють Схід і Захід. Можливо, колись ми навчимося знаходити такі загальнонаціональні інтереси, які зблизять позиції Сходу та Заходу, позиції партій, що є виразниками інтересів різних регіонів України. Я думаю, що це і є істинна, найбільш зважена політика — політика навколо розбудови спільних цінностей для всієї нації. Але якщо ми подивимося на ситуацію 2006 року, на нашу політичну культуру того часу, будь-який рух назустріч політичному опоненту знаходив тільки одне визначення, один ярлик — зрадництво.

У тій ситуації я багато думав про те, у який спосіб можна зберегти мій політичний курс: зовнішньополітичні орієнтири, питання національної мовної та культурної політики, використання ринкових інструментів і методів урядової економічної політики. Ця задача стояла переді мною у тих умовах, коли Парламент уже «не твій» — ти не маєш конституційних повноважень і засобів впливу на законодавчий орган, коли симпатії формуються навколо іншого, відмінного від твого політичного курсу: російська — друга державна, відмова від євроінтеграційних проектів та спільних проектів із євроатлантичними безпековими структурами. Тоді після консультацій у мене виникає ідея універсалу національної єдності.

Багато хто сприймав і сприймає цей документ як прикриття для нещирих намірів і легалізації коаліційних стосунків між

«Антикризовою коаліцією» та «Нашою Україною». Я надавав зовсім іншого значення «Універсалу національної єдності». У тих умовах президент лишався зовсім не першою фігурою: повноваження прем'єр-міністра легко перекривали усі питання, включно із питаннями національної безпеки, зовнішньополітичного курсу, не кажучи вже про питання внутрішньої політики. Отже, залишалося дві альтернативи. Або президент, який не мав жодного впливу в Парламенті та уряді, перетворювався на посаду без функції. Або ми приходимо до обговорення двох-трьох десятків ключових для країни питань і знаходимо політичні механізми для їхньої реалізації.

Ми почали консультації, які проходили у кілька раундів і тривали часом до п'ятої години ранку.

Наприклад, ми говорили про питання, яке було однаково чутливим як для лівих партій, так і для Партії регіонів. За стіл переговорів вони сідали із ключовим гаслом «Одна країна — дві мови». Треба сказати, що ці зустрічі дуже якісно готувалися: кожна сторона приходила зі своїми версіями проектів, як сформулювати мовну політику. Статус російської мови не був формально виписаний, але на перших дискусіях такі визначення витали у повітрі, відчувалося, що від цієї теми вони не відступляться, що це щось цінніснe для них і що краще вже починати говорити про введення російської мови як державної. Але на наступній зустрічі це питання так гостро вже не стояло. Врешті-решт, ми прийшли до того, що базова 10-та стаття Конституції залишається без ревізій. Із Конституції ми взяли правову домінанту, повторили декларацію про широкі права використання російської мови і мов національних меншин, враховуючи національні особливості регіону.

Саме така гостра дискусія проходила щодо питання співпраці із НАТО. Для Партії регіонів це було дуже складне питання попри те, що програма першого уряду Януковича чітко артикулювала співпрацю і навіть членство у цій організації. У зовнішньополітичному блоці тієї програми були чітко виписані етапи євроінтеграційної політики, включно із тим, що Україна має

стати членом цієї організації. Мені дуже пам'ятна позиція Азарова, який був категорично проти НАТО і брав активну участь у полеміці. Я добре пам'ятаю аргументи, які тоді були використані у полеміці: не треба зловживати такими формулюваннями, треба бути коректними до почуттів наших виборців, мовляв, це було їх, виборців, прохання, і ми б не хотіли так часто використовувати це сполучення літер. У них був приціл на довгу дистанцію, включно з наступними президентськими виборами, і тому вони вважали, що зараз небезпечно прямо заявляти положення про приєднання до структур євроатлантичної безпеки. Вони й у дискусіях стверджували, що ми до певної межі поділяємо необхідність цієї співпраці, але давайте у тексті ми дамо пряме посилання на Закон України «Про основи національної безпеки», який передбачав і співпрацю, і перспективу членства. Питання членства у НАТО саме в такий спосіб і було заховано у тексті «Універсалу»: його ніби там й нема, але воно є. Такі ігри.

Гострі дискусії стосувалися більшості із 27 базових пунктів «Універсалу», по яких за останні роки у суспільстві накопичилися протиріччя. У тих пунктах знайшли відображення і питання цілісності як відповідь на сепаратистські тенденції кінця 2004 року, так і більш прикладні питання, які стосувалися судової реформи і запровадження справедливого судівництва, або функціонування повноцінного ринку землі вже з 1 січня 2008 року.

Ми переконані, що реалізація положень цього Універсалу, які будуть покладені в основу діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України і Кабінету Міністрів України, можлива лише за умови національної єдності та згуртованості політичних сил.

Ми віримо, що взаємодія всіх органів влади, політичних партій та їх фракцій у законодавчому органі та органах місцевого самоврядування, громадських організацій, людей, які користуються незаперечним авторитетом у суспільстві, при втіленні зазначених пріоритетів згуртує суспільство.

Ми готові здолати розбіжності, об'єднати свої зусилля, використати всі можливості задля покращення життя українського народу і забезпечення процвітання нашої Вітчизни.

Так завершувався цей документ. Я прагнув перетворити «Універсал» на публічну політичну угоду, яка б компенсувала через інструменти публічної політики брак конституційних повноважень президента, ідейну вихолощеність політичного курсу правлячої коаліції, а врешті-решт і слабкий діалог у суспільстві.

Звичайно, ми потім отримали сотні тисяч обурених голосів: «Як він міг сісти за стіл переговорів із Януковичем?!» Але я б хотів попитати: які могли бути альтернативи? Що могло бути альтернативою спробі зробити крок назустріч, крок до зближення наших позицій, до національного зближення?! Я впевнений, якби ми не пішли і не сіли за Круглий стіл — ми б тільки увійшли у нову фазу політичної нестабільності.

Я запропонував Круглий стіл, виходячи з того, що з цієї дискусії ми вийдемо з кращим розумінням національних пріоритетів. І я до сьогоднішнього дня вважаю, що я не помилився. Формування національної єдності — це завжди не просто, для цього може не вистачити п'яти чи десяти років, але нам треба було тоді стати на цей шлях. Можна було виходити на новий оберт політичної кризи або спробувати організувати діалог між представниками різних політичних складових нашого суспільства.

Новий оберт політичної кризи, безумовно, мав би вплив на усі сфери національного життя, включно з економікою, і я розумів, що це шлях, повний нових ризиків. Я мав відчуття загальнонаціональної небезпеки і саме тому наполіг назвати цю політичну угоду «Універсалом», щоб показати спорідненість цього документа із універсалами, які підписував Михайло Грушевський на зорі наших національних змагань. «Універсал національної єдності» народжувався за подібних умов і був відповіддю на тривалу політичну кризу. Я дуже дорожу цим документом. Його підписали представники усіх парламентських сил, окрім Блоку Юлії Тимошенко.

Багато хто не зрозумів об'єднавчої функції цього акта і розцінював його як зраду. Були політичні сили, які грали на цьому. В результаті падала довіра до президента і політичної сили, яка із ним асоціювалася. Першими ці аргументи використали не опо-

ненти мого політичного курсу, а колишні соратники, політична сила, яка декларувала подібні цінності. Я сприймаю це як продовження боротьби за владу. Логіка дій і заяв, які засуджували підписання «Універсалу», полягала в тому, щоб кожна подібна подія має до останньої краплі віджиматися на користь боротьби за владу. Я це дуже часто бачу сьогодні, коли питання політичного курсу, базових, стратегічних задач для країни зневажаються на користь кон'юнктурних одноденок. Так сталося і тоді, коли рейтинги вигравали політики, які вміло маніпулювали питаннями національної стратегії.

Варто розділяти політиків на два типи. Перший — завжди перед телекамерами, через демагогію і популізм, брехню і інтриги грає на результат найближчих виборів, але зусиль і сил на справжні зміни, на потрібні суспільству реформи у політиків цього типу вже не вистачає. Інші монотонно рік за роком працюють над реалізацією стратегічних завдань, утверджуючи українську національну справу й одночасно стверджуючи, що етичне вище естетичного. У цих других, на мою думку, є розуміння, що країна, де нема ідеології національного проекту, — це країна, яка втрачає віру, мораль, а значить, рухається у пекельний вогонь.

Не все можна міряти рейтингом. Не завжди рейтинг і місія добре сполучаються між собою. Нехай Господь пробачить, у жодний спосіб не поширюю цей приклад на свою особисту історію, але це можна легко порівняти із Біблійною історією. Хотів би запитати: який був «рейтинг» у Христа, коли він вступав до Єрусалима і народ зустрічав його пальмовим гіллям? А який «рейтинг» був, коли народ обрав Варраву? Який рейтинг був, коли Він йшов хресною дорогою? Місія погано сполучається з рейтингом.

Парламентська криза 2006 року — це тільки іще один приклад, коли країна потрапляє у пастку між тактикою і стратегією. Стратегія не суперечить тактиці тільки в умовах національної єдності.

Потім буде ситуативний альянс «Нашої України» із Антикризовою коаліцією, який триватиме менше двох місяців, буде

кілька відставок наших міністрів з уряду і поступове сповзання у чергову парламентську кризу. Для цього виявилося достатньо спробувати зібрати в Парламенті у неконституційний спосіб конституційну більшість — 300 голосів. Навесні 2007 року це призведе до розпуску Парламенту, позачергових виборів і створення нової коаліції.

Блок Юлії Тимошенко за результатами виборів у вересні 2007 року знову зібрав найбільшу із помаранчевих фракцій. Соціалісти програли вибори і не увійшли до складу Парламенту. Коаліція могла бути сформованою вже на базі двох фракцій — Блока Юлії Тимошенко та «Наша Україна — Народна самооборона». Була тільки одна проблема: за Тимошенко категорично не хотіли голосувати десь 10—15 депутатів «Нашої України». Вона закінчує консультації, у неї немає результату, немає більшості у 226 голосів.

Проте кандидатура вноситься до сесійної зали Парламенту. Починається процедура голосування. Вона була дещо екзотичною: кожний депутат під камерами вставав, називав себе й оголошував своє рішення: «за», «проти» чи «утримався».

Я знав, що це голосування ризикує стати нерезультативним. Це означало новий період нестабільності.

Поки триває процедура голосування, я починаю телефонувати тим, хто публічно, чи непублічно, відмовився голосувати за Тимошенко. Телефоную Єханурову, починаю просити проголосувати. Юрій Іванович каже: «Ви мене на злочин штовхаєте! Це не є здорове рішення, ви просите про те, чого я не можу зробити!» Я знайшов слова, які були потрібні у той момент. Потім було іще кілька подібних телефонних розмов із іншими народними депутатами та проханням голосувати за Тимошенко. Проте я так і не зміг переконати Івана Степановича Плюща, і він утримався при голосуванні.

Тимошенко набрала 226 голосів «за». Мінімальний з можливих результатів, якого могло б і не бути.

Розділ 20
ГРУЗІЯ 08.08.08

Дорога у темряві. — Проблеми плану Саркозі. — Українці з Тбілісі, українці з Москвою. — Коли грузинський майдан скандує. — Президент Польщі гнівається. — Світанок нового світу.

Дорога йшла в абсолютній темряві. Проміння фар вихоплювало з ночі якісь купи щебеню та будівельну техніку. Уздовж дороги стояли вкриті дорожнім пилом грейдери і вантажівки. Це була погана гірська дорога, і нас відчутно трясло на ямах. Було відчуття напруги. Телефон розривався. Мені весь час повідомляли ситуацію. У паузах між дзвінками я міркував про можливі сценарії. Думаю, це абсолютно нормальний стан, коли у такій дорозі ти думаєш про те, що буде далі. За якісь півгодини може трапитися будь-що — можливі абсолютно протилежні ситуації. Ніхто не може виключити фатального завершення нашої місії, яке легко було подати як випадковість, як прорахунок якогось сержанта в російських погонах, нехай навіть з українським прізвищем. У подібних обставинах неважко обіграти злочин як нещасний випадок і зробити це так, щоб в усьому світі у це досить легко повірили.

Це вже потім, коли я наступного разу приїхав до своїх друзів у Грузію, мені показували знищені російськими танками виноградники. Це було поряд, зовсім недалеко від Тбілісі, поруч тих місць, де проїжджали наші машини.

У нашій колоні рухалося десь п'ятнадцять машин. Там були Президент Естонії Томас Ільвес, Президент Литви Валдас Адамкус, Президент Польщі Лєх Качинський, прем'єр Латвії Івар Годманіс і я. Ми їхали до Тбілісі. З іншого боку до грузинської столиці підступала російська армія.

Було відчуття неясності. Неясно було, як будуть розвиватися події. У питанні, для чого ми тут, жодної неясності не було.

Перша думка тих днів: ми повинні бути у Грузії. Ми повинні бути тут. Це як Кеннеді колись казав: «Сьогодні я — берлінець!» Так і я був готовий повторити ці слова у Тбілісі: «Сьогодні я — грузин!»

Це була неординарна історія: чотири президенти і прем'єр їдуть до зони бойових дій. Росіяни вже були під Тбілісі. Єдина думка була: ніщо не спрацює так, як ця моральна підтримка.

Я згадував тоді важливі для мене слова, вони весь час крутилися того вечора у голові: «Коли вони прийшли за комуністами, я мовчав, бо ж я не був комуністом. Коли вони прийшли за соціалістами, я мовчав, бо ж я не був соціал-демократом. Коли вони прийшли за профспілковцями, я мовчав, бо ж я не профспілковець. Коли вони прийшли за євреями, я мовчав, бо ж я не був євреєм. Коли вони прийшли за мною — більше не було нікого, хто міг би протестувати». Слова були з іншої епохи, вони звучали відлунням історії нацизму. Але тоді, під час російсько-грузинського конфлікту, суть слів Мартіна Нємьоллєра вперто не йшла мені з голови: коли вони прийшли по мого сусіда я мовчав, коли прийшли по мене — не було нікого, щоб заступитися. Ми везли щось, що, можливо, не розгортало цей конфлікт назад, але, принаймні, могло його якось законсервувати. Це просто не могла бути зброя. Часом не зброя війська зупиняє. Ми не везли зброю — тільки нашу солідарність.

Те, що відбувалося у Грузії, було українським питанням. Це було питання нашого існування, питання нашої безпеки. Я розумів: сьогодні — Грузія, завтра — Україна. Існує маса сценаріїв, як зіграти, наприклад, на кримському питанні, вчинити серію провокацій, дестабілізувати ситуацію у Криму — і далі відбувається черга подій, яка закінчувалася б тільки тим, що у Києві спускається український національний прапор.

Гемінґвей колись записав те, про що ми думали тією дорогою: я є частиною людства, і якщо хтось помирає — помирає частинка мене. Тому якщо дзвонить дзвін, не питай по кому подзвін — він дзвонить по тобі. Ми розуміли це того темного серпневого вечора.

Добре, коли у подібних ситуаціях є однодумці. Президент Адамкус і президент Качинський абсолютно не озирались, коли виникало це питання. Ми розуміли, куди ми їдемо, але не розуміли, чим це може закінчитися. Наші радники переконували нас, що окупація буде продовжуватися, що кінцева фаза військової операції ще не закінчена, що росіяни ідуть темпом 50—60 кілометрів, що мине ще одна доба — і вони будуть у Тбілісі. Звичайно, звучали голоси, що ніхто не може гарантувати повернення додому. Ми так і відповідали: значить, залишатимемося у Грузії — хай заарештовують чотирьох президентів і прем'єра. А такі речі у міжнародній політиці неприпустимі самі по собі, і той «переможний» наступ перетворюється на програш. Це була б поразка тих, хто наступає... Ми були готові встати перед танками без зброї, взятися за руки і сказати: треба вам чотирьох президентів арештовувати — арештовуйте, але знайте: ми зараз з грузинами, і ви далі не підете.

* * *

Їдемо. Ніч. Ідуть повідомлення, що розбомбили за першу добу, скільки за другу, третю... Скільки виведено з ладу одиниць техніки, скільки було виведено із складу опорних точок. Для перших трьох днів було забагато втрат. Якоюсь мірою, я сказав би, було забагато непродуманих, неадекватних дій з боку грузинського військового командування. І тому ми розуміли, що, в принципі, ми летимо без плану для сценарію повної окупації Грузії Росією. Наша поведінка була радше реакцією на ситуацію, що змінювалася в карколомному темпі: що буде, якщо ми не зможемо вилетіти назад? Вочевидь, ми усвідомлювали можливість, коли аеропорти Грузії не працюють, що з території Грузії не виїхати, не вийти пішки, тому що кругом через 24 години будуть російські блокпости. Який міг бути план у такій ситуації?! Не могло бути жодного плану для такої ситуації! Були сподівання на врегулювання конфлікту, сподівання, що агресія зупиниться у відповідь на спільні зусилля переговорників, на міжнародну реакцію.

Про початок конфлікту між Росією та Грузією я дізнався з донесень Служби зовнішньої розвідки. Це був для мене блискучий канал своєчасного інформування. Деякими даними розвідки ми навіть ділилися з партнерами. Окрім того, у нас була досягнута домовленість щодо обміну інформацією між міністерствами закордонних справ, а в розпал конфлікту я делегував до Тбілісі міністра закордонних справ Володимира Огризка та спеціального представника — заступника міністра Костянтина Єлісєєва. Вони кілька днів провели у Грузії. По-третє, був, безумовно, прямий контакт із президентом Саакашвілі. Щоправда, спеціалісти з безпеки застерігали нас від користування старими, іще радянськими каналами урядового зв'язку. Я пам'ятаю, як мене попереджали, що він може подвійно використовуватися, що з нього можна досить легко «зняти» потрібну інформацію. Але, безумовно, є речі очевидні, які можна і по такому зв'язку одне одному доносити.

Президент Саакашвілі зателефонував у понеділок, 11 серпня, десь на 16-ту годину.

Це прозвучало вкрай схвильовано і дуже небагатослівно. Спочатку прозвучало тільки одне речення:

— Вікторе, вони йдуть на Тбілісі!

Пауза. Кілька секунд збираюся з думками, кажу:

— Одну хвилинку! Давай трошки паузу зробимо, щоб я міг усвідомити, що ми можемо зробити.

— Приїжджай!

— Приїду. Я приїду, тільки ти дай мені на комунікацію деякий час.

Я розпорядився, щоб літак був у постійній готовності, і почав контактувати із Президентом Польщі Лєхом Качинським.

У мене склалося враження, що президент Качинський був готовий летіти зі мною просто у той самий момент. Я думав, що, можливо, мені будуть потрібні якісь сильніші аргументи. Адже він президент країни НАТО, президент, у якого є внутрішні інструкції альянсу. Він не був так само вільний у маневрах, як, припустимо, може собі дозволити Президент України. Я думав, що ця розмова може забрати багато часу. Насправді вона забрала

заледве чверть години. Я озвучив відому мені аналітичну інформацію про те, що окупація планувалася завчасно, розповів про мотивацію сторін, поділився баченням варіантів розвитку подій: вони вже були продумані.

З Лехом було дуже легко підтримувати контакт. У нас і раніше спілкування відбувалося досить часто: ми зустрічались кожного місяця, це було і на території України, і на території Польщі, і на території європейських країн. Я думаю, у нас було кілька десятків зустрічей. Ми дуже часто обговорювали питання регіональної тематики, і завжди, як правило, ми виходили на спільну позицію. Можливо, у нас були деякі відмінності у поглядах на Білорусію, але у більшості питань це була спільна точка зору. Він, як і його мила дружина, був мені симпатичний, і усе це разом створювало велику довіру один до одного.

Фінал тієї розмови був такий, що він готовий вилетіти, але ще треба було переговорити з Адамкусом. Я у той момент знаходився у Криму, але не в резиденції, і тому користувався мобільним телефоном. До резиденції треба було ще доїхати, це вимагало часу. Саме тому я попросив Качинського поговорити з Адамкусом, бо він мав доступ до стаціонарних засобів зв'язку. Окрім того, я розумів, що мені треба декілька годин, щоб підготувати борт, отримати дозволи на повітряний простір. Ми уявляли, що можуть бути проблеми, які треба вирішити до відльоту наших балтійських колег. А нам треба було ще уточнити їх позицію і готовність летіти, вирішити питання комунікації. Це все могло затримати виліт.

Отже, у Качинського стаціонарні засоби зв'язку були під рукою, тому я попросив президента Польщі уточнити позицію президента Литви, чи готовий він теж вилетіти до Тбілісі.

Президент Качинський мені каже: «Я повинен переговорити з Адамкусом докладніше, бо у нього можливі проблеми із транспортом». Це був такий досить дивний епізод, коли у президента Адамкуса були дебати з парламентом щодо його міжнародних поїздок. Зрозуміло, то були їх внутрішні справи. Я запропонував тоді, щоб президент Адамкус долетів до України, а тут ми

українським бортом полетимо далі. Усі ці переговори забрали у нас досить багато часу... А згодом спрацював зовсім інший логістичний варіант.

І раніше протягом перших днів російсько-грузинського конфлікту, і у цей час, коли відпрацьовувалися технічні питання, у нас з президентом Качинським було ще декілька розмов із секретарем Європейського Союзу з питань безпеки Хав'єром Соланою. Я думаю, що у мене було три чи чотири розмови з ним щодо грузинської ситуації. Мені так здавалося, що моє бачення ситуації Солана сприймав як щось, що було змальоване у густіших тонах, ніж воно було насправді. Думаю, йому здалося, що ми надто близько стоїмо до конфлікту, а тому переважають емоційні складові.

Окрім того, на той момент ми із Качинським погодили спільну позицію щодо місії президента Франції Ніколя Саркозі. Адже той озвучив, що він, як представник країни, що головує в ЄС, терміново береться за план врегулювання. І поки цей план не з'явився в остаточній редакції, ми з президентом Польщі досить інтенсивно контактували з Єлисейським палацом з метою передати президенту Саркозі наше бачення цього плану врегулювання.

Я був переконаний у тому, що першим пунктом має бути припинення вогню. Спочатку треба було припинити війну! Це було очевидно, тут не треба бути великим стратегом. Далі може бути будь-який план, але спочатку треба зупинити танки. Перший пункт був обов'язковий. Але після того, як буде припинений вогонь, і перед тим, як буде закріплений параграф щодо виведення військ, треба було чітко прописати базовий пункт, який закріплює зобов'язання російської сторони про визнання територіальної цілісності Грузії.

Закріплення територіальної цілісності Грузії, на мій погляд, — це був головний пункт плану врегулювання. Навколо нього і формувалася уся розв'язка цього конфлікту — спочатку політична, а потім мілітарна. Цей пункт мав би стати базою для обох сторін, для двосторонніх політичних відносин між Грузією

та Росією: Росія визнає територіальну цілісність Грузії, гарантує, що не буде перекроювання територій, що вона не буде формувати жодних маріонеткових урядів, і таким чином 20 % території Грузії не випадають із державної території, із її державного суверенітету. До сьогоднішнього дня я вважаю, що відсутність цього пункту в плані Саркозі — це була найбільша його помилка. У Єлисейському палаці не дослухались до цієї пропозиції.

Мені також здається, що у тієї човникової дипломатії була ще й друга велика вада: Саркозі спочатку поїхав до сторони, яка розпочала агресію. Звичайно такі жести задають тональність переговорам і впливають на якість самого документа.

То була взагалі дивна ситуація, коли агресію розпочинає так звана миротворча сторона. В результаті Грузія опинилася сам на сам перед асиметричною формулою, де як «миротворець» виступає агресор і його маріонетки. Доки буде існувати така «миротворча модель» — а така сама модель працює і в Придністров'ї, — доти буде потенційно закладений конфлікт: миротворець надто легко стає агресором, його зброя перестає бути зброєю стримування і стає зброєю учасника конфлікту.

І тому, коли ми говорили з президентом Качинським, я його прохав, щоб до плану обов'язково був включений параграф, який спонукав би Європу переглянути формат миротворчої місії. Вочевидь, його треба було розширити, наповнити більш широкою міжнародною присутністю. Я заявив, що Україна готова бути однією зі сторін у рамках міжнародного рішення, яке гарантує безпеку в рамках, наприклад, спільних миротворчих сил ООН. На жаль, європейська дискусія щодо плану врегулювання російсько-грузинського конфлікту була занадто швидкоплинною...

Наші консультації і переговори тривали до вівторка, 12 серпня, коли до мене у Крим прилетів літак польського президента з ним та нашими балтійськими колегами на борту. Це був той самий літак, який трохи менше ніж через два роки, у сумний день у квітні 2010 року, розбився над Смоленськом у Росії.

Ми просиділи в аеропорту кілька годин: екіпаж чекав дозволу пролетіти над територією Росії. Нас просили почекати: нібито

там працюють над вирішенням даного питання. Потім минає ще півгодини, і нас іще просять почекати. Десь п'ять-шість разів нам доповідали, що російська сторона розглядає наше прохання. Стало очевидним, що там просто затягують виліт, розуміючи, що у нічний час політ стає у десять разів небезпечнішим. Можливо, росіяни сподівалися, що ми відмовимося від цього польоту з міркувань безпеки, адже необхідно летіти у нічний час над територією, де відбувається воєнний конфлікт. І тому ми вирішили, що поки сонце не зайшло, нам треба вилітати. Екіпажу дали ще час, щоб вони обрали інший повітряний коридор. Врешті-решт, ми облетіли російську територію: вилетіли на Анкару, а потім територією Туреччини облетіли Кавказ і прилетіли в Азербайджан, в район, найближчий до Грузії.

Безумовно, сама по собі це була безпрецедентна ситуація, коли п'ять лідерів своїх країн летять одним бортом на територію чужої країни, де відбувається війна. Ми були свідомі тих випадковостей, у тому числі випадковостей підготовлених, запланованих, які могли виникнути у польоті. Ми полетіли.

* * *

Відверто скажу, я очікував, що ця політична карта буде розіграна в Україні, навіть не так у самому Парламенті, як у рядах так званої демократичної більшості. І мої очікування відразу підтвердилися, як тільки у Парламенті була запропонована на розгляд резолюція по Грузії. Це була м'якотіла, неясна, беззуба позиція. По факту агресії з боку Росії ані Парламентом України, ані урядом на чолі з Юлією Тимошенко не була дана відповідна оцінка.

Перед відльотом до Грузії я дав доручення уряду розглянути питання, що регулюють переміщення територією України військ Російської Федерації, які розташовані на базі збройних сил в Севастополі. До цього моменту такого регламенту не було: теоретично десятки БТРів, які були дислоковані у берегових частинах, можуть взяти курс на Київ, і формально їх

ніхто не може зупинити. Коли я розпорядився терміново розглянути це питання, прийняти директиви, створити відповідний регламент, декілька днів уряд взагалі не міг це питання поставити до порядку денного. Ці регламенти були розроблені Міністерством закордонних справ та Міністерством оборони. Врешті-решт ці документи з'явилися у порядку денному, але прем'єр-міністр їх не підписала. Я думаю, що вони не підписані до сьогоднішнього дня. Я багато разів питав прем'єр-міністра, чому так сталося, намагався пояснити їй, чому нам потрібно прийняти цей обов'язковий регламент на випадок небезпечної ситуації в Україні, але чув про велику завантаженість, зайнятість, неготовність. Називалися десятки причин. «Ні» прямим текстом не звучало, але виглядало, ніби вона мала якісь інші мотивації... Я думаю, що це уже входить у контекст тих стосунків, які Тимошенко формувала з Путіним, починаючи з вересня 2005 року.

Я переконаний, що існує цілий перелік питань, які українська сторона у випадку військового конфлікту повинна мати приготованими. Але у відомому контексті розв'язання цих питань було загальмоване. В одному зі своїх інтерв'ю Путін заявляв, що був дуже здивований, коли Тимошенко вийшла на демонстрацію проти Харківських угод, які передбачали продовження перебування Чорноморського флоту Росії на території України ще на 25 років попри конституційне обмеження його перебування 2017 роком. Тоді Путіна здивувало, що серед маніфестантів є політична партія Тимошенко і сама Юлія Володимирівна, мовляв, ми з нею домовлялися про те саме, тільки на 50 років...

Це давало мені підстави відчувати, бачити, розуміти, що президент і прем'єр грають у цьому конфлікті у дві різні партії. Я не розраховував на велику підтримку, але мені здавалося, що до цього зобов'язує етика: уряд мав встати на позицію президента і підтримати її, бо це позиція України.

Ось це — по-перше. А по-друге, опозиція була ще більш зухвалою, іще більш цинічною — це була друга держава у державі. І якщо згадати тодішні новини, абсолютна більшість українських

каналів копіювали подачу, стилістику і зміст російських новин. Оцінки цього конфлікту на українських каналах надто часто були тотожними тим, які звучали з кремлівських рупорів. А до того з боку опозиції продовжувалася необмежена критика дій президента України — і це була новина номер один. Опозиція, на мій погляд, взагалі побоялась виступити одним фронтом за українські інтереси, хоча, можливо, в опозиційній Партії регіонів були й такі люди, які вважали, що це небезпека для України також. Але корпоративні розрахунки виявилися сильнішими, ніж національні. Позиція Парламенту була слабкою, агресор не був названий агресором.

Іще одним важливим моментом для України було те, що у цих подіях брали участь війська, які дислокувалися на території України. Частина кораблів Чорноморського флоту Російської Федерації брала участь у блокуванні морської акваторії Грузії. На базі ЧФ РФ розташовувалося на той момент більше 30 військових кораблів, близько 80 літаків, гелікоптерів, тобто йшлося про досить потужне угруповання. Ця ситуація показала, як легко, без жодної своєї згоди і бажання Україна може бути втягнута у міжнародний конфлікт. Тоді я направив офіційними каналами Президенту Росії Дмитру Медвєдєву пропозицію розпочати переговори щодо угоди, яка врегулювала би наші відносини у виникненні військових дій, подібних до тих, свідками яких ми стали на початку серпня 2008 року. Нам було важливо захистити у цьому випадку національні інтереси України. Але на цьому полі президент опинився наодинці, без консолідованої підтримки уряду і Парламенту України.

* * *

На території Азербайджану нас зустріли представники місцевої влади. З літака ми пересіли до автомобілів. У той момент ми ще мали розмову, чи президент Азербайджану приєднається до нас, чи ні. Алієв не поїхав. Ми сіли у машини. Дорога забрала близько чотирьох годин.

Перше враження від Тбілісі — люди. Виїжджаємо на центральну вулицю, і чим ближче до Парламенту — тим більше було людей навколо. На вулицях не відчувалося ніякої метушні. Виглядало так, ніби ішов дощ і люди групками по 5—7 чоловік тулилися одне до одного під одну парасольку. Тільки не було ані дощу, ані парасольок — просто на вулицях гуртувалися люди. Це так трохи нагадувало, як в Антарктиці пінгвіни перед хуртовиною збираються докупи, щоб протистояти стихії. А тут збиралися такі самі купки людей. І це додавало тривоги.

Далі менші групи людей зливалися у юрму. Я дуже добре пам'ятаю ці хвилини: маса люду розступається перед нашими автомобілями, звучать оплески. Юрма на майдані перед Парламентом прийшла у рух, юрма заворушилася, як у бджолиному рої. Ми таки приїхали.

За пару хвилин ми всі стояли із Михаїлом Саакашвілі на трибуні перед Парламентом:

> *Грузія — наш друг! Грузини — наші друзі! Сьогодні, у тяжкі часи для Грузії, ми говоримо, що ви маєте право на свободу та незалежність! Ми приїхали, щоб продемонструвати найсвятіше почуття грузинському народу. Це почуття солідарності, того, що наше серце належить вам!*

Промову що три слова переривали оплесками. Ми розуміли, що цим людям треба продемонструвати нашу солідарність, показати, що вони не одні, показати, що ми разом і у нас усе вийде. На тому майдані усі почувалися як брати і сестри. І їм було неймовірно цікаво, що ми скажемо:

> *Дорогі грузинські друзі, пройде час, і ми споглядатимемо на ці сторінки нашої історії як дорогу, яку мужньо пройшла грузинська нація. Свобода варта того, щоб за неї боротися! Ми повинні пам'ятати, що грузинська нація достойна бути незалежною. Ми приїхали підтвердити: ваша суверенність, незалежність, територіальна цілісність є нашими цінностями! Ви ніколи не будете самі! Незалежна Грузія буде вічно!*

А Саркозі не було ще довго. Ми далі виступаємо. Мій виступ тривав десь хвилин п'ять. Юрма почала скандувати наші імена.

І ось після виступів ми повернулись у Парламент. За якийсь час стає відомо, що президент Саркозі уже в Тбілісі.

Ми вирішили зачекати на президента Саакашвілі, щоб з ним іще раз повернутися до оцінки ситуації. Це була якась маленька кімната, у якій ми ледь могли розміститися. Прилітає Саркозі, заходить до кімнати. Він був у дуже піднесеному, мажорному стані. Принаймні, він мав такий вигляд. Мені здалося, що він поспішав формально поінформувати грузинську сторону про результати переговорів із російською стороною. Саркозі почав переговори з Саакашвілі.

Ми хвилювалися щодо результатів переговорів. Тривога була у тому, чи буде укладена угода у тих формулюваннях, які б ми хотіли бачити. Ключовим було питання збереження територіальної цілісності Грузії. Будь-які інші варіанти залишалися джерелом ризиків, включно із ризиком нової воєнної агресії. Я чомусь відразу мав відчуття, що процес іде не в той бік. Ми не знали про результати переговорів Саркозі у Москві, і ми не знали, про що домовляються Саркозі і Саакашвілі.

Президент Лєх Качинський почав помітно нервувати. Нас попередили, що відразу після переговорів між президентами Грузії і Франції буде прес-конференція. Але тільки за участі Саакашвілі і Саркозі. Нам запропонували місця в залі. Ми домовилися, що на двосторонню прес-конференцію президентів Саркозі та Саакашвілі ми не йдемо. Очікуючи завершення пресконференції, наша невеличка група вийшла на літню терасу. Саме там ми обговорювали плюси і мінуси плану, який привіз Саркозі. Мені видавалося, що його план був неповноцінний без пункту про територіальну цілісність Грузії. Президент Польщі тоді також дуже перейнявся цим моментом, Качинський сказав: «Я не розумію, чому ми тут, якщо так іде — нам треба вставати і летіти назад». У нього була дуже емоційна реакція. Він відчув, що це план, після якого буде багато запитань.

Коли зараз читаєш той план урегулювання, уже можна точно сказати, що відсутність пунктів, які пропонували ми з Качинським та нашими балтійськими колегами, призвела до створення зони керованого хаосу і до втрати Грузією своїх територій на багато-багато років. Той план, який привіз Саркозі, з цієї точки зору був некоректним. Чому Європейський Союз пішов на реалізацію саме такої версії плану врегулювання? Нам цього не було відомо. Я можу говорити тільки про своє припущення. Не до кінця адекватна реакція Європейського Союзу сприяла появі у Росії відчуття вседозволеності. Якби на події серпня 2008 року світ зреагував у більш жорстких оцінках — переконаний, у нас не було б через чотири місяці «газової» війни, яку першого січня розв'язала Росія по відношенню до України, а через тиждень — і проти самого Європейського Союзу. Я пригадую, як Європейський Союз важко видавлював із себе слова про те, що Україна — жертва цього конфлікту, що вона непричетна до проблем поставок російського газу в Європу. Ця ситуація була логічним продовженням тієї російської міжнародної політики. Якщо тобі прощають військову агресію, окупацію чужих територій і у тебе від того виростають крила — вочевидь, такий стан не може не народжувати відчуття вседозволеності.

Якби хтось у серпні 2008 року спрогнозував, що вже незабаром Росія посеред зими припинить подачу газу до країн Європи, то будь-який експерт у Євросоюзі зреагував би на це, як на маячню, як на сон сивої кобили! Через чотири місяці на цей сюрреалістичний сценарій треба було реагувати у режимі реального часу.

Думаю, що сьогодні російсько-грузинський конфлікт був би врегульований набагато якісніше і жорсткіше, тому що Євросоюз сьогодні глибше розуміє систему загроз у цьому регіоні. Нема ілюзій щодо Росії, рожеві окуляри змінили колір.

З президентом Саакашвілі мені і всій нашій делегації «доброї волі» вдалося поговорити вже після його спільної з Саркозі прес-конференції. Це була десь четверта ранку, над Тбілісі уже починав сіріти небосхил, місто збиралося зустрічати схід сон-

ця... Він прийшов посміхаючись. Ми проговорили десь півтори години на самому світанку. Безумовно, Міша був задоволеним, що почав працювати план урегулювання: поганий мир, як відомо, кращий будь-якої війни. Уже можна було говорити якщо не *de facto*, то, принаймні, *de jure* про припинення вогню. Проте без припинення вогню будь-який план і так не мав сенсу. Грузія мала сконцентруватися зовсім на іншому пункті – тоді я так і сказав президенту Грузії: «Вважай, що пункт про припинення вогню вже у тебе в кишені!» Найважливіше було сконцентруватися на досягненні гарантій територіальної цілісності. Навіть втомлена посмішка президента Саакашвілі дисонувала із моїм настроєм того ранку: «Пане Президенте, ви втрачаєте 20 % території! Не час для такого настрою!» Я вважав, що це рішення на покоління «заморозить» цей конфлікт і ще десятки років буде фактором нестабільності. З іншого боку були хороші сподівання, що вдасться не допустити розгортання конфлікту і множення його жертв. Того ранку ми говорили про те, що у тому плані врегулювання було багато речей, які сприймаються позитивно... Але з іншого боку, у мене і тепер болить серце через те, що у ті дні план мирного врегулювання не дав відповідь на загрозу територіальної цілісності Грузії та не відвів ризики нової ескалації конфлікту. Грузія втратила 20 % своєї території. У цьому конфлікті був недооцінений маневр іншої сторони. Вже сьогодні можна просто констатувати, що світ став менш безпечний, а план Саркозі не приніс повного демонтажу проблеми. Він лише заморозив конфлікт. Далі йшли процеси консервації конфлікту: я маю на увазі ті маріонеткові уряди Абхазії та Північної Осетії, розгортання російських військових баз на цих територіях — вузол затягується, сторони натягують канат все сильніше. Але вранці 13 серпня навіть цей гіркий мир сприймався позитивно, над Грузією сходило сонце, проте його проміння освітило зовсім інший світ.

Розділ 21
ЧОМУ БАНДИТИ НЕ СИДЯТЬ У ТЮРМАХ ТА ІНШІ ВАЖЛИВІ ПИТАННЯ

«Ширка». — Знову Медведчук. — Візит дами. — Місія Плюща. — Пастка для Тимошенко. — Питання, які повторюються. — Повернення повноважень. — Бандити і тюрми. — Чому Грузії вдалося. — Єдність, розбрат, Меморандум, Універсал. — Хвороби росту української демократії.

«Президентська пошта» працює бездоганно. Задовго до того, як пресі стало відомо про формування «широкої» коаліції у Парламенті, я був добре поінформований про початок закулісних переговорів між Блоком Юлії Тимошенко та Партією регіонів. Я отримував глибинну інформацію як про самі переговори, що стосувалися створення «Коаліції Соборності та Відродження», як її потім назвала преса, так і нових змін до Конституції.

Наприкінці травня 2009 року до української преси потроху почала просочуватися інформація про переговори між Партією регіонів та Блоком Юлії Тимошенко. На початку червня практично кожний, хто мав доступ, наприклад, до «Дзеркала тижня» чи «Української правди», міг легко дізнатися про суть цих домовленостей. Преса писала тоді про те, що суттю «великої угоди» між двома партіями мав бути комплекс політичних і правових компромісів, результатом яких мали стати: прийняття змін до Конституції, вибори президента в Парламенті замість всенародних, продовження повноважень чинного Парламенту ще на два роки, перерозподіл посад у міністерствах, участь у парламентських виборах єдиним блоком Тимошенко і Януковича аж до 2024 року.

Усе це розвивалося в часі задовго до того, як ситуація стала публічною.

Вочевидь, основна дискусія відбувалася навколо виборів президента. Це питання, за яке змагались дві сили безідейного типу — «Батьківщина» та Партія регіонів. Варто було очікувати,

що для узурпації влади вони мали домовитися «на березі», задовго до виборів. Частиною пакета домовленостей була зміна статусу президента і прем'єра. В контексті тих домовленостей, які мені стали відомі, це означало, що за тим задумом Янукович мав бути обраним у Парламенті на дві каденції підряд, тобто — на 10 років, так само Тимошенко ставала «довічним» прем'єром. Безумовно, це була зрада демократії. Це не в'язалося із політикою національного курсу, який був сформований Майданом: політика національного відродження, демократія і євроінтеграція опинилися на задвірках порядку денного для учасників тих переговорів. Ситуація набирала ваги, якщо не державного перевороту, то дуже серйозних проблем як для демократії, так і для європейської інтеграції України.

Для того, щоб внести до Парламенту і легітимно закріпити зміни до Конституції, Блоку Юлії Тимошенко та Партії регіонів було необхідно дві парламентські сесії, тобто мінімум 4—5 місяців. Це означало, що вони мають досить обмежений час, щоб до початку нової президентської кампанії реалізувати свій сценарій.

Януковича тоді намагалися переконати у небезпечності і недоцільності відкритих всенародних виборів — справи копіткої і недешевої. Рейтинги Тимошенко, в свою чергу, падали через економічну кризу, але вона вже посідала посаду, яка у чинній конституційній моделі давала більше можливостей, ніж президентська. І вона хотіла її зберегти як можна довше. Так виникла ідея підкупити Януковича обранням його президентом у Парламенті: він — президент на 10 років уперед, вона — прем'єр. Саме для цього необхідно було створити спільну коаліцію між двома партіями-гігантами, але ця конструкція взаємних домовленостей не працювала, якщо не синхронізувати парламентські і президентські вибори. Сценарій простий: Парламент створює коаліцію між Партією регіонів і Блоком Тимошенко, голосують за прем'єра Тимошенко, потім — голосують за президента Януковича. І так триває 10 років. Без синхронізації двох виборчих календарів цей сценарій не працював. Тому виникає ідея про-

довження дії цього Парламенту ще на два роки — з 2012-го до 2014 року. Але якщо якийсь виборний орган сам собі подовжує термін повноважень, без жодних виборів — це називається узурпацією влади.

Отже, цей сценарій можна було реалізувати, якщо чітко дотримуватися календарного плану: усі процедури щодо внесення змін до Конституції мали бути закінчені до початку чергової президентської кампанії. Інакше весь сценарій сам собою політично руйнувався.

У мене, як президента, залишався, принаймні, один спосіб зупинити цю вакханалію, і я мав намір тим способом скористатися, якщо не вдасться розв'язати кризу в інший спосіб.

* * *

Тимошенко, як автор цього сценарію, та Медведчук, як її консультант і довірена особа, поспішали якнайшвидше запровадити конституційні зміни. Їх союз був руйнівний для країни і демократії. Цей сценарій повністю відповідав цій меті. Перший крок, щоб запровадити авторитарну модель, — це відмовитися від демократії, від свободи, віддати владу тим, хто любить її безмежно. Але часу для конституційних змін залишалося дуже мало. Отже, автори «реформи» мусили дуже поспішати.

З іншого боку, як мені доповідали, Янукович вагався. Очевидь, ці вагання були пов'язані із сумнівами, наскільки повноцінний і легітимний інструментарій він отримує, якщо погоджується на пропозиції Тимошенко. Мені здавалося, що він дійсно не мав великого бажання йти на всенародні вибори. Проте його підштовхували до «широкої коаліції», пропонуючи досить широкі повноваження, як на президента, що обирається у Парламенті.

Попри усі ці рухи, було добре видно, наскільки великою є взаємна недовіра між Януковичем і Тимошенко.

Власне, їх взаємна недовіра і стала ключем до зупинки цього сценарію.

Я скільки міг опирався процесу узурпації влади.

Коли шило вилізло з мішка, я провів кілька зустрічей зі сторонами. Це були непублічні переговори.

Після того, як у перші дні червня я зробив кілька заяв, у яких повідомив, що готовий піти у відставку і розпочати процедуру позачергових президентських виборів, до мене із доповіддю прийшла прем'єр-міністр.

Це було досить цинічно — прийти і поінформувати президента про те, як за його спиною просувається процес формування змін і доповнень до Конституції, яких він не поділяє. Суть її пропозиції була простою: я мав підтримати таємно, підкилимно написаний проект Конституції!

Ми сиділи вдвох у блакитній кімнаті, під портретом Шевченка. Зазвичай двосторонні зустрічі я проводив у цьому кабінеті: на зеленому шкіряному дивані, біля журнального столика, в торці якого я мав звичку влаштовуватися під час подібних бесід. Це була дуже довга розмова. Її голос звучав солодко, ласкаво — у притаманній прем'єрці манері. У розмові не йшлося про аргументи: вона просто перераховувала інструменти та механізми, які необхідно впроваджувати для того, щоб змінити систему влади і встановити необхідний, на її думку, баланс.

У певному сенсі її візит — то була демонстрація: рішення, яке президент прийматиме, не є важливим; не було важливим, чи президент сприйме ці пропозиції із здивуванням, чи буде якась підтримка, чи не буде — це було інформування, не більше того. Дві політичні сили знаходилися за хвилю до об'єднання у конституційну більшість, а в такій ситуації позиція президента переставала мати будь-яке значення.

Юлія Володимирівна вмотивовувала, чому потрібно для країни поділити владу між двома мегапартіями на десятки років уперед. Авжеж, я почувався так, ніби на мене тонкою цівочкою окріп ллють!

Вочевидь, ані одна сторона, ані інша не могли наважитися внести ці законодавчі ініціативи до Парламенту. Партія регіонів не була ініціатором цих змін, мала до їх створення дотичний стосунок, вона була стороною, яку затягували у це павутиння,

а тому там поводилися досить пасивно. З боку Партії регіонів було досить багато людей, які розуміли, що від того моменту, як вони залишають свій підпис на цих паперах, вони відразу стають мішенню для публічних атак. Повторюся ще раз: ці домовленості були більш схожі на державний переворот, на узурпацію влади, ніж на шляхетну політичну ініціативу в дусі демократизації. З іншого боку, і фракція БЮТ знаходилася на грані розколу через усвідомлення перспективи недемократичності процедур, які були закладені у проект конституційних змін. Тому існували вагання, хто у цій ситуації мав внести до Парламенту пакет змін до Конституції.

Я пояснив прем'єр-міністру, що мене ображає сам факт процесу, який багато місяців відбувався за моєю спиною. Мене дивувало, що я мав пояснювати, наскільки ці конституційні зміни розколюють демократію і віддаляють Україну від політичного прогресу уже в найближчому майбутньому. Ми знову віддалялися від питань політичного курсу — замість нього в публічну дискусію знову вкидалися питання боротьби за владу.

Прем'єр-міністр принесла примірник законопроекту змін до Конституції. Мушу визнати, що я був дуже роздратований і запхав його у найдальшу шухляду. В кінці зустрічі я повідомив її, що ніколи не підтримую пропозиції таких конституційних змін. Вся ця історія мала сумнівний вигляд просто навіть через її таємничість, негласність: де, в якій країні розробка змін до головного закону відбувалась так, ніби це шпигунська операція?! Будь-яка нація обговорює рік, часом два усі подібні зміни, іде підготовка політичних кіл, місія і завдання законопроекту стають предметом найширшої суспільної дискусії. Навіть Кучма зі своєю версією політичної реформи проводив спочатку референдум і «всенародне обговорення»! Отже, непублічні зміни до Конституції я не міг сприймати інакше, ніж у категоріях державного перевороту.

Думаю, Тимошенко зрозуміла, що вона отримала основного опонента у питанні конституційних змін та створення «широкої» коаліції. Преса на той момент уже добре була «посипана маком»

і, за винятком кількох видань, не формувала у суспільства тверезого відчуття ситуації. У суспільстві залишилося не так багато людей, які могли прорахувати, що завдяки цим домовленостям між Блоком Юлії Тимошенко і Партією регіонів Україна сповзатиме до авторитарного режиму.

Кілька видань, які мали збалансовану позицію, на жаль, не робили погоди в суспільній думці. У цілому ж було не просто відчуття — було жорстке переконання, що прийшов час для перерозподілу повноважень. Мандати — є. Як відреагує виборець — не має значення: у тій конструкції місця для виборця нема, бо президентські вибори вже у 2010 році мали відбуватися без виборців. Ситуація виглядала керованою і знаходилася в руках, які могли сформувати конституційну більшість. Тобто ситуація у той момент у чиїхось очах могла мати такий вигляд, що гра вже зіграна, президенту лишилося тільки капітулювати.

Насправді дискусія між БЮТ та ПР іще тривала. Для Януковича залишалося питання, чи прийняти гру Тимошенко та данайські дари «широкої» коаліції й увійти через наругу над Конституцією в поле координат, де небачені повноваження належать прем'єру, лідеру більшості у Парламенті. Тобто навіть ті повноваження, які пропонувалися в якості віри президенту, були суто номінальними, ілюзорними, були дуже серйозно обмеженими коаліційною угодою — можливостей для політичного маневру у прем'єра було значно більше. Тому для Януковича поставала дилема: чи прийняти троянського коня «широкої» коаліції, усвідомлюючи свої шанси на всенародних президентських виборах, чи спробувати вибороти президентство, а потім вже змінювати Конституцію.

Отже, коли я зрозумів, що переговори щодо внесення змін і доповнень до Конституції між БЮТ та ПР виходять на фінішну пряму, я запросив до себе Івана Степановича Плюща.

Історично Іван Степанович мав досить рівні відносини із Януковичем. У їх відносинах була взаємоповага і взаємодовіра. Я попросив Івана Степановича донести до Віктора Федоровича

мою категоричну позицію несприйняття ідеї подібних змін до Конституції. Моє послання складалося з кількох посилів.

По-перше, я розцінюю ці зміни до Конституції як сценарій недобросовісного здобуття влади: ці маніпуляції не мають ніякого стосунку до формування здорового політичного ладу в Україні.

Друге. Я просив Плюща, щоб він доніс до Віктора Федоровича, що я не хотів би, щоб він був співавтором ідеї, яка не витримує критики ані з позиції конституційного права, ані з позицій честі та моралі.

Іван Степанович мав дуже подібну власну позицію, тому його не треба було переконувати у двох перших пунктах. Так само, як і в останньому — третьому.

Головне, що я просив передати Януковичу: незалежно від того, чим завершиться їх діалог із Тимошенко, я не допущу розгортання сценарію конституційних змін і виборів нового президента в Парламенті. Якщо не буде почута моя позиція зараз, я маю дієвий інструмент, щоб учасники цього таємного союзу пішли на публічні, всенародні вибори і в конкуренції виборювали своє місце. У мене залишається право добровільно піти у відставку і тим самим запустити механізм дострокових виборів президента. Я не допущу виборів президента у Парламенті, поки я президент, — це був головний посил.

* * *

Після того, як до Януковича була відправлена неофіційна «місія Плюща», наступного дня я мав кілька зустрічей із «ходоками» від Януковича. Мушу сказати, що за декілька днів до цього я відправив іще кілька переговірників як до оточення Януковича, так і до оточення Тимошенко з одним і тим самим посланням: не робіть дурну справу! Тільки-но процедура набуває офіційного характеру — ви відразу отримуєте команду «стоп», і то у найжорсткіший спосіб! Я пояснив, що з того рою нічого не вийде, що президент дає слово зупинити цей процес і має

можливості його зупинити протягом кількох найближчих днів у будь-який момент! Словом, коли у мене з'явилися усі формальні підтвердження того, наскільки далеко зайшли коаліційні переговори — я задіяв усі важелі, які були мені доступні.

Янукович без азарту поставився до ідей Тимошенко. Як я вже оповідав, він був пасивною стороною цієї гри: між ними двома не було взаємної довіри. Їхні відносини базувалися на непевності очікувань. Але це спрощувало мені завдання. Разом з цим довелося дуже серйозно й офіційно попрацювати, і неофіційно прикластися до того, щоб 7 червня, на Трійцю, Віктор Федорович вийшов з Великої Лаврської церкви і на камери оголосив, що він виходить із переговорного процесу. Цей виступ був результатом усіх цих впливів і психологічної гри, яку вели сторони політичного процесу.

Українська влада прогнила, якщо почала вибудовувати плани про свою вічність. У цій політичній атмосфері підмінювалися поняття: змагальність, конкурентність демократичних виборів, кінець кінцем свобода обирати, — усе це вважалося другорядним, не важливим. Важливим було те, що ми вже у владі і ми її не віддамо, ми будемо її перерозподіляти через доступні канали і статуси. За всім цим проявлялося погано приховане бажання отримати владу назавжди.

Я добре знав про усі етапи цього процесу, знав з різних джерел, але навіть коли уся ця афера провалилася, я не міг позбутися відчуття, ніби народ спробували ошукати. Власне, це було відчуття змарнованих шансів щось змінити: замість проектів потрібних суспільству реформ у нижній шухляді мого робочого стола лежав стос паперу з абсурдними, геть маніакальними планами. Залишалося дивитися на замазані принтерним чорнилом сторінки.

Неприємний був час, було відчуття великого розчарування. Ситуація з невдалою «ширкою» висвітила нову проблему: навіть у тих політичних колах, що на перший погляд видаються цілком демократичними, в умовах непрозорості і відсутності справжніх демократичних традицій і світогляду може з'явитися злоякісна пухлина владолюбства. Політику у тих умовах формувало кіль-

ка фігурантів, для яких влада є не засобом досягнення високої мети, а власне самою метою.

Вірю, що суспільство з часом ідейно структуризується. У когось сформуються симпатії до ліберальної ідеї, у когось — до християнсько-соціальної моделі, хтось знайде себе у консервативній ідеології. Формування ідей у душі, і на такій основі формування партій — це є здоровим процесом. Так мислить здорове суспільство, яке розуміє цінності і бачить спосіб їх реалізації через політичну систему. Вірний напрямок — це ідейна політична структуризація, а наслідком політичної структуризації буде формування і змагання різних політичних курсів. Тоді нації пропонують не голосування, а вибір! Ти вибираєш, а не ґолосуєш. Але для того щоб вибирати, ти маєш бути носієм якихось вартостей. І тоді ти обиратимеш політичний курс, а не голосуватимеш за імена і прізвища. Ти обираєш курс, ти обираєш план для України.

Вікна мого робочого кабінету виходять на Майдан. У ті дні, коли пишуться ці рядки, для того щоб почути, про що говорять люди на Євромайдані, мені не треба туди йти чи вмикати телевізор — мені досить відкрити двері балкона. Образно кажучи, я кожний день тепер знову на Майдані. Я знаю, що там відбувається. Чому стоїть Майдан? Майдан вийшов з одним питанням — питанням зовнішньополітичного вибору, питанням вибору цінностей! Європа чи Московія — чиї цінності наші? Чи ми йдемо до європейської, демократичної моделі, куди прагнули колись Мазепа та Петлюра? Чи ми обираємо курс азійський, московський — диктаторську модель?

У цьому контексті — саме питання цінностей виходить на перший план. Решта — то похідні від цінностей речі. Влада сьогодні не сприймається справедливою саме тому, що у людей і у влади різне бачення цінностей, а це формує різні стереотипи поведінки одних і інших.

Європейський демократичний курс кладе нам на робочий стіл пакет відповідей на десятки нерозв'язаних питань, з якими живе наше суспільство. У тому пакеті є відповіді, як подола-

ти корупцію. У європейському курсі ми можемо говорити про верховенство права, про рівність перед законом, а не про вибіркове правосуддя, про вільну конкуренцію, а не про привілеї для вузького, майже родинного кола обраних. У європейському курсі ми знайдемо відповіді на питання, як відновити десятки, сотні, можливо, тисячі економічних і соціальних програм. Або ще одне питання: чому тікають інвестиції? У цьому курсі ми знаходимо відповіді на десятки таких запитань. І якщо ви прагнете підняти заробітну плату, пенсії, отримати інвестиції, наповнити бюджет і тримати його приріст — треба йти шляхом гармонізації суспільних відносин, співпраці, порозуміння, а не конфронтації і тиску. Відповідь одна: треба змінити політичний курс країни. У нас він помилковий, дефективний.

Що означає інтеграція до Московії? Консервацію всього, що у нас є: там нас люблять бачити калічними, немічними, благенькими. Ніяких умов нема — будьте такими, які ви є, живіть у розбраті і непорозумінні, нехай у вас буде некерований платіжний бюджет, безмежний бюджетний дефіцит, глобальний торговий дефіцит, нехай від вас тікають, а не приходять інвестиції! Не треба змінюватися — ви нас влаштовуєте такими, якими ви є: не любіть свободу, бийте студента, журналіста, який думає інакше, не так, як на Банковій та Грушевського! Ця політика рано чи пізно приведе до розміну кримської карти, до федералізму, сепаратизму. Приблизно в такому ж контексті у 2004 році трапився ПІСУАР, коли кілька областей проголосили про автономію, по суті маріонеткового субдержавного утворення, де по високих трибунах скакали московські емісари у кепках. Втрата суверенітету — це найлегший діагноз, який можливий за умови руху у цьому напрямку.

Коли ми обираємо європейський шлях, ми задаємо собі десятки питань, які примушують нас змінюватися. Коли ми інтегруємося до європейської сім'ї, ми не можемо не змінювати нашу політику, ми маємо сприйняти модернізаційні рішення, які стосуються суду, міліції, інвестиційних та інфраструктурних питань. Через модернізацію ми зможемо дати відповідь інвестору, який утік з України. Він повернеться, але це вимагає нового

курсу, принаймні відновлення того курсу, за якого він заходив. То найпростіше — збрехати на виборах, що у вас буде пенсія 1000 доларів. Має бути політичний курс, який створить комфортні умови для інвестора, для ресурсів, які створять нові робочі місця, що дасть зарплати, відрахування до бюджету, і врешті-решт ви отримаєте пенсію. Але без ідей для політичного курсу ти цього завдання не реалізуєш.

Повертаюся до ситуації з широкою коаліцією: це була чергова авантюра з десятків, які траплялися тоді в політиці, в економіці, в міжпартійних стосунках. Я думаю, що суспільство до сьогоднішнього дня не розуміє відповідальність колишньої прем'єрки, і тому формально вона не програла. З Тимошенко усе це стікає, як з гуски вода; я далеко не впевнений, що програла вона — тільки українське суспільство. Українське суспільство є таке, яке є: дуже часто не вміє проаналізувати зв'язок між причиною та наслідком. Я не бачу загального усвідомлення сьогодні, що тоді, у 2009 році, відбулася спроба використати Конституцію як жінку одноразового використання. Суспільство цього не зрозуміло. Що зробиш, якщо у неї брехня виглядає більш переконливо, ніж у когось правда. Це великий талант певної категорії політиків.

Через тиждень після того, як «ширка» розпалася, Тимошенко виступила в ефірі 5-го каналу з коментарем:

Я іноді, от зараз, коли все це зруйновано, я навіть думаю про те, чи не змовилися Янукович і Ющенко між собою, щоб втягнути мене в цей переговорний процес, тому що вони розуміють, що для країни іншого виходу немає.

(...)

Тому що те, що зробилося з абсолютно позитивних і вірних кроків, це говорить тільки про те, що це могло бути сплановано, розраховано для такої потужної дискредитації.

Але я хочу просто сказати цим людям, обом Вікторам, що можна так поводитися з Тимошенко, можливо, у них така мораль, така совість і рівень поведінки, але не можна так з країною поводитися. Оце я хотіла наголосити.

Це — брехня. Але в цьому випадку брехня здається правдою. Це просто не вкладається в голову, що люди, які наділені найвищою владою, можуть так брехати, нехтуючи національними інтересами. Інший бік цієї проблеми — суспільство, яке готове слухати брехню. Популізм і демагогія — це ті речі, які зламали національний курс і у 2005-му, і у 2010 році. Політики так себе поводять тільки тому, що громада дозволяє себе обманювати, приймає кривду за правду. Яке «домашнє завдання» має виконати громада, щоб змінити цю ситуацію? Вірна відповідь — громадянське суспільство. Вірна відповідь — це громадянин, який не голосує, а обирає! Громадянин має цінності і цілі. Якщо ти — громадянин, насправді від тебе усе залежить, «Україна починається з тебе!» Так себе поводить поляк, литовець, швейцарець, британець. Ті діти, які тепер вийшли на Майдан, — вони мають ідею! Вони не порушують питання сала, ковбаси і хліба, бо добре розуміють, що це все вторинне, похідне від цінностей. Вони говорять на Майдані про головне — про ідеї, які є базовими для політичного курсу, який влада спробувала змінити. А для тих, хто аплодує популістам, я маю кілька слів як нагадування: не варто забувати, що за словником «популізм» — це політична брехня. І той, хто вірить у прості розв'язання складних проблем, як результат отримає політичний провал і злидні.

* * *

Є кілька «чому», які вже кілька років звучать у громадській думці то голосніше, то тихіше. Чому ви у 2005 році не повернули собі повноваження, які були у Кучми, так само, як це зробив Янукович у 2010 році? Чому Грузії вдалося провести реформи? Чому треба було сідати із Партією регіонів за Круглий стіл і підписувати меморандуми та універсали? Чому бандити не сидять у тюрмах? Багато хто сприймає саму можливість постановки того чи іншого питання в координатах помилки, провалу чи навіть зради. А тим не менше спробую відповісти на кожне з них.

Чому не було спроб повернутися до Конституції 1996 року?

Було дві причини. Конституцію 2004 року я сприймав як фундаментальний компроміс. Це був механізм, який нам дозволив розв'язати кризу 2004-го, вийти з громадянського протистояння і п'ять років прожити у відносному спокої. Це були політичні зобов'язання, гарантом яких я виступав від 23 січня 2005 року. Коли ми оцінюємо прогрес політичного ладу, то ми завжди говоримо про еволюцію від монархії, від авторитарного ладу до республіки і демократії. Це — хрестоматійно вірний шлях. І в цьому полягають мої незмінні переконання: Конституція 2004 року є більш демократичною.

По-друге, я не мав законних можливостей повертатися до влади в повноваженнях Конституції 1996 року. Я був, мабуть, першим Президентом України, який не мав більшості в Парламенті. Півтора року до червня 2006-го, поки не був скликаний новий Парламент, там працювала більшість, яка була сформована Кучмою. У таких умовах жоден президент не працював. Було багато порад розпустити Парламент, м'яко кажучи, авторитарними методами. Але в рамках Конституції розпустити не було можливості. А значить, і змінити її не було можливості у законний спосіб. Як демократ, я мав продемонструвати, що демократія не закінчилась Майданом. Будь-які сценарії, які пропонувалися у 2005 році, означали напівзаконні чи зовсім незаконні, недемократичні методи та ескалацію громадянського конфлікту. Якщо Майдан стояв за демократію, чи міг президент, який увійшов у свій кабінет з Майдану, діяти авторитарними чи неконституційними методами? Майдан боровся проти диктатури чи просто за нову диктатуру — ось у чому полягає питання до тих, хто пропонував подібні зміни. Я мусив прийняти ту конституційну і політичну реальність. Можна було як завгодно ставитися до СДПУ(о), блоку «За ЄдУ!» і комуністів, я можу їх не любити чи навіть ненавидіти, але «вони теж — Україна!», і вони, хочеш чи не хочеш, представляли своїх виборців. Це були мої переконання: саме у цьому напрямку мав розвиватися конституційний процес — нехай не досконало, з дефектами, але вектор на демократизацію державного ладу було задано правиль-

но. І зараз, після того, як у дещо специфічний спосіб Україна повернулася до Конституції 1996 року, знову починають говорити: давайте повернемося до Конституції 2004 року, до тієї Конституції, з якою я працював!

Так завжди: опозиція, коли дивиться на владу, вважає, що на владі сидить костюм на два розміри більший, ніж треба. Але коли ті самі сили приходять до влади, виявляється, що костюмчик тисне, і його починають збільшувати. Ми сьогодні повертаємося до реалій 2005—2010 років, бо бачимо у парламентській республіці противагу авторитаризму і некерованості влади.

Інше питання, що амбіції і владолюбство однієї людини на самому початку зламали перспективу реформ. Але мені здається, що ця тема є вже вичерпаною у цій книзі і не потребує додаткових пояснень.

Чому бандити не сидять у тюрмах? Я маю зустрічне запитання: скільки бандитів посадив Вацлав Гавел, чи Олександр Квасневський, чи Ангела Меркель? Є загальний концепт: усі відповіді на порушення закону мають бути знайдені у відповідності до закону. Було б дивно, якби президент виконував функцію суду, Генерального прокурора чи міністра внутрішніх справ. Усі, хто сьогодні уособлює найдемократичніші політичні рухи, були мною призначені на ті кафедри, які відповідали як за поточну правоохоронну діяльність, так і за майбутню правоохоронну реформу. Олександр Турчинов мав можливість реформувати Службу безпеки, а Юрій Луценко — Міністерство внутрішніх справ. Що заважало Голові Верховної Ради Арсенію Яценюку, спираючись на парламентську більшість та підтримку уряду Юлії Тимошенко, реалізувати будь-яку реформу?!

Президент не судить і не саджає. Президент формує політичний курс і систему влади у відповідності до Конституції і законів України. Що я мав тоді зробити? Я мав призначити на чолі тих інституцій людей, професіоналізму і людським якостям яких я довіряв. Далі — у відповідності до закону — кожний на своїй кафедрі реалізує практику відповідно до закону. Я це все зробив. Президенту не годиться виносити судові вироки чи

приписи на дії громадян та політичних сил. Я був переконаний, що для цих дій у мене на кожній з посад є належні люди, у них є повноваження, вони мають законне право здійснювати правове переслідування. У мене немає такого права. І не повинно бути — це поза компетенцією будь-кого з президентів згідно з Конституцією.

Якщо ми говоримо «бандитам — тюрми» — це значить, що президент здійснює політичний курс, який демонтує зловживання посадовими обов'язками на рівні міністрів, голів спецслужб та прокуратури, але не втручається в діяльність суду, прокуратури, міліції. Президент формує керівництво цих установ, щоб вони були вірні закону. Далі починається відповідальність міністра, Генпрокурора, голови СБУ.

Чому тепер, через три роки по завершенні моїх повноважень, знову відбувається масовий соціальний протест у країні? Тому що право не працює, а прокуратура, Служба безпеки, міліція разом із судами творять свавілля і персональні розправи домінують над законом. Вочевидь, проблема полягає в тому, що правоохоронна система не була реформована раніше. Але, можливо, у переналаштуванні системи тоді мав би брати участь не тільки президент, а й дехто з провідних спікерів нового Майдану?

Якщо взяти у якості прикладу реформу правоохоронної системи. У Грузії реформа патрульної служби поліції тривала кілька місяців. Що заважало провести подібну реформу в Україні, наприклад, у 2007—2008 році? У цей час міністром внутрішніх справ працював Юрій Луценко, Головою Парламенту був Арсеній Яценюк, а Кабінетом Міністрів керувала Юлія Тимошенко. Були усі можливості, щоб демократична більшість у співпраці із профільним міністерством і урядом підготувала і прийняла у Парламенті усі необхідні для цього закони і підзаконні акти. Така конфігурація влади існувала майже повний рік. І це був більш ніж достатній термін, щоб принаймні розпочати реформу правоохоронних органів. Відповідь на питання, чому ці реформи не були започатковані, знаходилися не так на Банковій, як за зовсім іншими адресами на Грушевського.

Часто ставлють питання, чому не були засуджені ті політики і чиновники, щодо яких у суспільстві були підозри у зловживаннях чи скоєнні тих чи інших злочинів у період до 2004 року включно? У той час видавалася вірною і більш продуктивною політика умиротворення країни. Птаха, яка у польоті озирається назад, ніколи не полетить вперед. Я розумію, що у 2005 році була спокуса повернутися обличчям назад, перелічити по головах усіх попередників, починаючи з 1991 року, і визначити кожному провину. Я не зробив це тільки по одній причині: це непродуктивно. На що я мав витрачати найголовніше, що у мене було, — час? На виявлення винних? Я бачив свої завдання в іншому: призначити нових чиновників, сформувати новий політичний курс, встановити нові міжнародні контакти, знайти для країни нових інвесторів. Україну на той момент кілька років трактували як країну-ізгоя. Майдан народив нову реальність і нові можливості. Не треба було повертати голову назад і починати переслідування, навіть коли образили несправедливо. Я це все пам'ятав і пам'ятаю, але не хочу ставити за ціль переслідування. Вочевидь, у перший рік після виборів треба було приділяти цим питанням більше уваги, але зусилля команди були спрямовані на інші, часом геть неконструктивні питання.

Класичне питання: чому Грузії вдалося? На самому початковому етапі у президентського курсу Саакашвілі була підтримка парламентської більшості. Окрім того, він мав повноваження навіть більші, ніж мав президент Кучма. Грузини є більш консолідованою нацією, ніж українці, і вони не дозволяють паралельно реалізовувати два чи три політичних курси. Тобто ситуація у Грузії відрізнялась тим, що Саакашвілі мав інший набір інструментів й інший рівень підтримки суспільства. У мене так трапилось, що прем'єр-міністр з першого дня свого призначення почав реалізовувати свої політичні амбіції. За 9 місяців роботи Україна мала проблеми з пенсіями, зарплатами і падінням ВВП. Уряд займався боротьбою за владу і не працював належним чином. У 2006 році президентська партія іде на вибори й отримує підтримку у 81 мандат з 450. При такій підтримці у Парламенті

та при тих конституційних повноваженнях президент має досить скромні можливості для роботи. Якщо порівнювати мої можливості з можливостями інших президентів України — вони були найскромнішими за 22 роки. Наголошую: без підтримки уряду і більшості у Парламенті в умовах досить скромних конституційних повноважень багато що з порядку денного Помаранчевої революції реалізувати не вдалося. Мушу визнати, що, голосуючи за зміни до Конституції у грудні 2004 року, я розраховував на прем'єра, який реалізовуватиме політичний курс президента, і на формування помаранчевої більшості у Парламенті за результатами виборів 2006 року. І це мала бути більшість на базі єдиного блоку усіх помаранчевих сил. Стартові відмінності між можливостями українського і грузинського президентів різнилися, тому таким відмінним вийшов результат.

Є ще одне — не так питання, як репліка, яка звучить досить часто: Універсал національної єдності і Меморандум порозуміння між владою і опозицією велика частина суспільства сприймає як помилкові кроки — не треба було підписувати ніяких документів з Януковичем і укладати мирову угоду з ворогами.

Це короткозоре тлумачення. Чи запитували ви себе, чому ми 5 років жили в стабільності? Чому за ці 5 років, окрім останнього, 2009 року моєї каденції, решту часу ми мали найвищі в українській історії економічні показники? Чому до нас за ці 5 років прийшов 31 мільярд інвестицій? Чому у нас національний бюджет виріс у три рази, якщо порівнювати бюджети 2004-го і 2009 років? Не всі люблять цифри, але спробую нагадати кілька показників: у 2004 році зведений бюджет нашої держави складав неповних 78 мільярдів, а в кризовому 2009-му ми мали вже 296 мільярдів гривень. Ані до цієї п'ятирічки, ані після Україна не мала такого стрімкого зростання доходів державного бюджету. Іще один показник, пов'язаний із бюджетом — це розмір мінімальної пенсії. Усі добрі справи і приємні речі легко забуваються: мало хто вже пам'ятає, що у 2004 році мінімальна пенсія складала лише 50 гривень. 1 січня 2010 року вона збільшилася до 695 гривень. Іншими словами, протягом

п'яти років нам вдалося збільшити мінімальну пенсію майже у 14 разів. Ніколи протягом новітньої історії України бюджетні і соціальні показники не зростали з такою швидкістю. Нагадаю, що наприкінці 2013 року, коли були написані ці рядки, мінімальна пенсія складала трохи більше 1000 гривень — тобто наступні роки після моєї президентської каденції не дали зростання навіть і на третину. Можна взяти будь-який рядок базових економічних показників — і результати мого президентства будуть помітно відрізнятися як від результатів попередників, так і наступника. Іще один яскравий приклад для ілюстрації економічних тенденцій — динаміка золотовалютних резервів Національного банку. За останні два-три роки обсяг золотовалютних резервів зменшився майже навпіл! Попри протиріччя, які існували між політиками та в трикутнику між Парламентом, Урядом та Секретаріатом Президента України, у 2005—2010 роках ми стали країною, яка за багатьма параметрами сформувала досить комфортні умови як для політичних, так і для ділових і фінансових процесів. Але однією з базових умов для реалізації цього політичного курсу мала бути, принаймні, спроба внутрішньої консолідації.

У 2004 році ми поверталися з громадянського конфлікту, і якщо ми хотіли зростання потенціалу України (у тому числі економічного), нам необхідно було знайти інструменти діалогу із парламентською опозицією та регіональними елітами. Треба було зробити перший крок для умиротворення конфліктів.

Українці дуже різні. Ми різнимося релігійно, у нас різні мови, різна історична пам'ять, до якоїсь міри різна культура — це так. Але ми різні не від того, що ми якісь недолугі. Ми різні від того, що 350 років нас держали в обставинах бездержавності і проводили різні експерименти над тим, що є характерним, національним. Тепер, коли ми зійшлися разом, ми не є протилежні, але ми ще різні. Що потрібно зробити з різністю, щоб виросла потенція єдності? Почати говорити, що ми одна родина, що у нас є відмінності, які ми зможемо подолати. Тільки для цього нам потрібний час і діалог. Колись його треба було

починати. Тому Партія регіонів, соціалісти, комуністи, навіть якщо їхні ідеї — то не твої ідеї, — але вони не твої вороги, вони лише твої опоненти. Ніколи не втомлюватимуся повторювати: усі вони теж — Україна. Я сприймав Круглий стіл, за який ми сідали, підписуючи і Меморандум між опозицією та владою, і Універсал національної єдності, як крок до діалогу та декларацію про майбутню єдність у цілях.

Вочевидь, що політика національної єдності — це не є політика одного кроку. Політику єдності не виграєш ані за рік, ані за п'ять, ані за 15 років. Проте за той час, поки триває твоя каденція, є шанс наблизити проблему з висоти хмар хоча б до висоти гір, якщо не вдасться опустити її до рівня найменших проблем. Вочевидь, є такі проблеми, які за 5 років не вирішиш, але є можливість їх дещо спростити.

Відсутність єдності — це те, що забирає в нас енергію, не дає формувати комфортне й успішне життя для усієї нації. Коли я бачу, як у Парламенті влаштовують бої, мені стає сумно, тому що там б'ються два українці. Саме слово «парламент» за своїм походженням означає місце, де говорять, домовляються, — воно за своїм значенням призначено не для бійки, а для діалогу. Цей мордобій принижує нас: маємо бути єдині у вирішенні десятків найважливіших питань.

Наприклад, під час вуличних акцій зняли Леніна у Києві — у мене душа тішиться: бо ми позбавилися символу, який десятки років отруював український організм. Можливо, більшість мене не зрозуміє: скаже, що це пам'ятник мистецтва і взагалі — треба толерантність проявляти. Маю переконання: не може бути в центрі Києва пам'ятника, який є символом радянської окупації, починаючи від січневих днів 1918 року! Але я знаю, що існують люди, для яких цей ідол є символом усього найліпшого. Як долати цю прірву? Одні кажуть — давайте зачекаємо, поки всі вимруть, хто носив ці ідеали. Це гарний рецепт, але потрібно років 40—50 свого життя бездарно провести. Є інший варіант — ми сідаємо за національний Круглий стіл та спокійно й аргументовано переконуємо опонентів. Я впевнений, що на моєму боці є

велика сила аргументів, які інша сторона може і не знати. Але ці аргументи я не маю покласти на той стіл національного єднання, якщо у моїй країні панує дестабілізація. Ми просто не почуємо одне одного. Коли ми не бажаємо один одного чути, коли ми не хочемо один з одним говорити — це неправильно! Круглий стіл, діалоги, меморандуми, універсали — усе це інструменти порозуміння і досягнення національної єдності.

Давайте пам'ятати, що ми — представники однієї нації. Можливо, ми різні, але ми представляємо один народ, одну націю. Я розумію, що часом легше розпустити кулаки, ніж вести розмови. Ми починаємо формувати механізми діалогу з ключових національних питань, ключових національних протиріч. Громадянська війна — дуже дорогий вид вирішення проблем. Дуже гарне моральне громадянське протистояння, яке ми зараз спостерігаємо на Майдані, — це обмежений ресурс. Він зможе працювати дуже короткий час. Як гарно не виглядає Майдан, але це конфлікт, це — війна. Але і ця війна завершиться перемир'ям, Круглим столом, діалогом.

Нема сенсу відхиляти функцію діалогу, функцію публічних зобов'язань. Є якась проблема? Сідайте, розробляйте план дій, який прибере проблему з порядку денного! Не можна говорити, що діалог, Круглий стіл — це слабкість. Діалог — це завжди мудро.

Ми вийшли з совковості, де не було жодних діалогів — тільки керівна роль партії, яка за вас думає і все вирішує, а ваша задача — читати газету «Радянський спорт», лежачи у гуртожитку на дивані, і чекати, поки вам виповниться 52 роки, коли дадуть «безплатну» двокімнатну квартиру. Коли у тебе все державне: ви працюєте на державному підприємстві, живете у державній чужій квартирі, їдете відпочивати до державних будинків відпочинку і у вас немає нічого власного — це рабство. Ти — не громадянин. І якщо ми наприкінці XX — на початку XXI століття опинилися між цих двох станів — нема іншого шляху, ніж вести діалог. Так, і Маніфест примирення між владою і опозицією, і Універсал національної єдності були прийняті на хвилі певної

політичної кон'юнктури, на перший погляд — із тактичних міркувань. Але це були перші кроки до політичного примирення між українцями і українцями. Припинити українсько-українську війну — ось що було стратегічним завданням. Кінець кінцем, економіка не росте на війні.

* * *

Не було жодного такого особливого моменту, про який я міг би сказати, що ось у цю конкретну мить прийшло розуміння — другої президентської каденції не буде. Але починаючи, принаймні, з вересня 2008 року ця перспектива ставала усе більш очевидною.

Розуміння складалося з окремих деталей і ситуацій: деякі з них трапилися раніше, починаючи від 2005 року, деякі — щойно у ті місяці, коли почала розгортатися чергова політична криза в контексті подій світової рецесії. Докупи почали складатися різні епізоди. Коли стало зрозуміло, що Тимошенко виходить на політичну арену із власним політичним проектом і єдність демократичних сил — це не її цінність. Коли усі найбільші політичні й економічні проблеми вже трапились. Коли прийшло усвідомлення, що основна загроза — це маніпуляції проти твого політичного курсу, що проти нього розкручують маховик популізму. Коли ти опиняєшся на ниві, на якій є дуже слабким, бо демагогію не зможеш переграти, бо це не твій стиль, не твій метод.

У травні — на початку червня 2009 року трапилася ця епопея із «широкою». У цій ситуації під загрозою опинився правовий хребет держави — національна Конституція. Ця ситуація проявила мотиви сторін, незбагненну жадібність і безбожне стремління до влади будь-якою ціною. Я був глибоко розчарований: українська політика виявилася навіть більш брудною, ніж можна було собі уявити. Політика не є брудною по своїй природі, але учасники цих політичних процесів бруднили її цинізмом і брехнею, відсуваючи кудись на дуже далекий план курс національного відродження, національну єдність, розбудову суспільства

довіри. Замість національної мети у тій ситуації переважили приватні або корпоративні задачі.

Політична система має бути синхронна тому, що відбувається в суспільстві: я маю на увазі процеси політичної, світоглядної, ціннісної структуризації української громади. Вочевидь, що система із двох мегапартій набагато простіша і може бути ефективнішою з точки зору демократії та формування діалогів у суспільстві. Але це все працює, коли є відкрита публічна змагальність думок, конкуренція програм та ідей. У 2009 році ми натомість побачили картельну змову. Тільки ця картельна змова відбулася не на ринку, а між політиками. Виявилося, що ми ще не виховали у собі багатьох необхідних складових для функціонування парламентської двопартійності: нема традиції, запобіжників, етики, немає культури. Не було усвідомлення, що коли у політикумі ніхто не хоче бути опозицією і всі стають владою — то в опозиції опиняється демократія. Політика — це не найщасливіша сфера діяльності, але і вона має свої засади, свої закони, свою етику. Їх бажано осягати на власному житті через гарний приклад тих, хто є біля тебе, споглядати досвід своїх батьків і вивершувати те найсильніше, що вони тобі передають. Проте у нас сьогодні такого немає.

Я не мав сумніву, чи йти на вибори у 2010 році. У мене не було ілюзій щодо їх результату. Але я сприймав, що це була моя місія: захистити той політичний курс, з яким я прийшов. Треба було скористатися трибуною чергових президентських виборів, щоб навздогін сказати нації, що політику національного відродження треба поставити як основний закон свого життя. Я мав нагадати, що демократія — це не пустощі, а найвища цінність, у якій зможе реалізуватися Україна. Я мав іще раз пояснити, чому євроінтеграція — це цивілізаційний вибір, передумова і суть вічної Незалежності, позитивних змін та модернізації України. Ціле суспільство має пройти свою дорогу, щоб розв'язати найважливіші питання, включно із тим, яке винесене до титулу цього розділу.

Розділ 22
ІДЕНТИЧНІСТЬ. ЄДНІСТЬ. ДОВІРА

Розмови з Путіним про українську ідентичність. — Польсько-українське примирення як приклад. — Українсько-українська війна. — Голодомор. — Бандера та інші національні герої. — Мої місця пам'яті. — Національна єдність та віник першої вчительки.

У 2008 році Президент Російської Федерації Володимир Путін ішов, щоб нікуди не йти: термін його президентських повноважень закінчувався, що зовсім нічого не означало, хіба тільки до тієї нашої розмови не плуталися питання повсякденності — газ та інші звичні лейтмотиви наших зустрічей. До цього усі наші зустрічі відбувалися в контексті питань торгових оборотів, розв'язання газових і нафтових вузлів. Це були важливі питання, але не базові, якщо дивитися на них з точки зору національного становлення.

З Росії часом було чути звинувачення в тому, що Ющенко проводить антиросійську політику. У таких звинуваченнях була певна короткозорість. Відверто скажу, я відчував це не тільки з тону російської преси, але й безпосередньо від вищих представників російської влади. Перші півтора року Кремль споглядав політичний курс офіційного Києва. Але згодом у коридорах і залах Сенатського палацу усе частіше і голосніше звучали коментарі щодо української політики пам'яті: це означало, що політика національного визначення Києва усе більше турбувала Кремль.

Врешті-решт, це питання було піднято прямо. Тоді президент Путін почав здалеку: мовляв, для чого порушувати питання різних партизанських визвольних рухів, для чого без кінця згадувати імена їх очільників? Він пояснював, що це є складним для Росії.

Моя позиція була досить простою: у кожного народу є своя історія, у російського народу — своя, в українського — своя.

У відповідь я почув певні репліки про спільну історію. І це було дивно чути: адже якщо ми вдвох ходили до однієї школи — це не означає, що у нас одна біографія! Кожний з нас має свою біографію. Так само можна сказати про нації: ми жили в одній імперії, але це не означало, що її історія однаково наша.

Сам факт існування під спільним дахом СРСР ніяк не означав, що українська нація припинила існувати. У кожної нації є свої герої. У моєму розумінні національний герой — це людина, яка зробила внесок у становлення своєї національної держави. Це єдине визначення національного героя.

Степан Бандера, Симон Петлюра, Іван Степанович Мазепа — усі вони є національними героями, адже своїми діями закладали фундамент української Незалежності. Це було в минулому, і того не викреслиш.

Українська політика пам'яті мала окреслити ці береги: треба було сказати про те, що ми маємо відмінну, неросійську історію, що в ній є свої герої, мотиви та події, які треба розуміти як свої витоки, як відповіді на питання, чому твої діди чинили так, а не інакше. І взагалі, політика пам'яті не є проекцією у минуле, вона є проекцією у майбутнє!

Чому за історію ведеться така запекла боротьба? По одній причині: якщо за тобою стоїть історія, якщо за тобою стоїть велика європейська спадщина — значить, ти маєш претензію на велике майбутнє, претензію на своє окреме місце у дні сьогоднішньому, на своє місце в Європі.

Росія має зрозуміти: це політика не проти Росії, це політика на користь України. Ми не говоримо про незручні для російської історії імена для того, щоб підбурити антиросійські настрої у суспільстві. Не це є мотивом. Мотивом є вшанування пам'яті усіх українців, що прагнули і боролися за своє право бути собою у своїй країні.

Тоді, у 2008 році, ми з президентом Путіним говорили про дві дати, які були однаково важливими для кожного з народів і однаково складно читалися в контексті російсько-українського порозуміння. Ця розмова відбувалася за певний, досить короткий час до 300-річчя Батуринської трагедії та Полтавського бою.

Коли я згадую ім'я одного з найвидатніших політиків України Івана Мазепи, то я про нього говорю не в контексті негативного стосунку до Росії, а тому, що для української нації це одна з найважливіших постатей, його незалежницьку місію має поділяти кожний, хто прагне називати себе українцем!

Мазепа — мученик: він прийшов у світ у час, коли незалежна Україна надто багатьом навіть не снилася, а він поставив це завдання перед собою! Чи є він зрадником? Що за дивна метаморфоза?! Чому ми маємо вважати Мазепу зрадником української нації, якщо він проголосив метою свого життя — національну Незалежність України?! Чому він зрадник? У чому ця зрада? Він зрадив національні інтереси? Ні. Він зрадив імперські інтереси? Так. Тобто, щоб відповісти на таке питання, ти маєш визначитися, хто ти: чи є ти громадянином і представником своєї нації. Але якщо ти — «населення», я тебе нічого не навчу. Я тебе можу зрозуміти, але нічого не зможу навчити. І це те, що нас відрізняє: громадянський контекст. Але якщо я є представником своєї нації, то людина, яка боролася за мою незалежність, не може бути для мене зрадником!

Президенту Путіну я наводив приклад Батуринської трагедії.

У 2009 році — 300-ліття Полтавського бою. З російського боку на різних рівнях тоді виходило багато ініціатив щодо підготовки святкування перемоги під Полтавою. Я говорю Володимиру Володимировичу, що я розумію, якою важливою є ця дата для становлення Російської імперії. Ця дата символічна, базова і фундаментальна, якщо ми прагнемо зрозуміти джерела імперських змагань Росії. Це правда. Ми це розуміємо.

Для українського народу є інший бік Полтавського бою, який теж треба належно вшанувати. Я мав на увазі листопад 1708 року — трагічну руїну Батурина. Гетьманська столиця Мазепи була спалена вщент військами Петра І під орудою Меншикова. Це не тільки трагедія, яка згубила більш ніж 16 тисяч цивільних жителів міста: переважно жінок, дітей, старших людей і якоїсь відносно невеликої кількості козаків! Це дата нашого поневолення.

Це дата поневолення глибокого і всеохоплюючого. Це трагедія, яку ми проносимо крізь три століття. І тому було б дуже добре, якби навколо тем героїчної оборони Батурина і Полтавського бою ми змогли знайти предмет історичного порозуміння. Ті події були так давно, так далеко, що, здавалося, можна було б проявити політичну волю, тактовність і схилити голови перед пам'яттю предків!

Мені видавалося, що таким символічним кроком міг би бути подарунок для української нації від російської сторони: у Петербурзі зберігається архів гетьмана Мазепи. Я, чесно кажучи, сподівався, що президент Росії це зробить.

Говорю про це. Пауза. Путін мовчить.

Тоді після невеликої паузи я кажу: якщо це зробити важко — давайте спробуємо обмінятися копіями цих документів, щоб над ними могла працювати наша наука.

Мовчить.

Якщо і це неможливо здійснити, то, може, ми могли б організувати тимчасову експозицію архівних документів, особистих речей гетьмана, стягів, булав, клейнодів на виставці у Батурині, у відреставрованому палаці Розумовського?! Якби це зробити за участі президента Росії — це був би гарний крок, добрий сигнал і українському, і російському народам, що ми можемо навіть у таких складних сторінках знаходити порозуміння та історичне вибачення.

Як приклад я наводив успішні кроки польсько-українського порозуміння: наша взаємна історія досі кровоточить живими ранами. Іще живі люди, чиї батьки, брати, сестри загинули у міжнаціональних зіткненнях. Але саме політичний діалог і приклад президентів привів два суспільства до того, що ми рік за роком усе ближче наближаємося до історичного порозуміння. У 2003 році Верховна Рада України синхронно із польським Сеймом прийняли спільну заяву з нагоди річниці Волинської трагедії: «Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства й українсько-польської дружби».

Путін слухав, і мені здавалося, що ці приклади були достатньо ґрунтовні для нього. Я чомусь був впевнений, що ми вдвох

здатні запропонувати нашим суспільствам політику діалогу. Така політика складна і ніколи простою не буде. Але разом з тим я був переконаний, що це — як прочинити двері: за відчиненими дверима у нас завжди більше шансів на порозуміння, ніж коли ми ведемо діалог через замкову щілину.

Власне, коли ми обговорювали тему історичного порозуміння і примирення, Володимир Володимирович сказав, що Росія не може відповідати за радянський чи царський уряд, не може брати на себе відповідальність за їхні помилки.

У відповідь я знову наводив приклад Польщі: ми у нашому діалозі не розбирали, де якого уряду відповідальність, — ми просто говорили про дві сторони, про українську сторону і про польську. Адже примирення відбувається зараз, а не колись.

В українців є герої, які складно сприймаються в контексті польсько-українських стосунків. Але це не може бути докором моїм сьогоднішнім польським друзям. Це не докір — то історична константа у минулому, яку ми не здатні змінити! Це обставини, в яких жила моя нація і польська нація. Колись. Але якщо ми сильні, якщо ми чесні, якщо ми друзі — давайте подамо одне одному руку і скажемо: так, це було! Наше минуле було трагічним. Наше минуле було з кров'ю. Але порозуміння не рахується на літри крові. Нема іншого сенсу рахувати занапащені душі, окрім того, щоб констатувати: у всьому злому ми каємося, а у всьому недоброму, що було вчинено щодо нас, ми чуємо прохання про вибачення іншої сторони. Це єдиний спосіб знайти діалог. Не треба соромитися слів «пробачте» і «мені шкода»!

Сучасні політики мають подати одне одному руки на знак вибачення за вчинки, які вони не робили. Вони тих вчинків не робили, але це їх, політиків, обов'язок пройти цією дорогою. Обов'язок політиків прокласти для своїх націй широку дорогу громадського спокою і взаємного порозуміння, щоб обидві нації мирно крокували у завтрашній день.

Сьогодні досить запитати в українців: хто твій найбільший друг у цілій Європі? І відповідь буде — поляк! Запитай сьогодні у поляка: хто твій найліпший партнер на Сході? І він скаже:

українець! Навіть попри складнощі останніх років, ми пройшли точку неповернення в українсько-польському діалозі.

Я мав абсолютно позитивні сподівання розпочати діалог із росіянами. Мої аргументи були щирі. Путін справляв враження людини, яка дослуховується до цих аргументів, сприймає їх адекватно і повноцінно... Проте подальші події показали, що мої пропозиції діалогу не були сприйняті. Путін не сказав мені «ні» в очі. Але політично це не могло бути потрактовано інакше.

Путін сказав «ні» — усіма своїми подальшими діями.

Це була величезна помилка в контексті російсько-українських відносин. Це був тест на щирість у стосунках і намірах. Коли я говорю про Повстанську армію, Бандеру, Петлюру, Мазепу, Голодомор, я переконаний — це ті сторінки, які наближали чи віддаляли українську Незалежність. Якщо ми ці події або цих людей забудемо — то просто не варто плекати жодних національних почуттів і державності. Бо ми того не варті. Ми не варті власної держави без пам'яті про тих, хто її створював.

Врешті-решт, Росія має зрозуміти, що Україна не має до неї жодних претензій, окрім однієї — зло має бути назване злом.

Ми маємо прийти до порозуміння. Інакше тягар минулого буде як гирі, що прив'язані до ніг. Я переконаний, що колись прийде така російська влада, яка буде готова на рівних розглядати питання примирення навколо складних сторінок спільного минулого. Разом з тим я переконаний, що Україні є що сказати народу Росії: діалог — це красива політика, вивершена політика. З позиції зверхності, на повчаннях ми нікуди не прийдемо. А ми повинні прийти до історичного порозуміння. Політики мають пройти ту дорогу. І це нічий не програш, а перемога мудрості.

У мене не буде точної відповіді, чому поки наш діалог відбувається так, як відбувається. Я можу тільки розмірковувати про причини, чому в Росії не можуть прийняти таку християнську позицію, як примирення через покаяння.

Польсько-український діалог говорить: демократії швидко домовляються. Демократія і імперія — дуже важко.

З іншого боку, в російській історії не було Каносського стояння — не було так, щоб влада ставала на коліна перед Богом чи ієрархами. Духовного лідера — патріарха у Росії не було майже 250 років. Духовне місіонерство було підпорядковане державному департаменту, який діяв у контексті політичної доцільності, а не канонів віри. Кілька століть світська влада і цар були і першим, і другим, і третім ієрархом. Може, через історичну сакралізацію світської влади у її представників досі нема почуття вини і тому немає внутрішнього спонукання до покаяння.

* * *

Приклад польсько-українського примирення навколо складних сторінок минулого показує, що основна робота уже зроблена. Вочевидь, іще довго будуть незакриті питання, але основні відповіді, які забезпечують взаємне порозуміння, вже прозвучали.

Все решта — то нюанси, над якими треба працювати науковцям, проводити діалог на регіональному рівні і ширше — в обох наших суспільствах. Треба відновлювати недоглянуті цвинтарі, ставити хрести на могилах. Але основна робота зроблена, і мені складно уявити відкат на старі позиції.

Для мене польсько-українське примирення почалося у 2003 році з прийняття парламентами обох країн спільної резолюції пам'яті, яка була присвячена польсько-українському конфлікту часів Другої світової війни. Звичайно, і до цього я чув про цю жахливу історію, але саме тоді я почав думати про ті події більше. Звичайно, як прем'єр-міністр я доторкався і до інших питань спільної історії: влітку 2000 року ми разом із прем'єром Польщі і моїм великим другом Єжи Бузеком відкривали у Харкові Меморіал жертв тоталітаризму, на якому були поховані тисячі польських військовополонених, яких розстріляло НКВС в рамках так званої «Катинської операції». На цьому цвинтарі чекісти ховали і тих харків'ян, яких

вони розстрілювали у своїх застінках щодня аж до нацистської окупації міста у 1941 році. Це було і є місцем спільного болю поляків і українців. Відкриття цього меморіалу було жестом солідарності і взаємоповаги двох народів. Але це був цвинтар, який не розділяв, а об'єднував як спільне місце пам'яті. І тут не було інших емоцій, окрім спільного болю і скорботи. Мені довелося брати участь у таких спільних урочистостях, навколо яких вирували зовсім інші емоції.

У 2005 році разом із президентом Польщі Александром Кваснєвським ми відкривали комплекс Львівських Орлят на Личаківському цвинтарі. Здавалося б, боротьба за Львів між поляками й українцями уже давно стала минулим, але навіть на початку XXI століття ця трагедія викликала дуже багато емоцій. З іншого боку, з плином часу треба знаходити способи не множити взаємної ненависті, а знаходити порозуміння. Рано чи пізно будь-яка війна закінчується миром. І політики мають знаходити способи, як шукати миру, а не конфліктів, ставати поруч над могилами суперників і спільною молитвою єднати пам'ять про колишніх ворогів: їх помирила земля і наші молитви. Тому ми домовилися, що після того, як президент Польщі відкриє цвинтар Орлят, ми перейдемо до могил Січових Стрільців і спільно покладемо квіти. Цим жестом ми одночасно висловлювали і шану борцям за Незалежність обох націй, і жаль та скорботу щодо усіх молодих хлопців, які разом полягли у тій боротьбі: адже ми більше не є ворогами і всі жертви — наші, спільні.

Я добре пам'ятаю сльози на очах мого друга Лєха Качинського над могилами українців у Павлокомі. Була весна. Ми приїхали в село, у якому навесні 1945 року було вбито близько 400 українців. І ці люди були вбиті з польської зброї. Президент Польщі стояв над їх могилою поруч зі мною. Навколо зібралося багато народу. Я пам'ятаю польську делегацію, якій, я думаю, було досить важко слухати мене і навіть бути присутніми на цій панахиді. Але вони там були. Чомусь мені запам'яталися дві деталі — діти, які рясно розсілися на голих гілках дерев, і те, як

Лєх промокав носовичком кутики очей. У цьому в мене лишаються дуже теплі спогади і велика повага до Лєха Качинського і його дружини Марії. Я вважаю, що це політика найвищого ґатунку — політика, коли в обставинах, де люди були ворогами, ти знаходиш аргументи, які врешті-решт приводять до порозуміння. Це політика взаємного співчуття.

І мені було дуже сумно бачити прояв зовсім інших почуттів, коли через декілька місяців ми з президентом Качинським поїхали до Гути Пеняцької — місця, яке в польській історичній пам'яті існує як один із символів польсько-українського конфлікту і де загинули сотні поляків. Ми їхали з Лєхом дорогою через поле, де колись було це село. І при дорозі ліворуч стояла група з 40—50 людей із українським прапором, хрестом і плакатами «Ганьба!». Ми їдемо вдвох у машині, і Лєх декілька разів мене перепитує: «Вікторе, що ці люди тут роблять?» Мені було дуже складно пояснити, що вони були проти того, щоб їх президент брав участь у цих заходах. Я тих людей не дуже осуджую. Я розумів, що на рівні родинної пам'яті для багатьох, чиї родичі загинули у тих конфліктах, це досі тяжко прийняти. Але кінець кінцем нам треба взаємно визнати багато гріхів, злочинних кроків, попросити вибачення і вибачити.

Ми приїхали на місце, де зібралася польська делегація. Вони стояли вкупі, дуже близько одне до одного. Вони всі були дуже зворушені. Там були переважно родичі тих, хто загинув у Гуті Пеняцькій. Я багато читав про те, що там трапилося, і до цього дня, і після нього. Не все однозначне, не все ясне. Але є важливим, щоб не було сумнівів в одному — у щирості наших взаємних перепросин і вибачень. Це є стратегічним національним інтересом.

Я пам'ятаю, як виступав мій друг. Я бачив пронизливу жалобу, з якою ці слова сприймала польська громада. А здалеку було чутно крики ганьби. Для мене це залишилося пекучим спогадом, це були нелегкі, неоднозначні почуття, але я переконаний: це та тема, яку українська нація повинна знайти сили вивершити гідно і духовно і перегорнути сторінку.

* * *

Проблема примирення через покаяння — це також і питання українсько-українського порозуміння.

Порозуміння всередині суспільства — це питання національної єдності. Від формування національної єдності до розбудови довіри — лише півкроку. А без довіри нічого не працює: ані економіка, ані суспільство, ані урядові інституції. Тому це так важливо для нації.

Чи є сьогодні загальнонаціональний, спільний для усіх українців канон знань про минуле? Чи ми маємо окрему донецьку історію, кримську, галицьку, київську? Правильна відповідь: у нас досі нема єдиної пам'яті. У нас насправді мало спільних героїв. У нас нема єдиного узгодженого бачення минулого, якщо ми говоримо навіть про 1932—1933 роки. Це свідчить про нашу не-єдність. Триває українсько-українська війна пам'яті.

Я багато разів був свідком дискусій, коли учасники-українці мали погляди, які були сформовані радянською пропагандою. Це виглядає, як дві планети: молодь, яка має свідомість того, що трапилося у 1932—1933 роках, і покоління радянських людей із базовими установками з «Короткого курсу» Сталіна. На це боляче дивитися: ми — українці, люди одної родини — маємо такий сумний спадок від комуністичного режиму. Від СРСР українці успадкували розбрат.

Що таке був Голодомор? Вочевидь, не йшлося про погоду, не ті сорти жита чи інші подібні чинники. Чорні дошки знала тільки Україна і Кубань — етнічна територія українців. Причини голоду у Білорусі та Поволжі були іншими. Там не було чорних дощок і масових реквізицій. Наприкінці 1932 року у селян в Україні залишилося 2,7 мільйона тонн зерна. Потреба населення для нормального харчування була 11—12 мільйонів тонн. Якщо на українських етнічних землях засобами насильницької експропріації забирають майже все і залишають лише чверть, лише 25 % від мінімальних, необхідних для виживання потреб, — якими будуть результати такої політики? Що це, як не геноцид?

Я вже кілька разів згадав тут «чорні дошки», а може, хтось не знає, про що йдеться... Чорні дошки — це заборона підвезення продовольства, заборона проведення будь-якого товарного обміну. Такі заходи були поширені тільки на території України та Кубані. Покидати свої національні території заборонялося тільки українцям. Їх виловлювали на залізничних станціях, і таланило тим, хто подібно до мого батька потрапляв до сталінських таборів, а не назад до рідного дому. Цих обставин цілком достатньо, щоб сказати, що голод у Поволжі і Голодомор в Україні мали геть різні причини. Ці заходи мали характер вибіркової дії і забезпечували механізм геноциду. За це заплатили своїм життям мільйони людей.

Розправа з українською нацією 1932—1933 років — це явище, яке у жодний спосіб не випадає із загальної логіки окупації України та політики знищення українців. Саме тому тут важливо зрозуміти політичну мотивацію того, що відбулося перед і під час Трагедії.

Нам важливо зрозуміти, які були мотиви і причини цього, які обставини запровадження та які інструменти цієї політики використовувала комуністична влада, передісторію, загальноісторичний контекст тих подій.

Ленін визнав Центральну Раду. Уже потім, коли уряд проголосив суверенність і незалежність, Леніним був виставлений ультиматум, на підставі якого почалася окупація України більшовицькою Росією. Звідти історія навали Муравйова і Антонова-Овсієнка на Київ, звідти історія трагічного січня 1918 року, події на «Арсеналі», братські могили у Маріїнському парку, зруйнований гарматним обстрілом і спалений будинок Грушевського, ночі артобстрілу і кількамільйонна контрибуція — данина, яку Муравйов наклав на Київ.

Радянський міф «громадянської війни» має в українських реаліях зовсім інше звучання: це була чужоземна окупація. Щодо національного складу командувач більшовицьких військ Михайло Фрунзе доповів 5-му Всеукраїнському з'їзду Рад у березні 1921 року: 85 % особового складу Червоної армії в Україні

складали великороси і тільки 9 % — українці. Лев Троцький визнавав: «Радянська влада в Україні змогла втриматися тільки силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії». Тому ще раз наголошу: це не була «громадянська війна» — це була окупація.

Вочевидь, це не зовсім тема Голодомору, але це стоїть в одному ряду, це — акцент, який демонструє ставлення більшовиків до українського питання.

Іще один такий акцент — це фраза Сталіна про те, що національно-визвольний рух є перш за все рухом селянським. У його контексті виникає питання: як комуністична влада хотіла подолати незалежний і автономний у своїй основі селянський рух? Країна, в якій 80 % населення жила натуральним життям, сама себе вдягала, годувала і зовсім мало залежала від дій центральної влади. Такий спосіб життя, безумовно, підштовхував людей на вільнодумні вчинки і дії, підштовхував до національного самовизначення. У цьому сенсі, підрубати корінь селянського руху — це все одно, що дати відповідь на всі загрози національно-визвольного руху. Не із заводського пролетаріату починається визвольний рух, а саме із селянського середовища — і в цьому сенсі тут Сталін правий. Тому колись треба було платити по рахунках: на зміну тактично обумовленої «політики українізації» прийшла політика колективізації, спалах повстанської боротьби і, врешті-решт, її придушення Голодом.

Тих повстань було тисячі. Це був дуже тривожний час і для московської, і для харківської влади. Для того, щоб подолати цю загрозу, необхідно було розробити багатоходовий політичний план розправи з українським селянством. Саме так я сприймаю причини Великого Голоду.

Для моєї рідної Хоружівки реалізація цього плану закінчилася тим, що ми досі не знаємо точної кількості загиблих від Голоду: ідеться про чисельність у 1100—1400 моїх односельців. Це у 2,5 раза більше, ніж загинуло під час Великої війни!

Вбивць треба знати по іменах. Люди, які вбивали українську націю, повинні нам бути відомі. У 2010 році Суд після багатьох

років слідства, а перед тим академічних і архівних досліджень, встановив імена основних авторів політики геноциду. Основи цієї політики і сама політика були розроблені не в Україні. Визначальним є те, хто автор політики геноциду: Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Чубар, Косіор, Хатаєвич.

Але разом із тими бісами нам треба назвати тисячі людей українського походження, які у цьому диявольському заході брали активну участь. Це так — і від цього не слід відмовлятися: Україна така величезна, що чужими руками усе не зробиш. Частина безпосередніх виконавців — то були українці: вони подавали рапорти про додаткові завдання по хлібозаготівлях, по експропріації усе більших і більших обсягів зерна, вони приймали рішення про відправлення «кулаків» на заслання і на розстріл, вони — часом односельці й однокласники — забирали останню квасолину в домі своїх жертв. Ми не можемо закривати очі на тих убивць, які у кожному українському селі реалізовували цю політику. Зло має бути назване по іменах.

Вочевидь, у будь-якому політичному вбивстві є замовник, є організатор і є виконавець. Цю класифікацію ми маємо пам'ятати, коли говоримо про Голодомор як злочин геноциду. Це була політика центральної московської влади, яку реалізовували викрученими сталінським тоталітаризмом українськими руками.

Спробуємо подивитися на аналогічне зло, на досвід подолання нацизму німцями. Згадайте, скільки канцлерів німецької держави стояли на колінах під монументами жертв Холокосту! Чи Віллі Брандт був дотичний до злочинів нацизму? Ні, він був антифашистом. Але він увійшов в історію публічним каяттям за злочини, до яких не був причетний! Скільки каяття Німеччина демонструвала світу і собі самій! Скільки зусиль зробила німецька школа, щоб прищепити цю культуру для нових поколінь! Минуло 80 років, як ця нація у фанатичному екстазі тягнула руки до свого фюрера, молилася на нього, як на живу ікону. Сьогодні Німеччина пройшла повний шлях каяття, на колінах здолала свою дорогу в Каноссу. Маятник гойднувся у

протилежний бік: расизм і нацизм глибоко засуджені німецьким суспільством.

Давайте спробуємо зробити фотографію із себе. Серед нас, може, і до сьогодні живуть або доживають ті, хто розстрілював у Биківні. Серед нас і досі живуть ті, хто відбирав останні колоски у дітей восени 1932 року. Подивіться на карту свого міста чи села: чи нема там вулиці Чубаря, проспекту Косіора, провулка Володі Ульянова? Політично у багатьох регіонах панує пропаганда комуністичних ідей, у Харкові по головній площі проходять паради з портретом Сталіна, у Запоріжжі — пам'ятники йому зводять!

Різниця між сьогоднішніми фотографіями України і Німеччини полягає в тому, що там відбувся суд і осуд гітлерівського нацизму. У нас не було ані суду над комунізмом, ані осуду. Тому у нас по Парламенту в другому десятилітті XXI століття можуть ходити носії тих ідей, які призвели до смерті мільйонів людей у 1932—1933 чи згодом — у 1937—1938 роках!

У квітні 2009 року Європейський парламент урівняв у антилюдській сутності нацизм і комунізм. Це однакові хвороби для суспільства. Комунізм і фашизм — це одне й те саме зло.

Передостанній пункт тієї резолюції говорить прямо:

> ***«Європейський парламент переконаний, що остаточною метою оприлюднення і оцінки злочинів комуністичного режиму є порозуміння, якого можна досягти через визнання відповідальності, звертаючись із проханням про вибачення і підтримуючи моральне відновлення».***

У таких ситуаціях хочеться швидких рішень, хочеться одним розчерком пера подолати зло і неправду. Але жодні адміністративні заходи тут не діють. Хворобу непам'яті не вилікуєш тільки одними резолюціями. Ці заходи є важливими, але недостатніми. Який вихід? Суспільний діалог і щоденний осуд комуністичного прокляття. Це «домашня робота» для кожного з нас.

Наприклад, був собі, скажімо, капітан Матвеєв. І він розстрілював по сто осіб «ворогів народу» щоночі. Розстріляв більше тисячі і свій подвиг присвятив двадцятій річниці Великого

Жовтня. А потім керівництву написав рапорт: прошу направити у відпустку у Мінеральні Води, бо дуже втомився на роботі! Він герой? Чи є різниця між ним і оператором газової камери в Освенцимі? Яка наша відповідь буде?

Очевидно, що у капітана Матвєєва сьогодні є діти, онуки, правнуки. Але ця людина має великий гріх, вона принесла в світ велике зло. Якщо сьогодні онук не подивиться на справи діда як на велике зло — відповідальність буде до сьомого коліна.

Зараз популярно говорити про цінності — насправді це боротьба добра і зла. І як не крути: чи воно своє зло, чи дідове, чи сусідське — воно називається зло. Так, ти не автор цього зла. Але якщо ти його не засуджуєш — ти переходиш на темну сторону. Ти зараз маєш обрати або сторону зла, або сторону добра. Ти зараз за все відповідаєш.

Кажуть, діти за батьків не відповідають? Безумовно, у юридичному сенсі відповідальності немає. Проте твоя відповідальність у тому, чи буде зло поширюватися і далі у цьому світі через твій вибір або твою байдужість. Якщо ти спокійно йдеш по проспекту Косіора — запитай себе, чи мав би ти бути таким спокійним? Зло має зупинитися на тобі, не поширюватися далі. У цьому один із уроків Голодомору: надто багато українців перейшли тоді на бік зла.

Невже ми і через 80 років говоритимемо про найбільшу гуманітарну катастрофу Європи у категоріях і за пропагандистськими шаблонами тієї влади, що організовувала Голодомор?! Це дуже дивно! Це дуже дивно, якщо нас роз'єднують питання ставлення до добра і до зла. Нація згуртована давно зробила би ревізію і відкинула б ті «короткі курси ВКП(б)» і написала б свою правдиву історію.

І через 80 років по Великому Голоду ми маємо далі йти цією дорогою: шукати правди й оприлюднювати факти. Проте для українсько-українського примирення цього недостатньо. Потрібне публічне і повсюдне засудження комуністичного зла.

Можливо, ми не побачимо сцен публічного каяття: «Пробачте, мій дід вбивав українців за п'ять колосків!» Треба мати

дуже багато сміливості, щоб наважитися на подібний жест. Але примирення без каяття не буває.

Так само ми маємо знайти єдність у примиренні щодо всіх тих питань, що ділять націю. Має зв'язатися вервечка подій, коли правда поєднається із засудженням зла та щирим каяттям, а потому має прийти відпущення. А ще трохи згодом — єдність. Ці мої слова спрямовані до тих 34 % українців, які згідно із соціологічними дослідженнями або досі не визнають Голодомор геноцидом, або «не визначились». Я не маю до них жодних претензій, окрім тої, що зло має бути назване злом.

Ціна зради добра у масштабі однієї людини — життя односельців. Ціна зради добра тисячами комуністичних посіпак — мільйони життів співвітчизників. Ціна Голодомору у довготривалій перспективі полягає у тому, що він через жах і смерть подвижників на багато років «замирив» український визвольний рух. Якби не Голодомор, те, свідками чого ми стали на початку дев'яностих, — українська Незалежність, — могло б відбутися на декілька десятиліть раніше. Такою є ціна зради добра.

Отже, якби не Голодомор — українська Незалежність відбулася б значно раніше. Після «остаточного вирішення» українського селянського питання комуністична влада змогла взятися за питання приборкання інтелектуалів: уже через кілька років, у 1936—1938 роках половина театрів була розсипана по магаданах, сибірах і соловках, письменників — поклали в розстрільні ями під сосни у Сандармосі. Україна пережила шок і страх, який мало з чим можна порівняти в історії. Якби не ці втрати серед найактивніших прихильників української державної самостійності — не можна виключати, що вона стала б можливою значно раніше, на десятиліття раніше, ніж це трапилося.

Мені здається, якби українська Незалежність настала, скажімо, у той самий час, коли і польська, — ціла історія людства не виглядала б так трагічно після 1939 року. Адже українське питання було для Європи геополітичним. Якби ми були свідками більш активного розвитку самостійницьких прагнень українців — багато чого у Європі могло б і не статися або статися в

інший спосіб. Інша політична карта Європи могла б спрацювати як геополітичний запобіжник вересню 1939 року.

* * *

Степан Бандера. Іще один пік українсько-українського конфлікту пам'яті. У січні 2010 року я підписав Указ:

> ***За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу постановляю:***
>
> ***Присвоїти звання Герой України з удостоєнням ордена Держави Бандері Степану Андрійовичу — провідникові Організації українських націоналістів.***

Цей президентський указ мав приватну передісторію. На святкування Нового року я запросив до президентської резиденції у Гуті Синьоозерній своїх колишніх однокурсників і одногрупників, і посеред новорічної ночі ми говорили про наших героїв.

Багато хто з друзів сприйняв нашу розмову як мою спробу порадитися з ними, що вони думають щодо ідеї присвоєння звання Герой України Бандері. Я дивився на нашу бесіду дещо ширше, не йшлося, чи видавати цей указ, чи не видавати. Ми говорили про те, що українському визвольному руху не вистачає формально визнаних державою героїв. Для багатьох моїх друзів це була близька історія: і сьогодні ще живі батьки багатьох з них, які були зв'язковими повстанців. Для них визвольний рух — це найближча, родинна історія. Тому на це питання хотілося знайти найкращу відповідь.

Ці люди потребують шани. Коли ми говоримо про героїв визвольних змагань, про повстанців Другої світової війни, повстанців Норильська і Кенгіра, де було багато українців, про покоління їх батьків, які боролися за Україну раніше, у 1918 році, — про всіх них я говорив, як про одне явище. Це явище — боротьба за наше національне визволення. Усі вони потребують шани: родина Шухевичів, такі люди, як Симон Петлюра чи Степан Андрі-

йович Бандера. Мені хотілося такими указами про встановлення пам'ятників, перейменування вулиць додати шани тим, хто був творцем нашого суверенітету. Вони внесли незабутній внесок у розбудову нашої Незалежності. Нема сумніву, що вони герої. Сумнів був в іншому.

Для багатьох українців це складна тема. Ми маємо настільки слабкий діалог у суспільстві, що цю редакцію політики пам'яті більшість не приймала. Тут для мене не було дилеми: правий я чи не правий, — було чітке розуміння, що це рішення буде прийняте суспільством неоднозначно. Діалог вимагав часу. Якби він у мене був, я б, звичайно, дав більший люфт для національного діалогу. Але часу вже не було: я розумів, що вдруге президентом я не буду і треба встигнути віддати цю шану зараз. Це був останній шанс: якщо ти зараз цього не зробиш — у найближчі 10—15 років ніхто цього не зробить. Тому: якщо не ти — то хто?!

Саме з таким мотивом я прийняв це рішення. Знаю, що для декількох мільйонів людей, які віддано працювали на Незалежність України, це рішення стало потужним сигналом. Я відчував, що вчинити так тоді було моїм обов'язком, це була подяка усім тим людям. Я розумів, що вони сприйматимуть цей державний акт як акт відновлення справедливості. Але з іншого боку, я розумів, що дві третини українського суспільства цього не зрозуміють. Врешті-решт, найбільшим аргументом, який тоді прозвучав на нашій товариській зустрічі, було те, що для двох третин нації це рішення буде викликом: а це вже є хороший спосіб бути не тим, ким ти є, — щось почитати, почути іншу думку, спробувати зрозуміти її і, можливо, дізнавшись більше, — змінитися у кращий бік. Вочевидь, це не питання одного дня, одного року чи, може, навіть п'яти років, але у довготерміновій перспективі воно свою справу зробить.

Давайте згадаємо, скільки неправди лилося з газети «Правда», скільки брехливих радянських фільмів виходило, в яких найбільший зрадник-старшина — то майже завжди українець. Це треба було змінювати, відновлювати справедливість, називати героїв героями.

Той, хто бореться за українську Незалежність, — той герой.

Звичайно, є ті, які пригадають участь Бандери в організації вбивства польського міністра Броніслава Пєрацького. Я розумію тих людей, які говорять, що насилля неприпустиме, що тероризм не може бути правильним методом і що в цьому є потужна дисгармонія. Вочевидь, багатьох я не зможу ні в чому переконати, тільки попросити подивитися на цю ситуацію з іншого боку.

Ключовим моментом є те, що ця людина принесла для твоєї нації. Згадаймо контекст того, що він здійснив: країна в німецькій окупації — Бандера приймає Акт відновлення Української Держави і через колегу проголошує його у Львові. Бандера є творцем однієї з українських держав. Таких спроб було, принаймні, шість у XX столітті. Чим Степан Бандера в цьому відрізняється від Августина Волошина чи Михайла Грушевського?! Можна знаходити десятки паралелей у світовій історії, коли найшановаініші герої мали сотні людських гріхів. Але скористаймося з прикладу власної, а не світової історії: Володимир Великий шанований нами святим і рівноапостольним. Скільки в нього плотських гріхів? Сотні? Тисячі? Чому церква приймає рішення про його канонізацію? Бо через це тисячоліття, що минуло, значення мають не участь у братовбивчих усобицях та гареми у Білгороді та на Берестові, а просвітлення народу і долучення до європейської християнської цивілізації. Як бути з його гріхами? Знову-таки — через пробачення! Врешті-решт те, що ми їх пробачаємо, це не означає, що ми їх забуваємо як помилковий досвід.

Тому я не маю сумніву щодо правильності того указу і самого рішення. Мене хвилюють сумніви людей щодо цього рішення: яку нам іще треба пройти довгу дорогу, щоб подолати ці сумніви, чи ми є громадянами своєї країни зі своїми героями. Їх сумніви — то не їх вина, це — плата за спадщину, з якою ми ніяк не можемо розпрощатися, і довго ще не попрощаємося з нею.

Я добре пам'ятаю той вечір, коли я оголосив указ, пам'ятаю, що коїлося в новинах іще чотири тижні після цього. Часом це було цілковите нерозуміння ані мотивів рішення, ані його місії.

А місія цього указу читалася досить просто: велика частина людей піде до могили, але ніколи свою точку зору вже не змінить, вона не працює над собою, не читає, вона живе у комплексах і почувається у цьому стані цілком комфортно. Але чи означає це, що ти, як президент, не маєш спробувати це змінити? Переконаний, що президент не має стояти на «середньостатистичних» позиціях у формуванні цінностей суспільства. Президент має бути людиною, яка на два, на три корпуси іде попереду пересічної людини і має цим давати приклад, куди рухатися цілій нації, який вибір вона має робити, за які цінності і який політичний курс має голосувати на виборах. Тоді починається рух.

Я думаю, що це — чесна розмова, чесний діалог із суспільством. Як президент, ти маєш право ставити такі питання суспільству. Суспільство може поділяти їх чи не поділяти, але якщо ти не хочеш марнувати час, якщо ти не хочеш, щоб країна і далі жила в радянському болоті, ти маєш формувати виклики і шляхи їх подолання.

* * *

Про українсько-українське примирення говорити важко, особливо якщо ми говоримо про старше покоління — покоління ветеранів Другої світової війни. У нас до сьогоднішнього дня не вдалося налагодити діалог між ветеранами Великої Вітчизняної війни і ветеранами Повстанської армії. Навколо цього відбувається багато політичних спекуляцій, політикани вчать: не забудь, не прости, живи у взаємних прокляттях. Це, безумовно, велика слабкість суспільства. Єдність вимагає взаємного прощення.

Хтось боровся проти нацистів у лавах Радянської армії і потім був вшанований радянською владою. Хтось боровся за Незалежність у лавах повстанських і потім був проклятий. Але якщо бути чесним, то треба віддати данину і одному, й другому крилу моєї нації.

Коли я закликав до єднання і взаємного порозуміння, я дуже часто чув гул невдоволення. Але я вірив і вірю, що роблю правильну національну роботу. Я не чекав оплесків, бо розумів, що поки ти цю роботу не завершиш — жодних оплесків не буде. Треба, щоб минуло ще 5—10 років для порозуміння, бо перед цим було 60 років, коли суспільство налаштовували на протистояння. Це був свідомий розрахунок — розділити український народ у розумінні історії, розділити на героїв і антигероїв, на сорти. Це форма приниження мого народу. Безумовно, у цієї політики коріння тягнеться далеко за межі України: розділяй і володарюй. Я і зараз переконаний, що треба йти далі дорогою примирення між усіма українцями. Мине ще кілька років, і ми прийдемо до порозуміння.

Я пам'ятаю свої розмови з ветеранами з обох боків. Як зробити їх партнерами? Як зняти ворожнечу і взаємну нехіть? Я просив голів державних адміністрацій у 8—9 західних областях, щоб під час святкування 9 Травня вони не забували ветеранів і Червоної, і Повстанської армій. Щоб вони разом покладали квіти, щоб разом сіли за святкові столи, випили чарку за покійних і за своє здоров'я. І мені здається, що в тих областях, де такі спільні заходи вдалися, взаємне ставлення вже не є таким гострим і нетерпимим, як було.

На Сході тема взаємного примирення надто часто сприймалася як щось нелогічне, таке, що є невчасним для суспільства. Я це бачив у кількох аудиторіях, де була нагода говорити про ці складні питання. Я використовував один приклад:

— Давайте уявимо, що до цієї зали у відповідності до попередніх домовленостей приїжджає німецька делегація. Що ви будете робити?

Мовчать.

— Я вам підкажу: ви схопите рушники, хліб-сіль і побіжите вітати. Мені цікаво: ви забули, що їх батьки палили хати ваших батьків тут, у вашому селі? Ні, не забули. Тільки пробачили.

Уявімо, до вас приїжджає японська делегація. Як ви будете себе поводити? Так само. Якщо приїдуть італійці, угорці, румун-

ська делегація приїде — що ви робитимете?! Будете зустрічати хлібом-сіллю. Ви простили вашим ворогам, які палили ваші села, окуповували вашу землю, вбивали дітей, забирали худобу, хліб. Ви демонструєте до них високий гуманізм і духовність.

Тоді виникає питання, чому не так з Петром чи Іваном з іншого берега Дніпра, чи з іншої вулиці, чи просто з сусідом через паркан?! Мені видається, що цей приклад робить вибір простішим. Це дуже просто — як у заповіді «возлюби ближнього свого». Але виходить, легше полюбити світ, інші народи, а найважче — полюбити сусіда?!

Не пам'ятаю, звідки я привіз цю історію, вона звучить як притча, але мені здається, що це усе-таки була цілком правдива історія.

У роки Другої світової війни один чоловік пішов працювати на німців у адміністрацію. Згодом у тому селі трапилася трагедія: нацисти зігнали до церкви якусь частину місцевих мешканців і підпалили її. Той чоловік не мав до цього вбивства жодного стосунку, але почувався винним, вважав це за свій гріх і хотів пробачення. Коли йому минає 90 літ, він пише з Аргентини до односельців листа, до своєї громади в церкву. В листі він нагадує людям, ким він був, обставини подій, коли виїхав та чому, і кінець кінцем просить пробачення у своєї громади. Священик дочитав листа і питає громади, що йому відписати — ми пробачаємо йому?

Вірні, які там стояли, в один голос відповідають: «Ні, не пробачаємо!»

Священик каже, що, добре, ви тоді тиждень поміркуйте, а на наступну недільну службу прийдете — і тоді ми вже остаточно вирішимо.

Минає тиждень, закінчується служба, і отець знову звертається до громади з приводу того листа, знову питає: пробачаємо чи ні? «Ні, не пробачаємо, — в один голос промовляє громада, — він злочинець!»

Священик каже: «Добре, тоді я йому напишу сьогодні листа, що ми двічі збиралися щодо його прохання і вирішили його

не пробачати. Ідіть по хатах! Але я ще одне хотів вам сказати вслід. Коли ви сьогодні прийдете додому і ввечері станете перед образами, будете казати «Отче наш» та дійдете до слів «і прости нам борги наші, яко ми прощаємо винуватцям нашим», від сьогоднішнього дня ваша молитва звучить так: «і *НЕ* прощай нам борги наші, як ми *НЕ* прощаємо винуватцям нашим». Для вас від сьогодні так звучить «Отче наш». Вірні повертаються: «Отче, прощаємо!»

Це дуже делікатні виміри: скільки ми втрачаємо від того, що до сьогодні ми не пробачили одне одного, не дійшли до братського порозуміння, до національної єдності! Чи не варто присягнути політиці примирення і єдності зараз, а не чекати, чи зрозуміють, чи не зрозуміють тебе колись?! Якщо ти робиш святу справу примирення — не чекай подяк, бо подяка у самому тобі.

* * *

Формування української єдності — звучить банально. Але це основне завдання, яке стоїть у нас на порядку денному. Звідси джерело нашої слабкості. Не-єдність приносить тільки слабкість.

Нас ділить забагато речей: мова, церква, історія, різне ставлення до червоного терору, УПА, Бандери і Голодомору. Ми ще не навчилися демократії. Мало хто розуміє роль довіри у житті нації. Для багатьох українців деякі речі досі важкі для розуміння.

Коли західні країни будували демократію — ми жили під комуністичним ігом. Коли європейські народи творили національне відродження — ми були колонією. Коли у 1918 році наші сусіди виборювали свою державність — ми навіть у списку не були у цьому європейському переліку. Про самовизначення України просто забули. Чому ж сьогодні так важко творити нову національну єдність? Тому що в один момент ми маємо зробити те, над чим поляк працював 150 років. Нам треба збагнути, що ми — нація. А національна свідомість не народжується за день, і

за 5 років того домашнього завдання не зробиш, і 10 років — замало!

Але тоді черв'ячок сумнівів бере тебе: слухай, якщо у нас нема національної єдності, національного порозуміння — то у нас не буде успішного суспільного проекту, він не буде успішний політично, економічно, тому що у нас нема цієї енергії, нема волі, яка формує запит, політичну силу, курс для того, щоб цей проект зреалізувати. Це правда: ми тільки зараз маємо формувати націю.

Ми маємо навчитися демократії. Але, я думаю, дві третини нації не думають про демократію, як про першорядне. Це хибний раціоналізм, який глибоко сидить у душах багатьох, у кого немає розуміння, що багатий стіл творить свобода і демократія, як механізм захисту цієї твоєї свободи. Раб ніколи не міг створити достатку. Разом з тим, голоду ніколи не було в демократіях. В авторитарних режимах голод був завжди: чи то Радянський Союз, чи то Північна Корея, чи то низка африканських країн, чи то Куба та Китай. Іншими словами, демократія — це один із способів множення твого багатства, раціоналізація організації твого господарства. Іншими словами, свобода — це цінність, це вартість № 1, з якої починається відповідь на питання, як збудувати твоє благополуччя.

Я це відчував на собі, коли у багатьох аудиторіях ти починаєш говорити про свободу і демократію. — Було добре помітно, як люди, що дивилися на мене, не надто приховували свої відчуття, на обличчях буквально було написане: «хлопче, ти десь у хмарках, ми говоримо зараз про зарплати, про пенсії, а ти нам розказуєш, що свобода нас нагодує!» Так, я стверджую, що свобода вас нагодує. Якщо ви аж так гіперраціонально мислите, то подумайте: де найвищі стандарти пенсій і зарплат? Найвищі соціальні стандарти дала демократія. Це аксіома. Аксіоми не дискутуються. Найліпшу пенсію — регулярну, стабільну, суспільно справедливу — знайдеш у країні демократії, а не в країні комуністичного чи ще якогось іншого авторитарного режиму. Тому коли ми говоримо про соціальні стандарти — вони най-

кращі там, де найкраща демократія. Я хотів би стверджувати, що це пряма кореляція. Але я не буду наполягати на цьому в нашому діалозі, бо кожний має дійти до цього висновку своєю стежкою, своїм розумінням. Я просто хочу сказати, що демократія — один із обов'язкових інструментів сьогоднішнього суспільного життя.

Якщо ми цього не зрозуміємо і будемо повертатися до демократії за залишковим принципом, як до останнього, упослідженого пріоритету, якщо хтось скаже собі: «Та, знаєте, давайте демократію поставимо на останнє місце і зараз не будемо її обговорювати, а будемо обговорювати хліб насущний» — значить, ти не розумієш, як твориться хліб. Бо хліб — річ наслідкова, а не річ причинна.

Але коли ти, як політик, стверджуєш такі речі — тебе майже завжди не будуть сприймати. Бо політик, який буде говорити про хліб, про пенсію, завжди переможе політика, який говорить про цінності. Але така гра — то гра на низькому рівні, маніпуляція старими болячками, комплексами, незнанням правди. І це, вочевидь, буде популізм: бо те, про що говорю я, — це і є правдива відповідь на запитання, як зробити кращу пенсію. Тільки ця відповідь складається з передмови, яка присвячена демократії і громадянським свободам. Я відмовляюся далі вести дискусію, якщо ці засади не приймаються. Це обов'язкова річ, щоб збудувати суспільство достатку.

Ти прагнеш намалювати правдиву картину у чесних відтінках. А людина любить біле і чорне — просту дискусію. У тій дискусії працюють тільки дуже прості запитання до політика: скажи, що ти нам даси? Пам'ятаєте, у нас один політик відповідав: одна тисяча євро буде ваша пенсія. Проголосували. Сьогодні працює та влада, яка сказала, що пенсія буде одна тисяча. Чи ви забули?! То дешеві розмови: такі обіцянки нічого після виборів не значать.

Я не хочу сказати, що такі обіцянки спрямовані на якісь низькі, тваринні мотивації. Але така дискусія невірно пояснює залежність між причинами та наслідками, між метою і засобами

її досягнення. У нашому суспільстві зміщені акценти, переплуталося, що є метою, а що — засобами її досягнення.

Сьогодні пересічному українському громадянину одночасно треба вирішити три задачі.

По-перше, треба стати українцем. Уточню: треба стати патріотом України. Треба полюбити свою мову, освіту, культуру, літературу. Треба сформувати свою власну національну пам'ять, мати своїх власних національних героїв — не павликів морозових, не катерин других, не сталіних, а тих, хто творив твою націю і закладав основи її Незалежності.

Друге — одночасно українець має стати демократом, пізнати цю складну філософію. Хотілося б того чи не хотілося, але наука демократії пізнається через персональне навчання. Демократії не можна навчитися заочно чи на вечірньому відділенні, іспити на демократію не здають екстерном. На нас чекає тривале стаціонарне навчання — з ранку до вечора і кожного дня. На нас чекає навчання, як із населення стати громадянином, стати нацією.

Третє. Треба напинати вітрила демократії і патріотизму та вирушати до європейської гавані.

У поляків, наприклад, усі три базові засади формувалися по черзі в різний час. Одне покоління поляків усвідомлювало свою польськість, вони ставали поляками і патріотами своєї нації, розбудовували свою націю, а затим і свою державу. Через багато років по тому поляк боровся за демократію у своїй країні. Далеко після цього він прийняв проект європейської родини. Відповіді на всі три запити давали різні покоління. Кожне наступне покоління ставало на плечі попереднього і так вивершувало польську ідею.

Наша доля — вивершувати усі три завдання одночасно і разом. Тільки виникає раціональне запитання: чи не забагато завдань для одного покоління?! Адже цьому поколінню українців треба національно усвідомитись і подолати тяжіння радянського минулого в усіх сферах життя: змінити соціальні і поведінкові стереотипи, економічні практики, стиль державного управління, візію минулого, культурний код — треба змінити себе! Я питаю себе:

чи здатне моє покоління сформувати естафету для наступного покоління, чи воно є скаліченим комуністичною геноцидною ідеологією?! Це важко: змінювати себе. Це дуже складно — переусвідомити себе, коли тобі 30 чи 40 років і тебе кожного дня бомбардують співами і сагами московському комуністичному раю, бомбардують з передовиць газети «Правда», з підручника, з книжки. Як усвідомити, що той московський рай, який ти увібрав із молоком, — то світ фальшивий, блудний, але ти прийняв його до себе як своє і невід'ємне?! Як сьогодні перевчитися на європейця? Це дуже важко — змінювати себе!

Я — оптиміст. Я знаю, що ми цю дорогу пройдемо. Тільки буде великою помилкою, якщо ми не зрозуміємо, що один із найважливіших чинників для української справи — це час. Ми маємо проявити велике національне терпіння. Не треба дивитися на людину, яка у моєму віці живе в Донецьку, говорить чужою мовою, і думати, що вона не є українцем. І вона теж є українцем! Я розумію, що мені не варто сподіватися почути з її вуст українську мову, бо я знаю, що для неї з різних причин вже нема мотиву вчити цю мову. Я, попри все, добре ставлюся до цієї людини, я розумію, чому вона така, якою є сьогодні. Для мене було найважливішою задачею і великою мрією почути, щоб національною мовою говорили її син та онук.

А для цього треба проводити нову освітню політику. І це має бути політика, яка сприймається, яка не зустрічає протидії, — політика м'яких кроків. Ми не можемо дозволити собі насильно насаджувати пам'ять чи мову — ця радикальна політика приведе тільки до посилення національного непорозуміння. Радикалізм сьогодні в моді, але я переконаний, що це помилкова дорога. Політику радикалізму легко вибудувати, її легко пояснити на рівні свого регіону чи групи симпатиків. Але давайте запитаємо одне одного: якою є найбільша політична проблема України, проблема, яка у нас забирає не так сьогоднішній, як завтрашній день? Яка проблема забирає в нас перспективу, без вирішення якої у нас нема ключів до дверей завтрашніх? Моя відповідь: слабка національна єдність.

Слабка національна єдність — це те, що у школі мені і всьому нашому класу показувала моя перша вчителька Галина Федорівна Авраменко на прикладі віника з нехворощі.

В один ряд парт Галина Федорівна передала віник, а у два інших — самі дубчики нехворощі. Ті дубчики зламалися швидше ніж за хвилину, а середній ряд і за 10 хвилин не зміг віника поламати.

Той віник моєї першої вчительки — це дуже простий символ, але цей символ наочно пояснює, чому один народ здатний вистояти перед будь-якими небезпеками, вміє ставити й досягати високих політичних та економічних цілей і підійматися до найвищих щаблів розвитку. І чому інший народ ставить собі найпростіші, найлегші завдання, метушиться у дискусіях, скандалах і протистояннях, а на виході економічного року один тільки свисток чути. У першому випадку ми бачимо націю, яка у своїй більшості відповіла сама собі на питання, куди вона йде. І це — найголовніше питання для українців: куди йти? Розділеними — в минуле чи налагоджувати діалог, формувати єдність на основі спільної ідентичності і взаємної довіри та йти вперед.

Колись з латинської вченості до українського щоденного слововжитку потрапило слово «кредо». Це слово у первинному значенні містить і символ віри, і переконання. Дослівно «кредо» тотожне декларації: «я — вірую!». Для мене кредо це навіть більше — у цьому слові через банківську термінологію окрім віри звучить відлунням іще й довіра: у банківській справі «кредитувати» — це значить довіряти. І якби я мав можливість сформулювати новий символ віри для українців, я б вклав його саме у ці три слова: ідентичність, єдність і довіру.

PS

Вочевидь, ця книжка не тільки відповідає на запитання — у читача можуть і мають виникнути нові. Отже, і після написання цієї книжки різноманітних епізодів та достатньо важливих фактів і тем вистачить іще на одну. Але перш ніж сідати за нову, я маю велику приємність кількома словами вдячності привітати усіх тих, хто допомагав працювати над цією книжкою.

Насамперед я хочу подякувати тим, хто надихає і допомагає щодня: моїй коханій дружині Каті, дітям Ліні, Андрію, Софійці, Христинці та Тарасику, моєму братові Петру і племінникам Ярославу та Ользі, онукам Віктору та Андріанці. Без вашої любові та родинної опіки ця книга не була б написана!

Чи не кожного дня мої думки повертаються до рідного села і тих, хто допомагав пригадувати дитячі роки: шкільні товариші, до яких колись звертався по іменах і прізвиськах, а зараз маю пригадати по батькові, — дякую Миколі Ананійовичу Кращенку, Валентину Павловичу Петльованому та Віктору Володимировичу Голубу. Дякую моїм вчителькам Катерині Кузьмівні Момот та Галині Андріївні Покотило, а також Валентині Михайлівні Шаповал та Володимиру Івановичу Сапсаю — моїм любим односельцям.

Шлю слова вдячності двом чарівним жінкам — моїм інститутським подругам Марії Михайлівні Кулаєць (Пилипишин) та Мирославі Петрівні Балобан (Галіпчак) за ось вже чотири десятиліття взаємної приязні і збережені теплі спогади та пожовклі сторінки студентських щоденників.

Урешті-решт, я вдячний усім, хто допомагав пригадувати стрімкі повороти життєвої ріки — роботу в Національному банку та Кабінеті Міністрів, у парламентській опозиції та на посаді Президента України: Руслану Васильовичу Арешковичу, Роману Петровичу Безсмертному, Оксані Володимирівні Білозір, Лідії Василівні Вороновій, Наталії Іванівні Гребеник, Михайлу Івановичу Дорошенку, Юрію Івановичу Єханурову, Олександру Івановичу Кірєєву, Олександру Ярославовичу Ропотенку, Вірі Іванівні Ульянченко, Олександру Володимировичу Черевку.

Ця книжка ніколи б не побачила світ без зусиль «моїх дівчат» — директора Інституту Президента Ющенка Ірини Валеріївни Ванникової та координатора програм Інституту Валентини Степанівни Руденко.

Я сердечно дякую всім, хто був зі мною всі ці роки!

ЗМІСТ

Документально-публіцистичне видання

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович

НЕДЕРЖАВНІ ТАЄМНИЦІ:
НОТАТКИ НА БЕРЕГАХ ПАМ'ЯТІ

Літературний запис і упорядкування
Олександра Зінченка

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 03.02.14. Формат 60x90 $^1/_{16}$.
Умов. друк. арк. 32,00. Облік.-вид. арк. 31,16.
Тираж 3000 прим. Замовлення № 4-147.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008

«Недержавні таємниці» — це щира розмова третього Президента України Віктора Ющенка про приватні сторінки біографії: про кохання і кар'єрні повороти, життя і смерть найдорожчих людей. У книжці він оповідає, як перетнулися долі батьків — Андрія і Варвари, про диво віщих снів і гіркий полиновий хліб дитинства.

Чому бандити не сидять у тюрмах? Чому президент Ющенко відмовився повертати у дію Конституцію 1996 року? Чи планувала Юлія Тимошенко державний переворот у вересні 2005 року? Що зруйнувало таємний союз БЮТ та Партії регіонів улітку 2009 року? Чому насправді розпалася помаранчева команда? Що відбувалося за лаштунками Майдану? Хто і чому отруїв опозиційного кандидата в президенти у вересні 2004 року? Як подолати найбільшу в історії повоєнної Європи гіперінфляцію? Відповіді на ці та багато інших гострих і болючих запитань ви знайдете у книжці Віктора Ющенка.

«Недержавні таємниці» — не тільки колекція призабутих уже фактів новітньої історії, але й захоплююча оповідь про подолання тягаря радянського минулого, про те, як і чому змінювалася Україна протягом останніх 60 років.

